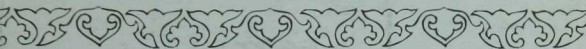

КАЗАН УТЛАРЫ

4.2003

YAZUÇILARIBIZ ÇİT İLLƏRDƏ

Qazan universiteti professorları **İskəndər Çiləce**, **Mirqasim Çosmanov**
həm Gettingen universiteti professoru **Xanəgerd Gekenyan**.
Almaniə. Gissen şəhəri, fevral', 2003 yıl.

Xalqara yazuçılar berlege delegatsiə İranda sağır Şəmsetdin Xafiz
mavzoley-memorialında. Suldən unğa: **Rinat Məxəmmədiev**, **İsxaq**
Məşbaş, **Vladimir Krupin**. *Şiraz, noyabr, 2002 yıl.*

Казан утлары Qazan utları

2003

4

(966)

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

*Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы*

БАШ МӨХӘРРИР

Равил Фәйзуллин

ИДАРӘ:

Харрас Әюпов

Зилә Вәлиева

Фоат Галимуллин

Төлгат Галиуллин

Миркасыйм Госманов

Алмаз Гыймадиев

(жаваплы сәргәтип)

Флүс Латыйфи

(баш мөхәррир урынбасары)

Салих Маннапов

Мирза Мәхмүтов

Туфан Миннуллин

Хатип Миннегулов

Гәрәй Рәхим

Факил Сафин

Ренат Харис

Зиннур Хөснияр

Розалина Шаһиева

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ,
Марат Закир, Камил Кәримов, Марс Шабаев.

Гамәли хезмәткәрләр: Гөлзәдә Бәйрәмова, Лилия Гатауллина, Флера Сабирова,
Тәслимә Сибгатуллина, Альбина Сибгатуллина, Төгъзимә Шиһабиева.

Исәп-хисап бүлеге: Асия Рәхимова (баш бухгалтер), Эльвира Камалова.

☎ 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎ Баш мөхәррир — 92-38-60.

☎ Баш мөхәррир урынбасары — 92-36-49.

☎ Жаваплы сәргәтип һәм компьютер үзәге — 43-56-12.

☎ Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 92-38-61.

☎ чөчмә өсәрләр, хатлар, өдәби танкыйть — 92-39-63.

☎ гамәли хезмәткәрләр — 92-39-65.

☎ Исәп-хисап бүлеге — 43-56-12.

☎ Факс — (8432) 43-56-12.

☎ E-mail: kazanutlari@telebit.ru.

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Роберт ӘХМӘТЖАН. Офык арты офык... <i>Шигырьләр</i>	5
Рафаэль СИБАТ. Инабәт. <i>Фәлсәфи роман</i>	10
Марсель ГАЛИЕВ. Кеше яшәр өчен илләр бар. <i>Шигырьләр</i>	57
Роза ХӘБИБУЛЛИНА. Яшылегем серләре. <i>Повесть</i>	62
Халисә МӨДӘРРИСОВА. Миндә—син, һәм бездән—жыр калыр	93
Гөлнәз ВӘЛИЕВА. Олылар өчен ике әкият	100
Рөстәм МИНГАЛИМ. Жаным чаңы. <i>Шигырьләр</i>	104

ПУБЛИЦИСТИКА

Нурулла ГАРИФ. Үткәннәргә сәяхәт. <i>Юльязма</i>	108
--	-----

ӘДӘБИ ТӘНКҮЙТ

Равил РАХМАНИ. Шагыйрәнең язмыш келәме	121
--	-----

ФӘН

Фатих УРМАНЧЕ. «Олыгайгач, бер дога» («Борынгы миф һәм бүгенге шигырь» циклынан: <i>Рәдиф Гаташ иҗаты турында</i>)	135
---	-----

СӘНГАТЬ

Рауза СОЛТАНОВА. Бакый Урманче—сәхнә бизәүче остаз	143
--	-----

ХӘТЕР

Илбарис НАДИРОВ, Сөләйман РӘХИМОВ. Мәшһүр төрек-татар тарихчысы	148
Марс ШАБАЙ. Кыр казы (<i>Мин Шабайның тууына 90 ел</i>)	151
Корьән татар телендә	162

КИТАП КҮЗӘТҮ

Дания ЗАҢИДУЛЛИНА. Татар әдәбияты шигърияттән башлана	166
---	-----

ЮМОР-САТИРА

Фәнзаман БАТТАЛ. Хикәяләр	170
---------------------------------	-----

ЮБИЛЕЙЛАР

Камил КӘРИМОВ. Йөрәмсәк командир (<i>Махмұт Хәсәеннең тууына 80 ел</i>) ..	176
--	-----

НӘНИЛӘР ДӨНЬЯСЫ

Айгөл НУРЕТДИНОВА. Бөркетле кыя. <i>Әкият</i>	179
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан	190

«Проза и поэзия»: Р. СИБАТ. Философский роман «Упование» (начало); повесть Р. ХАБИБУЛЛИНОЙ «Тайны молодости»; рассказы Г. ВАЛИЕВОЙ; стихи Роб. АХМЕТЗЯНА, М. ГАЛИЕВА, Х. МУДАРРИСОВОЙ, Р. МИНГАЛИМА.
«Публицистика»: путевые заметки Н. ГАРИФА «Путешествие в прошлое».
«Литературная критика»: статья Р. РАХМАНИ посвящена творчеству поэтессы Л. Шагирзяна.
«Наука»: статья Ф. УРМАНЧЕ из цикла «Древняя мифология и поэзия» о творчестве поэта Р. Гаташа.
«Искусство»: Р. СУЛТАНОВА. «Б. Урманче - художник»
«Память»: И. НАДИРОВ, С. РАХИМОВ. «Известный турецко-татарский историк»; статья Марса Шабая посвящена к 90-летию писателя Мин Шабая.
Коран на татарском языке.
«Книжное обозрение»: статья Д. ЗАГИДУЛЛИНОЙ «Вначале было поэтическое Слово».
«Юмор-сатира»: рассказы Ф. Баттала.
«Юбилей»: К. КАРИМОВ. «Непоседливый командир» (к 80-летию поэта М. Хусаина).
«Мир малышей»: сказка А. НУРУТДИНОВОЙ «Орлиная скала».
Дневник общественно-культурной жизни.
На наших обложках: Праздник поэзии у монумента, посвященного Г. Тукаю в Новом Кырлае; поэт Равиль Бухараев.

IN OUR ISSUE:

"Prose and poetry": R. SIBAT. Philosophical novel «Entreaty» (beginning), R. KHABIBULLINA'S story «Youth's secrets», G. VALIEVA'S stories, the verses of R. AKHMETZYAN, M. GALIEV, H. MUDARRISOVA, R. MINGALIM.
"Journalism": Travel notes N. GARIF'S «The travel to past».
"Literary criticism": R. RAHMANY'S article devoted the works of poet L. Shagirzyan.
"Science": F. URMANCHE'S article from cycle «Ancient mythology and poetry» about works of poet R. Gatash.
"Art": R. SULTANOVA «Urmanche - artist».
"Memory": I. NADIROV, S. RAHIMOV «Famous turk-tatar historian»; M. SHABAY'S article devoted to 90th anniversary of writer Min Shabay.
Koran in Tatar language.
"Books review": D. ZAGIDULLINA'S article «The first was poetry word».
"Humour-satire": F. BATTAL'S stories.
"Jubilees": K. Karimov «Fidgety commander» (devoted to the 80th anniversary of poet M. Husain).
"Baby's world": A. NURUTDINOVA'S fairy-tale «Eagle's rock».
The diary of social and cultural life.
On our covers: Poetry's holiday near the monument of G. Tukay in New Kyrly; poet R. Buharaev.

*Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.
*Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләгәннән һәм кире кайтарылмый.
*Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хақында 19-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянен компьютер үзгәргән җыелды һәм битләргә салынды.
Басарга кул куелды 18.03.2003 ел. Офсет ысулы белән басылды. Кагазь форматы 70X108^{1/16}.
Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12 (16.8). Тиражы 8031. Заказ Я—140
Журнал Татарстан Республикасынын Магълумат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.
Теркалү таныклыгы № 7.

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.
Казан, Декабристлар урамы, 2

Роберт
Әхмәтжан

ОФЫК АРТЫ ОФЫК...

Урман аша

Төн күзендә барам урман ярып,
йолдыз яктысында— юл жиңел.
чыгам, чыгам— урман чиксез сыман,
әлләме, дим, юлы—ул түгел?!
Тәгәрмәч эзениән, бата-чума,
и ашыгам, узган яңгырдан
тулган күлдәвекне төнгә урман
йолдыз белән туглап калдырган.
Ә мин барам йолдызларны ерып,
сизеп гүя якын хәвефие...
Куеныма керә урман жиле,
күтәрмәкче гүя кәефие...
Шул йолдызлы күлдәвекләр чәчри,
пошкыргандай поши артымда...
Йөгереп килеп, куак... йөзгә бәрә,
үксегәндәй кемдер якында...
Төнгә жилдә шомлы яфраклары

Роберт ӘХМӘТЖАН (1935)— «Гомер елгасы», «Идел-йорт», «Жәяүле күбәләк» һ. б. күпсанлы шигърь китаплары авторы. Г. Тукай премиясе лауреаты (2001). Казанда яши.

Ботарланды йолдыз куаклары,
канатымы сынды Сиреньнең?..
Сибелделәр өзелеп... мәржәннәре!..
Бу—погромга,

яуга тиң инде! —
Мең мародер, нәфес киң иде...
...Жәй юлында офык күтәрелгәч,
дулкынланды Сирень, иң башлап...
карап кылып, чибәр диссиденты,
Үги Кызы Жирнең булмаска,
талпынды да...

канатланды Сирень,
канатланып талпынды да бер көн,
очып

китте...

Сирень

кыйгачлап!..

Очып китте...

Кемнең исе китте?..

Калалмадым, сеңелем, йолып та...

Сәләмедәй гүя

сызылып калды...

Сирень төтеннәре...

офыкта!..

Шәмәхәсе төшкән болытка...

Килгән идем...

Килгән идем...

шаулап көлгән идем,
көргән идем сезнең бакчага...

Кайтып булмас кире, чакырмагыз,
сулар кинәт үргә акса да...

Ераклашам сездән,

китеп барам...

киттем инде сездән

яртылаш...

Кайтаваздай йөри ярты жаным,

Эңгер-Күлгә инде

ярты баш!..

Шуны тану—әллә батырлыкмы,

әллә шоммы

гомер итүләр?..

Батырлык та түгел,

түгел шом да,—

бу—гадәти

килеп

китүләр...

...Тәрәзәң килеп бәргәләнсәм,

канатларның калыр укасы...

Тәрәзәңне ачып,

чыгар мине,—

Күбәлектән әллә куркасың?!

Күкрәүләргә кушылып сайрады ул,
күрде галәм

аның сэләтен...

Мин чын шагыйрь булыр идем,
әгәр

төнгө гарасаттан алып гамьнәр,
әйтә алсам

Кошның халәтен!

Яки бирсә... шул кош

сэләтен!..

Борынгы көйгә

Ак тегермәннең ташына

арпа белән богдай бушаттык.

Өйдән өйләргә генә кереп йори

бер Хәсрәте белән бер Шатлык...

Гөлдер-гөлдер килә кара болыт

урман өсләреннән, кыйбладан...

Килгән икән, яшәп китми булмас

ганимәтләр тулы дөнъядан.

Рәхмәт инде сиңа, рәхмәт, әнкәй,

барыбызны да дәштең табынга.

Капкан ризыклары аш була шул

барыбыз да бергә чагында...

Офык арты—офык, катлы-катлы,

күк томаннар арты—күк томан...

Барасы юл, шөкер, безгә булыр,—

яшиселәр әле күп сыман...

Ч Сәсмә әсәрләр Чәчмә әсәрләр

Рафаэль
Сибат

ИНАБӘТ

ФӘЛСӘФИ РОМАН

«Бу донья—
уен-көлкеләр,
мактау-мактанулар,
үзара ялагайланулар
доньясы ул.»

Изге Китап

Улым Алмазга багышлыйм.

I

Беренче бүлек

Ольга

Аны эт урынына кыйнап ташладылар...
... Азак дингезендә балык сөзаләр иде. Бу якларга егетне Хөснимәрдән алып килде:

—Әйдә минем белән! Дөнжа күрөп кайтырсын. Балык күп булып, мач килсә, шактый гына мая туплап кайтырбыз. Фарт булса, дим. Сина өйләнергә дә вакыттыр инде. Бу әзмәвер гәүдән белән...

Егет анламды: бу әзмәвер гәүдә белән дингез балыгы сөзәргәме, әллә өйләнергәме? Ә Хөснимәрдән, төгәлен кыеп төшереп, кайсы икәнән әйтмәде. Ул шундый инде: вакыт-вакыт кирәгеннән артыгын «чәйнәсә» дә, фикере очлы сөяк буламы, тамагына кадала. Тамагына кадала да шунда төпләнеп кала.

Өйләнергә, имеш...

Ә егетнең күзе төшкән кызы да юк ич әле. Ул хатын-кызның ирләр тормышында нинди урын тотканын, тән-бәдән рәхәтендә никадәр ләззәт кичергәнән, ни рәвешле жан жылысы, рух яктылыгы эстәгәнән дә белми.

Рафаэль СИБАТ (1946)—язучы. «Язгызак» исемле китап, «Казан утлары»нда басылган берничә роман авторы. Киров өлкәсендә яши.

Гомумән, инде күптән балигъ булган, ир-егет буларак өлгергән зат булса да, егет хатын-кызга битараф иде әле. Ул бары әнисенә генә илаһи бер фәрештә итебрәк карый... Жидәннәр нәселеннән булган әнисе багалмадай чибәр, күрәп туймаслык матур, әкияти гүзәл иде шул. Гомумән, Жидәннекләр Матурлык вә Яхшылык дигән Беренче Ата һәм Беренче Анадан башланганнар бугай. Ирләре дә, хатын-кызлары да, бер калыпка салып ясалгандай, матурлар, шуның өстенә алар күнелендә ак ташлар гына, әлегә нәсел вәкилләре яхшылык дигән шул тышча белән төрөлгәннәр.

Ул яшътәше Заһидулланы искә төшерде:

—Нишләп ята икән ул Шөндә? Хәзер бит мәдрәсә шәкертләренен жәйге ял вакыты. Әтисе белән Казан, Малмыж, Чепья якларына сәүдә эше белән йөри микән?

...Егет авыртуына түзә алмый ыңгырашып куйды. Дингез яры комнары да, ни сәбәплелер, ыңгырашып алдылар: шыгыр-шыгыр...

Дингез өстендә аксыл яллы кара-кучкыл дулкыннар. Давыл тына төшкән инде. Күк йөзәндәге кара-авыр болытларны зәңгәрсу-ак жинел каурый болытлар алыштырган. Һәркаюсы биниһая олут мендәр кебек. Гүя фәрештәләр аларны Олут Зат ятып торсын, безаз ял итсен дип, кабартып куйганнар.

Кояш кыздыра төшкән иде...

Егет үзен эссе табага салынган балык итеп сизде. Нәрсә бу, Ходаем?! Шулай итеп, Азак дингез буена балык сөзәргә килеп, сонгы сулышларын аның шыгырдавыклы комлы яр буенда... Ах, актык сулышларын аламын ул? Азак дингезе буендагы азаக்கы сулышларын...

Егет авыр итеп көрсенде...

Ун яктан бавыр өстендәге кабыргасы, шартлап сынгандай, бик нык авыртып куйды. Шунун өстенә муены каткан, һич кенә дә бора алмый.

—А-а-а!—дип акырып жибәрде ул, канлы иреннәрән ялап.—И Аллам!

Шушы комнар өстендә жан бирергә калдымы соң мина? Ходаем! Мин әле яшъ, мина унжиде генә. Мин бит әле яши генә башладым. Дөньяда ин беренчел нәрсә хезмәт дип фәлсәфә сатарга яраткан Хөснимәрдән абзыйга ияреп бу яктарга килдем. Ана нәрсә... «Ин мөфтиме—Эш һәм Хезмәт!»—ди дә әзрәк мая туплап булмасмы дип, каядыр чыга да китә. Башын юләргә салып... Ә ул үзе бик акылы, бездәге укымышлы Ильяс хәлфәләр белән дә сүз көрәштерә ала. Аяз хәзрәтне дә берничә мәртәбә урынына утыртты. Ә хәзрәт бит данлыклы Мәчкәрә мәдрәсәсендә укыган...

Күрәсен, ана шушы уйларны уйлау да бик тә, бик тә авыр иде, ул, бар фикер йөртүләрем сытылып чыксыннар дигәндәй, чытырлатып күзләрен йомды. Колагы эченнән кан китте, үчәрәк эчәсе килә башлады:

—Уф! Ходаем, кемгә булса да бер кушуч су алып килергә куш. Юкса үләм бит, сусаудан үләм. Япан кырдамы соң мин? Әллә очсыз-кырыйсыз чүлдәме? Йә, Алла! Әнием, инде бу балан да үләме? Дөньяга унбер бала табып та, унысын Хак үзенә алгач, бер генә калган идем бит. Бер мин генә...

Егет ничектер үзеннән исәнлек-иминлекнең китеп баруын тойды. Әллә ничек—нур булыпмы, пар булыпмы?—чыгып бара аның жаны. Тагын ничектер—балыктай йөзепме, еландай шуышыпмы?—чыга бара...

Ул саташа башлады... Тәне буйлап жинелчә калтырау узды... Аяклары туна башлады... Үкчәне тишеп кәргән Әжәл өскә таба—йөрәккә, баш миенә күтәрелә иде шикелле. Эссе көн дә кинәт салкынайтып бугай. Биниһая Сары Бер Күзле Күк яктылыгын жуйды...

Үлемнен нәрсәсе бар?.. Ятасы да үләсе...

...Шулчак ана кемдер дәште... Кем соң, кем?!

Үзе шомлы-комлы, үзе иркен-иркә тавышлы кем булып бу?

Егет күзләрен ачкандай итте...

Аяк очында—Мәңге Агар су, каршысында—Янар таулар, югарыда — Илаһи ак болытлар...

Күр әле күр: ул бит гажәби зур Алып каршында тора. Чыннан да—тора ич! Мәңге Агар су-елгалар—аның аяклары, Янар таулар гәүдәсе вә йөрәге, Илаһи ап-ак болытлар—чәчләре. Ә йөзә? Нигә аның бите күрәнми? Кемгә охшаган ул? Нигә аның урынында тоташ яктылык һәм күз чагылдырырлык нурлар?!

Кем ул? Ходайнын үземе?

Алай дисән, ул әнә кешечә телгә килде. Галәветдин лампасыннан чыккан женме әллә ул? Жен дигәннәре саф татарча сөйли башлады. Татар жене инде ул, болай булгач. Нәрсәләр ди ул, ни дип бәян кыла:

—Мин нәсел башын Болгаер карт булам...

Йә, Алла! Безнен нәсел женнәрдән башланган икән. Ирләр ягын әйтүем. Әйтәм, әтием беззә женләрек иде. Шунның аркасында дөньядан вакытсызрак китеп тә барды...

Ә Жен сөйли дә сөйли:

—Безнен нәсел Нух пәйгамбәргә үк барып тоташа. Аның Хун дигән төрки баласына. Нухның үзенә үк Хун сүзә яшерелгән, чөнки ул аның беркем дә анык белмәгән яшерен баласы, Төркиләр башы...

Бу артык ерактан, артык эчкәртен сүзләрдән егетнен беззәгә акылы томаланды. Ул үлеп бара түгелме сон? Каян әле монда Нух, Хуннар жыйлды? Ә бу Болгаер исемле Жен ни-нәмәрсә ул? Күктәге болыт, жирдәге тау-таш, инеш-елга гына түгелме?

—Ух,—диде ул.—Нух, Нух, ну-ух...

Аның канлы иреннәрен алап, керфек очларын сөртеп, жил исеп куйды. Шушы салкынча һава дулкыны аны тагын айнытып жибәрде. Ул күзләрен ачты...

Дингез өстендә акчарлаklar...

Алар әллә нинди кызганыч тавышлар чыгарып аксыл яллы, кара-кучкыллы дулкыннар өстенә томырылып-томырылып алалар.

Акчарлаklar монлы итеп чыелдыйлар. Кошларча ясин чыгалармы? Комда жансыз гәүдә булып яткан яшь егетне жәлләп елыйлармы?

Татар: «Батырның үлемә маржадан»,—ди. Шулай итеп егет тә бер тапкыр да кулын тотып карамаган, үзеннән ун яшькә зур булган бер хатын аркасында ошбу дөньядан китеп барамы? Бер гаепсез, бер гөнаһсыз килеш...

Чү! Янгыр ява түгелме? Нигә аның йөзен пешерә-пешерә янгыр тамчылары тама? Янгыр суы салкынчарак була иде бит...

Чү-чү!! Кем иелгән аның өстенә?... Кем әле бу, кем? Женме?...

Ах! Ольга, Ольга... Син бит бу, син! Син—Ольга...

* * *

Ольга аның өстенә иелгән дә, елый-елый, нидер пышылдый:

—Ви...тязь мо-ой!.. не-на-гляд...-ный!.. Витязь мой... Соколеночек мо-ой!..

—Ой!—диде егет кинәт авыртуга сызланып.

—Тебе больно?

—Ль-но...

—Ты погодь, я с Хуснушкой скоро приду.

Ольга торып басты, дингез жиле аның алтынсу-аксыл чәчләрен печән кибәндәй ишеп атты, озын итәкле күлмәген жилфердәтә-жилфердәтә аяк астына ятты, ком бөртекләре белән уйнагандай итте, аннары шундук каядыр китте. Олакты жил...

Егетнен бик тә эчәсе килә иде, гүя эченә утлы кургаш тулган, башы тонган. Ул башын күтәрергә теләде, әмма балык тутырган чан кебек авыр иде ул баш. Авыр булу өстенә үзә чигәләрдән кысып авырта да.

—Су-у-у...—диде егет тагын улап-ынгырашып.

—Нәрсә?—дип сорады китәргә ашыккан Ольга.

—Во-ды! Су...

—Потерпи, соколеночек, я мигом...

Яр буге комнарын шыгырдатып хатын китеп барды, ә егет тешләрен шыгырдатып калды. Менә хәзер генә, менә шушы дингез буенда ул бу хатынның үзә өчен бик тә, бик тә кадерле кеше икәнәнә төшенде. Ә бит... Ә бит әле бер көн элек кенә егет аннан, уттан качкандай, читкә атыла, хәтта Ольганын аны якын итүен дә, оятсыз сырышу санап, күзенә ташланмаска тырыша иде. Әллә сон, тик торганда гына дигәндәй, кыйнап ташлаулары вә әлегә хатын-кызның

ин беренче булып ана ярдәмгә ташлануы, егетнең күнелен нечкәртеп үк жибәрдеме?

Нигәдер ул Ольганы үзенә әнисе, юк!—үги әнисе итеп күрә башлады. Ана якынлык чаткылары кабыну шуннан башланды бугай. Һәрхәлдә, ул хатын-кызның сылулыгына һәм матурлыгына баш ияр дәрәжәгә үсеп житмәгән иде әле. Хөснимәрдән әйтмешли, гәүдәгә әзмәвер булса да, акыл-ан әзмәверлегә дә кирәк ич!

Дөрес, Жаны-Аны, Рухы-Акылы белән ул Ольганың ниндидер эчке бер көчкә, күзләрендә генә чагылып куйган ягымлылыкка, тагы үзә дә аңлы и алмаган, тосмлау аша гына сизенгән нурланыш-балкышка ия булуын да йөрәгенә якын ала башлаган иде инде.

Ә болай...

Хөснимәрдәнчә әйтсәк, «Иң мәфтиме»: адәмнәрнен юкка гына кеше кадәр кешене кыйнап имгәтүләре нәрсә соң әле ул? Тамагы тук икән, жанвар жанварны да кыерсытмый, үтереш сугышына, бугазлауга керешми ич! Димәк, кешеләр, ошбу дөньяда ин акылы хайваннар булу өстенә, ин явыз ерткычлар да икән! Әнә аны ничек кенә кыйнамадылар: көймә ишкәгә белән бәреп тә, кулларындагы ташкургаш белән сугып та, авыр жегәрле беләк-куллары белән дә...

Ни өчен?

Унжиде яшьлек егет кай яктан гаепле дә—үзенә, кешеләргә каршы ни гәнаһлар кылган?..

Егетнең тереләп килүче аны, әмма сүнәп баручы жаны сонгы көчәнештә нәкъ шушы уйларга килә алды. Килә дә алмас иде, ул бит шушы минут-мизгелләрдә ничектер үзенә икеләнүенә, дөньяга төптәнрәк каравына да үткән акылы, шул ук вакытта фикергә килүдә салмаграк уйлавы аша житеште. Ә фикер дигәннәре аның өчен беркатлырак иде:

—Дөнья майлы ботка түгел!—Кыйналу—ин беренче, синә уйларга салу икән!

Хәер...

Аның күнелендә үзен кыйнауучыларга үч-нәфрәт тә уянады. Ул үз гомерендә шулай беренче тапкыр, ерткычларча кыйналды, дөресә: аны үз тәнендә сынап карады. Сынадылар—сындымы?!

Егет шушы уйларына күмеләп ята иде, Хөснимәрдән белән Ольганың кызу-кызу гына килүләрен күрдә. Алардан берәз арттарак жигүле ат та теркелди иде. Арбада—Кырым татары Мәхмүдбәк Кәримов.

—Һәй!—дип, кычкырып жибәрде озын торыклы Хөснимәрдән аның өстенә иеләп-ишеләп.—Балыкчы булып кына бара иден, үзенне каты кыерсытканнар түгелме? И, жыклар! Шушындый асыл егетнеме? Хәер, шулай инде ул: «Татар бәхетә ләхетлә»,—ди...

Ольга егеткә аз гына су эчерде, үзә иркәләп кенә дәште:

—Ты здоровый парень, все пройдет, милый!

—Менә бит,—дип сүзгә кушылды Хөснимәрдән.—Бу Үлгән дигәннәре дә синен өчен чукунып үлөп тора. Әй! Алай дисәң, ул болай да чукуындырылган ич инде, муенында—тәресе.

Кырым татары Мәхмүдбәк кенә сүзгә катнашмады, әмма ул да егетне жәлләп куйды.

—Ай-вай! Әрәм иткәннәр малайны...

Озын буйлы, шактый авыр гәүдәгә өчәүлөп арбага гына салып яталар иде, әллә каян, әллә ничек кенә «Генка—гәүдә тураучы» килеп чыкты. Күрәсен, Хөснимәрдәннәрнен артыннан качып килгән. Килүгә үк ул, ин беренче, Ольганың житен чәчләренә ябышты:

—Ах, ты, сука!

Шул сүзләренә әйтүгә, шырылап кычкырган, күк зәңгәрлеген тутырып-тутырып үз күзләренә жыйган хатынын селтәп атты:

—Убью, паскуда! Сука!! Гнида!!!

Ольгага ярдәм итәргә теләп, яткан урыныннан тора башлаган егет арба тәгәрмәче янына мөтәләп төште, Хөснимәрдән аны күтәрешкән арада Мәхмүдбәк Кәримов итек кунычыннан пычагын тартып чыгарды:

—Зарежу!! Знаешь... зарежу ведь...

Алар әрtilендә бу Кырым татарыннан барысы да куркалар иде, ул гажәп тә бер жегәрлә булуы өстенә, куркусыз, кызган чагында бик тә яреулы, оста ғына сугыша да белә. Хәтта ин ерткыч жанлы «Генка—гәүдә тураучы» да аның кара төклә галәмәт йодрыгын үз муен тамырында тойды, күпмедер вакыт ияге дә сул якка кыйшаеп йөрде.

Менә хәзер дә Генка, ач эт кебек, телсләрен усалланып шыкырдатса да, Мәхмүдбәк белән бәйләнешергә уйламады. Тешләршсән—өзәр бу татар!

Бер юлдан барсалар да, һәркем үз уенда иде. Генка алданрак кузгалды, Ольга аннан берничә адым гына артка калып атлый, ә Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк арба кырыеннан тәпили. Арбада—егетнең өнсез гәүдәсе...

Вакыт-вакыт Ольга, чөчләрән тәзәткәләгән булып, арба ягына күз ташлып, мондый кыска ғына мизгелдә анын иреннәрәнә елмая куна. Әмма ул да күз ачып йомганчы ғына була, чөнки егет кинәт кенә авыр итеп ынгырашып куя, хатын шул чакта бөтен тәне белән дерелдәп-дерелдәп ала.

Инде Ольга ачык үз төгәнен белә иде: анын тормышында ниндидер зур үзгәреш булырга тиеш. Шулай дип анын колагына фәрештәләрме (бәлки шайтаннар?) пышылдап тора ич. Менә шушы егетне беренче күргүтә үк, ул ана яратып карады, киләчәктә анын тормышында—икесе арасында!—ниндидер бер бәйләнеш булагачын сизенде һәм тойды. Ни рәвешле? Ул үз дә мона төшенеп бетми ала.

Ольга һәрвакыт һәм һәрнәрсәдә ихлас хатын иде. Сылу һәм чибәр булу өстенә, әнә шул ихласлык күпләрне ана тарта да инде.

Хатын егетнең үзеннән шактый яшъ икәнән дә белә, әмма дә ләкин...

«Мәхәббәттә яшь һәм чәч исәпкә керми»,—ди халык. Берәү алма ярата, кемдер салма. Кемгәдер ошаган кыз икенче бер адәми затка жен булып та күренергә мөмкин.

...Арттарак килүче ат авыр сулап бара, ул карт инде, яше узган, тешләре тузган, ә Мәхмүдбәк өчен һаман да аргамак булып тосла. Юкка гына мыңи?! Кырым татары йокысызрак төннәрендә, аты янына чыгып утырып, сөйләшәргә ярата. Ул ана төмлөп дөшә, аркасыннан, муеныннан, янакаларыннан сөя, әллә ниләр сөйли, башыннан кичкәннәрен баян кыла, ә ат, үз уена батып, аны тыныч кына тыңдый, бары сирәк-мирәк кенә: «Юк, бу сүзенә ышанмыйм», — дигәндәй, пошкыргалап ала иде. Кеше акылы бар иде бугай бу атта.

Ольганын да шушы ат кебек егеттән үзән сөйдерәсе, рәхәт сүзләр ишетәсе килә, ләкин ул, үзе әйтмешли, «Күп сүзлө түгел, ниндидер «молчун» иде шул. Татарлар саф күнелле, алдауны белмәүче, эшкә каты-нык булсалар да, телгә берәз саранрак, хәтта кырысрак та бугай. Алай дисән, үзләре сүгенә дә белмиләр. Казанда туып үссә дә, Ольга бу халыкны белеп тә бетерми бугай, шуна карамастан әлегә милләткә карата шактый гына жылы хисләр дә тотә.

Тота иде...

Ә менә хәзер? Анын татар сгетенә булган хисләре мәхәббәткә әверелеп бара түгелме? Ул шулай ук гашыйк булды микәнни?!

Егет үзе чыннан да яшь иде, матур иде, озын буйлы, мускуллары да ташып тора. Әгәр аның башына ишкәк белән сукмасалар, ул өркеп калмас барысын да як-якка чөеп кенә атар иде. Яшь бит әле, тәжрибәсә дә житәрлек түгелдер, сугыштырга да өйрәнмәгәндер. Татар авылынан Азак дингезенә балык эшенә килгән егет тормышны белә генә башлаган, бәлки ул язмышнын жил-давылларына да хәзер бер үзе генә бара да алмас, шуна карамастан Олыганың ин-иң якты өмете аның белән бәйләнгән, ин нык ышанычы ана терәлгән.

Их! Ул бу уйларын ана аңлата алса иде.

Белмимени—белә бит ул: үжәтләнә-үжәтләнә булса да, кыз, адым артыннан адым атлап, ана якыначак, ләкин бу чакрым адымнары түгел, ә йөрәк «адымнары». Алар бер жөмлә, бер сүз, бер ымлык белән дә сизелергә мөмкин. Хәтта сүзсез бер күз сирпү белән дә...

...Кайтып житэргэ күп калмаган иде инде, энэ аларнын харабэ алачыклары. Хөснимөрдөн, Мөхмүдбөк һәм егет шул куышта яшәп яталар. Хөснимөрдөн бүгөн сырхаулап эштән калган иде, Мөхмүдбөк үз аты белән вак-төякләр ташып йөри.

Егет бәлки дингез буенда озак ятар иде, әмма «Генка—гәүдә тураучы» Ольгага кайтып керү белән әйткән.

—Мы севодне кокнули твоего татарина!—дигән.

Менә шунда Ольга, беркемгә дә әйтмичә, дингез ярына йөгәргән. Елый-елый һәм абына-сөртенә...

Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк егетне ипләп кенә күтәреп, алачыкка алып кереп, жайлап кына урынга салдылар. Аны балык шулпасы белән сыйламакчы иделәр дә, егет бары, иреннәрен ялый-ялый, өстәлдәгә чәйнеккә ымлап күрсәтте:

—Чәй бирегез!—диюе иде...

Чәйне ул йотлыга-йотлыга эчте, аннан соң йоклап китте шикелле, тавыш-тынсыз калды. Ул һаман авыр сулай, ынгыраша иде. Кинәт кенә:

—Ольга, Ольга!—дип пышылдады.

—Татар ләхеттә дә бәхетле!—дип көлдә Хөснимәрдән.

* * *

Казан шәһәрәндә бер байның хужалык эшләрен алып баручы Адам Азодович Василевский Поляк восстаниесендә актив катнашкан дворяннар нәселеннән иде. Чыгышлары буенча—татарлар, элеккеге татар морзалары. Себердә туган Василевскийлар, сөргән газәпларын, бәдәни вә рухани татып, күпмедер вакыттан соң Россия империясенен Казан, Мәскәү, Петербург шәһәрләренә күчеп яши башлаганнар. Шушы поляк каннарынын бер тармагы—сибыт—нәселе дигәнә Азодовичлар фамилиясен дә йөртә һәм үзләрендә татар каны булу белән бик тә горурланалар,—менә без кемнәр!—дип күкрәк кагып та алалар иде. Бу дөнья—мактау-мактанулар дөньясы бит, ә мактаныр нәрсән юк икән, таянычсыз яшисен икән, кешелеккә синен кирәк булуын, кадерен, горурлыгын кими башлый. Ә монысы кимсетелүгә, хурлыкка өстери. «Һәр француз король булу өчен туган»,—дигән Ромен Роллан, «Ә һәр татар—хан булырга!»—дип өстибәз әле без.

Февраль түнтәрелешеннән соң Россиядә хәлләр катлаулана, империя тузган чабата, черек чикмән кебек таралам-таралам гына дип тора башлый. Бай бар эшләрен Василевскийга калдырып, барлык алтын-көмеш, кыйммәтле энжә-жәүһәрләрен генә алып, Парижга сыза, турылыкка Адам Азодовичка:

—Ил берәз тынычлангач кире кайтырбыз, сез, хөрмәтлем, йорт-хужалыкка күз-колак булыгыз инде, бернәрсәнә дә әрәм-шәрәм итмәгез,—дип ана ачыкчларын тапшыра.

Адам Василевский бик тә тугрылыклы, тәртипле, эш жаен белә торган кешеләрдән булганга күрә, хужа аны үзенчә хөрмәт итә иде, ә менә аксыл-алтын чәчле, житен чәчәгә кебек зур зәңгәр күзле кызына—Ольгага, башкаларга сиздерми генә күз аткалый, хәтта картларча бер ярату белән сөя иде.

Сизгер Ольга да байның үзенә битараф булмавын күрәп, бер сөенеп, бер көенеп йөрдә, чөнки ул беренчә бөтендөнья сугышында поручик ирен югалтып, ниндидер бер ялгызлык хәлендә калгач, авыр бер хәләттә яшәде. Әнисе дә үлгәнгә күрәме, анын каберен зиярәт итәргә килгәч, ул ашкынып елап жибәрә иде.

Сонгы вакытта аларга дунгыз караучы булып күчкән Генка Похмелкинның да шаян-мут, шактый оятсыз карашларын тоеп, аннан бер жирәнә, йә бер гарьләнә, ә кайвакыт хәтта горурлана да иде. Ни генә димә, Генка, дунгыз караучы гына булып эшләсә дә, карап торырга матур егет иде бит. Шул оятсыз күзле булуы гына тайчандыра. Егет кичләрен эчкәли, анын янына бандит кыяфәтле ике-өч иптәше дә килеп йөри иде.

Ә бервакытны...

Ольга кунып кайту исәбе белән туганнарына киткән иде, иртәгәсен...

Иртәгәсен байның йортын күрәп хәйран калды. Зур бина ишекләре ярым ачык, бүлмәләрдәгә шкафлар тузгытылган, өстәлләр ярым жимерелгән, комодлар актарылган. Ничшиксез, алтын-көмеш, энжә-мәржәннәрне эзләгәннәр. Ольга бу мәхшәрне күрәп, тетрәнәп китте, әтисенен каядыр югалуын да андый алмый торды, хәтта күнеленә:

—Әтием эшеме бу әллә?—дигән хыянатчел шик-шөбһә дә керде.

Әтисен ишегалды, якын-тирәләрдән эзләп тә йөрде, тик беркайдан да таба алмады.

Давылланып янғыр килә иде...

Давыл шул кадәрле көчле булып, Сөембикә манарасын куптарып Казансуга атар кебек тоела иде. Флигельдән ерак үсмәгән тупылның озын бер ботагы сынып төште.

Давыл ничек кинәт котырған булса, кинәт кенә туктап та калды. Инде эре янғыр тамчылары флигельнен калай түбәсен барабан итеп кага башлады. Бу барабан тавышы көчәйгәннән-көчәя барганга, Ольга ике кулы белән колактарын томалады. Менә челтерәп тәрәзә пияласы коелды. Куркуыннан агарып киткән кыз торды да тәрәзәгә капланды:

—Әти кайтканмы әллә? Ник тәрәзә пияласын шулкадәр каты кагып тора? Бер дә исереп-азып, шашып-тузып йөргәне юк иде ич.

Ул тышка бакты һәм сискәнәп китте: урамга ак мамык түшәгәннәрмени! Тирә-юнь боз белән тулган. Әйе шул, давиллы суык янғырлар гадәттә бозлы була. Бозлы янғырдан әтисе турындагы уйларга күчеп, тагын эченнән генә сыкрап куйды:

—Нишләп кайтмый инде? Кайда, кемдә ята?..

Күпме йоклагандыр ул, әмма уянып киткәндә, янғыр туктаган, кургаш болытлар авыр ғына ишелеп, көнчыгышка агыла, ә янғыр белән битләрен юган тәрәзәләрдә алмазлай елтыр тамчылар иде. Ольга лампаны кабызып жибәрергә теләсә дә, ирендеме шунда, өстенә әтисенен пижамасын салып, аягына итек киеп, ишегалдына "ыкты, нигәдер Адам Азадович шушы минутларда ғына кайтып керер кебек тоелды ана.

Шулвакыт абзарлар ягыннан ниндидер тавышлар ишетте, ниндидер өмет-ышаныч белән шул якка китте. Дунгыз абзарларына якынлашуга, ул эчтә ирләрнен сөйләшүен ишетте. Алар шактый эчкәннәр булса кирәк, телләрендә «мат» шартлап кына тора иде.

—Менә шунда...—Ольга тавышыннан таныды: Генка Похмелкин сөйли иде.

—Әйе, әйе?!—диде кемдер, анын сөйләү дәртен үстереп.

—Әйе, мин шкафны актарам...

—Ә ул килеп керә...—теге дәртләндерүче анын сүзенә кысыла.

—Бүлмә әле сүзне, теленә төкерим!—ди Похмелкин аны бүлөп һәм катлы-катлы итеп сүгенеп жибәрә.

—Бүлмим, бүлмим...

—Бүлмәгә картлач килеп керә һәм күзләре акаеп: «Син нишлисен монда?»—дип сорый. «Ананныкын эшлим!»—дим ана. Ул карт дунгыз минем якага ук килеп ябыша, авызыннан төкерекләрен чәчеп: «Син—бур, син—карак, син—йорт басучы!»—ди. «Фәләнгәме синен йортын»,—дим. «Әле ул синекә дә түгел, ә байныкы»,—дип куям. Ә ул: «Мин сине төрмәгә утыртам»,—дип котырына. Ә мин ачуымнан тотам да шәмдәл белән маңгасна берне бирәм. Кул каты бит минем, әйләнеп кенә төште бу...

—Шуннан?—дип сорады теге түземсезе.

—Менә шунда дунгызларны өч көн ашатмаганым искә төште. Сөз киләсез дә... Вакыт калмый.

—Шуннан?..

—Шуннан: «Нигә аны жирдә черетергә?»—дип уйлап алдым. Дунгызларга әйбәт азык бит—кеше ите!

Ольга башы томалануын, аяктарынын жегәре китүен тойды. Ничек тә флигельгә барып житәргә кирәк иде ана. Ул ишекне ачып керүгә киёмнәрән, итеген дә салмыйча караватка ауды, ә баш миендә:

—Үч! Үч! Үч! Бетерәм кабәхәтне...—дигән уй чындый иде.

* * *

Генка Похмелкин жинаять урыныннан качарга теләде, анын уй-халәтен яхшы белгән Ольга мескенкәй-ятимгә әйләнеп, аны үзе белән алуын ялынып сорады. Күнелендә бер генә уй булды:

—Кая барса да—артыннан калмаска!!

Ә «Генка—гәүдә тураучы» кызыйны үзе белән алырга булды, үзе әйтмешли: «Ольга бик тә «апетитлы» күренә иде шул». Анын зәнгәр күзләре белән аксыл-алтын чәчләре генә дә ни тора! Ә буй-сыны, акыл-фигыле. Дөрес, ул анын күз карашына нәрсәләр яшеренгән белми иде. Хатын-кызын мәхәббәтәннән нәфрәтенә кадәр бары бер адым, ярсулы йөрәк авазы һәм ул мәхәббәттән нәфрәткә күчә, аннан соң мәкергә әйләнә, ә үз эчендә нәфрәт һәм мәкер йөрткән хатын-кыз гади кеше генә түгел инде.

Генка Похмелкин башта аны үзе белән Вятские Поляны, Малмыж якларына өстерәде, ә Ольга үз сүзэндә нык торды:

—Мәскәүдә минем туганнарым бар,—диде.

Похмелкинга да Мәскәүдә яшеренү күпкә кулайрак иде.

Барлык юллар Римгә илтә дисәләр дә, барлык жинаятьчеләрнен аяклары нигәдер Мәскәүгә тарта икән. Ольга монысын да шактый ук анлап эш итте, үзенен максатына ирешү өчен ана Казан артындагы карангы төбәкләр түгел, ә чакрымнарга сузылган Мәскәү урамнары, төрле тар тыкрыклары яисә шәһәрдән читтөгә урманлык, сазлыklar кирәк иде. Азатовичлардан берничә туганы да биредә яши, димәк, «Генка—гәүдә тураучы»ны каптыру өчен аларның кирәк булуы бик мөмкин. «Чаян чагарга тиеш!»—дигән хөкем карарын ул теге кара төнне абзарлар ишеге төбөндә чыгарган иде:

—Кара төндәге кара хөкем—Кара бөндәгә!—диде ул.

«Генка—гәүдә тураучы» да пошмаска әйләнеп йоклап йөрмәде, төннен теләсә кайсы вакытында уятып аякка бастыручы саклану хисе, яшәү теләге, кайдандыр күнел төбөненнән калыккан инстинкт-интуиция бертуктаусыз аны кисәтеп тора иде:

—Ольга юкка гына үзе теләп сина ияреп китмәде. Монда нидер бар, нидер...

Шунамы һәр йөрәк тибеше астында бер аваз янгырап торды:

—Сак бул, егет, сак бул! Әйе, әйе! Юкка түгел бу—сак бул...

Мәскәүгә килеп, Ольга ниндидер туганнары турында сүз кузгаткач, Похмелкиндагы сак булу хисе икеләтә артты, ул монда калмаячагын ачыктан-ачык әйтте. Ул Каспий буена яисә Бакуга олагасын әйтүгә, бер чарасыз калган кыз, арбанын бишенче тәгәрмәче булып, тагы ана иярде.

Дөньяда ни өчен жинаять кими генә түгел, ә арта бара?

Чөнки жинаятьчеләр хөкем карарыннан кача, үз явызлыклары өчен жавап бирисе булурын, жәза аласын уйламый. Бу—эләк тә һәм хәзер дә—патшалардан башлап күтүчеләргә кадәр шулай булган һәм булчак та!—дип санаучылар бар, бүген дә алар бихисап. Әнә Похмелкинның әтисе дунгыз күтүчесе иде, Генка үзе дә Казандагы бер байнын дунгыз караучысы булган. Әтисен күтүдәге ана дунгызны урлап сатканы өчен үз авылдашлары кыйнап үтергәннәр, ә улы үзе кеше үтерде һәм мәетне дунгызларга ашатты. Атасы да, үзе дә аракы яратты, хәрәм кәргән малны ошатты. Хәрәм кайда да хәрәм, үтерү һәрвакытта да үтерү инде ул. Князь Юсуповлар патша сараена оялаган Распутинны үтерәләрме, әллә Похмелкин Адам Азатович Василевскийнын башына житәм—бер явызлык икенчесен тудыра, бер хыянәт яна хыянәткә сәбәп була. Әнә бит Адам Азатовичнын бердөнбер кызы Ольга Генканын сөяркәсе булып ияреп йөри. Бары бер максат белән:

—Үчкә—үч! Үтерүчегә—үлем!

Ул бу ниятенә үзе дә үкенә шикелле, ә нишләмәк кирәк: данлыклы татар-поляк нәселендә башка үч алырдай ир заты калмады шул. Бик кызганыч, әлбәттә...

Ольга озын гына гәүдәле, нык бөдәнле, таза гына хатын булса да, Похмелкинны үтерә алуына шикләнеп карый башлаган иде инде, чөнки тегенәрдә ерткыч сиземе бар. Генка берничә тапкыр анын төенчегендәге әйберләрен дә тикшереп чыкты, әмма ләкин хәнжәрдер-револьвердыр кебек нәрсәләр таба алмагач, безаз тынычлана төште. Ә Бакуда Ольга ире бүләк иткән алтын муенсага агу да сатып алган иде, Генка ул салып биргән аракы касәсен читкә тибәрде:

—Үзен эч!—диде.

Ольга:

—Син эчмәгәч, мин дә эчмим,—дип касәне гүгеп кенә котылды.

Ольга башын юлэргә салды: көлдө, мактанып алды, әллә ниләр сөйләндө, чытлыкланды, үзен жибәзәк итеп тотарга теләдө. Хатында шикләнәрлек нәрсә күрмәгәч, Генка үзен тынычрак тоты башлады.

Бакудан сон алар берәз гына чеченнар ягында яшәп алдылар. Ольга бу халыкның бик горур һәм сугышчан икәнән укып та, ишетеп тә белә иде. Әнә бит, Имам Шамиль житәкчеләгендәге тау халыклары ыргы гасыр буена Россияне үз жирләренә кертмәгәннәр. Мәнә шунда ул бер таза гына гәүдәлө, озын буйлы, куе кап-кара сакаллы чечен ир-затын очратты һәм ана үз серен ачты. Әгәр матур чечен Генканы кыядан төртеп төшерсә яисә суеп ташласа, үзенен бу чеченга хатын гына түгел, ә кирәк икән—колы булачагын да белгертте.

Моңа чечен болай дип жавап бирде:

—Син, Ольга, кяфер, шуна мин сина өйләнә алмыйм, шәригать кушмый. Ә үч алуға килгәндә, бездә кыз туганынны кимсеткән, алдаган яисә көчләгән, ир туганынны үтергән кешеләрдән генә үч алу гадәте бар. Бу—безнен өчен изге йола, ата-бабалардан калган канун. Ә болай чит кеше өчен генә без хәнжәрләшмибез.

Кагылып-сугылып йөри-йөри, Ольга белән Генка Похмелкинның ашарлык, тамак туйдырырлык рәтләре дә калмады, кесәләрендә жыләр исә иде. Хатынның әнисеннән калган алтын йөзекләре, беләзекләре, муенсалары, әле тотылып-сатылып бетмәгән, алар Ольганын серле бер урынында гына сакланалар иде. Әле бит, максатка ирешкәч, туган якка кайтасы да бар.

Мәнә шунда ул, Азак дингезе якларында матур кыяфәтлө, озын буйлы егетне күрдө.

Егет оясында хәрәкәтсез яткан карт этне сөеп-иркәләп тора иде. Бу күренеш Ольганы тетрәндерде, чөнки этнең үлчәгә калайланган күзләренә үк язылган, ана инде беркем дә борылып карамый, ә егет аны, бәлки, сонгы тапкыр иркәлидер.

* * *

Хатын-кыз бер янып-мавыгып китсәме? Ул инде монда—давыл, туктамый исәр жил, мәңгә агар елга...

Ольга балыкчы егетне очратуга ук омтылыш-теләгенен, уй-максатынын ана ашкынганын күрдө һәм аны үзенен ханы-саклаучысы, хәтта мәхәббәт солтаны дип атады. Хәзер аны эч пошулы чарасызлык борчымый, әти-әнисе төнгө төшләренә еш керми, ул инде Генка янында яшәүне үзенә артык кирәклө эш итеп санамады, аннан читләшепме-читләште, тутырып та карамады. Похмелкин исә көнләшүеннән котырыр дәрәжәгә житте.

Ольга үзе бер карт балыкчының ярым сангырау, ярым сукур карчыгы белән бер алачыкта тора, ә карчык инде теге дөньядан монысына сәлам жибәреп кенә ята; әбинен теле дә көрмәкләнгән, сакаулыгы да сизелә, әмма үзе кин күнеллө, Ольгага: «Кызым!»—дип кенә дәшә. Ул үзе болгар карчыгы икән, ничектер бу якка килеп төпләнәп калганнар да яши биргәннәр. Карт көнөндә карар балалары да булмагач, әби булган кадәр тормышына күнеккән, язмышка зарланмый, ничбөрвакыт зарланып-сукранып йөрми, яшь хатынның барлык сүзләрен ишетмәсә дә, берәр сүзенә төшенеп алса, иреннәрен мелт-мелт итеп, тешиз авызын рәхәтләнәп ачып, кет-кет итеп көлө бирә. Ольганын үзенә өйдәш булып керүенә ифрат та соенә, чөнки милли чыгышы белән поляк кызы булгач, ана ихтирам-хөрмәте тагын да артты, бик көсфлө чагында ана «милая полячка» дип кенә жибәрә. Ә Ольга Василевская үзенен ерак тамырлары бик тирәндә ятуын, әллә кайчангы Польша татарларына барып тоташуын әйткәч, әби шаккатты һәм үзе дә борынгы болгарларның төрки телдә сөйләшүен, Каспий-Азак дингез буйларындагы далалардан хан Аспарух житәкчеләгендә Дунай буена күчүләрен бабасы сүзләре белән сөйләп бирде. Шулай итеп Серафима әби белән «гүзәл паночка» әниле-кызлы кебегрәк яшәделәр. Аларның уртак серләре дә бар булып чыкты бит әле!

Беркөнне Ольга бүрек белән дә томалап куярлык тәрәзәдән карап тора иде, озын гәүдәсө белән сузылып, балыкчы татар егетө узып китте. Искө капчыгына нидер салган...

Ул шундук төшенде:

—Теге карт эт үлгән икән...

Анын күз төпләренә дым типте, озын куе керфекләре чыланды. Әтисе үлгәннән соң бер дә елаганы юк иде, бары теге кара болытлы, бозлы янгырлы төнне генә туйганчы, һуштан язганчы, шашып-шашып елады ул. Бер үкереп елау да—гомерлек!

Бераздан яшь егет карт этне жирләп тә кайтты, буш капчыгы, кулындагы кечкенә көрәге шул турыда сөйли иде. Авыру эткә булган миһербан-шәфкате белән ул кабат яшь хатынны төмам тетрәндерде. Әле ярым сукур Серафима карчык та егетне таныган икән:

—И, шәфкәтә иясе! Синен кебекләр жирдә яшәгәндә, этне дә кадер-хөрмәт илә күмеп, ахыр юлына озатып йөргәч, мине дә кемдер жирләр әле, Аллаһыма—мактау!—диде.

Ә Ольга әбидән татар егете турында сорашты да сорашты:

—Кем ул? Кай яклардан монда килеп чыккан? Нәсел-нәсәбәтәннән кем бар яисә булган?

Карчык анын егет турында сорашуы вә әлегә яшь татар хақында күбрәк белешүе юкка гына түгел икәнәнә тиз төшенде. Тик менә колаклары гына ишетеп житкерми. Ә болай...

Ул җавап бирә дә эчтән генә уйлана:

—Бик әйбәт егет ул, миңа булышырга да атлыгып кына тора, чәйлек суымны да ул китереп бирә...

—Әх, узды жәш чаклар, шәп чаклар. Минем Теодорым да заманында шушындый озын буйлы, матур кыяфәтле иде бит, ә?! Кайда ул хәзер, кай дөньяларда? Рухы тыныч микән анын, ә?!

Серафима әби «Ольга—прекрасная паночка» белән сөйләшкәләп утырганда, әнә шулай бүгенге белән үткәннәрдә гел адашып йөри. Юк, бу акыл кимүе түгел, аны да томанланмаган иде анын, карчык «тиз генә үтәп киткән гомере»нә сызлана, өзәлөп-өзәлөп ышлыгән сагына, бу олуг жанлы рухи кешеләргә генә хас бер хәл-халәт, тирән кичереш булып, сиксән яшьлек болгар хатынының жанына рәхәтлек-иплелек алып килүче изге бер нур-жеп ролен үтәуче хатирәләр иде. Үткәнәнне, бигрәк тә яшьлегенне сагынып та искә ала алмасан, бу дөңдәя яшәп торырга ярымы икән сон? Бөтен гомерендәге көенеченен сызланулы чүп-чарлары, үкенечләренен пәрәвез жәтмәсе астында калганын күргән-белгән, сизгән-тойган кеше бик тә, бик тә бәхәтсез бер бәндәләр ул. Ә менә Серафима әби картлыгында, берүзе генә ялгыз калуга да карамастан, үзен бик бәхәтле тоя кебек. Тоймаска ди, алар ире Теодор белән бик бәхәтле яшәгәннәр: эшләгән-ашаган, хезмәт иткәннәр—ял итә дә белгәннәр, туйганчы бер-берсен сөешкәннәр, тик гөнаһ шомлыгы, Күктән ни жәза булгандыр—аларның барлык балалары да яшәтән үк диярлек бер-бер артык үлөп барган. Татар егетенен дә бар апалары-абыйлары үлөп беткәннәр икән, бары ул гына баһадир булып жирдә калган. Аллаһы, күрәсен, төпчекне үз янына алырга тартынгандыр...

Ә бер сөйләшеп, чәйләп утырганда сиксән яшьлек әби бөтенләй чишәлдә:

—Беләсенме, кадерле паночкам, мин бит ана гашыйк!

Ольга, чынмы бу дигәндәй, үз колакларына үзе ышанмыйча, көлеп үк жибәрде, ә чәйләше үзе дә, әйе, үзе дә кет-кет көлеп, аны көлүдән тыйды:

—Ә син, гүзәл паночка, көлмә яме, көлмә, ә?! Бу егет бит минем Теодорыма бик тә охшаган! Әнә шуна яратам да мин аны!

Серафима әбинен «яратам», «ошатам» дип утырулары, бер караганда, көлке тоелса да, икенче яктан егетне Ольга каршында биниһая күтәрде һәм—монысы үзе бер көлкедер!—хатын күнеленә көнләшү орлыклары да салды. Катлаулы хошыклы, бер халәттән икенчесенә тиз күчә торган каршылыклы табигатьле буларак, Ольга карчыкка күз кырые белән карап:

—Вәт, жен карчык! Үзенен оныгы булырлык егетне «яратам-ошатам» дип тора бит, ә?!—дия-дия, эченнән бер усал сүз дә ычкындырды. Һәрхәлдә, сүгенеп үк түгел, ул яхшы тәрбия алган, укымышы да булган кыз шул. Бу кинәт кәефе бозылуы анын мизгеллек кенә «ычкынып алуы» иде, шуна күрә икенче минутта ул әбекәйгә әле сокланып, әле яратып карый иде инде. Ни генә димә, вакыт-вакыт ярсучан характерга йөгән кигезергә, авызлыклап ук куярга кирәк.

Инде менә егет белән ничә тапкыр очрашырга теләсә дә, тегесенен аннан качып йөрүе, хатынны чыгырдан чыгарды:

—О-о-о! Кире татар,—диде ул аның турында.—Муенына асылынырга йөрмим ич...

Шулай да алар бер-ике тапкыр очрашып сөйләшеп тә алдылар. Егет чыннан да итагатыле, үзенә күрә тәрбияле, кешегә хөрмәт белән карый белә икән. Хактыр:

—Сине мактасыннар дисән—башкаларны да макта, сине яратсыннар дисән—башкаларны ярат!

Әмма егет Ольганың Генка Похмелкин белән арасына керергә һич тә ризалык бирмәде:

—Сез ир һәм хатын бугай, үз жаегызны үзегез карагыз,—дип кисте дә куйды.

Иң аламасы: шул әлегә сөйләшүләрне дә, өзек-өзек кенә булса да, Генка да качып-посып кына тынлаган икән. Шуннан соң ул егеткә кан дошманы итеп карый башлады.

—Бер генә юл—бу маңкадан, яшь калай әтәчтән котылырга кирәк!

Азак дингезендә балык сөзәләр иде...

Иртәнге көн якты йөзә белән ягымлы елмаеп башланса да, төшкә таба кара-кучкыл болытлар зәңгәр күккә ябырылып, Илаһи Чатырның фирузәлеген комсызланып ашап бетерделәр, гүя кургаш та кургаш, Күк йөзә дә кургаш. Әллә каян давылланып, албасты жил чыкты, дингез өстенә аксыл яллы тау-тау дулкыннар калыкты. Алар, көймәгезне аударам да батырам дигәндәй, ишелеп кенә тордылар. Үз ягындагы Нократ елгасы дулкыннарыннан башка су-дингезнен ни икәнән дә күрмәгән егет каушап калды.

—Ничек тә ярга чыгарга!

—Алты дилбегә бусе жылымны да судан тартып алырга кирәк!

Менә шушы бурычлар барысынын да акылын томалады...

—Ишегез кызурак, батып үләсегез килмидер бит?!—диде әртил башлыгы, берәз ангыраеп калган ирлөргә кычкырып.

Жылымны сөйрәп бару ишкәкчеләр өчен ифрат авыр иде, гүя каек бер карыш бара да, дулкыннар кире чигенгәндә, янадан ике карыш дингезгә кире шуыша.

—Жылымның бер башын жибәрегез!—дип фәрман бирде әртил башлыгы Фома.

—Жибәр, татарчонок!—дип акырды Генка Похмелкин татар егетенә. Егет тоткан жылым башы дингезгә таба суырылып кереп киткәнән күргән Генка әллә куркудан, әллә үзенә бик авыр килүдән, башкаларга сиздерми генә үз жылымынын бауларын дә ычкындырып жибәрде. Моңы Фома да күрми калды.

Каек ярга килеп төртелүгә, Фома тагы фәрман бирде:

—Ә хәзер жылымны тартып алыгыз!

Жылым баулары Генка жилкәсендә дә, егетнекендә дә юк иде.

—Ничек? Ничек аны икегез дә жибәрдегез?—диде Фома үкереп.—Хужа штраф түләтәчәк бит.

—Ул кушты,—диде татар егете, Похмелкинга төртеп күрсәтеп.

—Ах, татарва!—дип, Генка шул мизгелдә ана ишкәк белән орды.

Икенче бүлек

Мөхәммәт

Генка Похмелкин егетне кыйнаган көннен төнөндә үк юкка чыкты. Башы-аягы белән югалды ул. Кояш күргән иде, ай алды бугай. Икенче көнне балык промысле кантурына барып килгән Мәхмүдбәк Кәримов, арбасына салыпмы дигәндәй, начар хәбәр дә алып кайтты:

—Хужа котырына... Жылым бәясен әртил үз кесәсеннән чыгарып түләсен!—диде.

—Жыелышып түлөрбөз,—диде Хөснимөрдөн ана.

—Алай бик хак булур иде... юк шу! Эртилнекелөр аны Мөхөммөткө сылтыйлар. Жылымны ул ычкындырган, түлөвөн дә ул түлөсөн диләр. Ай-вай!

—Ә әртил башы Фома ни ди сон? Ул бит бик гадел кешегә охшаган... Мөхмүдбәк кулын гына селкеде:

—Әй! Эчерткәннәр аны бүгөн... Ә ул исерсә, хайванга әйләнә, үз-үзен тотә алмый башлый...

Алар сөйлөшүгә уянып киткән Мөхөммөт үзенң бер ком бөртегенә әверелеп баруын сизде:

—Эт урынына кыйнап ташлаулары житмәгән, инде жылым бәясен дә миннән күтәртәләрме? Әйтерсен, миндә кесә тулы акча! Әле монда ачка үлмәвенә сөенеп яшисен. Их, Хөснимөрдөн абый, ник алып килден син мине Азак дингезенә, дөнья читенә? Тасма телләрен белән әниемне юмаладын-юмаладын да тәки ризалаштырдын ич. Ул бит инде картаеп бара, ялгызлык та изә аны. Әтием Әхтәм женләрәк иде. Алабуга сәүдәгәре Стахеев Шөн елгасына салдырган ике су тегермәннен берсендә ятты. Әти шунда бозыла барды, хәмер эчәргә дә өйрәндә, өйгә кайтмый, тегермәндә генә йокларга да кала башлады. Ярый әле «жилпуч оны» апкайткалап тора иде, юкса нәрсә ашап яшәр идек...

Мөхөммөт авыр итеп көрсендә, урыныннан торды, хужа янына үзем барып киләм дигән ният белән сәкедән төшәргә азапланды. Мөхмүдбәк белән Хөснимөрдөн күрми торалар иде, шуна күрә, егет гөрселдәп жир идәнгә барып төште. Ишкәк белән орылган баш-муенның коточкыч авыртуына ынгырашып, анын жуйды. Ике алачыкташы егетнөң озын-авыр гәүдәсен жайлап кына күтөрөп алып, кабат урынга салдылар. Шулвакыт такта ишек ачылып китте, яктылык балкышында гүзәл принцессадай Ольга басып тора иде. Кулында—кызыл балчыктан ясалып, эче матур итеп, ялтыравыклы итеп эшләнгән савыт. Май чүлмәге тышыннан билгеле дисәләр дә, әлегә савытнын тыш ягы бик гади иде шул.

—Йоклыймы безнен витязь?—дип, гади генә сорады «пан кызы».

—Ай-вай! Әле генә егылып төште,—диде туры сүзле Кырым татары.

—Юк-юк, сыймый ул бу кечкенә сәкегә. Мин үзем дә озын буйлы кеше... Әмма моның янында... Көчөк кенә мин,—дип, Мөхмүдбәкнен сүзен берәз йомшартып жибөрдә Хөснимөрдөн. Аннан сон йөзенә һәрвакыттагыча күпмедер дәрәжәдә хәйләкөррәк елмаю элде. Аның елмаюы матур да, ничектер жылы да, шул ук вакытта шактый ук астыртын да...

—Менә мин...—Ничектер тотлыгып калды Адам кызы.

—Әйе, син! Син инде, син!—дип, Ольганың сүзенә ут төртеп жибөрдә Хөснимөрдөн.

Мөхмүдбәк тагын гадәтенчә:

—Ай-вай!—дип кенә куйды.

—Ана...—диде чибәркәй.

—Кемгә?—дип, анын сүзен кискән булды Хөснимөрдөн.

—Исемен белмим,—диде поляк гүзәле.

Хөснимөрдөн белән Мөхмүдбәк көлеп куйдылар. Мөхмүдбәк Хөснимөрдәннен жиненнән тартты: «Чыгыйк, янәсе... Комачауламыйк».

—Ә сез анын үзеннән сорагыз...—дип, бик тө йомшак, ягымлы итеп әйтте Хөснимөрдөн, кинәт кенә «син»нән «Сез»гә күчеп. Аннары елмаеп баш иделәр дә: «Гафу, эшебез бар»,—дип, чыгып киттеләр.

Ольга алачыкта әллә нинди унайсыз хәлдә берүзе калды. Нишләргә инде? Бер яктан, инде ярата башлагандай тоелган бу татар егете алдында баш иеп, тезләнәсе дә килми—үзе тезләнсен!—икенче караганда, анын бу ярлы алачыктан да чыгып китәсе килми иде. Әле бит...

Әйе! Әле бит махсус шушы егет өчен генә пешерелгән итле аш та анын кулында. Бу аш та яратуга, бер-беренә тартылуга, уртак учакта януга бер өмөт-ышаныч булып тора шикелле. Егеткә нинди сүzlәр әйтергә?

Ольга савытын өч тактадан вә дүрт аяк-тәпәчтән эшләнгән өстәл кебек нәрсәгә куйды. Өстәл Азак дингезе дулкынланган чакта ярға төкереп аткан такта, агач кисәкләреннән генә әвәләнгән иде. Сәкесе дә шул, авыш-түеш урындыклары да.

...Ольганың күнелен кинәт кенә бер кызгану хисе, бәгырьләргә үтәрлек әрнү оеткысы басып алды:

—Шушындый әзмәвер егет нишләп шушы алачыкта яшәргә тиеш ди әле? Дөньяның күнелсез вә шыксыз адәмнәре колонналы, алтын белән йөгертелгән ишек тоткалары, бәллүр вазалар, хәтфәле урыннар, паркет идәннәр, мәрмәр баскычлар, түшәмендә мең утлы шәмнәр, йөзләгән бүлмәләр, югары токомлы этләр һәм атлар, саны билгесез хезмәтчеләр, генералга охшаган швейцарлар, асраулар, ишек алдындагы бассейн һәм фонтаннар, аларның гаепле эшләренә күз йомучы судьялар, һәр начар гамәлләрен үтәргә әзәр торучы сатлык чиновниклар вә тән сакчылары, сөяркәләр һәм башка бик-бик-бик күп бәндә вә бәндәчәкләре белән, мыск астыннан гына елмаеп, фәрман кылып яшәгәндә, бу асыл егет шушы алачыкта ятсын инде!

—Йә, Алла, нинди ис соң монда?

Хәтеренә сукты: балык исе!

Иртән—балык, төш—балык, кич—балык...

Һәм анлады: менә ни өчен ул бу баһадир егеткә, үзенен кыйммәтле бер әйберен сатып, Серафима карчыкта аш пешерде, әбигә өлеш бүлеп, калганын шушы ярлы алачыкка күтәреп килде. Егет кыйналган, аны кыйнаганнар—менә шуна аны ныгытырга-ашатырга кирәк!

Шулчак әллә ничек кенә Ольга үзенен өс-башына күз төшерде: юылган, чиста, матур, күркәм...

Кесәсеннән түгәрәк көзгә чыгарып төс-кыяфәтен карады:

— Чәчләр—шәп! Күзләр—матур! Иреннәр—үбешүне генә көтеп тора...

Ә болай...

Ул үзенен чибәрлеген ундүрт яшеннән аңлый башлаган иде инде. Юкка гына ана теге аристократ поручик күз атмады ич. Ә бит, дәрәсән генә әйткәндә, поручикны яратмады ул. Гомумән, шушы яшенә житеп, Ольга мөхәббәтнен ни-нәрсә икәнән дә белмәде. Поручик белән яшәп алган кыска гына вакытта да ир хатыны булу дигәнне ул бик авыр бер вазифа итеп кенә кабул итте. Әйтик, төнлә аның изелеп йоклайсы килә, ә шул вакытта...

Ул егет яткан сәккә күз атты:

—Йоклай...

Йокласын! Ольга ни сәбәптәндер йокыны изге бер нәрсә итеп санып иде. Гомумән, хатын-кызлар ирләрдән күбрәк йоклаганга күрә, аларның гомерләре дә озынрак була бугай.

Ул инде чыгып китәргә дә уйлаган иде, егет йокысыннан уяны.

—Оль...га...—диде хәлсез тавыш белән.

Хатын тетрәнеп китте:

—Мин... син... си-на...

—Рәхмәт!—диде егет.

—Синен исемен ничек?—диде Ольга, аның жылкәсенә сак кына кагылып.

—Мөхәм...мәт...

—О!—диде хатын.—Син бит пәйгамбәрегез исемен алгансың икән. Ма-го-мед!

Егет әллә ничек сәер генә елмайды:

—Исем-не ал...мыйлар... Аны ата-ана ризалыгы белән мулла куша.

—Мулла?—диде Ольга сәерсенеп.

—Әйе, мулла! Ул яна туган сабайга исем дә куша, вафат булганнарға ясин чыгып, бакый дөньяга да озата. Ул балаларга белем дә бирә, авыл тарихын да яза, кешеләр арасында килеп чыккан ызмыш-талашларны да көйли...

Мөхәммәт беренче мәртәбә ана текәлеп, сынаучан караш белән карап алды: яшь, чибәр, күзләрендә әллә нинди рәхәт жылылык. Шәп кызы бу! Шәп-шәп-шәп...

—Ул муллагыз тагын нишли?—диде Ольга ярым шаяртып.

—Яшьләр өйләнсә, никах укый.

Хатынның тәне буйлап әллә нинди утлы нечкә хәнжәр үттемени:

—О!—диде ул дәрт белән.—Ә тагын нишли?

—Мәчеттә намаз укый, ашка йөри.

—Аш?—Ольга житез генә борылып өстәл өстендәге савытны алды.—Аша! Сина ныгырга кирәк.

* * *

—Хатын-кыз—дөнъянын тоткасы,—дип, ураудан сүз башлады Хөснимәрдән.

Ул шундый инде: фәлсәфәгә керешсә, туры юлдан гына бармый, әллә кайдагы чит-ят сукмакларга сугылып йөри. Мөхәммәт жинелчә генә көлемсерәп куйды.

—Ә син көлмә!—диде ана яны белән утырган авылдашы.

Мөхәммәт шаккатты: Хөснимәрдән бит анын елмаюын күрмәгән дә иде.

Хөснимәрдән сүзен дәвам итте:

—Син, егет, монда килеп бер өй салырлык акча эшли алмадың инде. Тик шулай да... Юклыкнын да бер барлыгы бар, барлыкнын да юклыгы булган кебек...

Һәм шуннан соң Хөснимәрдән, сүз агымына кереп, өч тапкыр утырып чәй эчәрлек, ике тапкыр аш чөмерерлек вакыт арасында әллә ниләр сөйләп ташлады. «Юклыкнын да бер барлыгы бар, барлыкнын да юклыгы булган кебек» дигән сүzlәре Мөхәммәтнен каек ишкәге белән орылган башына кереп тә тормады, ачык тәрәздән күккә ага бирде. Югыйсә, авылдашы татарча сөйли иде. Ә болай, сүzlәре анлашылса да, мәгънәсе—юк!—аналашылмый.

—Юләр—сөйләр, акыллы—тынлар,—диде Хөснимәрдән. Мөхәммәт, кыйналуудан соң ничә көннәр узгач, беренче мәртәбә кычкырып көлеп жибәрде. Бу көлү ана авыр бирелә иде әле: нәрсәдер күкрәген кысып ала, муен тамырлары шартлардай булып киерелә, колагы шаулый һәм томалана. Егетнен көлеп жибөрүе Хөснимәрдәнне бер яктан сөендереп куйса, икенчедән—фәлсәфәсенә яна канатлар бирде.

—Мәгънәнән мәгънәсезлегә нәрсәдә?—диде ул, үз-үзенә сорау биргәндәй, мангаен бик нык жыерып.—Эйтәм: мәгънәнән мәгънәсезлегә—яшәүнең үлем белән тәмамлануында. Икеләтә мәгънәсезлек—мәгънәсез яшәүдә, мәгънәсез үлемдә...

—Сүзләрен—алтын!—диде егет анын белән килешеп, чөнки кыйналган көнне ул да мәгънәсез үлем турында уйланган иде.

—Ин мөфтиме,—диде авылдашы,—ул «мөһим» сүзен һәрвакыт «мөфтим» дип әйтә иде. «Ник алай әйтәсен?»—дип сорасалар, «Мөфтимдә мөфти бар» дип кенә авызларын ыбып куя иде.

—Ин мөфтиме...

Шулвакыт Мәхмүдбәк кайтып керде.

—Ин мөһиме,—диде ул, елмая-көлә,—штрафны вакытында түләү. Штраф штраф инде ул...

Авылдашлар аптырый төшеп, ана борылып карадылар. Хөснимәрдән, нидер сизенеп, тиз генә чыгып йөгәрде.

—Нинди штрафны?—дип сорай егет.

—Жылымны дингезгә жибәргән өчен салынган штрафны. Ай-вай!

—Аны син түләденмени?

—Мин!—диде Кырым татары горур гына.

Шулвакыт алачыкка атылып Хөснимәрдән килеп керде.

—Атың кайда?—дип сорай ул Мәхмүдбәктән.

—Аттым...

—Ничек аттын?

—Аттым—бирдем инде...

—Кемгә?—дип сорай Мөхәммәт тә сүзгә кушылып.

—Хужага—диде Мәхмүдбәк карачутыр йөзе белән елтырап.

—Ни өчен?—дип гажәпләнде Хөснимәрдән. Мөхәммәт тә ана кушылды.

—Штраф түләр өчен! Алар сине авыру дип белмиләр.

Өчесе дә беравыкка тынып калды: авылдашлар гажәпсенүдән, Кырым татары күп сорауларга күп җаваплар биреп арудан. Гомумән, ул күп сөйләшкәнне яратмый, эш түгел, күп сүз ардыра иде аны. Юккамы «күп сүз—чүп сүз» дигәннәр.

Хөснимәрдән үз алдына гына сөйләнә башлады:

—Бүгөн төш күрдем мин... Шунда Корьәннен бер сүрәсе нурланды: «Алар килерләр дә китәрләр... Алар белән бозылышмагыз, ләкин якынлашмагыз да... Бигрәк тә туганлашмагыз... Алар—икенче дөньядан. Аллалары да бөтенләй башка...»

Хөснимәрдән беркавымга тынып калды, аннан тагын сөйләп китте:

—Нинди сүрә бу? Нинди могжиза, нинди тылсым? Сорау гына бар, сораулар гына... Жавап юк, бер жавап та...

Авылдашынын әллә нинди фәлсәфи уйлар дингезендә йөзүе егетнен ачуын китерде:

—Дингездә яланаяк жаяүләп йөрмә әле, Хөснимәрдән абый!

Тегесе бу сүзләрдән сискәнәп китте, Мөхәммәт тә үз авызыннан ычкынган сүзләренә хәйран калды: «Кайдан килде бу фикер ана? Ә, әйе шул! Ул да бит бүгөн төнлә төш күрде: имеш, Азак дингезендә яланаяк жаяү йөрәп, теге жылымны эзли икән. Шуны табып тартып чыгарса—жәтмә эчендә бүрәнә-бүрәнә балыклар! Әнкәсе: «Төшендә балык тотсан, акча керер»,—ди торган иде. Менә ул төшендә бүрәнә-бүрәнә балыклар тотты; уянып китсә, кесәсендә бер тиен акча да юк, анда жыллар генә исә.

—Нәрсә дидең әле?

—Дингездә яланаяк жаяүләп йөрмә әле дидем. Бүрәнә-бүрәнә балык тотсан да, акча кермәс!

—Шәп әйттең! Моңы язып куярга кирәк...

Хөснимәрдән куен кесәсеннән тышы таушалып беткән дәфтәр белән карандаш чыгарды да карандашның очын төкерекләп бер генә сүз язып куйды: «ИНАБӘТ».

Кырым татары Мөхмүдбәк Казан татарлары Хөснимәрдән белән Мөхәммәтнен үзен онытуларына үпкәләпмә, әллә туган ягын, анда калган гүзәлен сагыныпмы, бер бик озын көйне борын астыннан гына шыншый башлады:

И туган як! Нинди гүзәл як-ягын!

Анда күптән мине көтә аппагым...

Тышта вак кына серкәләнәп янгыр ява иде. Күк йөзен ямьсез болытлар баскан. Кәефсез, нурсыз, шөкәтсез әллә нинди көн бүгөн. Алачыкта өч жан елый:

И туган як! Нинди гүзәл як-ягын!

Анда күптән мине көтә аппагым...

Тәрәзәдән кERGән усал-салкын үтәли жил ишекне каерып ачты: «Чыгып китегез моннан!»—диме... Ә янгыр ява бирә... Эчпошыргыч, елак, мәгънәсез, ангыра янгыр...

И туган як!..

Шушы гажәеп сагынычлы, үтергеч сагышлы, сулыгып еларлык моңсулы сүзләр Хөснимәрдәнне тагын фәлсәфәгә алып кереп китте:

—Урманынны сагынасын килсә—далага бар; даланны сагынасын килсә—чүлгә кит,—диде ул.

Шунда Мөхәммәтнен йөрәген нәрсәдер өзеп-өзеп чәметтереп алды. Күз алдына әнкәсе килде. Карт әнкәсе... Нишләп ята икән ул анда тавык кетәге кадәрле генә йортында? И кадәрле әнкәсе! Синен төпчек улың бит синнән качып китмәде, ә уңжиде яшенә житкәч, тавык кетәклегә кадәрле өйләреннән хурланып, Азак дингезенә акча эшләргә дип китте, кардәше Хөснимәрдәнгә ияреп. Ияргәнә кем-нәрсә ияерер соң?!

Хөснимәрдәнә ни ана! Ул—сукбай. Ул—сәях, гомерлек сәях. Ул—буйдак, кырыкка житеп тә өйләнмәгән. Ул—фәйләсуф...

Ә менә Мөхәммәт белем мәгарәсендә Әбүгалисинә белән Әбелхарис кебек озақ еллар ята алмады, башта үз авылы мәдрәсәсендә гыйлем жыйды да ике-өч ел Мәккәрәдә укыды. Әнә анын Жидәннәр ягынан туганы һәм яшьтәше Заһидулла, хәлләре булгач, Казанда белем кыерды... Мөхәммәтне күбрәк әтисе эшләгән урын тартты. Шөн елгасы буена салынган Стахеев тегермәне. Әтисе шунда тегермәнче иде. Алабуга купешынын Шөндә ике тегермәне бар иде: берсендә тегермәнче—урис кешесе булды. Мөхәммәт урысчага аннан өйрәнде! Хәер, тегермәнче урыс татарчаны да авыл

агайларынан ким сиптермәде. Инде урысчага килгәндә, бу телне ул Мөхәммәткә махсус өйрәтте бугай, чөнки ике сүзнән берендә:

—Вот вырастешь, Мухаммет, поедешь за три моря, а там без русского языка не обойтись,—ди иде ул ана.—Телләр белү—ярты гыйлемлек ул!

Малай да, тегермәнче Федорыч әйтмешли, урысчага «ушлый» булып чыкты, ике-өч елдан ул теттереп сөйләшә башлады, хәтта урыс агай да аны жилкәсеннән сөеп: «Сөйләшүдә әтиенне дә уздын инде!»—диде...

Менә шуннан китте инде. Әтисе,—болай да эчләрәк һәм женлерәк кеше,—Мөхәммәтне үги күрә башлады: «Синен бу малаен минеке түгел, ә тегермәнче Федорычныкы!»—дип, әнисенен жанын ашады. Сонгы вакытларында әтисе бөтен гомерен тегермәндә генә уздырды, ә берсендә өйгә эчеп кайтып, әнисенә кул күтәргән иде, үсмер егет Мөхәммәт анын каршысына тау булып басты:

—Тиеп кенә кара әнкәйгә!

Әтисе чүт артына чүкмәде. Улына бик гажәпсенеп карап торды да, сәер генә кулын селтәп, чыгып тайды. Шул көнне ул мәгънәсез үлем белән үлеп тә китте. Салмыш баштан тегермән куласасына кысылып...

Егет үткәнненә кайтып киткән генә иде, кинәт кенә ишек ачылып, Ольга пәйда булды. Анын күзләре яшыләнгән иде.

—Мөхәммәт!—диде ул. Дөресрәге, өйрәнгәнненчә, теленә кулай булганынча: «Магомед!»—диде.

Мөхәммәт урынынан кузгала төште:

—Ни булды, Ольга?

Гүзәл полячка башта ни өчендер Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәккә карап алды, тегеләр моны «чыгып тормассыз микән?» дип аңлап, урыннарыннан кузгалдылар, тик Ольга аларны туктатты:

—Чымагыз, минем сездән яшерер сүзем юк!

Аннан ул кабат Мөхәммәткә карады һәм авыр сулап:

—Магомед, Серафима әби вафат булды...—диде. Үзе мышык-мышык елап жибәрде. Болгар карчыгы ана нигәдер иртәрәк дөнья куйган әнисен исенә төшерде. Шул ук мизгелдә әтисенен бер кабахәт кулынан харап булуы һәм, гәүдәсе жиргә дә тапшырылмыйча, тураклап дунгызларга ашатылуы анын жанын тетеп-тетеп ташлады.

—Бәгырь кисәккәйләрем...—диде ул ярым пышылдап.

Авыр һәм кайгылы хәбәрдән Мөхәммәт үз авыруын вә сызлануларын да онытты.

—Киттек!—диде, аягына торып басып.

Алачыктагылар шаккаттылар...

Берсе дә Мөхәммәтне әнә шулай бер мизгелдә кинәт кенә аягына басар дип уйламаган иде бит!

Егет бер адым алга атлауга, чүт кенә егылып китмәде. Аны өчәүләп тотып алдылар.

—Бер аягыма баса алмыйм, таяк алып кереgez әле,—диде Мөхәммәт боеручан итеп.

Хөснимәрдән таяк алып керүгә, ул тагын кистереп:

—Киттек!—диде.

Хәтта Ольга да аптырашта калды: тыенкы, безаз тартынучан, кызлар кебек оялчанрак егеттән ул да моны көтмәгән иде. Ул бит аны «бегемот», «фил», хәтта «бодай камыры» дип тә атап йөртте. Монысы инде чарасызлыктан, үзенә борылып та карамавы, бар дип тә белмәве өчен иде. Кара әле, бу бит, теләсә, тау күчерә икән, үз артынан гаскәр ияртә ала икән! Бу да гажәп кеше икән! Бер үзенә ун кешенен көчен-жегәрен, хольк-фигыльләрен, кичереш-хисләрен жыйган икән. Ольга ана сокланып карады, аны тагын да ярата төшүен аңлады, анын да табигате белән үзенә бик якын вә охшаш булуын тойды. Мөхәммәт турында ниндидер бер үжәтлек һәм өмет тулы ышаныч белән уйланды:

—Ул—минекә булачак! Мин аны беркемгә дә бирмим!! Юк, бирмәячәкмен дә!

Хөснимәрдәннен: «Кая барабыз?»—дип сорауы Ольганы күктән жиргә төшерде, аягына бастырды, канатларын йомдыртты.

—Серафима әбине озатырга. Анын белән сонгы тапкыр хушлашырга...

—Жирләргәме?—дип сорады Мәхмүдбәк.

—Әйе! Сонгы юлга озатырга...

—Болай бит...—диде кызу канлы Кырым татары, ничектер үзеннән-үзе юащланып һәм йомшап.—Без бит мөселманнар. Безгә чит дин кешесен күмеп йөрү килешер микән? Шәригать кануннары кабул итәрме моны? Ай-вай!

—Барыбыз өчен дә бер Алла!—диде Мөхәммәт.—Тоткан диннәребез генә төрлечә...

—Ин мөфтите,—диде яртылаш диндар, яртылаш атеист Хәснимәрдән,—ин мөфтите—Кеше Үзе! Ә башкалары: дине, милләте, гореф-гадәтләре, йолалары, теле, рухи казанышлары ин мөфтите түгел...

—Бу бит монафиктылык!—диде Кырым татары, кинәт кенә кызып китеп.—Син, Хәснимәрдән агай, изах ит, анлат: уйларын, фикерләрен кай якка ага? Ольга ирләр бәхәсенә катнашмады. Алар ул белмәгән татар теленә күчкән иделәр.

—Ну?!—диде ул ирләргә карап.

Хатын-кыз янында, бала-чагадай чыр-чу килеп, бәхәс куертып яту егетлекме инде! Ирлекме бу? Юк! Ә шәригать кануннары? Ә дини аерымлыктар? Ә вафат булганны сонгы юлга озату йолалары, жирләү тәртипләре? Нишләргә? Барыргамы Серафима карчыкны жирләргә?!

—Барыйк,—диде Мөхәммәт.—Ул да адәм баласы бит! Анын жир куенына салыр бер кешесе дә юк...

—Әйе шул!—дип килеште Хәснимәрдән дә.—Мөхәммәт чит-ят ялгызак этне дә күмеп куйды ич әле. Һәрхәлдә, кеше эт кенә түгел! Ин мөфтите—Кеше Үзе... Ә Серафима карчык—Кеше иде!

—Ә әртил... Фомалар гына күммәс микән аны?—дип, тагын каршылык күрсәтеп маташты Мәхмүдбәк. Ана болай да авыр иде. Ул бит атын сатты... Ай-вай!

—Фомалар дингездә... Бу юлы алар ераккарак китте. Өч-дүрт көнсез дә кайтмаслар. Кайтса да, алардан бу якка таба атлы балык ташучы гына йөри. Ул да монда туктап тормый, ә балык заводына ашыга,—диде Хәснимәрдән.

—Ә поп?—диде Кырым татары.—Ничек инде ул карчыкны поптан башка күмәргә кирәк ди?!

Алар һаман татарча сөйләшсәләр дә, Ольга сонгы сорауны тиз төшенеп алды:

—Попны өч чакрымдагы авылдан чакырдым. Кабер казылып бетүгә, ул киләчәк.

—Киттек!—диде Мөхәммәт тагын боеручан гына итеп. Аннары берәз йомшап, өстәп куйды:—Барыйк, кардәшләрем! Барыйк, Хәснимәрдән абый! Барыйк, Мәхмүдбәк абый! Безгә әни, хәтта әби буырлык кеше бит ул.

Ирләр кузгалдылар...

Чөнки «әни», «әби» дигән сүzlәр аларны аякландырды.

Янгырнын туктабрак торган чагы иде...

Комлы балчыкта кабер тиз казылды. Ольга Серафима карчыкны берүзе юып, чиста күлмәкләрен кидереп куйган икән инде. Карчыкның табуты да әзер булган икән. Ире Теодор вафат булганнан соң, ул үзенә дә табут ясатып куйган. Вақытлар узудан табутның такталары гына чери төшкән.

—Ничауа!—диде дөньянын һәр нәрсәсен, төрле гамәлләрен, аңлашылмас урыннарын үзенчә фәлсәфи шәрехләп йөрүче Хәснимәрдән.—Жир астында табутка да черисе.

—Табуты чурт с ним инде анын!—диде Кырым сукбае, тагын көйсезләнеп.—Менә безнең бу эшебез шәргый микән? Шәригать кануннарына туры килә микән ул, ә?! Син, Хәснимәрдән агай, миннән ун яшкә өлкән кеше, ә үзен бала-чагадай сөйләнәсен. Син менә анлат, изах ит: кануннарга сыямы бу хәл?

—Абыйлар,—диде Мөхәммәт.—Алла хакы өчен! Үлек өстендә әрепләшмәгез инде...

Карчыкны табутка салдылар. Поп килгәч, өчесе дә алачыктан чыктылар.

Бераз читкәрәк китеп өчесе дә жиргә тезләнде. Хөснимәрдән ясин укый башлады.

«Аллаһу әкбәр»не әйтеп, аякларына басуга, ишектә Ольга күренде:

—Әби яна дөньяга күчәргә әзер...—диде ул.

Серафима карчыкны яраткан ире Теодор белән рәттән жирләделәр...

Бу вакытта күк йөзәндәге болытлар таралып кояш чыккан иде инде.

Гүя болгар карчыгының жаны Күккә Ашты да кояш Күз булып аларга елмаеп карады. Рәхмәтле караш иде бу...

Ирләр артыннан карап калган Ольганын да карашы рәхмәтле иде.

Хәтта поп та:

—Молодцы, татары!—диде.

Әби калдырган «поминка» аракысыннан поп нык кына йомшый төшкән иде инде.

Алачыкка ачыгып кайтып керделәр...

Кул-битләрен югалап, өстәл артына утырдылар. Балык шулпасы суынып беткән, әмма аны жылытып торуны берсе дә мәгъкуль санамады: сүнгән учак өстендәге тимер таяктан ычкындырдылар да, төбе, яннары күмерләнеп беткән казанни өстәлгә утырттылар. Ипиләре искерә төшсә дә, аны шулпага мана-мана бик төмлөп ашадылар.

—И-их!—диде Хөснимәрдән яман пошынуга төшеп.—Серафима карчыкны «поминать» итәргә берәр рюмочка тегесе дә булса.

—Булса да, мин эчмим!—диде Мөхәммәт. Юк хәмергә дә шундук каршы төшеп.

—Голод—не тетка,—диде үзалдына Кырым татары.

—Эш яраткан, хезмәт сөйгән кеше бервакытта да ачтан үлмәс!—диде Хөснимәрдән фәлсәфәгә күчеп.

Дөнья азагына балык тотарга килеп, штрафтан башка берни дә казганмаган егет ачудан кайнарланып алды:

—Ат гомере буге эшли, тик артына кияр ыштаны да юк!

—Ә син, шөкер, ыштансыз түгел әле,—диде Хөснимәрдән, үз бакчасына аткан ташны авылдашына кире ыргытып. Ул Мөхәммәтнең үзенә үпкәләгән белсә дә, бала-чага кебек турсаеп утыруын бер дә өнәми иде. Үзе әзмәвер кебек егет тагын!

Мәхмүдбәк сүзгә алыштырырга кирәклеген бөтен күнеле белән тойды:

—Әх!—диде ул.—Ай-вай! Безнен Кырым елгалары бик чиста бит, салкын сулы. Ә аларда форель... Шәп тә балык инде!

Бу кармакка иң беренче булып Хөснимәрдән чиертте:

—Ә без... Ә без... Бер елны Нократта ике метрлы су сыерын тоттык.

Бер-бер мыегы гына ыртшыр аршынды иде. Үзе дунгыз кебек сиез тагы...

—Безнен әнкәй,—дип, Мөхәммәт тә кармакны йотты.—Инештә керкә тотсам, балык шулпасына ике-өч күкәй ватып сала иде. Ашап туймаслык менә!

—Хатын-кыз—дөнья тоткасы!—диде тагы Хөснимәрдән, иртәнге сүз-фикеренә сикереп.

—Моңың белән ни әйтергә телисен?—дип сорады Мөхәммәт авылдашына килешүчән карап.—Мин бит бу сүзгә бүген икенче тапкыр ишетәм инде, Хөснимәрдән абзый? Кая каерасың тәртәне?

—Азак дингезенә балыкка димләгәндә, мин сина, Мөхәммәт энем, нәрсә дигән идем?

—Әйдә минем белән!—диден.—Дөңжа күрөп кайтырсың, диден. Балык күп булып, мач килсә, шактый гына мая туплап кайтырбыз, диден...

Хөснимәрдән тагын егетнең үзен чөметеп алганын сизде.

—Ә тагын ни дидем?

Егет аптырый төште... Тагын ни дигән иде әле Хөснимәрдән абзыйкай?

Ә, әйе!

Егет көлеп жибәрде:

—Сина өйләнергә дә вакыттыр инде, диден...

—Вәт-вәт!—диде Хөснимәрдән.

—Вай-вай! Ай-вай!—диде Мәхмүдбәк, ниндидер куаныч илә көч-дәрт белән. Ул кинәт сикереп торды да кыска көй көйләп бии башлады:

Ул сачлары—алтындыр, алтындыр! Ай-вай!
 Карашлары—ялкындыр, ялкындыр! Ай-вай!
 Ул күзләре—фируза, фируза! Ай-вай!
 Йөзен бакса—кем түзәр, кем түзәр? Ай-вай!
 Иреннәре—чиядер, чиядер! Ай-вай!
 Үп, син, мине—диядер, диядер! Ай-вай!
 Исемнәре—Алия, Алия! Ай-вай!
 Кочагына—ал дия, ал дия! Ай-вай!

Хөснимәрдән дә баштарак юләрләнеп кул чабып утырды да, аннары үзе дә эскәмиядән күтәрелеп, тыпырдап биш башлады: Ай-вай! Вай-вай!

—Сез нишлисез?—диде гажәпләнүдән тораташ каткан Мөхәммәт.

—Син Ольгага өйләнәсен!—диде авылдашы, берни булмагандай.

—Юк!—дип, каттый гына кычкырды Мөхәммәт.

—Өйләнәсен! Ә ник алайса мин атны саттым? Туйга!—диде Кырым татары.

* * *

Алачыкка Ольга килеп керде һәм гажәпкә калды:

—Исергәннәрме болар? Татарларда «поминки» дигән нәрсә юк ич. Киресенчә, үлек чыккан көннәрдә хәмер аларда каттый тыела бугай...

Биучеләр дә туктап калды.

—Исәнме, Алия! Ай-вай!—диде Мәхмүдбәк, Ольганы бер-ике сәгать кенә элек күрүенә дә карамастан, тәүге тапкыр очрашкандагы-танышкандагы кебек итеп кара төкле таза кулын сузып. Кырым татарының шатлыктан сакалы да кычытып куйды булса кирәк, ул аны сул кул бармаклары белән йомшак кына итеп тарап та алды.

—Хөрмәтлебез, Ольга!—диде Хөснимәрдән мәсьәләне фәлсәфи яссылыкка өстерәп.—Без әйттек...

Ул ун кулын йөрәк турына куеп, хан-солтан вәзирләренә генә хас вәкарылык вә шул ук вакытта түбәнчелек белән башын иде.

—Вәт чукинчык!—диде Мөхәммәт эчтән генә.—«Мин» дими бит, «БЕЗ» ди. Шаклар катарсың! Яшьти Әхмәдулла әйтмешли: «Чашкан бу, чистый чашкан...»

Ә бу вакытта Хөснимәрдән сүзләрдән гөлләр үреп маташа иде:

—Без әйттек: «Хатын-кыз—дөнъянын тоткасы»,—дидек. Не! Әфләтун әйтмешли, әллә инде Әфләтунның үзе турында аның шәкерте вә дуствы әйткәнме: «Мөхәммәт—минем дустым, әмма хак сүз—кыйммәтрәк!» Менә Мөхәммәт безнен сүзгә каршы килмәкче...

Ольга берни анламады. Ул аптыраудан гажиз иде.

«Әллә бу татарларның миннән көләсе киләме? Булмас! Булмас! Минем үземдә дә борынгы татар бабаларым каны ага. Василевский, Азадовичлар поляк паннары ич! Тамырлары татар әмирләре, морзаларыннан...»

Ул Мөхәммәткә карады: «Монысы нигә бүкән кебек утыра инде? Иреннәрен турсайткан сабыймыни, мәми авыз!»

Ольганың күзләре яшьле иде. Егет бу караштан сискәнеп китте, ул аны өтәли, пешерә иде шикелле. Шунамы Мөхәммәт хәтта берәз бөрешә дә төште бугай.

—Бу нинди фарс, Магомед?—диде Ольга.

Оятына каршы Мөхәммәт «фарс» сүзен белми иде, шуна да ул аны «фарсы» дип анлады:

—Бу фарсыча түгел, бу—татарча, Ольга!—диде.

Бу сүзләрдән хатын анламауның чонгылына ук чумды бугай:

—Магомед...

—Берәр йомышын бар идеме әллә, Ольга?

—Әйе, Магомед!

—Әйт!

—Юк, монда түгел,—дип, кинәт киреләнеп алды «гүзәл полячка».

—Ә кайда?

—Әби алачыгында. Серафима карчык йортында...

—Киттек!—диде егет кискен генә. Ана тагын болгар карчыгын күмгәндәгә катгыйлык вә ияртә алу көче инде. Ул инде хәзер жәһәннәмнен үзенә барырга да риза, Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк гел көлсеннәр, аны үртәсеннәр, әмма Ольганың гонаһсыз күз яшыләрен генә күрмәскә иде. Кеше күпме генә битараф, ялкау, пошмас, хәтерсез, куркак, мескен, кайгылы, сагышлы, бәхетсез, сөрелгән, түбәнсетелгән, кимсетелгән, дәрәжәсез, тапталган булмасын, ул беркөнне, шушы сазлыктан чыгып, аягына басу өчен үзәндә горурлык, эшчәнлек, үжәтлек һәм өмет-ышаныч хисе тоярга тиеш. Мин бит—КЕШЕ!—дип әйтергә тиеш. Кеше шуышырга тиеш түгел, Ул тән-бәдәнә белән атларга, Жан-Рухы белән очарга тиеш.

Мөхәммәт Ольганың кулын чытырдатып кысты. Алачыктан ул аны житәкләп алып чыккан, аның ак нәфис кулын учыннан жибәрмәгән икән. «Гүзәл полячка» биш бармагының бергә кушылуын, сөякләренен чытырчытыр килүен тойды:

—Ой!

—Что с тобой?—Егет үзенен ни хикмәт-гамәл кылганын, Ольгага нинди авырту-газап китергәнән анлап бетерә алмады, чөнки ул үзенен уйлары белән бик-бик еракта иде.

—Кулларым...—диде Ольга өзгәләнен.

Егет туктап калды...

Беренче күргәндәй, гажәпсенеп-гажәпсенеп, яратып-сөеп, омтылып-сокланып Ольгага карады. Бик тә, бик тә үз итеп. Әле генә аның жаныннан давыл узган иде, инде менә ниндидер Рухи Тынычлык Инде. Юк, бу тып-тын гади битараф тынычлык түгел, ә яшәүгә, тормыш итәргә, хәят дингезенә чумарга ашкынып-омтылып-атылып торган тереклек итү уты иде.

—Нинди матур син, Ольга!

Сонгы елларда жаны кимсетелүләргә, тәне жәбер-газапларга дучар булган «гүзәл полячка» чүт кенә үкереп елап жибөрмәде.

—О-о-о!—диде ул, Мөхәммәтнең кочагына ташланырга әзер булып. Ә үзе эчтән генә пышылдады:

—Ви...тязь мо-ой!.. Не-на-гляд...-ный!!Витязь мой... Соколеничок мо-ой!!!

Әгәр алар тагын шул хәлдә бер-ике минут басып торсалар, Ольга, һичшиксез, һуштан язачак иде.

Ольга татлы-газаплы уйларына чумып, кая барганын да белештерми атлады да атлады. Менә ул:

—О!—дип ынгырашып куйды.

Мөхәммәт аның жылкәсенә авыр кулын салган икән:

—Килеп життек, Ольга! Син әллә нинди уйларга баттын бугай.

Сорауларыма да җавап бирмисен.

—Әйе-әйе!—диде кыз егет сүзләренен төбенә һаман да житә алмыйча.

...Алачыкка керделәр...

Серафима карчыктан соң бу куыш тараеп калганмы соң, әллә киресенчә, киңәбрәк киткәнме? Мөхәммәт анламады... Карангылана төшкәнме, әллә яктыра төшкәнме? Мөхәммәт монысына да төшенмәде. Нигә анламады? Нигә төшенмәде? Чөнки егетнен бар уйлары хәзер Ольга белән генә бәйлә иде:

—Йә була, йә юк! Йә бергә, йә аерым! Йә яшә, йә үл!

Ольга да күнелә дулкынланып-дулкынланып кайнавын, ниндидер бер якка кыйравын һаман туктата алмый иде әле. Ирләр алачыгында ук ана ниндидер эчке бер хис, бер тоем тәкярлады бит:

—Болар юкка биемиләр. Бу—зур үзгәреш алдыннан була торган күнел ычкынуы.

Хәзер дә шул ук сиземләү кисәтә:

—Дулкынланма-дулкынлан, хәзер нидер булачак. Олуг бер үзгәреш!

Ольга, көчлән-көчәнәп булса да, үзен кулга алды. Тутырып Мөхәммәткә карады:

—Магомед... Серафима әби, вафатына берничә сәгать калгач, мина бер төенчек күрсәтте, аның эчендәгә күн тышлы янчыкны сина тапшырырга кушты. «Бу кадерле янчыкны,—диде ул.—Мина хөрмәтле ирем Теодор

калдырган иде. Мин аны ачып та карамадым, яраткан ирем ядкаре итеп сакладым. Мин озакламый Теодор янына—теге дөньяга күчәм, ә янчыкны жирдәге Теодорыма калдырам...»,—диде.

Бу юлы Мөхәммәт, Ольга хәленә төшеп, берни аңламады:

—Ә кем сон ул, аның жирдәге Теодоры?

—Син!

—Ми-и-ин?..

—Әйе!

—Булмас! Мин Теодор түгел, мин—Мөхәммәт!

—Серафима әби сине яратты, ул сина хәтта гашыйк иде, сине «жирдәге Теодорым» дип йөрде. Мин хәтта көнләшә дә идем.

—Син көнләштенме? Ник?

—Чөнки... Чөнки мин сине яратам!

—Чык миңа кияүгә, Ольга!—диде Мөхәммәт.

Ольга егетнең кочагына ташланды.

* * *

Хатын-кызга бәхет китергән ир үзе дә бәхетле.

Һәрхәлдә... Аның бәхеткә хакы бар... Башкаларга бәхет китергәннәр үзләре дә бәхетле булырга тиеш!

«Татар бәхете—ләхетле»,—ди Хөснимәрдән. Ул—сәях, ул—сукбай, ул—фәйләсуф. Хөснимәрдән ни генә димәс! «Безнең хыяллар зурдан, эш кенә кечкенәрәк»,—дип та әйтә әле ул.

Мөхәммәт белән Ольгага Хөснимәрдән никах укыды, Мәхмүдбәк кушуы буенча ана Алиә исеме бирде. Балки бу мотлак исем дә түгелдер, хәер, жир йөзәндә мәнгелек берни дә юк. Ә теге «Ай-вай» жыры Кырым татарынын бер сулышта чыгарган шигыре вә көе икән. Шулай итеп, Мәхмүдбәк утыз яшылек шагыйрь булып чыкты. Туйга ул атын салды, дөресрәге, ин яраткан жан иясен сатты. «Әмма дусларымны сатмам!»—диде.

—Чын ир-ат дуска ат та жәл түгел!—диде ул. Баксан, шагыйрь Мәхмүдбәк бәхетсез мәхәббәте аркасында туган Кырымын ташлап киткән икән.

Хөснимәрдән үзенен ин яхшы күлмәген Мөхәммәткә туйга дип бирде, әмма төкә тиресенә бер яшылек үгез сыя димени инде! Авылдашы үпкәләмәсен дип киде Мөхәммәт: жиннәре—кыска, иннәре—тарта, итәге—кендектән.

—Ой!—дип көлдә Ольга.

—Ай-вай!—дип, эчен тотты Мәхмүдбәк пырхылдап.

—Не!—диде Хөснимәрдән.—Тай йөгәнә айгырга ярамаганга мин гаеплемени? Не!

Ә «Не» Хөснимәрдән өчен фәлсәфи бер сүз ул, дөньянын, галәмнәрнен капма-каршылыктан торуын аңлатучы сүз. «Не»—Хаос һәм Тәртип, Хаоснын Тәртипкә күчүе яисә, киресенчә, Тәртипнен Хаоска әйләнүе. «Не»—Барлыкка Килү белән Юкка Чыгунын Камил бер уртақ Чагылышы. «Не»—Яшәү белән Үлем арасы...

Һәй! Шулай инде! Хөснимәрдәнне аңлап буламыни аны?! Ул бит—мәнгелек сәях, ул—сукбай, ул—фәйләсуф.

Хәер, алай дисән, Ир белән Хатын арасын да ул «Не» дип атый. Ул, имеш, бер якыная, бер ерагая, ә аның Камиллек үрнәге алардан туган сабий, имеш... Бу сабий Тәңгәллек мисалында туа, барлыкка килә дә аннан йә Хаоска таба атлый, йә Тәртипкә таба бара, имеш. Кешелектәге бар капма-каршылыктар әнә шуннан, имеш. Кешелек камил дәрәжәдә генә яшәр, төнгәл ярашкан тормышта гына тереклек итәр өчен сабийлар иле генә булырга тиеш. Ә болай булмый, чөнки Хак, Галәм, Космос мондый Кануннар урнаштырмаган.

Хөснимәрдән сүзен сабийга китереп терәгәч кенә, аны аңлап, кызарып куйды Ольга. Кырык яшылек озын торыклы бу ир аларга никах укып, аннан сон бик озын вә бик буталчык сөйләк тоткач, кәләш үзенә урын таба алмады. Дөресен генә әйткәндә, Хөснимәрдәннең кинәт кенә жирдән аерылып китүе Мөхәммәткә дә ошамалы. Нигә мондый көнне беркем аңламас сүзләр белән кеше башын катырырга ди инде?! Бары Мәхмүдбәк кенә үз уйларына

чумган, әллә инде бик бирелеп Хөснимөрдәнне тынлый. Тынлар да! Шагыйрә бит! Балки, Хөснимөрдән сүзләре нәкъ менә аның колагы өчендер дә...

Соныннан гына аңлады Мөхөммәт, Ольга белән аның кушылуы авылдашын бик тирән фәлсәфи уйларга төшергән иде, күрәсен...

—Ни турында сөйли ул?—дип пышылдап кына сорады Ольга да.

—Аны аңларга тырышу—Азак дингезе өстендә жәяү йөрергә маташу ул...

—Кем соң ул?—дип пышылдады тагын Ольга егетнең колагына.

—Улмы?—диде Мөхөммәт.—Ул—безнең бүгенге Әфләтүн.

—Аф-ла-түн?

—Ну, Платон инде!

—Ә-ә-ә...—Ольга безаз тынычлана төште:—Платон икән Платон, «плут он» гына булмасын, әйдә сөйләсен шунда!

Ул үзенен поручик белән булган туен хәтерләде: нинди шау-шулы, күп сүзле, алжыткыч туй булган иде ул! Башы гына матур, грандиоз, ялтыравыклы, шома иде, ахырга таба шулкадәр эчпошыргыч, алжыткыч бер тамашага әйләнде ки, хет башынны ал да жиде дингез артына кит. Әле беренче төн дә үтмәгән, әле поручик аны юньләп тә үпмәгән, ул инде аны сөймәс булды, чөнки алар анын белән бер генә очраштылар да шуның белән барысы да хәл ителде дә куелды: Азадовичлар нәселеннән булган Мәскәү поручигына шул ук нәселнен бер кыз заты Ольга Адамовна Василевская—егерме дүрт яшьлек гүзәл кияүгә чыгачак!

Ә бит ул... Әйе! Ә бит ул гимназистка чагыннан ук романтик мәхәббәт турында хыялланып килде һәм менә... Әйе, әйе! Менә тап булды романтик мәхәббәтнең дә ин романтигына! Уйлап кына бак, күз алдына гына китер: Азак дингезе бус...

Ярым жимерек, янгырлар каралтып бетергән хәерче алачык. Ә анын эчендә өч татар, берсе—яшь егет дигәне белән ул!—кәләш утыра. Өстендә—киеп торырга дип кенә алынган ап-ак күлмәк. Иртәгә хужасына кайтарып бирәсе күлмәк. Муенында—гажәп матур муенса, бармагында—кыйммәтле ташлы алтын йөзек һәм беләгәндә—беләзек. Беләзек «татар беләзеге» дип атала. Бу бизәнү әйберләре дә үзенекә түгел—әнисеннән калганнар. Хәер, әнисенекә—аныкы була инде ул! Шулай да Ольга бүген бик шат иде.

Чөнки. Чөнкиме?

Чөнки, ул бер тапкыр кияүдә булып, яратмаган кешесе белән аз гына яшәп, бергә торып карауның да ни газап икәннен бик яхшы аңлый иде. Менә ул бүген беренче мәртәбә бер күрдә ошаткан, яраткан, үзе гашыйк булган яшь егеткә кияүгә чыкты.

Ольга үзалдына елмаеп куйды...

Анын беренче ире үзеннән ун яшькә зур, бер башка диярлек тәбәнәк, арык кына бер нәмәрсә иде. Кияүгә чыгуы бер нәсел-нәсәптән булганга күрә генә булды.

Менә анын икенче ире. Монысы аның бус ике метр, гәүдәсе Гераклныкыдай һәм ул ун яшькә яшәрәк тә. Бу бәхетемне күпсенмә, Аллам! Мона ирешү өчен мин күпме күз яшьләре, газәпләр, кайгылар кичердем...

Кан дошманымны эзәрлекләп туган каламнан бу якларга килеп чыктым һәм мәхәббәтемә ирештем.

Ул күз кырые белән генә үзе янәшәсәндә рәттән утыручы киявенә карады.

Үзе генә түгел, төртеп чыккан мыгы да яп-яшь иде әле Мөхөммәтнен. Тәүге тапкыр төртеп чыккан кап-кара мык. Ә иреннәре ирләрчә: тулы, кызгылт, үзсүзле, үжәт... Мангаенарак төшөп торган, ишелеп торган чәч учмасы ана ирлек белән беррәттән кирелек тә өсти. Колаklары зур түгел—һәркем сүзенә хайран калмас, юкка жәелеп китмәс. Борыны озынча һәм туры—үз юлы белән барыр, читкә тайпылмас. Ияге түгәрәк—үз тормышы белән яшәр, тормыш вә яшәүдән тәм табарга тырышыр. Муены үгезнеке—көч һәм ныклык. Күзләре зур, кара һәм жылы карашлы. Янак сөякләре тулы түгәрәк йөзәнә төртеп чыккан: каты һәм кискен холкын күрсәтә, кирәк чакта ин куркының гамәлләргә барырга мөмкин, моны кураклар рәтенә һич куя алмасын!

Ольга ана тагын яратып карады һәм сизелер-сизелмәс кенә Мөхәммәткә елышты. Егет, юк!—бүкән түгел иде, аны, жинелчә генә кочып, үзенәрәк тартты.

Моңы күрөп алган Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк үзләренчә кабул иттеләр һәм сүзсез генә кузгала башладылар.

Шулчак чөлпәрәмә килеп тәрәз пияласы ватылды, ишеккә китереп типтеләр, ишек, эләктергән жиреннән ычкынып, чүт кенә болар өстенә капланып төшмәде.

—Ой!—дип, чырыялап кычкырып жибәрде Ольга. Ул, куркынып, Мөхәммәт кочагына тагын да ныграк чумды.

—Выходи, жених, разговор есть!—дип акырдылар тыштан.

Өченче бүлек

Мәхмүдбәк

Ольга—Ольга инде ул! Ни генә димә, күпме генә батыр йөрәклә булмасын, кияү-«жених» үзе дә ничектер каушап китте. Әле күптән түгел генә кыйналуымы, яна тына терелеп килүе тоткарлык булдымы, әллә кәләшен ташлап китәсе килмәдеме, Мөхәммәт урынында кала бирде, ә Хөснимәрдән житез генә торып ишеккә атлады. Әмма анын юлына Мәхмүдбәк каршы төште:

—Ашыкма! Кунаклар түгел, нигә каршы алырга? Үзләре керсеннәр. Урыс нәрсә ди? «Чакырылмаган кунак татардан да яман». Шулай булгач, болар яман кешеләр. Керсеннәр, ишек ачык ич. Керсеннәр—уйларын белик: ни кирәк аларга?

Мәхмүдбәк тынычта—боз ул, ә сугышта—ут!

Тыштан тагын кычкырдылар:

—Әй, нигә тын калдыгыз? Астыгызга жибәрдегез мәллә?! Чыксын әле теге молокосос кияү, анын белән сөйләшәсе сүз бар!

—Без сезне туйга чакырмадык. Ә чакырылмаган кунак татардан да яман. Ычкыныгыз моннан!—дип җавап кайтарды Мәхмүдбәк, итек кунычын капшап.

—Син, атчы! Атсыз да калгансың инде, безнен әртил эшенә катнашма. Факт,—диде тыштан әртил башлыгы исерек Фома. Фома эчтәме, ми шөрәпләре шулкадәр бушый ки, ул ни әйткәнән, нишләгәнән дә белми башлый. Мондый вакытларда хатыны атна бие чит кешеләрдә кунып йөри, чөнки исерек Фома аны бер ялгышрак сүзе, ошамаган бер кашык ашы яисә күнеленә хуш килмәгән күлмәгә өчен дә арганчы кыйный иде:

—Эх, долюшка, доля!

Шулвакыт тыштан берәү ишек арасы яктылыгына сыенды һәм чәрелдәп кычкырып жибәрде:

—Ты, сука!—Убью, паскуда! Гнида! Змея подколотная! Шлюха Казанская! Пасть порву!

Генка черек вә жимерек тешләрен тагын да ямьсезләндереп, бер бармагы кәкрә кулы белән Ольганың чәчләреннән эләктермәкче генә иде, шулвакыт әллә ни булды: һавада хәнжәр елтырады һәм Генканың кәкрә бармагы идәнгә тәгәрәде. Урыныннан тау булып күтәрелгән Мөхәммәт Пөхмелкинны песи баласы урынына күтәрәп алды да тәрәзә аша урамга ыргытты. «Трофей бармак»ны Мәхмүдбәк анын артыннан очырды:

—На память!

Чыгырыннан чыккан Мөхәммәт ажгырып тышка атылды:

—Мин сезне! Сволочи!

Менә ул Фоманы сугып екты, аннары калганнырын бәргәли башлады. Әмма тегеләр күп иде, аның өстенә алты кеше ташланды. Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк тә ярдәмгә атылдылар...

Мөхәммәт тегеләрнең алтысын алты якка очырды, коты алынган Ольга ишек төбенә килеп басты...

Капма-каршы ике як эт өере кебек чинашты, тешләште, бер-берсен өзгәләште. Монда бер генә аерма бар иде: урыслар—исерек, татарлар—аек. Хәснимәрдән ни ди:

—Дөнья капма-каршылыклардан тора,—ди. Димәк, Аек белән Исеректән...

Явызлыклары арагы пары белән соң дәрәжәдә кабартылган, һәр суккан саен «үтерәм!» дип акырган Фома әртиле өч татарны кысрыклай башлады...

Шунда тагы бер әкәмәт нәрсә булып алды. Чигенеп барганда Мөхәмәт алачык артындагы ташландык ун потлы якорьгә килеп төртелде. Анын бер үзен өчәүләп кысрыклайлар иде: әртил башлыгы Фома, Генка һәм грек Николаиди. Хәснимәрдән берсе белән бергә-бер маташа, Мәхмүдбәк ике мәхлукны кул күтәрәп килгән саен сулагае белән читкә очыра тора. Шунда...

Әйе! Әкәмәт бер нәрсә булды: Генка Похмелкинның үзенә пычак чыгаруын күргән Мөхәмәт үгездәй бер үкердә дә, ун потлы якорьны сабыннан алып, дошманнары өстенә күтәрде һәм өсләренә китте:

—Үтерәм, бәдбәхетләр, адәм актыклары, кабәхәтләр!

Олыганын коты очты, гүя Мөхәмәт Мөхәмәт түгел, ә тау ягыннан, Азак дингезе артынан килгән гыйфрит, үзен кыйнауычлар өстенә түгел, ә нәкъ менә анын өстенә—Ольга өстенә!—килә:

—Ой, Ма-го-м-е-ед!!!

Фома, Генка Похмелкин, грек Николаиди айнып киттеләр: ун потлы якорь өстенә төшсәме? Сытылып киткән таракан булачаксын!

Хәснимәрдән һәм Мәхмүдбәк белән сугышучылар, болай да әйбәт тукмакланганга, инде чигенеп баралар иде, кораб якоре күтәргән Мөхәмәтне күргәч, бөтенләй йөгерә үк башладылар. Дошман чигенде, болар куа китте...

Ишек төбәндә аларны Ольга көтә иде...

Ул соң дәрәжәдә дулкынланган, шунамы битләре кызарып чыккан, күзләре яшыләнгән, ун кашы тартыша, йөрәге кыса иде:

—О-о-о!—диде ул.

Жинүчеләрне Ольга берәм-берәм котлап чыкты:

—Хуснушка, какой ты молодец! Платон—плут он, а ты—просто молодец!—дип, янагына иренен тидереп алды.

—Махмудбек, какой ты удалой джигит! И поэт! Поэтому—слава удалому джигиту и поэту!—дип, анын да янагына иренен тидерде.

Менә ул кулы белән көлтә чәчләрен тузгытып, зәңгәр күзләренә бары соклану гына тутырып Мөхәмәткә карады:

—Витязь мой ненаглядный! Витязь мой... Соколоночек мой!

«Гүзәл паночка» егет кочагына ауды:

—Мин сезнен өчен шундый курыктым... Бигрәк тә синең өчен... Ә син... Ә син!.. Ә син!... Ә син!!! О-о-о!

Бәндәләренә кайгы, жинелү, ярлылык, күнел төшенкелеге, ялгызлык, көчсезлек, авыру, терәксезлек кенә уен-көлкәдән, туйдан, бәйрәмнән аера ала, ә менә шатлык, жинү, мөлкәтле булу, күнел көрлеге, яндагы дусларын, үзәндә көч-дәрт сизү, саулык-сәламәтлек, жылкәндә иптәшләр кулын тою уен-көлкәге, бәйрәмгә, туйга чакыра. Ярлы-зарлы, чирле-авыру, булдыксыз-шатлыксыз бәндәдән беркем дә көнләшми, башкаларда кызгану гына тудыра ала.

Ишекне элөп куйдылар...

Шул арада гына каядыр китеп югалган Мәхмүдбәк каяндыр рамы белән тәрәзә алып килде һәм аны жиерелгәнә урынына куйды. Дөрес, әлегә тәрәзә элеккегесеннән кечерәк иде, ләкин ян-якларын такта сугып каплатып куйгач, ярады тагын.

Өс-башларын каккалап алган ирләр тышта пошкыра-пошкыра кул-бит юганда, Ольга табынны кабат хәстәрләде, шулай итеп үзен борчып торган хәсрәтен үтерде. Әйе, Генка Похмелкинны күргәч, анар коточкыч бер нәфрәт уяңды, ул хәтта, нидер эзләгәндәй, як-якка каранып алды, табым дигәнән таба алмады, ләкин...

Менә хәзер генә, тышта ирләр гөр килеп юынып ятканда гына, үзе өстәл әзерләп маташканда гына, ул ни эзләгәнән ачык төшенде. Ул бит...

Әйе! Ул бит Мәхмүдбәкнен хәнжәрән эзләгән иде. Әһә! Менә нәрсе эзләгән икән ул?! Әгәр тапса...

Әйе һәм әйе! Әгәр тапкан булса, нишләр иде: нәфрәтән кара таш итеп учлар да йөрөгәнә салыр идеме, әллә...

Әллә, әлеге нәфрәт ташын үткән очлы булат хәнжәргә әйләндереп, дөньядагы иң зур дошманы булган Генка Похмелкинның йөрөгәнә кадар идеме?

Юк, юк! Йөз, мен, гомере буге сорасыннар, ул мона төгәен гына жавап таба алмас, чөнки, хәнжәр кулына элгеп, асылда бер гамәл кылынмагач, ахырын-очын ничек фаразлыйсын, ди?...

Үзенен бу уйларыннан Ольга әллә ничек кызышып-жылынып китте, аннан тунып-калтыранып, маңгаена салкын тир бәрде. Кульяулыгы белән маңгаен сөртеп алды.

Ирләр алачыкка керделәр, аларның күзләрендә жинү шатлыгы, горурлык, үз көчөнә ышану, берәз мактанырга теләү, бер-берсен мактап алу һәм уенкөлкә хисе белән хәерхәйлык уты яна иде.

Хатын аларның барысына да хөрмәт белән:

—Утырыгыз, паннар!—диде.

Ирләр шаулашып көлешеп алдылар, шунда ук Мәхмүдбәк бер төзәү ясады:

—Без паннар түгел, гүзәл паночка, ә ханнар! Татар ханнары...

—Карале,—дип куйды Ольга да.—Аерма бер авазда гына икән, ә мәгънә үзгәреше искиткеч! Ханнар икән—ханнар!

—Аннан соң,—диде Хөснимәрдән, ягымлы булырга тырышып:—Минем атам-анам һәм мулла абзый кушкан исемем «Хуснушка-веснушка» түгел, ә Хөснимәрдән!

—Хус-ни мар-дан,—диде Ольга кызара төшеп. (Бу татарлар туй дип тә тормыйлар, әйтәсен әйтәләр!)

—Ну, пусть гел Хаос-Мардан булсын, тик себерке исеменә охшаган «Хуснушка-веснушка» гына булмасын!

Аннан соң Хаос-Мардан нәзакәтле генә итеп башын иде дә:

—Татарлар туй дип тә тормыйлар, әйтәсен әйтәләр—дип өстәде. Ольга шаклар катты.

* * *

Ирләренн Ольганы сүз белән чөметкәләп алуларына Мөхәммәтнен берәз эче пошса да, аларга каршы төшмәде. Ни дигәннәр әле бабайлар:

—Атны яштыгән өйрәтәләр, хатынны өйләнгүгә үк...

Әйдә, жан дуслары Хөснимәрдән абзый белән Мәхмүдбәк абый башлап «өйрәтсеннәр» әле. Аныкы—алда! Аның гомере кичелмәгән елга әле.

И-и-их! Кайтырга иде хәзер Нократ буена, кардәшләре—яштыклар Заһидулла, Әхмәдулла һәм башкалар белән бергә Нократта бәртәс балыгыдай йөзеп йөрергә, ком өстеннән яш кәлтәдәй чабарга иде...

Әнкәй, әнкәй! Нишләп тасың син анда?

Менә бит, әнкәй, синен бердәнберенне монда синнән башка өйләндереп тә куйдылар. Юк ла, Хөснимәрдән абзый белән Мәхмүдбәк абыйны әйтмим, Ольга Адәм кызы мине үзенә өйләндерде. Сылулыгы, чибәрлеге белән... Акылы-фигыле белән... Холкы-гадәтләре белән... Бик шәп «карахтеры» белән... Тагынмы? Ие шул, укы-ган-лыгы белән. Әйе, укыганлыгы белән!

Син бит, әнкәй, үзең дә укыган кешеләргә ярата иден. Хәзрәтевләр нәселен галимнәр дип атый иден. Хәтта... Алардан берәз шүрли дә иден...

И-и-их! Әнкәй, әнкәй!

Менә килененне үзенә бер генә күрсәтергә иде. Ул, чыналап та, гүзәл! Әкият кызы... «Чибәрдән акыл китәр»,—диләр. Ә Ольга акыллы, укыган—башлы кыз...

Алай дисән...

Карт кыз инде ул... Кияүдә дә булып алган. Бандит Генка Похмелкин белән дә чуалган... Хәйран калырсын! Дошманыннан үч алу, аны үтерү очен шул ук хәшәрәт астына да ятарга риза бул әле? Ольга бер үзендә берничә төрле адәм яши ди. Миндә дә шулай, имеш... Тик бит Хөснимәрдән абый әйтмешли:

«Не»? Хәер, күпкырлы кеше булу шул ук «Не» инде ул: капма-каршылыкның янәшә яши алуы. «Безнең Әфләтун» шулай аңлата ич. Хәер, Ольга әнә:

—Платон—плут он,—дип тә ычкындырды.

—Нәрсә пышылдыйсың?—дип сорады Ольга аның колагына үрелеп.

—Ә?—Мөхәммәт уйлар ыргагынан ычкынды.

—Нәрсәләр сөйләнәсен, дим...

—Ә, ие шул: Платон—плут он.

—Юк, юк,—диде Ольга, көлә-көлә.—Син Платон белән Плутонны бутама. Платон... «Безнең Афлатон» безнең янда утыра. Ә Плутон? Чыннан да Плутон—плут он...

—Ә кем ул Плутон?—дип сорады Мөхәммәт.

—Плутонмы? Ул—дингезләр патшасы, аларның яклаучысы.

—Азак дингезендәме?

—Әйе!—диде Ольга.

Шунда Хөснимәрдән аякка басты:

—Әйдәгез, дингезләр патшасы Плутон өчен эчәбез!

Аның артыннан Мәхмүдбәк тә сикереп торды:

—Нигә боектыгыз әле. Ай-вай! Туймыни бу? Менә бездә... Крымда...

Аннан ул бармакларын шартлатып алды да, Ольгага карап, теге жырын көйли башлады:

Ул сачлары—алтындыр, алтындыр! Ай-вай!

Карашлары—ялкындыр, ялкындыр! Ай-вай!

Ул күзләре—фирузә, фирузә! Ай-вай!

Йөзен бакса—кем түзәр? Кем түзәр? Ай-вай!

Иреннәре—чийдер—чийдер! Ай-вай!

Үп, син, мине—диядер, диядер! Ай-вай!

Исемнәре—Алия, Алия! Ай-вай!

Кочагына—ал дия, ал дия! Ай-вай!

Хөснимәрдән дә, нәкъ теге вакыттагы кебек юләрләнеп кул чабып утырды да, сикереп торып биергә тотынды.

Бу юлы Мәхмүдбәк биергә Ольганы да чакырды, «гүзәл паночка» матур сыгылмалы хәрәкәтләр белән «Ай-вай»га биегәндә, Крым татары аның янында әйләнеп бөтерелде. Тар гына алачыкта ничек урын житкәндер инде үзләренә? Хәер, өстәлне алып куйдылар ич, эскәмияләр дә почмакка посты. Мөхәммәт кенә биюгә кушылмады, карап кына утырды.

Биеп туктауга, Ольга Мәхмүдбәктән сорап куйды:

—Кем ул Алия?

Крым татарының башы күкрәгенә төште. Ул шактый гына тавыш-тынсыз торды...

...Тышта ишелеп төн килә иде...

Карангылыкның ефәк-йомшак шәле алачыкны тавыш-тынсыз гына чолгап алды. Өчле лампаны кабыздылар. Актык кәрәчинне салып. Дөресе, бу лампаның монда кирәге дә юк, кешеләр кояш белән торалар, кояш белән яталар. Авылда моны «тавыклар белән бергә яту, әтәчләр белән бергә уяну» диләр.

Тәрәзәнең такта белән капланган өлешеннән жил керә. Дингез суы белән тозланган авыр жил. Вобла балык исен хәтергә төшерүче жил...

Мәхмүдбәк башын күтәрдә, иң элек Ольгага күз атты, аннан карашын Хөснимәрдән белән Мөхәммәткә күчереп, сөйли башлады:

—Алия...

Ах, Алия, алма бит!

Без аның белән бәләкәйдән бергә үстек. Абыйлы-сенелле кебек, житәкләшеп йөрдек. Безне «кияү белән көләш» дип үчеклиләр иде. Алия ундүрт-унбиш яшьләрдә багалма булып житеште, мин дә мыек тибә башлаган унжиде-унсигезе яшьлек егет идем инде. Без үзез Сәлахир елгасының югары агымындагы... Югарырак агымындагы бер авылында яши идек. Әлбәттә, бу вакытта Алия белән «абыйлы-энеле булып», көпә-көндөз йөрүләр беткән иде, әмма без кичләрен еш кына очраша идек. Алия гел күккә ашкынды: тауларга менәргә ярата иде ул.

Безнекеләр бик бай нәселдән булмаса да, әти-әни мине белемле итәргә, зур кеше ясарга теләделәр. Укуымны дәвам итәр өчен мин Акмәчеткә китәргә тиеш идем. Алга таба хыял—Россия башкаласы Петербуртта белем алу иде...

Алия белән сонгы очрашу елга буенда булырга тиеш иде дә, көтәм-көтәм моны—юк, көтәм-көтәм Алиямне, ә ул юк! Ай-вай!!

Шулвакыт күрәм: тау сыртынан сары-алтын чәчле бер кыз төшеп килә. Нигәдер атлаулары басынқы, йөзен мон баскан, үзе кәефсез күренә. Аптырый калдым:

—Нинди маржа кызы бу якларга адашып килеп чыккан әле? Ни сәбәптән тауларда кангырап йөри ул? Ни нәрсә аны куа?

Ә теге Алтынбаш нәкъ минем өскә килә. Туп-туры минем өскә...

Менә ул килеп житәргә утыз адымнар кала туктады. Нигәдер текалебрак мина карады. Мин, әлбәттә, үз уйларымда идем. Минем бер генә борчуым, эч пошуым бар иде:

—Нигә Алиям очрашуга килмичә мине зарыктыра соң әле? Берәр нәрсә булмагандыр ич?.. Балки, ана ярдәм кирәктер?.. Ә авырып ятса?..

Мин урынымнан кузгала башлыйм...

Шулвакыт теге алтын чәчле маржа телгә килә:

—Егет, Акмәчеткә ничек барасы икән? Белмисезме?

Шаклар каттым, юләрләнә яздым:

—Бу бит минем Алиям!

Ах, наян кызый! Ах, багалмам! Башына нинди көлтә салган соң ул? Нигә анын чәчләре шулай саргайган?

Без көлешә-көлешә бер-беребезнен кочагына ташландык...

—Иә, әйт әле, нигә чәчләрәнне сарыга мандың?—дип сорыйм моннан, берәз тын алуга.

—Кем манган? Минме?—дигән була бу үзе көлеп, үзе кыланып, үзе иркәләнеп.

—Си-ин!

—Белмим-белмим... Мин синен белән очрашуга Сәлахир су буена килгән идем. Син юк та юк. Ах!—дип, күз яшьләремә тыгылам: «Мине ташлап Акмәчеткә китеп барган бу...» Су буенда утырып бер еладым да, күзләремдәге яшьләремне киптерер өчен тау-кыяга күтәрелә башладым. Әнә тегесенә... Ничек атала әле ул? «Ташлама» дипме?! Менә-менә... Яшьләрем кипкәч тә, кыяга күтәрелүемне дәвам иттем. Кыядан сина акъяулык боллап калыйм дидем. Күтәреләм-күтәреләм—син киткән юл күренми. Ә мин тагын да өскә үрмәлим. Шулчак... Чәчләремә ут капты, кояшка артык якынайганмын икән! Шуннан чәчләремне, Сәлахир суы белән юып, кояш утынан аерыйм дисәм, күрәм: елга буенда син утырасың...

Мин аны кочагыма алам:

—Ах, син, хыялыем! Ах, син, гүзәл Шаһрезадәм!! Кайчан уйлап чыгардың бу хайран әкиятенне?—дим.—Бу бит Шаһрезадәнән мең дә икенче әкият.

Бу сүзләремә үпкәләде: иреннәрен турсайтты, ә алар мин үбә-үбә болай да кабарынып киткәннәр иде, күзләрендә исә наз-сөю, жылылык һәм мәхәббәттән башка берни юк иде.

—Ышанмыйсыңмы?—диде ул кинәт кенә.

—Нәрсәгә?

—Чәчләремә ут капканга...

—Иә инде, иркәм! Син бик матур әкият сөйләден, рәхмәт сина!—дидем.

Шулвакыт ул, жил-давыл күтәргәндәй, урыныннан кинәт күтәрелде дә Сәлахир суына ташланды. Көтым очты: елга исциткеч салкын сулы, өстәвенә төбе тулы ташлар бит! Ничек суга кереп киткәнемне хәтерләмим...

Күтәрәп алып чыктым Алиямне...

Ул муеныма сарылган. Үзе дер-дер килә, гүя бөтен жаны, барлык рухы белән калтырана иде.

—Ташлама мине...—дип пышылдады ул. Үзәкләремә үтте шул сүзләре. Күзләремә яшь бәрде.

—Алып кит үзен белән...—дип тагын пышылдады.—Өйлән миңа!—дияргә дә мәжбүр булды.

Ә мин ана һаман нидер аңлатам да аңлатам. Мәхәббәткә аң катнаша

аламыни ул?! Мәхәббәт бит ут кыясы һәм хис елгасы.

Мин киттем. Бер атнадан Алия бик каты авырый башлаган. Үзе һаман: «Ташлама, ташлама, ташлама!»—дип кабатлай икән. Менә беркөнне Алиям терелеп киткәндәй була. Су буйларында кангырап йөри, тауларга менә. Ә беркөнне... «Ташлама» кыясыннан ут чәче белән Сәлахир елгасына ташлана...

* * *

Алачыкта авыр тынлык урнашты...

Беркем бер сүз әйтә алмый иде. Әгәр әйтсә, әнә шул бер сүздән дөнья кителеп, ватылыр да уалыр кебек тоела. Бер ак сүз аерылып барган дөньяны кушарга, бер кара сүз кушылган дөньяны аерып ташларга мөмкин бит.

—Ничек матур хыялланган ул!—диде, ниһаять, Ольга. Мәхмүдбәкнен мәхәббәт турындагы кайгылы бәянненнән ул бик нык хисләнгән, ирләр кебек, авызына су кабып утыра алмый иде инде. Инде... Никадәр генә монсу, сагышлы булса да, сүз бит бөек мәхәббәт турында бара, ә бөек мәхәббәт һәрвакытта диярлек бәхетсезлек яисә фажига белән тәмамлана.

—Бәлки ана... Алиягә хыялланмаска кирәк булгандыр?—диде Мәхмүдбәк акрын гына.

—Хыялланмаска?!—дип кызып китте Ольга.—Ничек инде хыялланмаска? Хыялану—бәхеткә омтылу ич ул! Шул омтылыш үлә икән, яшәп торунун кирәге дә калмый...

Мәхәммәт аның кинәт шулай кабынып китүенә аптырый калды:

—Әмма тормышынны хыялдан гына корып та булмый. Әгәр Алия...

Ул Мәхмүдбәккә карап алды, Кырым татарының бөрешеп-куырылып китүен күрде.

—Нәрсә «әгәр Алия»?—дип сорады монарчы үз уйларына күмелеп, сүзсез генә утырган Хөснимәрдән.

Тагын тынып калдылар. Алия исеменә ничек кенә кагылма, ничек кенә йомшак тимә—Аны рәнжетерсен кебек! Гүя мәхәббәт сагышыннан, аерылу кайгысынан һалак булган япъ-яшь, хыялый Гүзәл Кыз, исәннәрдән дә исән булып, алар каршында басып тора вә Ольга, Мәхәммәт, Хөснимәрдән, бигрәк тә Мәхмүдбәкнен һәр сүзен йотлыгып тынлый тора һәм кинәт ычкынган тәмсезлек вә ямсезлеккә бая бирә иде. Бәлки, Алия исәннәрдән дә исәнрәк булып, чынлап та, үзенә серле үлемне, қояшта янып алтынланган чәчләре белән тереләрдән тере булып алар арасында басып торадыр. Кемне искә төшерсән, шуның рухы очып килер, ди бит. Алачыкта—Алия Рухы...

Моны һәркем сизде: ул менә монда—Мәхмүдбәк янында гына. Юк, ул Ольга белән рәттән тора—икесе дә хатын-кызлар ич! Юк! Юк! Ул Мәхәммәт янында, чөнки Алиянен сөйгән егете Мәхмүдбәккә унжиде яшь булган, Мәхәммәт тә унжидесе тулып, унсигезгә чыкты. Юк ла! Алия Хөснимәрдән белән рәттән тора... Ник дисән, Хөснимәрдән кай ягы беләндер Алиянен әтисенә охшаш, кыяфәттәш. Яшьләре дә бер чамада...

Кинәт кенә Ольгада Алияне жәлләү хисе туды:

—Шундый яшь килеш... Шундый чибәр килеш... Харап бул әле! Вафат бул әле! Тәненә юкка чыксын әле!

Ул авыр сулады...

Кинәт кенә аның анына әллә кайдан гына боз сүзләр кергәндәй булды: «Ник хәйран калдың әле? Бер көн син дә... син дә...» Ольга калтырана ә боз сүзләр аның тәненә вә жанына салкынлык индереп, анына үтә бирде: «Һәркем туу белән үзенә үлемне дә сайлый. Тудын, димәк, үлемне дә сайладың...»

Ул күз кырые белән генә Мәхәммәткә күз төшерде: «Юк! Мин үлемне түгел, ә ирем итеп шушы баһадир егетне сайладым. Кияүгә чыгып, ир төме белмәдәм мин. Бу дөньяның кабәхәте астына ятып, жирәнүдән башка берни дә тоймадым...»

Ул Мәхәммәтнен авыр кулын үз жылкәсендә тойды. «Ма-го-мед!»—Ольга шатлыгыннан сулыгып куйды.

—Нигә борчыласың?—диде Мәхәммәт, аны кочагына алып.

—Алия... Мәхмүдбәкнен сөйгән кызы...

—Ә-ә-ә! Һаман Алия турында уйлыйсыңмы?

—Ә Мәхмүдбәк үзе кайда сон?—дип сорады Ольга сорауга сорау белән.

—Алар чыгып китте...

—Кая?

—Күршедәге алачыкка. Безгә дә ятарга вакыттыр...

Мөхәммәт, күпме генә эзләсә дә, башка сүзләр таба алмады. Тагын ни әйтергә сон, ниләр әйтергә? Аның бит... Аның бит хатын-кыз белән беренче генә булуы. Мондый вакытта нәрсә эшлиләр, нәрсәләр әйтәләр икән сон? Күрәсен, алдан өйрәнәсе калган икән! Ана бит, монда килгәч, ым кагучы маржалар да булды. Ул алардан, ут капкандай, читкә йөгәрдә.

Бәхетенә каршы бу авыр уйларыннан Ольга аны үзе коткарды:

—Әйдә, мин сине чишендерәм...

Каушабрак киткән егет бар буена басты һәм башы түшәмгә тимәс өчен иелебрәк торырга мәжбүр булды.

Ольга йомшак кына кагылып, аның күлмәген салдырды, шундый ук төгәл, әмма берәз калтыравыклы хәрәкәтләр белән кулларын түбәнрәк төшерде...

Аннан ана елышты да, егетнен колагына пышылдап кына әйтте:

—Ә хәзер мине чишендер...

Мөхәммәт, ут капкандай, ашыга иде. Аның куллары әллә кайларда буталып, саташып-адашып йөрдә. Бармаклары калтыранып, тезләре дерелдәп-дерелдәп ала иде.

Шуннан сон... Шуннан соңмы? Шуннан соң ул борынгыдан килгән инстинктның кыргый чакыруына түзеп тора алмады, ярыйсы гына авыр һәм тыгыз тәнле Ольганы песи баласы урынына күтөрөп, урынга китереп тә салды...

Мөхәммәт Ольганы кочагыннан чыгармады, Ольга үзе дә аның көчле куллары уралышыннан чыгарга теләмәде. «Беренче белем—төсрә»,—ди. Әле генә давыллап килгән янгыр, яшене һәм күк күкрәүләренә дә карамастан, сибәләп кенә китте әле...

...Инде таң атып килә иде...

Ә алар керфек тә какмадылар әле. Төне буге күз дә йоммадылар...

«Менә нәрсә икән ул хатын-кыз бирә торган ин зур ләззәт!»—дип куанып уйланды Мөхәммәт, Ольганың сары ефәк чәчләрен сыйпап.

«Иә, Аллам! Шушы яшемә житеп, ир исеме йөрткән ике бәндә белән булып, беренче тапкыр чын ирнен дәртен, ул бирә торган рәхәтне тойдым. Бу рәхәттән үзем исереп ятам, шуна карамастан, аның кабатлануын, янаруын, дәвам ителүен телим!»—дип уйланды Ольга, Мөхәммәтнен кин күкрәгенә ятып. «Телим» сүзе шайтанныкы икән! Менә ул кабатлана башлады: «Телим! Телим!! Телим!!!»

«Гүзәл паночка» Алып татарга сыенды:

—Люби меня...

...Инде кояш төннен кара ефәк шәлен бөтенләй алып ташлагач та, алар нигәдер йокыга китә алмады. Нидер тотә иде, нидер...

...Ольга тагын Алияне исенә төшерде: «Әгәр исән булса... Әйе, әгәр исән булса, ул да бит бу минутларда Мөхәммәтнен кочагында ятар иде. Ятар иде... Әй! Ялгыштым. Мөхәммәтнен түгел, Мәхмүдбәкнен... Ул юк инде, юк... Беләсенме, юк!»

Инде керфекләренә йокы сикереп, күз кабагын аска өстери башлаганда гына, Ольга, нидер искә төшәргәндәй һәм дөньядагы гәделсезлекке киметергә теләпме, башка берәүнен бәхәтсезлегә өчен үзен тасипле сизеп, шуны күпмедер дәрәжәдә кайтарырга теләгәндәй, тагы Мөхәммәтнен колагына пышылдады:

—Люби меня... Люби за Алию! Люби... Люби...

Алия сүзе-исеме әллә инде бер мөгжиза, сер-тылсым, сихер булды шунда: вакыт югалды...

Искәләп йөргән жил дә тын калды...

...Алар бик озак йокладылар...

Төш житкәндә дөбер-шатыр ишек кагуға уяндылар.

Мөхәммәт сәкедән тиз генә сикереп төште дә чалбар-күлмәген киеп, урамга чыкты, шундук аның янына ике жандарм килеп басты:

—Беркая да качмыйсын!

* * *

Ольга йокы исереклегеннән һаман арына алмаса да, янында Мөхәммәт булмагач, шомланып, яткан урыныннан кузгалырга мәжбүр булды. Ашыгып киенде һәм ишек алдына чыкты.

Мөхәммәтнең ике кулыннан ике жандарм тотып алган, Хөснимәрдәнгә инде богау да салып өлгөргәннәр, ә житез һәм батыр Мәхмүдбәк белән ике жандарм әүмәкләшеп яталар иде. Хөснимәрдән Кырым татарын тынычландырырга теләп, татарча кычкырыпмы кычкыра:

—Мәхмүдбәк, кардәшем! Каршы килмә, безнең гаебебез юк бит... Каршы килсән, болар Себердә черетәчәкләр башны. Ин мөфтиме, тартышма алар белән.

—Минем гаебем юк! Ә нигә алар мина богау салырга теләләр?

—Мәхмүдбәк, кардәшем...

Шулвакыт Ольга Мөхәммәт янындагы ике жандарм янына килде:

—Сезгә минем иремнән ни кирәк?

—Иреннән?—дип аптырап сорады жандармнарның өлкәнрәк яшьтәгесе һәм мыеклысы.

—Әйе, иремнән!

—Бу яшь кенә татар малае сезнең ирегезмени?—мыеклы жандармнарға хас булмаганча шактый ук ягымлы кеше иде. Ул үзе дә таза һәм шактый озын буйлы булса да, яшь иргә астан өскән күтәрелеп каралды.

—Сез, мадам, рус милләтеннәндер бит?

—Әйе,—дип кенә куйды Ольга, үзенен татар-поляк каннарын вакытлыча онытып. Бу жандармнарға үзеннең шәжәрәнен искә төшереп тору бик тә урынсыз булып иде шул.

—Әйтергез әле, минем иремнең ни гаебе бар? Ул бернинди жинаят тә эшләмәде, законга, хокук тәртипләренә каршы килмәде.

—Ә сез безнен офицерга мөрәжәгат итегез, мадам,—диде мыеклы жандарм.

Чыннан да алачык артындарак, Мөхәммәт үзенә һөжүм итүчеләргә каршы күтәргән иске-күтәргән якорь янында балыкчылар әртиле башлыгы Фома, грек Николаиди һәм жандарм офицеры тора иде. Дөрөсрәге, якорь янына баскан офицер алардан сорау ала, тегеләр җавап бирә.

—Чыннан да ул сезнен өскә шушы якорьны күтәрдеме?

—Әйе,—диде тегеләр.

—Ай-һай! Ничә пот булып бу якорь?

—Тугыз-ун пот бар да бар инде ул,—диде Фома, борынын мышкылдатып.

—Үтерәм дип күтәрдеме?—дип сорады офицер.

—Кем белә инде аны,—диде Фома аптырап.

—Юк, ул куркытырга гына теләде,—дип әйтеп куйды, үзләренә таба якынлашучы Ольганы күргән грек Николаиди.

—Офицер әфәнде! Минем иремнең ни гаебе бар?—дип сорады Ольга, кабатлап.

—Ул өч кешене үтерә язган...

—Ә бер кешегә өчәүләп һөжүм итсәләр, нишләргә кирәк?—диде Ольга турыдан-туры.

Офицер бу тапкыр сорауга көлеп куйды һәм Фома белән грек Николаидан сорады:

—Өченчегез кайда сезнен?

—Ул югалды...—диде Фома башын иеп. Аек чагында ул һәрвакыт гаделлек ягында булып, кичәге эшенә нык кына үкенә иде.

—Кем ул?

—Генка Похмелкин...

—Менә шушы?—офицер кесәсеннән жалу кәгазе чыгарды һәм Фомага сузды.

«В участыѣ

Спишу саабичит вчерась трое татарѣ Магомед, Хуснушка, Махмудѣ, нападая на насъ чуть не порешили. Прашу принимат меры. Рыбная слабада.

Добро желаюций.»

—Мин анын язуын танымыйм,—диде Фома.

—Бирегез эле мина,—дип сорап алды Ольга язуны һәм тиз генә карап чыкты да янә офицерга сузды:

—Ул!

—Кем?

—Генка Похмелкин...

—Сез аны кааян беләсез?

—Без бит анын белән бу якка бергә килдек. Шуның өстенә Казанда яшәгәндә ул бездә хезмәтче иде, дунгыз караучы булып эшләде һәм, грамотам аз диеп, миннән дәресләр алып йөргән булды. Мин анын почеркын яхшы таныйм.

—Ниндирәк кеше ул?—диде офицер.

—Карак, бандит, кеше үтерүче...—диде Ольга, елап жибәрүдән чүткенә тыелып, чөнки Генка хәтеренә төшүгә үк, анын әтисе күз алдына килеп баса иде. Юк, туракланган—чабылган килеш түгел, ә теп-тере рәвештә...

—Карак, бандит, кеше үтерүче?!—дип соралды офицер. Гажәпләнүдән, анын авызы ачылып, ияге аска төшөп китте.

Закон вәкиле һаман аптырашта иде әле:

—Бездән ярдәм сораган кеше үзе карак, бандит, кеше үтерүче? Мона ышанасы да килми. Вот наглец, вот нахал! Ну, погоди! Я тебя в клетку упрячу...

Мөхәммәтләргә азат ителәр.

Хокук тәртибе саклаучыларның эшләре болай да хәттин ашкан иде. Хәзерге Вакытлы хөкүмәт тә ничектер урынында нык утырмый кебек тосла. Үзенә вакытлы икәннән аңлаттырга теләгәндәй, ул үзе дә хөкүмәт әгъзаларын ике ай саен алыштырып тора. Башта Георгий Львов житәкләде аны, менә сентябрьнен бересеннән, кадет Львовны алыштырып, эсер Александр Керенский хөкүмәт башына утырды. Алда тагы кем властыка килер дә нәрсәләр эшләр, ни кыланыр? Моңысын бер Алла ғына беләдер. Офицер бу көннәрдә үзен куркыныч килгәндә койрыгын ташлап калдырган кәлтә хәлендә итеп сизә иде... Анын койрыгы—жилкәсендәге погоннар...

Гаиләсенә һәм үзенә авырға килсә, берәр куркыныч туса, ул погоннарын алып атарга да риза иде. Жандармнар бит алар, французча әйткәндә—«корал кешеләре», сәяси полиция. Ул 1827 елдан бирле—туксан ел буе шулай булган. Ә бүген жандарм офицеры исереп-сугышып йөрүчеләргә тикшереп йөрсен, имеш. Адәм көлкесе! Мундирга оят!

Гади халыктан чыккан жандарм офицерына мин-минлек, үзен башкалардан өстен кую, кешегә түбәнсетеп вә кимсетеп карау дигән нәрсәләр бөтенләй үк булмаса да—мундир, погоннар, түрәлек кешене боза да боза инде ул!—шактый ят иде, шунамы анын уен ун потлы якорь күтәргән татар егетне биләде: «Татарлар, гадәттә, кыска яки урта буйлы була. Күргән бар... Ә моны кара син! Тау бит бу, чын баһадир! Бу егетне циркта көрәштерергә иде. Көрәш алымнарына ныклап өйрәнсә, Иван Поддубныйны да салыр бу татар...»

Ул кул изәп, жандармнарга Хөснимәрдән, Мәхмүдбәк, Мөхәммәтләргә үз янына алып килергә боерды. Инде Мәхмүдбәк тә каршылык күрсәтми, шактый тынычланган иде. Якорь янында басып торган офицер янына килделәр.

—Син бу нәмәрсәне күтәрәп, болар өстенә килденме?—диде, якорьга тибеп, офицер.

—Булды инде...—диде Мөхәммәт, читкәрәк карап.

—Нигә эшләдең моны?

—Ә өч кеше сине кыйнау нияте белән өстенә килсә, нишләргә сон? Әле берсенен пычагы да бар иде...

—Кемнен?

—Генка Похмелкинның,—диде Мөхәммәт.

—Ул безгә үчле,—дип өстәде Ольга, шактый каударланып һәм офицерның күзенә туры карап.

Офицер нәрсәдер турында уйланып алды да:

—Ә мин ышанмыйм!—диде.

—Нәрсәгә? Похмелкинның пычагы булугамы?

—Юк, юк! Беләм: андый кеше пычаксыз йөрми. Пычаксыз бандит, учаксыз пешкән ит итеп сизә ул үзен.

—Ә нәрсәгә ышанмыйсыз?—дип сорады Ольга.

—Менә бу егетнен... Сезнен ирегезнен шушы якорьны жирдән күтәреп алуына,—диде офицер, елмая төшөп.

—Ә-ә-ә!—дип куйды Ольга.

—Ачу белән күтәрелгәндер ул,—диде Мөхәммәт, якорьга беренче күргәндәй кебек сәерсенеп һәм берәз аптырабрак карап.

Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк дәшмәделәр.

—Менә, егетем, нәрсә...—диде офицер сузыбрак.—Бу якорьны күтәрүенне исбат ит... Ягъни, тагын бер күтәреп күрсәт. Шуннан соң дүрт ягын—кыйбла...

—Ул бүген төнә буге йокламады... Ничек күтәрсен ул аны?—дип шик белдерде Ольга. Анын бу сүзләреннән погонлы кычкырып көлдә, аннан мут елмаеп:

—Беләм-беләм... Төнгә эш—күбрәк яшыләр эше,—диде. Әмма бу жегәрле егетнен көчөн күрәсе килә иде анын.

Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк бер авыздан диарлек Мөхәммәттән үтенделәр.

—Күтәр, энем!

—Куптар жирдән, кардәш!

Ольга да күз сирпеше аша гына шул теләкне белдерде. Жандармнар кызыксынып көтә иде, ә офицер якорь тирәли әйләнеп йөрдә, ана тигкәләп алды. Ә күнелендә шик: «Юк, күтәрә алмас! Бу бит абаганың чөчәк атуын күрү белән бер... Егет таза, нык... Әмма ул әле ир булып житмәгән, ирләрдә чын көч утыз-утызбиш яшыләрдә генә була.

—Дабай, энем!—дип көч бирде Хөснимәрдән.

—Әйдә, кардәш!—дип куәтләде Мәхмүдбәк.

—Тырыш, Магомед!—диде Ольга.

Мөхәммәт якорь янына килде...

Чыннан да йокысыз зөфаф төнә анын шактый жегәрен суырган иде. Менә хәзер бар көчнә бер ноктага туплап, бер генә мизгелгә булса да түзәргә, чыдарга кирәк. Бу гамәлне эшләвен иптәшләре көтә, «гүзәл полячка» Ольга көтә, дүрт жандарм һәм офицер көтә.

Егет якорь сабына тотынды...

Ул тәненен тимер булып катугын, мускулларынын чиктән тыш киерелүен һәр күзәнәгә белән тойды: «Ин мөфтиме, Хөснимәрдән агай әйтмешли, сынатмаска кирәк, сынатмаска! Сынан да—сынатма!»

—У-а-ах!—егет якорьны жирдән күтәреп алды.

—О-о-о!—дип соклануын белдерде Ольга.

—Булдырдын!—диде Хөснимәрдән белән Мәхмүдбәк.

—Честь имею! Молодец егет!—диде офицер шаккатып.

* * *

Планета капкасын көз шакый иде инде...

Балык тоту да кимедә, сонгы көннәрдә булып узган күнелсез хәлләр: тыйнак кына туй уздырганда, әртилчеләрнен, исерек килеш бәйләнеп, сугышып алулары; жандармнарнын тикшеренеп йөрүләре; илдәгә алама сәясәи вазгыять; нәрсәдәндер ризасызлык, ниндидер эчке бер канәгатьсезлек Хөснимәрдән белән Мөхәммәтне Шөнгә—туган якка!—бик тарта башлаган иде инде.

Ольга да бу шыксыз алачыклар бистәсеннән туйды: кайда карама—хәерчелек, эчкечелек, гаилә жәнжаллары, ызгыш-талашлар. Кәкре-бөкре, кыйшайган, каралган, чери башлаган бу алачыклардан ул шулкадәр туйды ки, вакыт-вакыт анын косасы килә, бистәне сөрәм кебек балык исә, балык кылчыгы, балык тәңкәләре баскан кебек тоела иде инде. Балыктан да туя халык...

Мәхмүдбәк тә үзенен гүзәл Кырымына, «жирдәгә оймахы»на ашкына иде. «Алиянен каберен зиярәт кылмаганымна ничә еллар инде...»—дип зарланды ул. Бу сүзләргә әйткәндә, гүя анын да чем-кара бөдрә чәчләренә көяш уты

капкандай булды. Йөзе дә шактый гына моң сарысы белән өртелгән, үзе хәсрәтле, борчулы, кайгылы, гүя капкынга төшкән күсе кебек бәргәләнә, тозакка эләккән бүредәй, үз аягын тешләп-өзеп булса да, иреkkә—далага һәм туган ягы тауларына, Ташлама кыясына, Сәлахир елгасына, картаеп барган әти-әнисе янына кайтырга теләп очына иде. Аяклары бөйлә беркетмени... Ай-вай! Вай-вай!

Мәхмүдбәк үзенә олут көчне, сабырлыкны, ныклыкны бары туган жирендә генә алачакын күптән анлай башлаган иде инде. Чит якларда кангырап йөргәндә, ят кавемнәр белән мөнәсәбәткә кергәндә, балачак дуслары, көндөзгә төш кеби, еш кына анын яралы жанына елышалар. Мәхәббәт фажигасе, гыйлем алуның барып чыкмавы бәгыренә учлап-учлап тоз сибә торган чарасызлыкның, шәхси көчсезлекнен сәбәбе булды. Ул үзенен усаллана, явызлана баруын да сизде, анын яшәве үчләшәп тормыш итүгә әйләнде.

—Дөрәс яшәүме бу?

—Юк, дөрәс түгел...

—Матур яшәүме бу?

—Нич тә матур яшәү түгел...

—Сина көч туган авылыңдагы изге жирдән һәм атаң-ананның жылы карашыннан гына киләчәк вә инәчәк. Синен кендеген мәнәгә туган жир белән берегергә тиеш! О!—Ольга әйтмешли, шагыйрьжан һәм көй язар Мәхмүдбәк! Син үз парын булчак гүзәл затны туган жирендә, туган халкыңда тагын табачаксын әле...

Шунамы, шундый өмет һәм ышаныч тугангамы, иң беренче булып Кырым ярымутравына, ата-бабалары жиренә Мәхмүдбәк юл тотты.

—Чит жирләрдә солтан булганчы, үз илендә олтан булсанчы,—дип, анын бу гамәлен яклап чыкты Хөснимөрдән. Гомергә сәяхжан, зимагүр булса да, әлегә илгизәрнен дә күнеле ни сәбәптәндәр туган ягына тартыла иде.

—Бәхетле бул, Мәхмүдбәк абый!—диде Мөхәммәт.

—Хәерле юл!—дип теләк теләде Ольга.

Мәхмүдбәк китеп баруга, башкаларның да күнеленә сагыш кошы килеп кунды. Балыкчыларның алачыклары тагын да ямьсезрәк күренде, гүя дөнья матурлыгының бер кисәген бәллүр ваза кебек төшереп ватканнар. Гүя матурлыкның кыйпылчыклары гына алачыкның жир идәнәндә ята иде...

Мәхмүдбәк киткәннән соң ничектер монаеп калган Хөснимөрдән Ольга белән Мөхәммәт турында да төшенке уйларга бирелә ала иде: «Бәхетле булырмы алар? Шактый иркен тормышта яшәгән «гүзәл полячка» Мөхәммәтнен үзе дә сыя алмаган мунча-йортында яшәүгә риза булырмы? Әле бит әнисе дә бер авыз да русча белми, ә Ольга—паночка, үзенен шәжәрәсе татар би-морзаларыңнан дисә дә, шулай ук татарча бер сүз дә белми. Тавыкның кытаклавы, үрдәкнен бакылдавы булмасы аларның узара сөйләшергә азапланып маташуы. Ярый, бу нәрсәне дә жайга салдылар, бер-берсен аңлашыр дәрәжәгә життеләр, ди. Ә дин, гореф-гадәтләр, төрле йолалар?! Мәхмүдбәк үзенә мәхәббәтендә фажигага дучар булса да, ул Алиясен кыска гына вакыт өзелеп яратуы белән дә бик бәхетле. Алиясен ана булган мәхәббәтә әллә кайчан сүнгән йолдызның нуры-яктылыгы булып әле ничә еллар анын күнелен яктыртчак, жанына жылы өрәчәк, рухында шәмнәр кабызчак. Инде Ольгага килгәндә...

Гена Похмелкин кебек хәшәп, хәшәрәт һәм кабәхәт белән чуалып йөргәннән соң бу горур паночка Мөхәммәт кебек һәм матур, һәм гәүдәсын, бәдән-куәт ягыннан нык, әмма тәжрибәсез уңида ышылек егеткә тап булды, аны кулыннан ычкындырмас өчен барысын да эшләде. Ир исеме күтәрәп йөргән ике чирнен вакытлы гына булса да хатыны булып яшәү-йөдәүдән соң Мөхәммәтне очратуы—анын өчен тулы бер бәхет иде.

Әмма ләкин бәхет дигәнне жәйге кояшлы тыныч көндә назландырып искән тымызык жил генә бит ул. Менә хикмәт шуңда, тормыш үзе нич тә шигърият түгел, ә проза. Мөхәммәтнен өйләнүе «тисә-тиенгә, тимәсә—ботахка» гына булмасы?»

Хөснимөрдән үз гомерендә бер генә гашыйк булды, әмма ул баш итән кыз һәм анын ата-аналары аны кире каккач, ул үз гомерендә башка бер генә

дә хатын-кызга күз атмады, хатын сөймәс кебек яшәде. Ә ничек ялкынланып яраткан иде ул аны!

«Яратканга—яра, сөймәгәнә—итле сөяк»,—дигәннәрме әле...

Хөснимәрдән үзенә бердәнбер гыйшкын йөрәгенә күмде, бу яктан ул күпмедер Мәхмүдбәккә охшаган иде: икесенә дә—кавышу белән тәмамлана алмаган мәхәббәт. Әмма ул үз хәленә Мәхмүдбәкнекеннән аерымлыгын да шактый ук яхшы аңлый. Кырым татарының сөйгәнә фажигалә рәвештә дөньядан китсә дә, Алиә бит аның күнелендә Сөю Шәмә кабызып калдырган, ә Хөснимәрдәннән «матур»ы (ул ана гел «матурым» дип кенә дәшә иде) аның жанына бозлы тау өеп калдырды. Ин авыры—кимсетелү, кешелек дәрәжәнә төшереп, сина төкереп кенә караулары иде. Менә монысын ул һич кенә дә күтәрә алмады, әшәке бер үчлегү белән «матур»ы турында уйланды: «Туктауны белмәгән вакыт беркөнне синен дә куе кара чәчләренне кояр, тешләренне алып ташлар, битенә жыерчыклар сибәр... Иләр әле дөнья сине дә, нык иләр, горур кыз! Менә шулвакыт син Хөснимәрдәнне искә алырсын. Сина табынган Хөснимәрдән исемлә егетне. Бөтен гомерен сина гына багышларга теләгән Хөснимәрдәнне...»

Аннан соң ул үзенә генә хас бер күтәренкелек белән Вакыт Галижәнәпләренә мөрәжәгать итте:

—И Кодрәтле Илаһи Тавышсыз-Тынсыз Дәһшәтле Агыш! Мин бит инде ул вакытта бу дөньяда булмам. Мин Күченеш Елгасын кичәрмен. Аның бу агы Яшәү, теге яры—Үлем. Минем каегым—минем гомерем. Гомер башым—кояш чыгышы, гомер ахырым—кояш батышы. Ин мәгънәле уйлар кояш батып барганда килә. Юк, юк, юк! Гафу итәм мин ул кызны. Йөрәге мина ятмаган икән, ул моңа гаеплемени?! Бәлки мина аның белән йомшаграк, игътибарлырак булу кирәк булгандыр. И Горур Кыз! Миннән соң да озак-озын яшә әле син. Үчлегеп яшәү—хәсислек. Гафу, гафу, гафу, Матурым!

...Ачык-якты, тыныч-ишле, йолдызлы төннәреннән берсендә Илаһи Күккә карап утырганда, ул үз-үзенә болай диде:

—Тыштан—боз, эчтән—ут бул!

—Тән хәрәкәтән жан хәрәкәтенә туры китер!

—Сәләт Күктән бирелә... Аны исаф итмә!

—Тудынмы—Яшә! Үлем—синен эш түгел...

—Таны: яхшылык та, явызлык та үзеннән башлана...

—Тап: бер хәрәфтә Бөек сүз башы ята. Бер илаһи авазда—Даһи Сүз...

—Иман дип—Инан, Аллаһ дип—уйлан...

Ул Күкне тынлы итә белә иде, бәлки бу Югары Көчләрдән ингән изге сүзләрдер. Шулкач нигәдер аның башы әйләнәп китте, күз аллары карангыланды—Жидәннекеләр уй-хыялга бай нәсел—сибыт бит! Алар нинди генә уйларга барып житмәс тә, нинди сүзләр ычкындырмас...

Иә, ярый!

Юлга икән—юлга...

Юл үзе—сүзсез, сусыз елга ул. Юл газабы—гүр газабы...

...Мен бәләләр белән Мәскәүгә кадәр бардылар. Юлда алар эшләгәннән дә катырак ардылар. Киеренкелек шул чиккә житте ки, ирле-хатынлы булган Мөхәмәт белән Ольга бер-беренә үпкәле сүзләр дә ычкындырдылар, Хөснимәрдән белән дә берничә тапкыр тарткалашып алдылар.

Мәскәүдә аларны Ольганың туганнары Азатовичлар төксә каршылады. Бер уйлаганда, аларны да гаеп итеп булмыйдыр, заман—болганчык, Россия чабатасынын бавы өзәлгән чак иде бит. И мескен, хәерче, бетле, чабаталы, исерек Рәчәй! Йөзләргә халыкларны басып алып, аларны көчләп чукуындырырга маташып, милли яктан изеп-кимсетеп яшәргә тырышуларынын бер очында сина күкләр Каргышы тора ич. «Коллар тоткан—үзе дә кол»,—дигән төгъбирне колагына да элмәдең бит. Башка милләтләреннән ынгырашу авазларына сангырау иден син; аларның газәпләрен күрәргә—сукуыр иден син; ярдәм кулы сузарга—кулсыз иден син; егылганны күтәрәм дип йөгәргә—аяксыз иден син...

Бу кайчанга кадәр дәвам итәр?

Бер Аллаһы гына беләдер моны...

...Казан поездына утырырга йөргәндә, Ольганың очлы күзе Генка

Похмелкинны вокзал тирәсендә эләктереп алды. Аның бу яман бәндәне бәйләп рельсларга саласы килде, чөнки шуннан алда гына Хаос-Мәрдән бер хәтәр сүз ычкындырган иде:

—Кемнәрдер рельсларга салганнар да үзләре китеп барганнар...
...Казанга поездда кайтып барганда, Хөснимәрдән тиф эләктерде.

Дүртенче бүлек

Хөснимәрдән

Инсаният уйлары һәрвакытта аерым бер Кеше уйларыннан чикләнгәнрәк була. Бер Акыл Иясе мен кешедән һәрвакыт тирән уйлырак ва акыллырак!

Хөснимәрдән Азак дингезендәге балыкчы буларак—гади генә бер кеше адәмияттән бер бәндә буларак—аның вәкиле булса, сәях-сукбай, бигрәк та фәйләсуф буларак—ул инде инсаният уйларыннан күпкә, бик күпкә югары торучы фикри Зат иде. Фикерле фикерсездән мен мәртәбә гамләрәк, мәртәбаләрәк.

Унике яшеннән үк әтисенә ияреп бәхет эзләргә киткән Хөснимәрдән бәхетнең «дингездәге алтын балык», «чит-ят илдәге алтын каурылы кош» икәнсенә тиз төшенде. Ул кечкенәдән үк аралашучан, хәрәкәтчән, бик тапкыр малай булды. Мәдрәсәдә уника яшенә кадәр генә укыса да, дин гыйлемен тиз эләктерде. Дөрәс, ана вакыт-вакыт сабырлык житеп бетми иде, шуна карамастан табигый акылы, тирән узаны, зирәклегә, мантийкка оста булуы, тырышлыгы, бигрәк та үжәтлегә белем кыясына үрмәләргә нык булышты. Ул гарәп, фарсы, төрек телләрен белү өстенә русча да әйбәт кенә сөйләшә иде.

Утыз яшьләрендә Хөснимәрдән Истанбул, Мәккә, Мәдинә якларына барып чыкты һәм аның тынгысыз-үткен акылы, һәрнәрсәне сөңдерүчән аны ислам дине гыйлемиятеннән күп нәрсәләр жыйды, әмма алган белемен, хәтер сандыгына салып, бикләп кенә тотса, Хөснимәрдән Хөснимәрдән дә булмас иде, чөнки анда дөньяви гамәлләргә, бигрәк та инсаннар арасындагы мөнәсәбәтләргә карата үзкараш бар иде. Истанбул һәм гарәп яклары уку йортларында ирекле тынлаучы булып саналса да, ни сәбәп булгандыр, ни шайтан котырткандыр, аны: «Ничек Аллаһы Тәгалә вә сөбхәнәкә Иблис дигән фәрештәгә каршы төшә алмаган? Бар галәмнен патшасы булып та, ничек инде ул Дәжжалны юкка чыгармаган? Ничек үзенә каршы Затка түзеп тора алган?»—дигән сораулар борчыды.

Башта ул, күрәсен, болар Хакнын Мәрхәмәт вә Шәфкаты Иясе булуыннан киләдер, дип уйлады. Аннан соң Иблис-шайтаннарнын күпме кешеләрне юлдан яздыруларын искә төшерде дә, дөньянын Иблистән башка күпме камил, гүзәл, килешле булыры турында фикер йөртте һәм үз алдына: «Сынауга жибәргәннәр безне бу дөньяга,—дип куйды.—Без—сарык көтүе... Көтүче нык тотмаса, яшел ужимга керергә генә торабыз...»

Хөснимәрдәннен төне—уйлар төне иде. Ул аз йоклады, аз ашады. Вакыт-вакыт үзен бу якты дөнья өчен чит итеп тә тойды. «Дөнья—фани...» Мондый вакытларда Хөснимәрдән шулкадәр гажизләнә, борчыла, ватыла, көефсезләнә ки, ул турыдан-туры үлем турындагы уйларга барып терәлә һәм ахыргы чарасызлыктан үз-үзенә кул салырга йөри башлый.

«Яшәүнен, гомумән, яшәп торунын мәгънәсезлегә үлемдә,—дигән фикергә килә бу сәях-зат андый минутларда.—Бу бит мәгънәнән мәгънәсезлегә. Мәгънә мәгънәсезлек белән тәмамлангач, яшәүнен ин зур максаты нәрсә сон?»

Иксез-чиксез сораулар...

Күрәсен, бу фани дөнья—сораулар жыемасы, ә теге бакый дөнья—жаваплар тупланмасы...

Вакыт-вакыт Хөснимәрдәннен пәйгамбәр буласы килә. Менә ачсын иде ана Хак тәгалә Хакыйкатынең меннән бер өлешен генә. Ул чагында фәйләсуф, фикер иясе генә булып калмас иде, ә яна заманның, әллә нинди

көчлөү-түнтөрөлөшлөр булып торган хәерче Россиянен яна пәйгамбәре булып адәмнәргә, төрлө халыкларга Хак Юлны күрсәтер иде. Ә болай...

Шундый көчсезлек-меккенлек мизгелләре өстенә тау булып ишелгәндә, ул үзен тирес корты, бөжәк, ком бөртөгә итеп сизә һәм, бер урынында тора алмыйча, каядыр чыгып китә, кая барганын үзе дә белмичә, атлый да атлый, хәле беткәч кенә ятагына кайтып егыла вә танга кадәр әллә нинди үлем йокысы белән йоклый. Әйе, бу йокы тирән йокы гына булмыйча—ниндидер ят йокы, төнсез-жансыз йокы иде. Шундый төннәрдә ана жаны үкчәсеннән чыгып китеп, бар Галәмне йөрөп кайткандай була. Ул үзенен бу халәтеннән, шундый өверелешеннән шактый ук шикләнә вә курка да, әмма...

Әмма вә ләкин!

Ана шундый үлемле йокы вакытында әллә нинди гажәеп можжизаи, серле-сикерле, тылсымлы төшләр керә ки, ул чыннан да үзенә теге дөньяда булуына ышана башлый.

Чыннан да!

Бу төшләрдә күргәннәренен якты дөнья белән бәйләнеше һич тә юк диярлек, чөнки ул зәнгәр, кызыл, сары, аксыл-көрән томанлы жир өсләрендә була, ә анда—барысы да үтә күренмәле әллә нинди сәер затлар...

Алар ашамыйлар-эчмиләр, һава да суламыйлар бугай. Хәер, анда безгә таныш-билгеле һава дигән нәрсә дә юк иде. Һәрхәлдә, төшендә (теге можжизаи жирдә!) Хөснимөрдән үзенә һава сулаганын тоймады, сулыш алганын ишетмәде-сизмәде дә...

Шундый гажәеп төш күрүләренен бер иртәсендә ул Чыңгызхан турындагы риваятьне исенә төшерде.

Әлеге риваять болай ди:

—Имештер, үләр көннәре якынлашкан, Чыңгызхан бик борсаланган, ничек үлемсезлеккә ирешергә икән дигән уй-кайгыларга калган. Яраннары мона Тибет тауларында бер Акыл Иясенен яшәвен әйткәннәр һәм мәнгелеккә ирешүнен юлын ул гына беләдер, дигәннәр, чөнки әлеге Акыл Иясе йөз илле яшыкә житкән, ә үләргә бер дә уйламый икән әле...

Чыңгызхан фәрман биргән:

—Алып килегез мина ул Акыл Иясен!

Әлеге карт аның чатырына кергәч, бөек юлбашчы, дөньяны яулаган Гаскәр Башы сораган:

—Ничек син шулкадәрле яшыкә кадәр яши алдың?

—Мине,—дигән Акыл Иясе,—бу дөньяда Югары Кодрәткә инабәт итү, үз-үземә һәм кешеләргә инабәт күрсәтү тотып килде һәм яшәтте. Минем бервакытта да Яшәүгә Өмет белән Ышанычым бетмәде-кимемәде.

—Бу сыйфатлар шактый кешеләрдә бар. Ә барыбер син яшәгән гомернен яртысын да яши алмыйлар. Озак яшәвеннән тагын берәр сәре бармы?

—Бар!—дигән Акыл Иясе.—Гомерем буге мал-дан дип яшәмәдем. Табигатьнен хозурлыгына таң калып, талау-үтерешләр, үзара низаглардан читкә китеп, саф һавалы, чишмәләре челтерәп аккан, мул жимешләре агачлардан асылынып торган тауларда гомер иттем. Шулар да минем яшәячәк елларымны арттырды.

...Чыңгызхан уйга калган...

Беравык тын торгач, ул тагын Акыл Иясеннән сораган:

—Ә кеше мәнгелек яшәүгә ирешә аламы?

—Ала...—дигән карт.

—Ничек?—дигән Бөек Хан тәшвишкә төшөп.

—Моның өчен һава сулап кына торырга кирәк...

Акыл Иясе мәнге яшәүнен юлын тәфсилләп тормаган, әнә шулай:

—Һава сулап кына торырга кирәк...—дигән.

Моны ишеткән Чыңгызхан яраннары: «Хәзер Хан бу картны рисвай итә, аннан сон тән сакчыларыннан башын кистерә дә тәнен этләргә сала инде, йә ерткыч жанварларга бирдерә дип уйлаганнар. Чөнки Акыл Иясенен жавап сүзеннән сон Гаскәр Башының йөзе кара болытлар баскан күк гөмбәзедәй ямсызләнеп караучкылланган. Әмма...

Бөек Хан аны үтертмәгән дә, гәүдәсен дә ерткычларга ташлатмаган, чөнки ул бернәрсәне бик яхшы анлаган:

—Жир йөзөндө мөнгө яшәү беркемгә дә юк! Тудын, димәк, үләчәксен дә...

...Нишләп Хөснимөрдән төшләрөндә—ят дөньяда йөрүләрдән соң Бөек Чынгызхан белән риясыз Акыл Иясе турындагы әлегә риваятьне хәтеренә китердә әле?! Чөнки ул төшөндә күргән үтә күрөмәлө, ашамый да, эчми дә, һава да суламый торган затларны мөнгөлөккә ирешкән затлар дип саный иде. Бәлки, алар фәрештәләрдер. Жирдәге изге затлар да фәрештәләргә туган тиешлө түгелмө соң? Аларны бит ниндидер туганлык жепләре бәйләргә тиеш, чөнки изгелөк—Күккә Ашу, Аллаһыга Сыгыну кебек бик тә игелөклө гамәл ич...

Сонга таба Хөснимөрдән Хакның ни өчөн Иблисне юкка чыгармаганына төшөндө бугай:

—Дөнья капма-каршылыклардан тора: төзөлү бар—жимерелү, тәртип бар—чуалыш...

Әнә, Россиядә чуалыш заманы. Февраль түнтөрөлөшө булып, Вақытлы Хөкүмәт илдәге властьюне үз кулына алган иде, барыбер ил тәртипкә кермәдә: әле июнь вакыйгалары, әле башка бөрөлөшләр, болар өстөнә бәйсә бер тиенгә тормаган, бәһәсез калган вагон-вагон керенкалар... Шулар да булдымы акча?...

Тормыш ямьсөзлөндө...

Кешеләр төссөзлөндө...

Алгы тормышка ышаныч-өмет белән карау кимедә, яшәү дәртө сүндө, дәрман сүрөлдө. «Өметсөз шайтан гына...»—ди. Кешенөн шайтаннан аерымлыгы вә үзгәлегә дә өметөн югалтмауда, ә шайтан—явызлык-начарлыкның символы ул. Кара, пычрак, шакшы тормышның символы. Кем шуны тормышка этәрә—үзө үк шайтан. Андыйларны судсыз-нисөз тимер читлөккә ябып куярга кирәк...

Хөснимөрдәннен жир йөзөндәгә кешө-фәрештәләр вә кешө-шайтаннар турындагы уйлары ниндидер яналыкка дөгъва кылмасалар да, шул ук фикер күп кенә башка инсаннарның да башында йөргөнлөктөн, ул фикер-уйлар бик табигый иде, чөнки әнисеннән яшыли ятим калган, бер гаепсөзгә өтисө үтөрөлгән Олыганың да күнелөндө шул ук уйлар иде ич. Нишләрөсөн?! Дөньяның мөннөрчә чакрым араларындагы кыйтгаларда яшәүчө икө кешө бер үк фаразларга, фәлсәфи нәтижәләргә килергә мөмкиннөр ич... Аларның тәнгәллөгө инсаният уйларының бер тирәдә чуалуын күрсөтә...

Тәнгәл-тиндәш уй-фикерләр!

Бәлки, аларның башы Адәм белән һаувага барып тоташадыр. Әнә, Адәм балыкка киткән. Кайтмый да кайтмый икән. һаува әллә ниләр уйлап бөтергән, аның йөрөгә ярысып тибә башлаган, үзө тынычсызланганнан тынычсызлана бара икән:

—Нигә кайтмый инде ул? Әллә...

Һаува күнелөнә шик кәргән:

—Әллә балыклар белән сөешөп ятамы?

Шулвакыт анын жанында көнләшү хисө кабынган:

—Ә ул балык дигәннәрө ниндирәк икән? Миннән дә зифарак, матурракмы?! Ну, Адәм! Кирәгеннө бирмәсәммө, кирөгемнө алмасаммы—мин синен хатының булып тормыйм!

Балык тотып Адәм кайткан...

—Кайда йөрдөң, кызыл балчыктан өвөлөнгән нәрсә?—дип сораган һаува, шактый ук ачуланып.

—Балык тоттым, Кабыргам,—дигән ирө.

—Ярый әлө балыгың мина охшамаган,—дигән һаува, ярыйсы ук тынычланып.

—Мин үзөм дә шулай уйлаган идөм...—дигән Адәм дустанә тавыш белән, икөсенөн дә бер уйга килүенә гажәплөнә төшөп.

...Мөнә шулай фаразлап, аз-азлап үзө өчөн бер котылгысыз фикергә килдө Хөснимөрдән: «Не! Дөнья капма-каршылыклардан тора икән, Галәм Тәртип һәм Хаосан тора икән, димәк, дөньяны тудырган—Тәртип Ясаган Хак төгалә: «Хаос та булырга тиеш!»—дигән һәм Хаос рәвешөндә үзөнә каршы көч булырлык Иблисне бар иткән. Шулай булгач, Иблис үзө дә Явызлык-Ялган-Өнәмөү-Ышанмау символы гына түгел, ә Вақыт аралыгында Үсешнөн, Алгарышның бер билгесө, Заты гына...

Ә Иблисне яклап чыгу үзө нәрсә соң ул?!

* * *

Атласызлыктан Хөснимөрдән ифрат та курка иде... Ул һәркемдә тән вә жан бар, тән—вакытлы, жан—мөнгелек дигән фикерне уникальләштергән үк үзенә хакыйкать итеп алган иде һәм бу фикереннән бер кәдрә дә артка чыгымда...

Ә уйлар?

Ә шикләнүләр?

Ә капма-каршылыклы фикерләр?

Вақытында үз уйлары, борчыган мәсьәләләре белән ул мулла-мунтагайлар, надан ишаннар белән дә бүлеште. Әмма...

Әмма вә ләкин тегеләр аны беренче сүзеннән үк кәфәр санап, сөйләшкәндә теләмәде. Белемнәре дә, күрәсен, «Хужа Насретдин ишәгенен Коръәндәгә солыны ирен кыймылдатып ашавы» кадәр генә булгандыр, ана борылып та карамадылар, артларын куйдылар. Ә менә Шиһабетдин Мәржани, Галимжан Баруди, Ризаэтдин Фәхердин кебек дин белгечләре, мәгърифәтчеләр, татар фәйләсуфлары белән сөйләшеп-әңгәмәләшеп карарга нигәдер кыенсынды ул. Тегеләр кем дә, ул—кем? Алар—гыйлем ияләре, ул—сукбай, сәяххан, үзе өчен генә фәйләсуф, фикер йөртүче, аек акылны алга куючы Шөн мажигы.

Ул күп кенә суфый шагыйрьләренң әсәрләрендәгә фикер сөрешендә, хиссияткә бирелүләрендә үз уй-хисләренен чагылышын тойды. Үзенен дә нәрсәдер язасы, кәгазгә төшерәсе килеп, аерым бер нәтижеләргә, йомгаклауга килә алса да, аларны ак кәгаз битендә калдыруны мәгъкуль күрмәде, кирәкле санамәде:

—Бар уйларым—үзем белән кабергә...—ди иде ул.

Тышы майланып-таушалып беткән блокнот-дәфтәрдән башка анын биштәрендә бернәрсә дә булмады диярлек. Жәл, бик тә жәл...

Дөньяда үз-үзен аңламаган кешеләр дә аз түгел, хәтта нәрсә теләгәннән, нәрсәгә омтылганын белмәгән мәхлуклар да житәрлек, ә ул бер үзәндә һәрвакыт ике кеше тоеп яшәде, икеләнүләргә китергән бу икеләйтелгәнлек ана бик авыр иде. Тәннен авырып алуы һәм тагын сикхәтләнүенә түзәргә дә була, ә жанның көйсезлегә-тынычсызлыгы, үзенә урын таба алмавы галәми бер гарасатка тин икән...

Адам галәйһиссәламнен Танып-Белү Алмасын татуы, бер яктан, анын дәвамчыларында иксез-чиксез кызыксыну, ярамаганны яратырга теләү орлыклары салып калдырса, икенче яктан, әлегә орлыклар тишелеп чыккач, кешеләр күнелендә энәле гөлләр дә үскән. Шул энәләр кеше жанына кадалып, гел борчып, бимазалап, газаплап торалар.

Нинди рәхәтләр күрдә бу якты дөньяларда Хөснимөрдән?..

Жиде яшәтә чагында әнисе үлеп китте, уникаль житүгә—әтисе. Бу дөньяда бер генә туганы да юк диярлек. Дөнья гизеп, бер сынык икмәк өчен бил бөгеп, кырык яшкә житте. Инде менә...

Әйе...

Әйе шул...

Инде менә авырып та ята. Аны карарга хатыны да, балалары да юк. Дөрес, ул Мөхәммәткә күпмедер туган тиешле. Ләкин, бу туганлык «сезнен читән казыгы белән безнен лапас өстендәгә саламга яткан бастырык бер урманнан» диярлек кенә. Хәер, Мөхәммәт аны бик хөрмәт итә, кайвакыт «тәртәгә тибеп алу» гадәте булса да, Хөснимөрдән абыйсын үзенчә ярата ул. Егетнең Азак дингезенә килеп, балыкчы булып, бер өйләк акча туларга дигән хыялы күптән очты инде. Ә шулай да ул күпмедер тормыш мәктәбен узды, үзәндә булган тәҗрибә-белемне Хөснимөрдән ана да сәндерергә тырышты.

Әмма Хөснимөрдәнне үкенеч-көенечләр уты да көйдереп ала иде. Мәсәлән, Ольга белән Мөхәммәтне кавыштыруда катнашып ул дөрес эшләдеме соң? Поляк татарларыныннан булган бу гүзәлкәй үзенен дине, горәф-гадәтләре, ияләнгән йолалары белән Шөн егетенә бөтенләй чит-ят кавем иде бит. Ник кысылды Хөснимөрдән алар арасына?! Теләсәләр—аннан башка да ир һәм хатын булып китә ала иде бит алар. Әле Мәхмүдбәкне аңларга була: ул

яшылы генә Алиясен югалткан, Ольганын Мөхәммәткә гашыйклығын күрәп, хет болар бәхетле булсыннар дигәндер инде. Ә ул?! Әйе, бер күрүгә Ольганы ул да ифрат ошатты ич! «Бу чибәркәйнен куенында бер ятсан, жәһәннәмгә олагырга да риза булырсын!»—дип уйлаган иде.

Хөснимәрдән: «Аллаһы Бар һәм ул барыбыз өчен дә Бер»,—дигән Канунны чын күнәлдән кабул итсә дә, дини асрымлыкларга ул кадәрле үк әһәмият бирми иде. Анынча, һәр дин үз риваятьләре белән бастылып матурландырылса да, анын чын асылы үзгәрми—Аллага ышануга кайтып кала. Христиан-насариларнын мөселманнарны «басурман» дип, үз чиратында мөселманнарнын Христосны Алла улы итеп күрүчеләрне «кяфер» дип атаулары анын өчен күпмедер дәрәжәдә көлке генә түгел, ә кешеләктәге иң зур ахмактыкларнын берсе иде.

Хак Хакыйкәт түгелмени:

—Алланы «синекә»нә, «минекә»нә бүлеп булмый. Ул үзе тудырган жиһан кебек бербөтен һәм шул жиһанның хужасы, патшасы.

Анын үзенә, әлбәттә, бабалар дине, моннан мен еллар элек Бөек Болгарда кабул ителгән мөселманлык вә анын Изге Китабы Коръән ошый, жанына якын, күнелендә Өмет вә Ышаныч, Яшәүдә Үжәтлек һәм Намус тудыра, ләкин мона карап кына ул Ходайны «аларныкы», «безнекегә» бервакытта да бүлеп карамады.

Кешедә бер гажәби халәт бар: ул бик каты авыргач яисә үлем алдыннан үзенен барлык ялгышлыкларын күрә-белә, аңлый-тоя башлый. Күрәсен, бу ана Күкләр тарафыннан индерелә торган бер балкыш-яктырыштыр һәм ул тирән тетрәнүләр аша барадыр. Шунсыз сонлап булса да түбәгә килү, жан чистарынуы булмас та иде. Бу—адәми затларга бирелгән иң сонгы мөмкинлек...

Иң мөһтима: каралып-таралып, хаталар ясап, гөнаһка кәргәләп яшәсән—түбә һәм жан чистарынуы кала түгелме?! Ишек төбенә әжәл килеп басса, моны бигрәк тә аңлый төшәсен, чөнки капка төбенә килгән Газраилне иң усал эт белән дә куып жибәрәп булмый. Белмимени Хөснимәрдән, бик белә:

—Бу дөнья—уен-көлкеләр, мактау-мактанулар, ялагайланулар дөньясы ул. Кешеләктәге үзара мөнәсәбәтләр шуна корылган.

—Бу дөнья—власть ияләре һәм акча-байлык дөньясы ул. Идарәче һәм буйсынучылар, байгура һәм ярлы-хәерчеләр арасындагы мөнәсәбәтләр дә шуна корылган.

—Бу дөнья—алдау, ялган, тартып алу, талаулар, сугышлар, үтерешләр дөньясы да әле ул. Анын бәндәләренә көнчелек, хөсәтлек, бер-беренне күрә алмау, кеше хәсрәтенә сөөнү кебек иң түбән хисләр дә хас...

Белмимени Хөснимәрдән, бик белә, күрмимени ул, бик күрә:

—Бу дөнья, күпме цивилизацияләр узып та, жир йөзидә меннәрчә-миллионнарча китапханәләр булып та, Аллаһынын Үзеннән күпме вәхиләр индереләп тә—акылсызлыктан чыга алмый. Барысы да дивар-стенага аткан борчакмы? Аткан саен чәчеләп-сибеләп кенә китәме? Шулай булса, бәндәләргә хайван өммәтендә яшәү иркенрәк, рәхәтрәк, жайлырак, ипләрәк түгелме сон?

Ә болай...

Без дә яшибез дип яшибезме сон? Безнен яшәвөбез жан асрауга гына кайтып калмый микән? Һәрхәлдә кеше кимсетүләр, кагылулар, кыерсытулар өчен килми торгандыр дөньяга...

...Тиф авыруына дучар булып, әлеге чир белән жәфаланган Хөснимәрдән, вакыт-вакыт ан жуелуга, хәтер юлууга кадәр барып житсә дә, ничектер акылын бөтенләй югалтмады, кай мизгелләрдә анын зигене тагы да үткәнәеп, баш миә ачыграк, төгәенрәк, төгәлрәк эшли иде булса кирәк. Дөрөс, ул вакыт-вакыт үзенен ничә яшәтә булуын, кайсы чорда, ни заманда яшәвен дә оныткалады...

...Менә Казан урамы буйлап атлы казаклар узды бугай. Таш түшәлгән урамдагы ат тояклары нәкъ анын баш өстеннән үттеләр кебек:

—Чыкы-чыкы! Чыкы-чыкы! Чыкы-чыкы!

...Иртәнге азан янгырады. Казан азаны ничектер үзгә ул: үзә дәртелә, үзә монлы, үзә илаһи... Азан авазы аны тагын дин турындагы уйларына

кайтарды: «Килер вакыт,—дип уйланды ул, үз-үзенә нык кына ышанып.— Дин, фән белән беррәттән, иң бөек ачышлар өчен зур таяныч булачак. Дин әхлак тәртипләре, мөселман кануннары гына түгел, ә Галәм ишекләрен ачар тылсымлы ачкыч та...»

Ул тагын анын югалтты, хәтерсезлек томаннарына батты...

Авыруының беренче көннәрендә үк Хөснимәрдән бик нык ябыкты. Ул болай да артык таза гәүдәле кешеләрдән түгел иде, ә үзен кинәт кенә арыгаеп китүен әллә нинди афәткә санады, Мөхәммәт белән Ольгага күренергә оялды. Сәяхжан бик гади кеше булса да, аның жанына зур горурлык оялаган иде, бары сабырлык-ныклык, эчке зыялылык аркасында гына ул хисен күрсәтмичә яши алды.

Хөснимәрдән һәрвакытта һәм һәркайда:

—Иң беренче үзенне үзгә кайгырт, бары шул вакытта гына кешеләрнен сине кайгыртыр кайгысы калмас, аларның үз борчулары да житәрлек бит,— дияргә рәтә иде.

Тиф белән авырып егылгач, үзен-үзе карый алмау, башкаларның тормыш арбасына артык йөк булып утыру аның өчен иң авыр, бик тә газаплы нәрсә иде.

Хәзер ул соңгы уйларыннан арынырга теләгәндәй, үткәннәрдәге хатирәләр белән генә яши башлады. Ә истәлек-хатирәләр һәрвакытта каядыр, кемгәдер, нәрсәгәдер кайту бит ул. Кешеләр бит вакыт агышында, гомер үтешендә киләчәккә генә юл тотмыйлар, аларның кайтулары да тулып ята: балачакка, яшьлеккә... Үткәннәрен матур мизгелләренә...

Ә туган якка кайтулар?

Гомерлек дәрвиш, сукбай, сәяхжан һәм фәйләсуф Хөснимәрдән гомере буге кайтулар белән яшәде. Әлегә дә баягы Туган якка Кайтулар иде ул...

Ни өчен кайту турында еш уйлана башлады соң әле ул? Ә! Соңгы Кайту, мәңгелек Кайту турында чуала бит анын фикере, шул хакта анын борчулы уйлары. Ул гел әйтә килде:

—Китапны укый белү—бер нәрсә, анын төбенә төшеп, язылганнарны тулысынча аңлау—бөтенләй икенче мөмкинлек. Сирәк кешеләргә бирелгән сәләт ул. Язганны юләр дә укый, сүз-жөмләдәге фикерләр—тирән акыл өчен генә.

—Күрә белергә кирәк, ә күргәнненне үзгәлекләре, аерымлыклары белән хәтеренә сәндәрә алу, кирәк чакта төгәл итеп искә төшерү күпләрнен төшенә дә керми...

Анын тагы бер шигаре бар иде:

—Яши белмәгән сурәттә дә үлә белергә кирәк!

Яшбрәк чагында әйтелгән бу сүзләренә күпме ялган пафос, хәтта үлемгә дә жирәнәп карау салынган иде! Әмма әжәл аяк очында басып торганда, менә-менә жанын кыеп алам дип маташканда, әле тиргә батып яткан, әле калтыранып бозлы суларга баткан Хөснимәрдән көч-хәл белән урыныннан күтәрелде дә биштәренен эчке кесәсеннән кечкенә генә бер шешәчек алды:

—Газаплардан ко-ты-лыр-га... Алга юл юк. Иң мөһтими: бер каршылыктан икенчесенә күчәргә. «Не»! Күчеш—иң зур яктырыш...

Агуны бер йотуга, ул урынына ауды. Башта бугазын, аннан эчке агзаларын агу көйдергәннен ачык тойды. Укшырга азапланды, аны көзән жыера башлады.

—Кырык ел гомер—кырык көн һәм агу...—диюгә, башын мөндәр кырына салды...

* * *

Матавыклы заман...

Ниндидер эсерлар, большевиклар, меньшевиклар, анархистлар, монархистлар, кадетлар, октябристар, трудовиклар, социалистар баш калкытты. Исемнәре-атлары истә калмаган әллә кемнәр тагын. Россиядә өч кеше кабакта очрашса, бер партия яисә оешма төзи башлады. Адәм көлкесе! Америка, Англия кебек илләрдә ике партия бик житкән дип саныйлар. Бер көндә байларны талап, һөммә хәерче-ябагай бай булырга теләде. Хикмәт

байлыкта гынамыни сон?! «Байлык—бер айлык, саулык—гомерлек»,—ди халык. Хикмәт—мәгънәле тормышта, инабәтлелектә ич!

Хөснимәрдәнне савыктыру, яман чирдән алып калу өчен табиб һәм дарулар эзләп йөргән Мөхәммәт белән Ольга ишек алдындагы иске флигельгә кайтып керсәләр: сукбай һәм зимагур, дәрвиш вә сәяхжан, хыялый зат, тагы да килеп—фәйләсуф дару көтмәгән, агу эчеп үлгән иде... Агуның исеме шикүт иде бугай...

Мөхәммәт ни дияргә дә белмәде. Менә хәзер генә, шушы минутта гына ул Хөснимәрдәннен үзе өчен бик якын кеше булганын аңлады. Ул әтисеннән күрмәгән жылыны аннан тойды, ипле-рәхәт сүзләргә әлегә агаеннан ишетте...

Хөснимәрдән тынычланган...

Үлө гәүдәсе сузылып киткән кебек...

Жәл, жәл, бик тә жәл. Вақытсыз китеп барды бит. Вақытсыз киткәннәр һәрвакыт күнелдә юшкын калдырып китә. Авыр, юылмас, ямьсез юшкын. Иа Алла, кеше үлөп кенә үз кадерен аңлата аламыни сон? Тукай әйтмешли:

—Бармыни бездә, гомумән, чын кеше кадрен белү?!

Без аны кайдан велик, мескен үлөп аңлатмагач?!

Нәрсә дигән иде сәях-фәйләсуф: «Үлөсә килә түгел, яшисе килми кайчак!»

Әйе... Шулай дигән иде.

Урында таралып яткан Хөснимәрдән кызганыч та, мескен дә иде. Гомеренне үз кулларын белән очлау, бер яктан караганда, юләр батырлык булса да, икенче яктан, зур гонаһ һәм үз-үзенне жинә алмау, гомереннен һәр минутын, сагатен, төлөгән, аен, елын озайту өчен яшәү теләгән, бигрәк тә, көчен булмауны күрсәтүче бер дәлил дә иде бит.

Хөснимәрдәнне жир куенына салдылар. Казан каласынын мәселманнар зиратындагы бер почмак анын гүренә—мәңгелек торагына әйләнде. Соныннан анын киёмнәрен, биштәрен алып чыгып бакча артында яндырган Мөхәммәт теге серле блокнот-дәфтәргә тап булды. Кызыксынып карап утыра иде, әллә нинди ят сүзләргә, тамгаларга, иероглифларга эләкте. Тагын ниндидер рәсемнәр, билгеләр, йолдызчылар, мәгънәсә яшерелгән сүз-башваткычлар. Тик шулай да...

Ул монда бер искиткеч сүзгә дә сөртенде:

—Инабәт...

Бу бит алачыкта алар бәхәсләшеп утырганда агае язып куйган сүз. Аелы, көне дә шуна ымлый. Нәрсә әйтергә теләгән сон Хөснимәрдән ошбу сүз белән? Нинди мәгънәләр яшергән ул ана? Мөхәммәт бу сүзнен мәгънәсен белеп бетерми иде, тик шулай да, тик шулай да...

—Иң мөфтиме, Хөснимәрдән агай әйтмешли, кеше, бигрәк тә, яшә инсани зат үзенен тормышында һәрвакыт ниндидер бер нык терәк тоеп яшәргә тиеш. Бу—сәбатлы булу, ныклыкка ирешү дип атала. Инде ныклык-терәк сина үз кавемнән, үз нәсел-нәсәбеннән килә икән, монысы сибатлы булуга тин. Ин-ин чын терәк-көчне үз халкыннан алырга мөмкин, шунамы, үз халкыннан читкә китеп олаккан кешеләргә картлыкка таба үз милләтенә елышу, анын горейф-гадәтләренә, тоткан динә вә йолаларына кайту уе баса. Туган жир хисә күнелдә жирсетү кузгата. Әлегә жирсү иртәнгә намаздан сон сине туган туфракка чакыра. Жирсез кешенә дә беркөн жирләргә кирәк ич! Жирсез бәндәләр кайдалыр жирләнөп кенә үзләренә мәңгелек жир өлөсә ала...

Хөснимәрдән әнә шул жирсү белән интекте инде сонгы көннәрендә. Бер уйласан, ул үзе бит болай мәңгә сәяхжан, ә ныклабрак карасан—үз ягында, Шөн төбәгендә утрак, ипле, авылча гади генә тормыш алып бара алмаганына никадәр үкенде ул. Мәгәр аны бит мәгънәви хәят, рухи тормыш бик нык кызыксындырды. Хосусан анын жанын бик тә айкаган нәрсә Аллаһы вә Иблис каршылыгы иде. Юк, юк! Бу хозурланып-уйланып утыра торган нәрсә түгел, булмады да, шунамы ул бу мәсәләгә яшен яшынөп, күк күкрөп каты янгыр яуганда яисә төннәрен йолдызларга карап утырганда гына

кагылучан булды. Ә болай Иблисне Аллага каршы көч итеп санау ана үзе үк алдасыздык булып тоелды.

Һай, дөнья...

Иә, Хакыйкаты, кешеләргә бер ачылырсынмы син?! Кем ачмый тора аны? Иблисме?! Әллә...

Хәер, бу дөньяда ана Хакыйкаты Китабы ачылмады. «Сим-Сим, ач ишекне!»—дигән кычкыру-авазга әкият ишекләре генә ачыла ул. Эзләнүләр, икеләнүләр, үкенечләр, көенечләр, күп китаплар арасында гомер уздырып, Хәснимәрдән бакый дөньюга күчте.

Калдымы ошбу дөньюда аннан бер эз?!

Калдымы ул аралашкан кешеләр күнелендә аннан бер сүз?!

Эзләргә, әлбәттә, вакыт янгырлары юа: бар иден—юк булдын. Әмма...

Менә Мөхәммәт күнелендә Хәснимәрдәннең өч кызыклы сүзе калды:

—«Иң мөһтими»—мөһим сүзенен Хәснимәрдәнчә әйтелеше.

—«Не»—фәлсәфи мәгънә-категория, дөньюдагы каршылыкларның асыл уртасы: камиллек дәрәжәсенә ирешүе, гармония балкышы.

—«Инабөт»—серле сүз. Мөхәммәт әле ансының мәгънәви тирәнлегенә төшенеп житмәде, шуна карамастан, бу сүз—сүз буларак та кызыклы бит: кәгазгә ул хәрефләр булып төшә, авыздан ул авазлар булып чыга. Һәр сүзнен бер күренеше, бер ишетелеше бар, ә менә аның мәгънәви әверелеше нәрсәдә күренә сон?

Хәснимәрдән бер генә әйтмәде:

—«Кяф» белән «нун» арасында дөнья булган. Аллаһы Тәгалә вә сөбхәнәкә: «Күн фәйләсуф!»—дигән. Әнә шулай, Ул: «Бул!»—диюгә—дөнья яралган. Дөньюның башы—Ходайның Сулыш Алышы. Дөньюның Ахыры—Ходайның Сулышын Чыгаруы...

Әнә хәзер Ольга йорт хужаларынан калган изге китапны укып утыра. Изге Иоан язган «Инжил»не:

«В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог.

Оно было в начале у Бога.

Все через Него начало быть, и без Него ничто не начало быть.

В нем была жизнь, и жизнь была свет человеков.

И свет во тьме светит, и тьма не объяла его.»

«Дөнья—Нур ул, ә ул Нур нәни генә ноктадан ага»,—ди иде бит Агае да.

Аңлымы «Инжил»не Мөхәммәт? Юк, аңламый! Дөньюны аңлап бетерү өчен инсаннарга аз гомер бирелгән. Камиллеккә ирешим дисән, йөз илле-ике йөз ел яшәргә кирәктер!

Шуна да карамастан, ул үзенә зирәк акылы белән бер нәрсәгә шактый гына төшенә:

—Хак: «Күн фәйләсуф!», ягъни үзәбезчә әйтсәк: «Бул!»—дигән. Шушы бер сүздән дөнья булган. «Инжил» нәрсә ди: «Башта Сүз булган, һәм ул Ходай Сүзе булган, һәм Сүз үзе Аллаһыныкы—Аллаһы булган...»

Мөхәммәт саташып бетте...

—Сүз, сүз, сүз...

—И, Хәснимәрдән агаем, китеп бардын, агаем. Борчыган сорауларыма жаваплар кайдан—каян алаем?

Әнә ул—Әхтәм улы Мөхәммәт Болгараев—Алып Егет!—(Хәснимәрдән агае ана еш кына шулай дия иде) бәхет эзләп, юк!—тамак туйдырырга дип, Азак дингезендәге балык промыселләренен берсенә эшкә килде. Өстәлдә, идәндә, урамда аунаган балык кылчыкларынан башка бернигә дә тап булмады. Ә хыялында?.. Бер кечерәк өйлек булса да акча эшләү иде ич. Иа Алла!..

Инде Хәснимәрдән агайны алыык...

Аның агу эчеп түгел, ә яшен яшьнәп торганда, яшен яшәп китәсе килгән иде бу дөньюдан. Яшен яшьнәү—Хәснимәрдән өчен Күчештәге Балкыш булыр иде. Ул әйткән һәм олуг мәгънәгә ия:

—Не!!!—инде бу...

Юк, булмады!

Шул «булмады», «тормышка ашмады»лар өчен генә яшибезмени без бу якты дөньюда?

Менә бит ул ничек!

Мөхәммәт якташ-авылдаш агаенын күп кенә сүзләрен колак кырынангына уздыра, бик күбесенә төшенми, шактый мазәк жөмлөлөрөннөн көлөүрти, ә үзе анламаган фәлсәфи гыйбарәләргә хәтта ачуы ук килә иде. Хәзер инде Хөснимәрдән фәйләсуф юк, ә анын сүзләре, кызыклы фикерләре хәтеренә бер-бер артлы килә тора. Ул бервакытта да әйтмәгән сүз-мәгънәләр, сүз-хикмәтләр, сүз-нәгърәләр, сүз-рәнжешләрдә ап-ачык ишетелеп тора кебек. Бу—икеләнү, кешенә икеләнү-телгәләнгәнлегә. Бу—бер кешедә ике кеше, ә бәлки биш кеше яшәү.

...Менә хәзер дә Мөхәммәт Хөснимәрдән агаенын жаны, ничектер күрүмәс болыт-томан булып, үз жанына күчүен тойды.

* * *

Бер кешедә биш жан буламы?... Әйтик, юк дигәндә—ике жан? Буламы соң?!

Ольга китабын куйды:

—Нәрсәдер әйттең бугай...

Мөхәммәт сискәнәп китте һәм хыялыннан бу дөньяга кайтты:

—Бернәрсә дә димим...

—Әле генә нәрсәдер әйттең кебек. Нинди сүз ул?

—Кайсы сүз?—диде Мөхәммәт аптырап. Хәтта жилкәләрен жыерып куйды.

—Ул сүзне мин ишеттем дә оныттым. Несусветное слово!

—В начале было Слово,—диде Мөхәммәт аны үчкәлгәндәй.—Извини!

Мой язык уже без ужей...

—Магомед!—диде Ольга.—Көлмә син, джигит! Хәлләрен еларлык!

Ул үзе ярым ятып торган диваныннан кузгалды, китабын өстәлгә ташлады:

—Әнә көзгегә кара әле, боринын ничек салынган...

—Салынса ни,—диде Мөхәммәт.—Барыбер идәнгә тимәгән ич! Кендеккә кадәр дә төшмәгән.

—Боринын жиргә тисә, син кеше булмас иден, филгә әйләнер иден,—дип көлгәндәй итте Ольга. Нигәдер анын бүген кәефе эт ашарлык, шунамы, ул Мөхәммәтнең дә кәефен төшерергә теләп, сүзләрен егеткә ата-өя бирде.

Хатын-кыз холкы инде: «Мин еласам—син дә ела, мин көлсәм—син дә көл, мин авырсам—син дә авыр, мин сәләмәт икән—син дә таза-сау бул!»

Бер сүз, юк кына сүз, чүп сүз аларны беренче тапкыр бозылыштырды. Нинди сүз иде әле ул? Менә әкәмәт вә хикмәт! Ул сүзне Мөхәммәт онытты да инде. Хөснимәрдән агаенын «Мөфтиме», «Не», «Инабәт» сүзләре генә колагында гөжләп торалар кебек. Гүя бал кортлары...

Егет шаккатты: «Кара инде, ә?! Әле Азак дингезе буендагы алачыкта «яратам» дип, кайнар сулышын өрә-өрә анын колагына пышылдаган Ольгамы соң бу?! Әнә ул ана хәзер ничек өрә, әнчек этмени! Көче житсә, күлмәк итгә астына бөтереп тыгар иде. «Батырның үлеме маржадан» дигәннәрме әле безнен татарлар, әвәлгә бабайлар...

Менә шундый кинәт үзгәреш—Ольганың «яратамнан» «яратмыймга» килүе, мәхәббатне нәфрәткә әйләндерүе аны өнсез калдырды. Гайлә мөнәсәбәтләрәндәге низагларны әтисе белән әнисе арасында күргәнә булса да, ул әлегә әчелешләрне әтисе башлавын бик белә иде. Бәлки алар, шактый озак яшәп, бер-берсеннән туйган да булганнардыр. Әтисе белән әнисенен фәкыйрьлектә-гомәр итүләре, әтисенен хәмергә ияләнүе дә араларын салкынайткандыр. Ә монда? Әле бит күпме генә яшәп алдылар. Бу, бәлки, бернинди дә саф хисләр, изге теләкләр, матур омтылышлар булмагандыр, мәхәббәт уеныгына булгандыр. Уен-көлкә генә...

«Хөснимәрдән агаем!—диде егет әрнеп.—Нигә шулай көтмәгәндә генә китеп бардың? Менә хәзер минем кинәш сорар кешем дә юк. Нишләргә мина, нишләргә? Барысын ташлап, башны алып качаргамы?»

«И кадерле әнием! Бик сагындым мин сине... Синен улын, Хөснимәрдән агайга ияреп китеп, үз башына әллә нинди авырлыктар төшкәч кенә бер нәрсәне ачык аңлады:

—Мин сина һаман бала икән, әнием!

Син бер тапкыр да күрмәгән, әмма килененә әйләнергә тиешле Ольга белән тарткалаш башлангач та, хәзерге минутларда ин зур терәк булып—Син, әнием!—искә килдән, хәтергә төштен. Нишләргә сон мина, нишләргә?! Башны алып жир читенә китергәме?..»

—Идиот син, кретин!

—Нәрсә-нәрсә?!

—Шуның өстенә куркак!

Әй, әйе шул!

Ишеккә түрле йөрөп, Ольга ана жикеренә икән:

—Нигә дип мина өйләндән, ә?! Үз хатынынны яклай алмагач... Во-о-он отсюда!

Мөхәммәтнен дә түземе бетте, ул уйга батып утырган жиреннән сикереп торды да, ишеккә таба киткән Ольганы зырылдатып үзенә борды һәм ана кискен-дәһшәтле карап, әйтә салды:

—Беренчедән, сүзләренне үлчәп сөйлә!

Хатын бер мәлгә анын уг уйнаган күзләренә карап имәнәп китте: «Моның чын татарлыгы чыксамы?»—дип кенә уйларга өлгерде ул.

—Икенчедән,—диде Мөхәммәт.—Башыңда тавык мие түгелдер, юкка кытаклап йөрмә, ә аңлатып сөйлә! Теленнән чүп чыгарма!

Ольга өнсез калды...

Юк, юк! Бу—Азак дингезендә ана өйләнгән, ә бәлки, үзенә-үзе көчләп өйләндергән унжиде яшылек егет түгел иде инде, күпмедер дөнья күргән, кичереш-тетрәнүләр аша үткән, кадерле кешесен югалткан, ярты ел эчендә үзгәрәп-икенчеләнәп киткән яшь ир иде инде. Моның белән тегеләй-болай гына сөйләшәп булмый.

Шушы Алып Егеткә үлепләр гашыйк булып, үзенән аннан ун яшыкә өлкәнрәк икәнлеген дә оныткан хатын менә бүген генә Күктән төшәп жиргә утырды. Катналары озак тотмады. Нигәдер юеш иде алар... Әллә күз яшьләреме?..

Барысы да мираж, ялган... Алда кырыс чынбарлык көтә: катлаулы мөнәсәбәтләр, бер сынык икмәк өчен бил бөгү, кешелек дәрәжәнне төшәрәп кемгәдер баш ию, горурыгынын югалту, намусынны пычрату.

Ах, ялгыштын Ольга!

Бу Хаос-Марданын әйтер идем инде, авылдаш энекәшенә, әле борын төбенә мыек төртеп килгән генә егеткә «өйлән!»—диясе урынга, «ашыкма әле» дип әйтә алмады. «Не!»—имеш, капма-каршылыктарнын гүзәл чагылышы, гармониясе. Ә кайда соң ул гармония?

Кинәт ул тетрәнәп куйды:

—Кемдер тибә түгелме сон?..

Ишеккә тибәләрме? Тагын Генка килде микәнни инде, Ходаем?! Ольганың бит бүген гасабиланып Мөхәммәткә кычкырынуына да шул Похмелкин гаепле. Ул анын базарга киткәнән генә көтеп торган. Килеп керде дә:

—Мин сине, сука, стерва, үтерәм!—дип яный башлады. Ә бит аны мин үзем үтерергә тиеш идем. Әтием өчен үч алырга тиеш идем. Юк, булмады! Үтерүченә үтерү—канәгатьсезлек китерергә тиеш!.. Үчсез яшәү өчен көч алып килә торган берәр нәрсә бармы тагы? Үч алу—үзе үк яшәүгә көч алу түгелмени?!

Ольга Мөхәммәтнен дәү кулларыннан ипләп кенә ычкынды да, сулкылдап, ятагына барып ятты. Егет, ничек кызып киткән булса, шулай суынып, флигель ишеген ачты. Ана үзе генә калып бер фикергә килергә, алгы тормыш турында ныклап уйланырга вакыт житкән иде инде. Ерактагыны бүгеннән күрергә кирәк! Максатны никадәр алданрак куйсан, шулкадәрле яхшы. Омтылышларны ачыкламый торып, кош булып оча алмыйсың, ә еландай шуышасың гына.

Иа, Алла! Ни-нәрсә бу?

Ул да Хәснимәрдән агае кебек уйлый һәм сөйләшә башлады түгелме? Гыйбарәләрне генә кара, гыйбарәләрне генә... һәркаяусы:

—Мин—Хәснимәрдән!—дип кычкырып тора. Анын кебек: «Кеше көен көйләп, үз көеннән жөе калмасын!»—диясе генә калды. Их, Ольга!...

Ул күккә карады...

Абынып егылганнар, йөзе белән капланса, бервакытта да күкне күрми. Егылып та күкне күрер өчен аркада ятарга кирәк...

...Октябрь ахыры...

Октябрьгә кара да бер, ак та бер! Чөнки бу айда жиргә кар төшәргә дә мөмкин, пычрак кара балчык ятарга да мөмкин. Катырып та жибәрә көннәр, жетептә жибәрә. Әле янгыр сибәли, әле кар төшкәли...

Агачлар шыксыз шәрәлектә калганнар. Алар хәтта үз ялангачлыкларыннан оялалар да кебек. Жирдә сары яфрактар: «Көз инде, көз!»—дигән хәбәр булып, монланып яталар. Һәр көзгә яфрак—һәр көзгә агачның бөртек күз яше...

Адашып килеп кERGән жил, тычкан белән шаярган мәчедәй, көзгә сары яфрактар белән уйнап маташа. Әмма сары-ут яфрактарга «тәпшен» пешерәмә, тиздән каядыр китеп югала.

Иренеп кенә кар ява...

Һәр кар бөртеге—һәни йолдызчык. Учка төштемә, елый башлый һәм тамчы-яшен калдырып кирегә—Күккә!—оча да китә.

Мона да аптырый Мөхәммәт:

—Менә әкәмият!

«Әкәмәт»не дә Хөснимердән агае «әкәмият» дия иде түгелме сон?

Һәй, анламассын Хөснимердән агайны. Ул бит сүзнә тылсымландыра белә иде. Яраткан сүзләренә ниндидер жылылык өрә ала иде...

* * *

Нигә Ходай безгә биш гомерлек Тән-Бәдән һәм берьюлы Биш Жан бирмәгән икән? Аның берсен без үзбез өчен тотар идек. Икенчесен гаилә һәм балаларга, өченчесен данлы-шанлы эшләргә, дүртенчесен милләт, халык өчен һәм бишенчесен Аллаһыга дога укып, гыйбадәт кылу өчен...

Нигә Ходай безгә биш гомер һәм биш жан бирмәгән икән? Балки безнен өчен бер жан да бик зур нәрсәдер. Ул бит тән-төрмәне тарсынып яши бугай. Ул үзен анда читлектәге кош итеп сизәдер. Йөрәк туктауга, жан шул оясыннан очып чыгып Күккә ашмас иде...

Их, Хөснимердән агаем!

Азак дингезенә алып килеп адаштырдың син мине. Юк, саташтырдың... Әллә нинди төшләнүләр иленә алып керден. Көпә-көндез аягүрә күргән төшләр болар...

—Паря, у тебя закурить не найдется!

Хыял-уйларынан арынып, күтәрелеп караса, Мөхәммәт извозчикның атына килеп бәрелә язган икән, ярый әле ике арада койма бар иде. Көрәк сакаллы, бөрәнге борынлы, кызыл йөзле, жылы-гади карашлы дәү генә гәүдәле урыс агае.

Менә шунда гына Мөхәммәтнен күнеленә кылт итеп болгар карчыгы изге Серафима бүләк итеп калдырган тәмәке янчыгы искә төште. Анда бит...

Әйе, анда бит Серафима әбинен ире Теодор картның бу дөньяда тартып бетерә алмыйча калдырган болгар тәмәкесе бар иде. Үзе тартмагач, Мөхәммәт аны актарып та карамады, бары тик изге карчыкның истәлегә итеп кенә куенында саклады. Янчыгы да шәп иде, ташлап калдырсан, карчыкның рухы тотып, кулын корыр иде.

Ул янчыкны жилән куенындагы кесәсеннән тартып чыгаруга, урыс агае «ах!» итте:

—Ну, какой красивый кисет!—дип сокланды.

Кесәсеннән гәжит чыгарып, янчыктан бер-ике чәметем тәмәке алгач, соклануын Мөхәммәткә күчәрде:

—Син бездәге бер баһадирны хәтерләтәсен. Аның яшь чагын...—диде.

—Кемне?

—Иван Бабушкинны... Көчле дә кеше инде! Үзе ул Заструг малае.

Порт-Артур герое...

—Заструг?—дип сорады Мөхәммәт. «Бу атаманы кайда ишеттем сон әле» дип уйлангандай итте.

—Вятские Поляны ягындагы урыс авылы ул. Син аны белмисендер...

—Ничек белмәскә!—дип кычкырып жибәрде егет.—Мин үзем дә Вятка малае ич инде!

—Кит аннан! Кайсы авылдан?

—Шөन्नән...

—Беләм Шөнна... Булганым да бар. Сезнең анда купец Гариф Капкунов яши. Тагын Сабир, Шакир байлар... Гайрәтле кешеләр!

Мөхәммәт урыс агаен чүт кенә кочып алмады: «Бу—үз кеше икән!»

Аның бу сүзләре дә Хөснимәрдәннеке иде. Ул бит Мәхмүдбәкне,—Кырым татарын, шулай гына баяләде: «Бу—үз кеше икән... Бу—тач без икән...»—дияр иде.

Барыбыз да бер Күк астында яшибез, мәш киләбез, бер жир өстендә йөрибез, гомер итәбез. Әмма...

Дөньяның кайсы гына кыйтгаларына барып чыксаң да, якташ якташ инде! Ул синең күнел төбенә кара таш булып ятмый, ә ниндидер якынлык илә иплелек белән килеп керә.

Урыс агае да ана рәхәт бер жай белән каралды да:

—Ә син монда нишләп йөрисен?—дип сорады.

—Адашып килеп чыккан идем дә, менә саташып йөрим әле һаман, нич кайтып житеп булмый,—диде егет.

Аның бу жавабын анлап бетермәсә дә һәм бик үк ошатмаса да, урыс кин күнелле кеше иде булса кирәк:

—Утыр миңа, әйдә кайтабыз,—диде ул бик гади генә.—Тәмәкенне генә жәлләмә.

Шушы сүзләр Мөхәммәтне әллә нишләтеп жибәрде:

—Иә инде! Кайда һәм кайчан ишетте соң ул бу сүзләргә?

Хәтер пәрдәсе күтәрелде...

Жәйге матур көн. Қояш кичкә таба авышкан. Ул тегермән тирәсендә уйнап йөри. Әтисе белән Түбәнге тегермәннән Федорыч «стаканлап» утыралар. Әтисенә, эчми эчкән татарга, күп кирәкмәни: ул инде, Федорыч әйтмешли, «ике тамчыдан тәпиен сузган». Әнә ул карт тирәк төбендә йоклап ята...

Әтисенә карап тора да малай елап жибәрә. Шунда «тамчы да диярлек исермәгән» Федорыч аны күтәреп ала:

—Утыр миңа—әйдә кайтабыз!

Һәм уң як жилкәсенә утыртып, аны өйләренә алып китә. Ишек төпләренә житкәч:

—Примите дорогого гостя, хозяйка!—дип, әнисенә баш иеп, малайны аякларына бастыра һәм үзенен Түбәнге тегермәнә төшөп китә. Тегермән эшенә әтисен шушы Федорыч өйрәткән ич!

Хөснимәрдән әйтмешли: «Татар бәхете ләхәтле...»—ди. Килешмәде ач татарга тук тегермән. Кайчандыр Казанын югалткан кебек югалтты ул аны. «Эт корсагына сары май да килешми», ди. Шулай булгач, чылбырда утыр инде гомер бие...

Мөхәммәт извозчик урыска тагын да текәлебрәк карады һәм таныды:

—Федорыч!

Бу үзе ниндидер кискен, шул ук вакытта ягымлы вә яратулы тавышка урыс агае сискәнеп китте. Түр кесәсеннән шактый керләнгән яулыгын алып күзләрен сөрткәләде, аннан ашыгып кына куен кесәсеннән күзлек футляры тартып чыгарды, савытыннан «велосипед»ын алгач, борын очына элөп куйды:

—Неужели? Ахтамыч?! Му-хам-мет!

—Мин бу, Федорыч,—диде егет гади генә.

—Һич ышанмый-мм... Синме соң бу Му-хам-мет? О Боже!

—Мин инде, мин, Федорыч!—дип шатланды Мөхәммәт.

—Ну, джигит! Ну, великан! Башка жирдә күрсәм, танымас та идем.

Вон, как вымахал!—дип, гөрелди-гөрелди сөенде Федорыч.—Һич танымый идем.

Алар чүт кенә бер-берсенен кочагына ташланмадылар. Ташланырлар да иде, берсе арба-тимерхутка жәелгән, ә икенчесе, үч иткәндәй, урамын бүлеп тимердән коелган койманын эчке ягында иде. Менә Мөхәммәт жинел генә койманы сикереп чыкты.

Алар сүзсөз генә кочаклаштылар...

—Йа, Мухаммет, әйт инде: кайларда йөрден?—диде Федорыч, күзлеген салып.

—Ходил за три моря!—дип көлде Мөхәммәт.

—Рус теле кирәк булдымы сон?

—Кирәк булды, Учитель!

—Во-во!—диде нәрсәгәдер ымлап Федорыч, ә үзе, күнеле тулып, яшыләнгән күзләрен сөртеп алды.—Телләр белү—үзе бер гыйлем ул!

Бу очрашу шулкадәр тәэсирле иде ки, Мөхәммәт тегермәнче Федорычны күргәч кенә бер нәрсәне бик нык анлады: юк, өй салырлык акча тартмады аны Азак дингезенә. Менә шушы «учитель Федорыч»ның «за три моря» дип сөйләүләре дә тартты. Тагын ул яклардан килеп жанына ингән ниндидер тавышсыз Оран-Өн тартты. Бабалары, бик ерак бабалары өн-ораны. Алар яшәгән өн-жирләр тартты.

Юкса, дингез буенда кыйналып, үлөргә ятканда, Нәсел Башы Болгаер карт Рухы кайдан, ничек калкып чыгар һәм аның белән сүз тотар иде. Дөньяда бернәрсә дә тик торганнан булмый...

Их, Хөснимәрдән агай!

Ә мин сине нигә бу якларга алып килден дип әрләгән булдым. Ахмак баш! Гафу ит, Хөснимәрдән агай...

Колак төбендә Федорычның ягымлы тавышы ишетелде:

—Утыр мина—әйдә кайтабыз...

—Хәзер-хәзер, Федорыч... Ә анарчы безгә бер жиргә барып килергә кирәк әле.

—Кайда?—диде атчы турыдан-туры.

—Татар зиратына...

—Анда кемең ята?

—Остазым!—диде Мөхәммәт.

—Кем ул?

—Хөснимәрдән агай...

—О!—диде Федорыч.—Беләм мин Хуснимарданны.—Во!—диде ул баш бармагын тырпайтып.—Аның белән сөйләшеп утырырга туры килгәли иде...

...Хөснимәрдәннен каберен зиярәт кылып, юлга әзерләнделәр. Мөхәммәт, юклы-барлы тиеннәрен санап, әнисенә күчтәнәчләр алырга йөргәндә, Федорыч серле генә елмаеп аны үз янына чакырды:

—Тартырга бир әле!

—Мә... Хет кәжә тоягы калынлыгы итеп төр һәм тарт! Жәл түгел, мин үзем тартмыйм ич.

—Ә төбенә кадәр төшсәм?

—Төш!—диде Мөхәммәт битараф кына.

—Пар алтын йөзек тә күренсен дисенме?

—Нинди алтын йөзек ул тагын?—дип аптырады Мөхәммәт.

—Сон, синең кисет төбендә бриллиант кашлы пар алтын йөзек ята ич...

Ах, Серафима әби! Мин синең сөйләгәннәреннә әкият итеп кенә тынлаган идем ич! Пар алтын йөзек, ә!

...Юлга чыгуга, ишеттеләр: «Бәлшәвиклар влачны кулга алганнар»!...

Ахыры киләсе санда

Марсель
Галиев

КЕШЕ ЯШӘР ӨЧЕН ИЛЛӘР БАР

Дала догасы

Кылыч йөзе кебек үткен
Бу—кыпчак даласымы?
Бәйсез-уйнак жилне тешләп
Атларда чабасымы?

Әлегәчә таланмаган
Курганнар табасымы?
Учагы сүнгән дәвернең
Көлләрен кагасымы?

Миндә дала каны бар, дип
Шушында каласымы?
Балбал шәүләсенә ятып
Бер сыктап аласымы?

Беләмме дала догасын,
Мин—дала баласымы?..

Төштән өнгә сикерү

Бату ханның ат тоягы
Тиеп киткән чуерташ,
Сөйлә миңа таш телендә:
Заманнарга уендаш

Акыл миндә, гасырларны
 Чуерташ итеп чөям!
 Кылыч кисмәгән башымы
 Синең каршыда иям.

Соңлап килгән каһарманлык...
 Кичер мине, и Ходам.
 Төшемдә ташка абынып,
 Уяным мин йокыдан.

Бәгырь өзгәләнгәндә

Fuitus non sumus

(Бар идек, юк булдық)

Латин өйтеме.

Алланың канат астында
 Күпме урын яуладык.
 Учакларга кырау тиде,
 Дөрләп китә алмадык.

Каргалган туфрак ташларын
 Кочаклады тамырлар.
 Вакыт кабере—упкында
 Күлэгәнә табырлар.

Кыямәт көне килгәндә
 Күктән әмер бирелер;
 Идел тулып аккан каннар
 Шаһитка әверелер.

Таркалган жаннарга карап
 Ни әйтер соң Хөкемдар?
 Хәрабәләр кайтавазы
 Бары сыктап сулкылдар.

Бирелгән иде югыйсә
 Тәңренең көч-фәрманы:
 Кылдай кылыч йөзләрендә
 Биетергә дөньяны!

Булмады...

Төшеп утыр инде хәзер
 Тамырың төпкеленә.
 Жиңгелгән арыслан риза шул
 Ишәкнең типкәненә.

...Шундый уйлар кайнап алды
 Сыгылган күңелемдә.
 Күз яшендә олыгаеп
 Кояш баеган мәлдә.

Хельсинки. Маннергейм

Хәтәр исем булып балачакта
 Хәтеремә кергән сәер сүз.
 Сугыш кичкән авыл агайлары
 Еш кабатлый иде: хәерсез...

Фин сугышын кичкәинәрнең әле
 Төшләренә салкын керәдер.
 Жиңдек... дигән алдануның ояты
 Күңелләрен һаман теләдер.

Финнәр инде кинә сакламыйлар—
 Ышанучан, тыныч холькылы.
 Русиянең чүплек башы итеп
 Яшәтергә дигән халыкны—
 Ирек тәмен, яшәү тәмен тойгач,
 Кабат кертәлмыйсың читлеккә.

Колның колы булмас, интекмә!

Бу халыкның милли каһарманын
Искә аладыр кемнәр каһәрлән.
(Яд итэләр монда кадерлән)...
Маннергейм урамыннан барам,
«Маннергейм сызыгы»н исән чыккан
Авыл агайларын хәтерлән.

Хәтәр мизгел

Дөнья яры күмелгәнче
Йөзеп керәсе иде.
Төнге дәрәя кочагында
Ялгыш... үләсе иде.

Тып-тын гына. Кычкырмыйча,
Күкләрне калтыратып;
Ярда учак ягып калган
Дусларны аптыратып.

Күтәрелсен иде жаның
Жиһан-галәм катына.
Канатларын киереп жан
Алгысына, атына.

Тәңре утырган тәхеткә
Йолдызлы юл түшәлгән.
Мондый илаһи кинәктән
Кем соң кире төшәлгән.

Мин очам, очам тирбәлеп
Төнге күк уртасыннан.
Кинәт... Кычкырган тавышка
Учаклы яр астыннан—

Убылам күк катларынан
Алкалы дулкыннарга.
Калтыранып куя тәнем,
Чыгасы килми ярга.

Ирек беткәнән аңлый жан
(Иртәрәк бит әлегә)...
Йолдызлы күк аланыннан
Читлеккә кайтып керә.

Ә син ярда. Куркынгансың:
—Кычкырам... Син югалдың,
Мә, кайнар чэй, тунгансыңдыр...
Баттың, диеп уйладым...—
Иңемә сөлге салдың.

Сүзләр дисбесе таралган,
Бер мәлгә телсез калдым.

Минем бары гәүдәм генә
Жиргә кайтты бит әле.
Күзләремдә—йолдыз жене,
Ирендә—галәм тәме.

Утырып уйлар уйладым
Ташлы яр итәгенә.
Килә дә китә дулкыннар,
Килә дә китә генә.

Иярле атың эзерме
Дөньялар көтәрәң?
Килә дә китә дулкыннар,
Килә дә китә генә.

Жаныңны чайка суларда,
Сәждә кыл тирәгенә.
Килә дә китә дулкыннар,
Килә дә китә генә.

Нәфестән узып шөкер әйт,
Ходайның биргәненә.
Килә дә китә дулкыннар,
Килә дә китә генә.

Каламы безнең гомердән
 Моңаеп жыллар генә.
 Килә дә китә дулкыннар,
 Килә дә китә генә.

Ярый әле

Теләмичә китте кары да,
 Сөендерми быел язы да.

Сәер уйлар килә башыма.
 Орынган күк кабер ташына...

Кояш төшмәс кебек күңелгә.
 Сыкрап эри бозлы күлгә.

Ярый әле бүтән кыйтгаларда
 Жаннны тарап исәр жыллар бар.
 Безгә насыиһ түгел ераклыкта
 Кеше яшәр өчен илләр бар.

Акыллылык бәласе

Ялкаулыкның ялын сыйпап ятам
 Кысыр нокта эзләп түшәмнән.
 Хәтер чатларына кайтыр юлга
 Юшкын-юшкын еллар түшәлгән.

Уйлыйсы да килми, уйныйсы да...
 Шундый гадел мәле бу жанның.
 Табыныр да, абыныр да идем -
 Тәхетләре ауган дөньямын.

Кумирлардан күмер генә калган,
 Хәрабәле хәтер бу ярлар.
 Көндөз шәм яндырып чын зат эзлә,
 Исәр дигән мөһер сугарлар.

Кеше дигән жанвар кая бара,
 Тәңре аннан өмет өздеме?
 Мәхшәр туге. Түзмәс, кагыныр Жир,
 Ычкыныр да сабыр тизгене.

Чү... Ник эшләтәм әле—уй кибәген
 Жилгәрергә дигән башымны?
 Ник кузгатам күкрәгемне баскан
 Ваемсызлык дигән ташымын?

Читтән шулай... Йә, кем, кылны урап,
 Күңел упкынына төшәлгән?
 ...Ялкаулыкның ялын сыйпап ятам,
 Пәрәвез жеп яшәни түшәмдә...

Ут алма син шэмдэллэргэ

Күзлэрендэ—төнгө учак,
Жылыт, эйдэ, арган жанны.
Мин оныттым бугай инде
Бэхет юрап узганнарны.
Пышылда син ягымлы сүз,
Жылыт, эйдэ, арган жанны.

*Ут алма син шэмдэллэргэ,
Кагылма син шәүлэлэргэ,
Ай нурында коенсыннар.
Мэхэббаткэ соңардык дип
Кыенсынма, кыенсынма...
Тэрэзэгэ сарыла жил—
Сары яфрак явымнары...
Ярый инде, шөкер итик—
Безгэ бэхет кагылмады.
Тэрэзэгэ сарыла жил—
Сары яфрак явымнары...*

Бүгөн безгэ бирелгәнме
Мәңгелекнең бер мизгеле.
Гөнаһлардан арган жанны
Кочып алсын бер изгелек.
Пышылда син ягымлы сүз—
Мәңгелекнең бер мизгеле...

*Ут алма син шэмдэллэргэ,
Кагылма син шәүлэлэргэ,
Ай нурында коенсыннар.
Мэхэббаткэ соңардык дип
Кыенсынма, кыенсынма...
Тэрэзэгэ сарыла жил—
Сары яфрак явымнары...
Ярый инде, шөкер итик—
Безгэ бэхет кагылмады.
Тэрэзэгэ сарыла жил—
Сары яфрак явымнары...*

Бар иде бит

Арыдым ла. Уйлар хэтта черем итэ
Кырынаеп күңел мендәренә.
Иллэр иягенә йодрык терәп,
Менеп биек дөнья мөнбәренә,
Нотык сөйләр чаклар бар иде бит!
Их, шул чакта күрмәдегез генә...

Хәзер инде кәгазь көймә йөздерерлек
Хис дингезем калды—тездән генә...

Роза
Хәбибуллина

ЯШЬЛЕГЕМ СЕРЛӘРЕ

ПОВЕСТЬ

Капканы ачып чыгуга ниндидер дулкын килеп бәрелгән кебек булды. Минне генә көткәннәр диярсен—көнчыгыштан алсуланып килгән күкне, бер читеннән икенче читенә кадәр инләп, менләгән кош шау-гөр килеп бу якка таба агыла. Баш очыма житкәч алар дингез чонгылыдай бер урында бөтерелде дә тыгыз төркөмнәргә бүленде.

Исем китеп, кошлар бәйрәмен күзәтәм. Сөбханалла! Әле адәм баласы кошларны үтереп бетермәгән, әнә алар нинди күбәү! Таулар, әрәмәләр өстеннән очып басуга—камыл арасында калган бөртекләрне чүпләргә ашыгалардыр.

Адәм баласы үзен дөнья хужасы дип санап яшәгән була. Әнә, кошлар да шушы дөньянын хужасы! Алар иксез-чиксез күкнең хужасы! Дөнья кин, барыбызга да урын житәрлек.

Таулар өстеннән кызарып чыккан кояш нурларыннан төнге энгер таралып, төрәзә каршысындагы миләш агачлары кабынып китте. Салкын чыккан суланган кызыл тәлгәшләр күзнен явын алырлык итеп яналар. Үрелеп бер бөртек миләшне өзеп каптым. Жимеш әчесе аныма китерде. Дөньянын матурлыгына хәйран калып, нигә чыкканымны да онытып торам икән. Сыерым башка урамга китеп бара. Күршеләр дә инде сыерларын чыгарганнар. Канау читләрендә маллар кырт-кырт үлән ашый. Кулларына чыбык тоткан хатыннар бик житди төстә нәрсә турындадыр сөйләшәләр. Алар янында туктап исәнләштем.

Сәләмемне алгач, хат ташучы Клара сүзен дәвам итте:

—Ире үзенен баш бухгалтеры белән йөргән ди бит. Казанга отчет белән баргач, гостиницада бергә торган, ди. И, Гөлчәчәк апа, ир йөри дип асылына китсәң, бу дөньяда хатын-кыз калмас. Йөрмәгән ир бармыни ул?

«Асылына» дигән коточкыч сүздән йөрөгем өшөп китте. Кларадан кайтарып сорадым:

—Ни булган?

—Сафа хатыны асылынган.

—Кайсы Сафа?

—Май заводы директоры.

—И, мескен, ялгышкан, әрәм булган...

—Мин дә шуны әйтәм, Гөлчәчәк апа, ике бала тапкансың икән, инде үзен турында түгел, алар турында уйларга кирәк бит!—диде Клара.

—Кайгысын уртаклашырлык бер кешесе дә булмады микәнни? Хәер, кеше тормышын каян беләсен инде. Нәфисә аз сүзле, йомыграк иде.

Клара бик каттый рәвештә әйтеп куйды:

—Юк, жәмәгать, мин мондый эшкә кул куймыйм! Кызганырга да ярамый андый кешенә! Ике баласын ятим иткән. Кемгә кирәге бар инде хәзер ул сабылларның?

Клараның күзләренә яшь тыгылды. Ул бик бала жанлы кеше, үзенен биш баласы бар. Аның каттый карарына үз фикеремне белдермәдем. Балалар ничек тә үсәр. Исән кеше тормышның рәхәтен дә, михнәтен дә күрер, ә менә Нәфисә харап булган!.. Дөньядагы шатлыктар синен өлешенә дә житкән булып иде әле, ир белән дөнья чикләнгәнмени? Әниң ничек күтәрер бу кайгыларны? Шушы матур иртәләргә янадан беркайчан да күрмәссен бит инде Нәфисә, кояшның рәхимле нурлары йөзләренне беркайчан да иркәләмәс...

Нишләптер өйгә керәсем килмәде, капка төбөндәге эскәмиягә утырдым.

Нияз чыкты.

—Карчык, нигә кәефең кырылды, авырыйсыңмы әллә?

—Юк, авырмыйм.

Ни сәбәптәндер, ана ачуым чыкты. Сәбәбе билгеле инде, барлык иртәтә затына ачуым килә. Нәфисә өчен!

—Шулай да нигә борчылдың?—диде.

—Сафа хатыны асылынган,—дигән хәбәрәмнән Ниязның кашлары жыерылып китте. Кырык ел хирург булып эшләсә дә, кешеләргән соңгы минутларын күргәргә туры килсә дә, үлем хәбәрен тыныч кына ишетә алмый ул.

—Әйтәм аны, Сафаның «УАЗ»ы жизниләре турында тора иде, ярырга алып барганнардыр.

«Ярырга» дигән сүзгә ишеткәч, тәнем эсселе-суыкты булып китте. Салкын бүлмәдәге тимер өстәлдә яткан Нәфисәнен сылу гәүдәсен күз алдыма китердем.

Кая барма, Нәфисә турында сөйләләр. Өч абыйсы сөекле сенелләрен туган авылларына алып киткәндә: «Сафаны барыбер үтерәбез»,—дигәннәр, имеш.

Алар үтермәсәләр дә Нәфисәнен рәнжеше төшми калмас Сафага...

Ялгышкансың, Нәфисә!.. Кырыгынны уздыргач, кырык беренче көнне үк ирен сөяргәсен алып кайтты. Ничекләр итеп кешедән оялмаганнардыр?!

Ник бар дөньянны шул дунгызга калдырып киттен? Менә хәзер яшь хатын син йөргән келәмнәрдә синен эзләренә басып йөри. Син йоклаган бүлмәдә синен ирен белән йоклый. Менә кемнән үч алырга иде! Өенне дә, иренне-балаларынны да ана калдырмас өчен тешенне кысып яшәргә, түзәргә иде...

Нәфисә язмышы турында уйланулар күп еллар элек үземнән баштан үткән вакыйгаларын исемә төшерде.

* * *

Элек томан артына яшеренгән, бер Раббымның үзенә генә билгеле булган киләчәк—килә торды. Минем кебек тумыштан йомшак күнелле кеше өчен бу ел тормыш сынауларына чамасыз тыгыз булды.

Январь башында бишенче курсның кышкы сессиясен тапшырып, авылга кайттым. «Кайттык» дисәм, дәрәс булып, чөнки мин үзем генә түгел, карынымда сигез айлык бала. Минем хәлне бәбәйләгән хатыннар гына аңлар: сөөнөп бәбәй көтәм, үзем үлемгә әзерләнем... Кичә юган керләргә үткүлөп бетереп булмады, тулгак тын алырга ирек бирми. Нияз, ат жиктереп, кайтып жигте. Салкын рәхәт һавага чыгып, йомшак печән өстенә утыргач, эч авыртып кимегән кебек тоелды. Башыма тиле уй килде: шушы чанада, еракка-еракка китеп, бәбәй табудан качып булмас иде микән?! Нияз мине бала табу йортының дежуркасына кертеп куйды да кайтып китте. Ул киткәч, шундый кыен булды, үземне ятим итеп сиздем, билгесезлектә ялгызым ярдәмсез калдым...

Бәбәйне бик жинел таптым. Төнге сәгать унбердә, кычкырып елап, кызым аваз салганда мин үземне оймакта итеп сиздем: теге авыртуларның эзе дә калмады, тынычланып, изелеп өстәлдә ятам. Шулчак үтереп тә чәй эчәсе килде. Оялып кына Матрена ападан сорадым:

—Мина чәй эчәргә ярыймы?

—Ярамаган кая, монда инде ул чәйнен тәмле жире,—дип көлдә акушерка.

Бәбәй кайткан көнне безнен өйдә шатлыкның чиге юк иде. Тик бу шатлык озакка бармады, кара болыт кебек кайгы килде. Өйдә бер кич кунгач температурам кисәк күтәрелеп урынга аудым. Өнкәй электен диле. Хәлем начарланганнан-начарлана барды. Дүрт көннән соң төнөмнән һәр күзәнәгеннән яшыкелт-шәмәхә төрткеләр тибеп чыкты. Халык телендә аны «өпсә типкән» диләр. Беләкләрәмдә үк шул коточкыч тапларны күргәч, үлем килгәннен аңладым, тик нишләптер курыкмадым, куркырылык хәлем калмагандыр, күрәсән. «Фәлән жирем авырта» дип әйтерлек түгел, авыртмаган жирем юк—чәч төпләреннән алып тырнак очларыма чаклы авырта, әйтерсен, гәүдәм бер бөтен ачык жәрәхәткә әйләнгән...

Носилкага салып өйдән алып чыгып киткәннәрен хәтерлим. Минем кроватиның стена ягында алсу оеалга төрелгән орчык каләрле генә кызым ятып калды.

Февраль аснын калган көннәре ярым һушта, ярым һушсыз, кул-аякларны да кыймшата алмыйча узды. Кичен авыруларга барлык процедураларны ясап бетергәч, мина морфий кадыйлар, мин шунда юкка чыгам—наркологию йокыга талам. Авырту да юк, бернәрсә дә юк... Түзә алмаслык газәп тырнагынан берничә сәгатькә булса да котылам. Яшәү белән үлем арасында тартышып яткан жаннарга берникадәр ял бирердәй бу даруны уйлап тапкан кешенен урыны оймакта булсын...

Авызыма чәй кашыгының салкыны тиюгә күземне ачтым. Янымда ак халат һәм ак чепчик кигән Нияз утыра. Алсу янаклары буйлап яшь бөртекләре төгәри. Ул минем авызга сөт сала. Аны күрмәс өчен күзләремне йомам. Минем аны тынычландырырга да, иркәләргә дә хәлем юк. Хәзер минем өчен бер нәрсә дә юк: барысы да еракта, улкын артында. Мин берүзем бу якта, бар нәрсә дә теге якта: Нияз да шунда калды, балам да, ата-анам да...

Көннәрдән бер көнне медсестра минем култык астыннан градусникны алды да, кычкырып жибәрде:

—Утыз жиде дә биш! Үскәнем, Гөлчәчәк, температураң төшкән бит!

Үземдә үзгәреш сизмәсәм дә, минем хәлдә борылыш башланды. Палатада хәзер пышылдап сөйләшмиләр. Авыруларга күчтәнәч килсә, һәммәсе мине сыйламакчы була. Ләкин минем бернәрсә дә ашыйсым килми.

Кем бәхетенә булгандыр, сабыем бәхетенәмә, мәхәббәт хакынамы—мин терелә башладым. Кровать башларына ябыша-ябыша тәрәзә янына килгәндә, инде урамда яз иде. Тәрәзә янындагы сәрби куакларында өй түбәсеннән аккан сулар катып, бәллүр шәмнәр кебек эленеп калган. Кояшта жемелдәп тамган тамчыларны күргәч, жаным талпынып очсыз-кырыйсыз язгы зәңгәр күккә менеп киткән кебек тоелды. Чигәмдә кан тамырлары тамчылар кебек леп-леп килә. Күнеләмдә иксең-чиксез шатлык! Мин исән! Мин исән! Мин шушы матур дөньяда яшим!

Шул арада сәрби куагына бер төркөм чыпчык килеп кунды. Алар бик шат күнел белән чыркылдаша. Берничәсе сиртмәле коеның бурасына кунып су эчте. Чыпчыкларны күргәч, минем кәефем тагын да ныграк күтәрелде.

Ченки алар минем ин яраткан кошларым. Гомер буге алар безнен белән янәшә яши, әче салкын кышларда да дөньяны ямылап «чык-чык» килеп сайрый.

Миңа хәл керде. Палатадагы хатыннардаң көзгә сорап алдым—үземне күргәч, исем китте. Аннан ябык йөзәнә сары коелган, хәлсез күзләренән нуры сүнгән, аз гына миңа охшаган кеше күренә. Ниңә көннәр үлем тынлыгы урнашкан палатада миңа каршы якта яткан керәшен хатыны Антуш апаның көр тавышы янғырады:

—Нияз Салиховичка әйтә күрмәгез, без Гөлчәчәк белән бүген танчыга чыгабыз!

Антуш апа белән икебезнең чыгып баруыбызны күз алдына китереп, көлөп жибәрдем. Мин жил иссә аварга торам, ә Антуш апа уң аягына баса алмый, култык таягы белән йөри.

Мартның уртасыннан минем хәл яхшырганнан-яхшыра барды. Авызга тәм керде, кибең беткән имиләргә сөт төшә башлады. Кызымны минем янга салдылар. Әле кырыгы да тулмаган сабыем инде тормышның әчесен-төчесен татырга өлгөргән... Ачылыктан интеккән кызымны башта бала тудыру йортына сөтләре ташыган хатыннарга имезергә йөрткәннәр, чарасыз көннәрдә әңкәй сьер сөтенә су кушып эчәртә башлаган. Янымга китереп салгач янымга белән кызымның алысу оедалга төрөлгән кечкенә гәүдәсенә сыендым.

Бәбкә мамыгы кебек йомшак чәчләреннән килгән сабыемның хуш исең иснәгәч, тавышсыз-тынсыз елап жибәрдем. Зәңгәр күзләренә, сызылып киткән кара кашларына, уймак кебек кечкенә алысу иреннәренә карап, шушы сабыемның кайчан да булса бер картаеп үләчәге турында уйлап, ана мәңгелек гомер бирә алмавыма үкенеп, ачынып еладым.

Авырудан соң мин тормышка янарып кайттым. Хәзер минем өчен һәр яңа көн—Ходай бушлай биргән чиксез кыйммәтле бүләк!

Сьерчыклар килгәндә өйдә идем инде. Тыгыз бөреләре шартлап, агачлар яфрак ярды, капка төбөндә яшел хәтфә булып, бәбкә үленә шытып чыкты, бар дөньяны юып дәйсән янгыр яуды. Мин боларны беренче мәртәбә күргән кебек куандым.

Авырудан терелгәч, башка бер нәрсәгә дә артык борчылмам дигән идем дә, дәүләт имтиханнары искә төшкәч, тынгысызлана башладым. Курсташларымнан артта калганмындыр. алар инде күптән әзерләнәләрдер.

Май аенда без өчәүләп Алабугага киттек. Имтиханнар тапшыру кыен булмады, борчыласы калмаган. Дөрес, борчылган эш хәерле була, диләр. Диплом—минем тормышымның беренче максаты, беренче хыялы иде һәм менә ул минем кулда...

Алабугага безне алырга Тургайдан машина килде. Кама буенда паромны озак көттек. Форсаттан файдаланып, Нияз рәхәтләнеп су коенды.

—Гөлкәй, әйдә син дә коен! Су бик жылы, арыганнарын бетәр!

—Юк, минем су коенасым килми.

Мин ялганлайым, су коенасым бик килә, тик оялам. Авырудан ябыккан тәнемне кешегә күрсәтәсем килми. Айдан артык сынаулар тапшырып, тәңгә тагын ит кунмады.

Юл бик озак тоелды. Тизрәк кайтып житәсе, әткәй белән әңкәйне күрәсе, аларны куандырасы килә. Сөенерләр инде, мескенкәйләрәм! Минем өчен күпме борчылдылар алар...

Өйгә кереп, әйберләргә урнаштыргач, дипломны әткәйгә тоттырдым:

—Менә, әткәй, мин хәзер югары белемле укуыч. Сезгә бик зур рәхмәт!

—Әткәй, өстәл тартмасыннан күзлеген алып, дипломны укый башлады.

—Тырышып алган белемнен ителеген күр, кызым,—дип, әңкәй елап жибәрде. Гомерләрен балалар укуыуга багышлаган әткәй белән әңкәй, минем укуыучы булуыма куаналар, аларның эшен дәвам итәчәгем белән горуруланалар.

Әңкәйләр безне әзерләнеп көткәннәр. Гөрләшеп ашадик-эчтек, аннан соң мунча кереп чыктык. Их, рәхәт тә соң әңкәйләр янында! Жан тыныч, үзеннән алар канаты астында икәнненне сизсәң, үз кадеренне тоясын. Әнә, ак төрәзә төпләрендә тамам-тамам дип торган кызыл тамчылы гөлләр дә минем кайтуга сөенәләр кебек.

Июль азагында Нияз квартирага ордер алып кайтты. Йөзө шат, кызудан тирлөп чыккан, чөчлөрө мангаена төшкөн, мине шатландырырга ашыккан бугай.

Күчөнү ыгы-зыгысы бик күнелле мәшәкат булып чыкты. Төп байлыгыбыз—өйлөнөшкәч тә Нияз алып куйган жыелма өстөл. Хирургия бүлегеннән тимер карават алып тордык. Урын-жирне әнкәй күптән әзерләгән иде, китә башлагач, дүрт аш тәлинкәсә, дүрт кашык, дүрт пар чөшкә бирде. Бөтөн әйбәребез ат арбасына сыеп бетте. Ат артыннан, Чулпанымны коляскага утыртып, мин киттем.

Өстәлдә залга, караватны йокы бүлмәсенә кертеп куйгач, бушатасы әйбәрләр ике чемодан да китап тартмалары ғына иде. Больницаның конюхы Гыйльметдин абыйны сыйлап озаткач, булган әйбәрләрмә белән өйне жыештыра башладым. Тәрәзәләргә челтәр һәм ике якка ачылмалы чигүлө пәрдаләр элдем. Караватны зәнгәр жәймә жәеп, ак мендәрләрне кабартып куйдым. Залның ишегенә үзем чиккән пәрдаләрне элдем. Ак жирлектәгә зәнгәр, сары, шәмәхә чәчәкләр янып—яшәрәп киттеләр. Эшем беткәч урта ишек тупсасына утырдым. Бүлмәдә кояш балкый! Моннан да матур өй булмас!

Дипломны алып эшкә урнашырга киттем. Мәгариф бүлгә мөдире безгә мәктәптә тарих укыткан абый иде. Аның белән берәз каушабрак исәнләштем.

Өстәл артына көчкә сыеп утырган Мирзаян Шәрипович башта мине танымалды, кем икәнәмне әйткәч, утырырга тәкъдим итте.

—Эш мәсәләсә бик важный түгел бит әле, иптәш Хафизова. Дәрәсләр юк, укытучыларның нагузкалары кими, чөнки сугыш вакытында һәм аннан соң тутан балалар саны бик аз. Менә, Тургай урта мәктәбендә унике сәгать рус теле бар, анысын да Нияз Салихович сораганга ғына бирәбез.

Миңа бик читен булып китте, үземне ниндидер артык сөяк итеп сиздем. Табак битле, кысык күзлә мөдир миңа карап елмайган булды, аның күзләре тар ярыкларга әйләнде, ул шул ярыклардан миңа кимсетеп карый иде. Бәйрәм ашы—кара каршы, абзыкаем, мин дә сине бик өзелеп ихтирам итмим. Безне укыткан вакытта ук, тарих фәнен яратсам да укытучысын яратмадым. Беренчедән, ул укучыларны түбәнсетә, дорфа эндәшә, яраткан сүзә «хәсис», үзә колакка каты булгач, иләмсез кычкырып сөйли. Иң үзәккә үткәнә—әйтергә дә унайсыз, хатыннарныкы төслә кабарып торган артын кашый. Андый чакта малайлар көлә, без кызлар, оялып, партага капланабыз. Ә тегенен кулы нәрсә эшләгәнән тоймый... Кайвакыт чалбар балагынанн әчкә ыштанының ак баулары чыгып тора, күрмәс өчен икенчә якка борылып утырасын, әмма алар магнит кебек—гел күзгә чалына. Кыз балага ул жирәнгеч тоела...

Яз көне Ниязның да бу абыйга ачуы килеп кайтканы искә төште. Мәктәпләрдә комплектование башлангач, Нияз мәгариф бүлегенә барып, миңа эш белешкән иде. Ул чагында да мөдир ниндидер кимсетү белән:

—Ярар, күз күрер, алып кайтамы әле дипломың, юкмы, белеп булмый, диплом алгач сөйләшербез,—дип, үзен бик һавалы тоткан. Ярар, миңа унике сәгать дәрәс тә житеп торыр, анысына да риза.

Димәк, Ниязның районда дәрәжәсә зур. Ике ел эчендә үзен яхшы врач итеп танытырга өлгәргән. Әйе шул, терелеп чыккан пациентлары район газетасына рәхмәт хатларын ызып кына тоталар. Ирәннен шундый булуына сөенеп, аның белән горуруланып, мөдиргә булган үпкәмне шунда ук оныттым.

Шулай итеп, үзем укып чыккан мәктәптә эшли башладым. Директор мине үзенен укучысы ғына итеп түгел, хезмәттәшә кебек зурлап, хөрмәт белән каршы алды.

Беренчә сентябрь кояшлы, жылы иде, шуна күрә бәйрәмне спорт мәйданында үткәергә булдылар. Озын буйлы, кин жылкәлә, берәз алга сөрлөгеп атлай торган өлкән завуч мине классым янына озатып куйды:

—Менә, укучылар таныш булыгыз, сезнен яна класс житәкчегәз Гөлчәчәк Хафизовна. Ул үзә дә безнен мәктәпне тәмамлаган иде. Гел бишлөгә генә укыды!

Завуч укучылар алдында минем дәрәжәмне күтәергә теләгәндер инде.

мөгаен, аттестатымда ике дүртле бар иде. Линейкага тезелеп баскан балалар арасында минем укучыларым бигрәк тә сөйкемле күренделәр. Ак альяпкычлы кызлар һәм ак күлмәкле малайларның күкрәкләрендә кызыл галстуклар янып тора. Кулларында зур-зур чөчәк бәйләмнәре. Алар миңа кызыксынып карыйлар, күзләре минем күзләр белән очрашкан, елмайлар. Линейка төмамланганч, укучыларым мине чөчәккә күмде.

Дәресләрем бетеп, укутучылар бүлмәсендә чәй эчеп утырганда, ике күкрәгемә дә чымырдап сөт төшкәнән сиздем, ул арада кофтага агып та чыкты. Шунда гына кызымны имезәсем барлыгы искә төште.

Тирләп-пешеп яслегә барып кәргәч, идәндә утырган кызымны күрәп жаллауларым... Мескенкәем, ятим бала кебек мөнаепп утыра. Баламны күтәрәп алып күкрәгемә кыстым. Кызымның мине күргәч сөенүләре... Ничек, кайда имезергә икән? Як-ягыма каранам—чыр-чу, тавыш, елаш, ничек бу мәхшәрдә бала имезәсен?! Өйгә алып кайтып китәм! Өлкән тәрбиячедән рөхсәт сорарым.

Кызымның юеш ыштаннарын төрәп бирделәр. Шулай итеп, Чулпанның да яследа беренче «эш» көне кыска булды.

* * *

1959 елның бер генә көне калды... Бәйрәмне оештыру класс житәкчеләренә кушылды.

Өйгә йөгереп кайтып ашык-пошык бер чәшке чәй эчтем дә, тагын мәктәпкә чаптым.

Бүген спортзал танырлык түгел: уртада зур чыршы әйләнеп утыра, почмакларда ап-ак «карга» күмелеп кечкенә чыршылар тора—әйтерсен урман аланы. Маскарадта иң матур киёмнәр минем класстан булып чыкты. Ай буге әзерләнгән идек шул: мушкетерлар, йолдыз санаучылар, Таһир-Зөһрәләр һәм тагын әллә кемнәр...

Чыршы янында киләп сарып, укучыларны биетеп-жырлатып, Кар кызы белән Кыш бабайны каршылап, алар белән уйнап өч сәгать кайнашканнан соң, бүләкләр өләшү башланды. Призларны тапшырып, бүләкләргә өләшеп, кичәнә йомгаклап торганда мине чакырып алдылар. Коридорда мамык шәл ябынган Минзифа апа елмаеп тора. Салкыннан битләре кызарган.

—Исәнме, Гөлчәчәк үскәнем, мин сине алырга килдем!

—Кая?

—Тәслимә ике-өч пар гына кунак чакырып алырга булды. Ул алдан әйтеп тормаган инде, Нияз белән дә, Аркадий Николаевич белән дә больниста сөйләшкән. Әйдә, киен, сине көтәләр.

—Нияз кайда икән соң, аны күрергә кирәк бит.

—Нияз анда инде, сине генә көтәләр.

Сәерсенеп киттем, ничек инде мина әйтмичә, мине көтмичә берүзе киткән?

Бәйрәм матур итеп үткәч, өстән таудай бурыч төшкәнгә сөенеп тора идем. Менә кайтам да мичкә ягып жибәрәм, аннан кызым янына йөгерәм, дип хыялланып торганда, планнарым жимерелде. Кунакка барасым килми, нигәдер аятым тартмый...

—Бик арыдым, Минзифа апа, көне буге мәктәптә бүген. Чулпанымны да әнкәйләрдән алып кайтасы бар.

—Чит кешедә түгел бит, әбиләрендә, бер кич кунса берни булмас. Әйдә, кунакта ял итәрсен.

Ишек кырындагы көзгә янына барып бастым. Кыяфәт ярыйсы икән: бәйрәмгә үзем яраткан ярым декольте кара бәрхет кофта һәм күк итәгемне кигән идем.

—Матур инде, матур, хан кызы кебек!—диде Минзифа,—әйдә, апасем, көтәләрдер.

Урамга чыкканч, салкын һава тынга капланды. Аяз күктә көмеш тәңкә кебек ай балкый, йолдызлар чекрәеп тора, нык суыткан.

Чатнама суыктан соң хуш исләр таралган жылы өй оймак кебек күренде. Безгә ияреп кәргән салкын һава ак болыт булып коридорга таралды.

Башына ак яулык чөйгөн, биленә челтәрле яшел альяпкыч бәйләгән Тәслимә апа мине кочаклап алды:

—Әйдә, Гөлчәчәк, үскәнем, чишен, түрдән уз!

Тәслимә апа да безгә чыбык очы—тал башы—кардәш. Ул рентгенолог булып эшли.

Чишенгән арада зал ягында әкрән генә сөйләшкән тавыш ишетелде.

—Менә Гөлчәчәк тә килде, Аркадий Николаевичлар гына күрәнмидип, Тәслимә апа аркамнан сөя-сөя залга этәрде.

—Хәерле кич!—дидем дә, тукталып калдым. Бүлмәдә ике кунак: түгәрәк өстәл түрндәгә диванга аркасын терәп Нияз утыра, өстәлнен икенче ягында озын яссы яфраклы, түбәсе түшәмгә тигән ямь-яшел фикус астында аягын аякка чалып, тезләрен алтыратып педиатр Равилә утыра. Икесе бергә килгәннәр, дигән уй башыма йөгерде. Нияз янына барып утырдым. Ул тамагын кырып куйды, димәк дулкынлана. Фикус астындагы Равиләне күзәтәм. Ул күзләрен кысып, елмаеп минем ирәмә карап утыра. Ниязга борылсам—ул да елмаеп Равиләгә текәлгән. Карашлары белән иркәләшәләр, анлашалар, әйтерсен икесенен арасында утлы жеп сузылган. Аларның оятсыз карашларын күргәч, йөрәгем әллә нишләде... Хак икән, Фәгыйлә апа сөйләгәннәр хак икән! Утсыз төтен буламыни? И, мин юләр! Бер нәрсә уйламый йөрим, болар бит гыйшык утына чумганнар! Минне бар дип тә тормыйлар, бер-берсеннән күзләрен ала алмыйлар!

Тамак төбенә төер утырды, шундый ук төер күкрәкне кысты, күзләрем кайнарлана, йөзем дә кызыша башлады. Бу нәрсәнен кай жире миннән артык? Текәлеп йөзенә карадым. Мин аның житешсез якларын эзләргә керештем. Чәченә матур прическа ясаган, кирпич төсле күлмәгә килешеп тора, аякларында капрон оек. Эзләсәм дә, үземә юаныч булырлык кимчелекләрен таба алмадым.

Ниһаять, тегеләрнен әңгәмәсе өзелде. Бүлмәдә унайсыз тынлык урнашты. Нияз тагын тамагын кырып куйды. Йодрыкларым кысылды. Өстәлдәгә помидорлар, кыярлар чумган тозлы суну савыты белән Ниязның чыраена каплайсым килде, чак кына тыелып калдым. Түземлегем бетте, нәрсәдер эшлисем килә. Булмас! Андый түбәнлеккә төшмим! Сикереп тордым да ашыгып коридорга чыктым. Кухнядан Тәслимә апа йөгереп килде. Ул мин киенгәнне күрөп, кулымнан тотты:

—Гөлчәчәк, нишлисен, акыллым?

Тәслимә апа киенергә комачауламасын дип, пальтомны кочаклап баскыч төбенә чыктым. Минем арттан Нияз да күренде:

—Нишлисен, ни булды?

—Ни булганын үзен беләсен!

Жан ачуым белә Ниязны баскычтан көрткә этеп төшердем. Үзем йөгерәм, үзем кеше күрми микән дип як-якка карыйм. Тыелып утырып таш булып каткан күнелем кеше булмагач, бик тиз жебеп төште, кайнар яшьләр битем буенча сибелә.

—Сводница, старая дева, оятсыз,—дип, Тәслимә апаны сүгәм, безне чакыргач, ниңә ана әйтергә кирәк иде? Ишетмәгәнмени ул больницада йөргән сүзләрен? Юрий эшләгән, үзе иргә чыга алмагач, башкалар да рәхәт яшәмәсен ди торгандыр.

Арттан ашыга-ашыга берәү килә, тамагын кырып куйды. Бу минутта Ниязны күрәсем түгел, үтерәсем килә! Ишекне шапылдатып бикләп куйдым да чишенмичә, ут яндырмыйча урындыкка аудым. Йөрәгем ярсый, үч аласы иде... Сатлык жан, предатель! Бер күрдән чат ябышып өйләнде, хәзер башкага күзә төшкән!

Тешләремне кысам, үләсем килә... Үләрگә!

Бу газаттан элмәк коткара ала дигән уй башыма килде. Шунда ук үземнен үле гәүдәм янында елап утырган кызымны, әнкәй белән әткәйне күз алдына китереп, аларны да, үземне дә кызганып, кычкырып елап жибәрдем.

Капка ачылды. Мин елаудан туктадым. Баскычта кар шыгырдады. Нияз ишекне шақырга кереште:

—Гөлчәчәк, Гөлчәчәк, ач!

Биң озак шақып аргач, утын сараена таба китте бугай. Кухняга кереп, тәрәзә пәрдәсенен читен генә күтәрәп карадым. Ай яктысында бөтен нәрсә аерымачык күренә. Нияз кулына балта тотып килә. Баскычка менде, ләкин ишекне каермады. Ишекне янадан биң озак шақып торса да, ачмадым. Утны кабыздым. Шуннан соң гына ул ишек алдыннан чыгып, больницага таба китте.

Ишекне каерып ачмакчы булып әллә мине үз-үземә кул сала дип уйлады микән?! Юу-у-у-к, синен кебек сатлык жаннар өчен андый эшкә бармыйм! Асылынып үләр өчен котылдыммыни мин!

Ярсуым кимеде, хәлсезләнеп диванга барып яттым. Аерылам, әнкәйләргә кайтып китәм! Шифоньер өстеннән чемоданны тартып төшердем дә, күлмәкләремне тутыргач, бала киёмнәрсен тартмасын ачтым. Карале мине, балам турында бөтенләй онытканмын! Кызым әтисез калсынмыни? Үзем теккән кечкенә күлмәкне тотып уйга калдым. Мин китсәм, тегенә урын бушый инде. Алыр да кайтыр, менә шушы караватта аның белән йоклар...

Йокламый тор әле! Тот капчыгынны! Сина ир әзерләп куймаганнар! Ирсең картай, сволочь!

Чемоданны тиз-тиз генә бушатып, кире шкаф өстенә ыргыттым.

* * *

Шифоньер янындагы шампан шәрабы күземә чалынды. Эчәм: мина тагын ни калды! Ачам да эчәм! Яна слым шул булыр.

Гомеремдә шешә ачканым булмаса да, курыкмыйча тотыным: чөнечке белән тимерчыбыкларын каерып алдым, шешәне болгатып ике тез арасына кыстырдым. Күземне чытырдатып йомып байтак көттем. Бөкесе шартлап очкач, куркудан сикереп куйдым. Тезләремә күбек ага. Шешә авызыннан эчә башлады. Көн буге ашамаганга, буш ашказаны беренче йотымнан ук яна башлады. Кайгыдан шампан эчмиләрдер, тик бу шәраб бәйрәм өчен алынган иде...

Тын алып ял иткәч, тагын берәз йоттым. Гомергә эчмәгән кешегә күпме кирәк? Биш-алты минуттан буыннар йомшарды, тунган кул-аяклар, эчләр жылынды, хәлсезлек, авырлык басты. Жанни телгәләгән газап каядыр чигенде, битарафлык, ваемсызлык биләп алды. Тән хәлсез булса да, баш аск. Нияз мине күп эчкән дип уйласын әле! Шешәне тибеп очырдым! Шешә шапылдап ауды да, татлы шәраб идән буенча агып китте.

Пальтомны гына ябынып диванга яттым.

...Әнкәй, альяпкычының итәген муенына бәйләп, зур куактан балан сыдыра. Альяпкычы инде тулган, жирдә яткан капчыкка баланны бушатасы бар.

—Кызым, син әнә теге күгәнне жый!—ди әнкәй.

Мин күгән куагы янына килдем. Чәнти бармак озынлыгындагы энәләре як-якка тырпаеп, куакның очына кадәр үскән. Ә жимешләре!

Әнкәй ягына караган идем, котым очты: ул жыйган балан куагы ялкынга уралган, чатырдап яна башлаган.

—Әнкәй!

Әнкәй дәшми, аның хәле начар, әнкәй үлә! Мин йөгәрәм... Әнкәйне житәкләп, аны коткару юлын эзли. Ары чабам, бире чабам—һәр яктан дөрләп ут килә. Тар гына арадан ут аша әнкәйне алып чыгам... Йөземә агачларның энәләре кадала...

Нияз мине диваннан күтәрәп алганда уянып киттем. Аның үсәргә өлгергән сакал-мыегы минем битне тырмаган икән.

Йөрәгем дөп-дөп тибә, уф, төш кенә булган икән әлегә мәхшәр! Әнкәй исән, Аллага шөкер!

Нияз мине йокы бүлмәсенә алып бара. Костюмыннан сизелер-сизелмәс кенә, гадәттәгечә, таныш ис—йод һәм эфир исе килә. Муенына сарылдым да, иремнән мина нинди кадерле икәнән, аннан башка бер көн дә яши алмаячагымын аңлап, елап жибәрдем.

Борчылу, газәплану һәм шуның өстенә ач карынга эчкән шампан

бөтен хәлне алган. Икенче көнне бик соң ғына уяндым. Күземне ачканда инде тәрәзәләр яктыра башлаган иде. Салкын жил өйнең жылысын алып бетергән, борын очым, инсәләрем тунган. Юрганны күзгә кадәр тартып ябындым да янымда яткан Ниязны күзәтә башладым. Ул миңа таба карап яткан. Мендәрдә борынгы Рим тәңкәләрендә очрый торган профиль; озынча кылыч борыны өстә киртләнеп тора; киң мангаена күксел-сары чәчләре таралып төшкән; калын иреннәре кысылган; чокрыаеп торган текә ияге... Ә үзенен юрган өстендә яткан беләкләрендә йодрык-йодрык мускуллары да юк, буге да миннән жиде сантиметрга ғына озын. Текәлеп каравымны сизеп, кыймылдап куйгач, күземне аннан алдым. Тып-тын ғына аның яшәвен тынлап ятам. Нәкъ балаларча тәмләп йоклый. Мин бер тапкыр сулыш алганчы ике тапкыр сулый. Шундый мөләәм һәм якын ул—әйтерсен, без мен ел бергә яшәгән... Ничек шулай, чит бер кеше, ин якын туганнарыннан да якынак була икән? Нияз миңа ирем генә түгел, улым кебек тоела. Ул үзе дә, минем күкрәгемә терәлгән.

Кинәт ишек шақыдылар. Өстемә халат киеп, яланаяк өйалдына чыктым. Ишекне ачасы булмады, Нияз балта белән каерып кәргән икән, мин сизмәгәнмен.

Санитарка Зөһрә апа исәнләшкәннән соң, унайсызланып кына:

—Нияз Салиховичны алырга жибәрделәр,—диде.

—Ни булган?

—Мәллә тавында трактор белән тәгәрәгәннәр. Берсе үлгән, икесе авыр хәлдә диделәр.

—Хәзер килә, диген.

Нияз тиз генә кырынды да кухняда чәйнәктән салкын чәй агызып эчте.

Санитарканын килүе әйбәт булды әле, янадан анлашып, кичәгеләргә әйләнеп кайтасы булмады...

И, мин юләр, ни сөйлим! Анда бит кешеләрнең гомере өзәләргә тора! Нинди бәхетсезлек... Кемнәрнен гаиләләренә шундый коточкыч кайгы килде икән? Яна ел каршыларга дип шатланып ыгы-зыгы килеп йөргәндә кемнәрнендер үлүе, күпләргә кайгы килүе турында уйлап, үзем кичергән борчуларнын ул кадәр үк кот чыгарлык нәрсә түгел икәнәң төшендем.

* * *

Менә шундый кәсф белән каникуллар башланып китте. Укытучылар өчен гыйнвар башы шатлыклы, каникулда өстән тау төшкән кебек була. Дәфтәр тикшерәсе, планнар төзисе юк, дәрәскә сонга калам дип сыртыннан тир акканчы йөгермисен.

Безнен директор миһербанлы кеше—каникулда укытучыларга ял бирә, монын өчен ул каникул планына: «Үз белемне күтәрү» дигән көннәр кертә. Көянтә-чиләкләрне алып, бәрәңге бакчасы аша больница янындагы коега суга киттем. Биек көрт өстенә салынган тар сукмактан барам. Чаган бакчасы сиртмәле коены бураннарда саклаган. Өйдә жылы булгач бияләй кияргә онытканмын, кое чылбырына кулым ябыша. Чылбырны тиз-тиз тартам. Ике чиләгем дә мөдәрәмә тулгач, көянтәгә эләрә жыенганда, каршыдагы тәрәзәгә күзәм төште. Өч кеше операция өстәле кырында мәж киләләр. Ак халат, ак башлык кигән Нияз кемнендер эчен актара, берсе әйберләр биреп тора, пыйла аша аерымачык булып инструментлар ялтырый. Баскан урынымда катып калдым. Иремне миңа бөтенләй таныш булмаган халәттә күрү шулкадәр сәер, гүя ниндидер ят кешене күрдем. Шулчак берәү бинт алып Ниязнын мангаен сөртә башлады.. Йөрәгемә ук кадалган кебек булды! Кемдер Ниязнын йөзенә кагыла! Әллә көнләшүдән, әллә салкыннан, тәнем калтырый башлады. Өченче кеше «теге» бугай! Йөрәгемнен шулкадәр әрнүе бүлмәдәгеләргә дә барып життәме—нәрсәдер сизенеп, тәрәзәгә карадылар. Нушыма килеп, көянтәгә ябыштым. Тар сукмактан өйгә ашыктым. Гаилә бер булса да, тормыш арым үтә икән... Әнә ул һаман тегенен белән...

Эшнә алыштырып, Нияз янына күчәргә кирәк! Медицина белеме алырга

кирәк!.. Ничек укыйсын ди? Балаң белән иренне кая калдырасын? Равиләгәме? Юк, бер нәрсәне дә үзгәртеп булмый. Ничек булган, шулай кала. Кеше гомеренен күбесе кайдадыр читтә гайләдән аерым, чит кешеләр арасында үтәргә дучардыр күрәсен...

Яна су салып чай куйдым. Ул арада, яна килгән журналларны алып укырга яттым. Күзем йомыла башлаганын сизеп, кухняга чыксам, чәйнек борыныннан пар атып утыра... Төнгә уникае житкән. Операция бетмәде микәнни? Күнелемдә шик туды. Мич башыннан киез итекләремне алып ялан аякка кидем, эчке күлмәк өстеннән генә пальтоны элдем дә, теге тар сукмактан хирургия бүлегенә таба чаптым. Больница караңгылыкка чумган, димәк, операция беткән. Нияз хәзер кайтып керер. Кире өйгә йөгәрдем.. Кайтып тиз генә чишендем дә урынга менеп яттым. Эзләп йөри дип уйламасын әле. Тунган тезләремне ышкып жылытырга тырышам... Сәгать бер! Тегенен белән киткән! Ә мин жүләр, аны монда көтеп ятам. Сабырлыгым сынды, чыгып йөгәрәсем, эзләп табасым, чәйнәп өзәсем килә!..

Ачу килүдән, борчылудан арып беттем, авызым кипте. Кухняга чыктым да, ипигә май белән варенье ягып чәй эчәргә керештем. Күпме ашаганымны сизмим. Кайберәүләр борчылганда тамактан үтми диләр, ә минем киресенчә, Ниязга ачуны килсә, тамагым ача. Чәйнең шифасы тиде, тынычлана башладым, тәнәмә рәхәтлек таралды.

Баскычта Ниязның аяк тавышлары ишетелгәндә әле өстәл янында утыра идем.

Нияз йокы бүлмәсенә кереп чишенә башлады.

—Нишләп бу кадәр сонга калдын?—дим.

—Операция озакка сузылды,—ди.

—Ни булды соң?

—Берәүнең сукур эчәгесе шартлаган, перитонит.

—Әле яна гына беттеме?

—Күптән түгел генә,—диде Нияз, тотлыгып.

—Ялганлама, сәгать уникадә операционныйда ут юк иде инде. Аннан соң кайда йөрдән?

—Мин бер жирдә дә булмадым.

—Ничек инде булмадын, сәгәтәтән артык?! Теге сучкан янында иден, беләм! Анын аулак өенә баргансыз! Иртәгә иртүк чыраен умырып кайтам әле мин ул оятсызнын!

—Беринди аулак өй дә түгел... «Төнлә берүзем кайтырга куркам»,—дигәч, озатып куйдым. Шул булды.

—Һе, берүзе кайтырга курка! «Берүзем йокларга куркам»,—дисә, шунда кереп йоклар иденме?

Нияз эндәшмәде.

—Ярар, мин дә атна буге икенче сменадан төнлә генә кайтам. Моннан соң миңа да курка башларга кирәк, озатыр кеше табылып!

—Минем сиңа карата начарлык эшләгәнем юк!

Ниязның шул сүзләренә ышанып тынычланам. Ана ышанырга өйрәнгәнмен, чөнки, бер күрүдән гашыйк булып, аны ин гадел, ин ышанычлы, тугрылыклы кеше дип беләм.

* * *

Каникуллар бетәр алдыннан, план буенча, класс житәкчеләре укучыларның өйләренә йөреп чыгарга тиеш иде. Бер көндә утыз укучының өендә булырга кирәк? Ярты көнем узып китте, нибарысы тугыз өйгә кереп өлгердем. Һәр гайләдә чишенергә, хәл-әхвәл сорашырга, укучының эш урынын карарга кирәк. Житмәсә, күбесендә чәй эчәргә кыстыйлар. Авылның бер очыннан икенче очына йөреп, арып беттем.

Өйгә кайтып житкәч, почта тартмасыннан газет-журналларны алып кердем. Менә хәзер рәхәтләнеп чәй эчә-эчә укыйм. Газеталарны селкегән идем, өстәлгә бер конверт белән кечкенә кәгазь кисәге килеп төште. Сөенеп, хатны кулга алдым. Таныш булмаган кул белән миңа адресланган, кәкре-

бөкрә хәрефләр белән язылган бу хатнын нәрсә икәнән шунда ук анладым—Аноним хат! Кулымны пешергән бу хәерсез хатны өстәл читенә этәрдем. Икенче кәгазь Мәскәүдән бандероль килү турында: Репин, Левитан, Брюлловларнын альбомнарын сорап язган идем. Нинди түземсезлек белән көттем мин аларны! Хәзер исә, бу хәбәргә куана алмадым, теге хат кәефемне кырды... Минем аны ачасым да, укыйсым да килми, андагы хәбәрдән куркам...

«Гөлчәчәк сөлем, бу хатны сине якын күргәнгә язарга булдым. Сөлем сак бул, Равилә иренә чат ябышырга тора. Гел анын тирәсендә чуала, кирәксә кирәкмәсә дә үз дежуринда Нияз Салиховичны чакырта. Әллә ничә тапкыр ирен анын өчен дежур торды. Тегене ял иттерә. Иреннән колак кага күрмә. Исемемне язмыйм...»

Хатны укып чыккач тын алдым. Мин әле моннан да начаррак хәбәр көткән идем...

Мина нишләргә? Шушындый кара көннәр килер дип уйламаган идем. Мәңгелек махәббәткә һәм бәхеткә өметләнеп яшәү ялгыш икән... Чынында исә, гомер бер-берсенә охшаган карангы көннәрдән тора. Котылырга иде барысыннан да, кеше яшәми торган утрауга китәргә иде. Ниязын да, Равиләсен, гайбәтчеләрен дә калдырып китәргә, бар кайгылар шушында калсын иде!

Мине аерып, ана өйләнмәкче була микән? Алай дисән, кич житеә дөрте ташый башлый үзенен, мине яратмаса якын килмәс иде. Әллә ирләргә бер генә хатын житмиме? Хайваннар дөньясында бер көтүгә бер ата бит, әллә кешеләр дә шулаймы? Мина калса, Нияздан башка берәүне дә ирем итеп күз алдыма китерә алмыйм. Минем ирем булырлык кеше бу дөньяда берәү генә—ул Нияз! Ичмасам, сөйләп эч бушатырлык та түгел. Хат турында кемгә сөйләсән? Иреннен башка берәүгә күз салып, гашыйк булып йөрүе нинди хурлык! Ул турыда сөйләсән, үзенне генә кимсетәсен. Сөйләмәсән дә халык арасында таралгандыр инде.

Чулпанымны алып кайтып ашаттым да чанага утыртып әнкәйләргә ашыктым. Ярый әле әнкәйләр бар, алар булмаса нишләр идем?!

Без килеп кәргәндә әткәй өстәл башында газета укып утыра иде.

—Әнкәсе, кунаклар килде, каршы ал!—диде ул безгә сөенеп.

Әнкәй яулыгын рәтләр-рәтләр түр яктан чыкты. Чулпанны чишәндереп, идәнгә төшердем, ул тиз-тиз мукәйләп китте. Кызыма үнбер ай, тәпи йөрми әле, дүрт аяклап чаба. Әнкәй савыт-саба әзерли башлады.

—Ябыгып, тартылып киткәнсен әле, кызым.

—Эш күп бит, әнкәй, йокы тими.

—Эш гомергә дә бетми ул, үзенне сакла! Бик борчылганга охшыйсың, кияү белән арагызда берәр нәрсә юктыр ич?

—Нигә алай дисән, берәр сүз ишеттәнме әллә?

—Ишетмәдем.

Әйтергәме, әйтмәскәме дип икеләнеп торганнан соң тәки түзмәдем:

—Нияз балалар врачы Равилә белән йөри бугай.

Әнкәй утырган жиреннән торып басты, гөлжимеш чәчәге төшкән саргылт яулыгын рәтләп куйды, үзалдына аякларын селкеткәләп алды—борчылганнн сиздерә торган гадәте ул анын. Нигә әйткәнәмә үкенә башладым.

—Йөрсә, бер дә исен китмәсен, эт түмгәккә сияргә иренмәс!—диде әнкәй берәз эндәшми торганнан соң.

Әнкәйнен сүзе мина әле барып житте. Их, әнкәй, илле тугыз яшьтә балки шулай дип буладыр, тик егерме дүрт яшьтә иренне башка берәү белән бүлешсә килми шул, андый хатын дөньяда юктыр. Белеп торам, син дә мине юатыр өчен генә шулай дисән.

—Кияү жилбәзәк кешегә ошаманган, бер пычрак өчен гайләсен ташламас!

* * *

—Әнкәй, мин кечкенә чакта Дәүләтша бабайнын яшь хатынга өйләнгәнән сөйли идең, ничек булды ул, сөйлә әле тагын.

—И-и-и, сөйли китсән...

—Бабай әби өстеннөн йөргәнме?

—Нинди йөрү ди ул чакта!

—Нишләп бабай икенче хатын алырга булган, бай нәселдән түгел ич без?

—Ярлы да түгел, урта хәллә крестьян иде бабан. Жиребез житәрлек иде. Әткәй малыны күп асрады: әллә ничә ат, әллә ничә сыер, көтүе белән сарык. Анын өстенә колын-тайлар, бозау-үгезләр, кышка икешәр тай суя идек.

—Гайләгез ишле...

—Әйе, тугыз бала үстек. Әткәй яшь хатын алып кайтканда, Маһиямал апам белән Һәдия кияүгә чыкканнар иде.

Бер тапкыр күрше хатыны безгә йомышка кәргән, әллә он сорап шунда... Ярлы тол хатын иде ул. Әнкәй чоланга чыгып киткәч, әткәй теге хатынны гөлбәчкә кысырыклап, имиен тотып маташа икән. Әнкәй өсләренә килеп кәргән. Ни эшләгәнән күрәп, әткәйнен арт шәрәфенә типкән: «Оятсыз, жир бит, нишлисен?»—дигән. Әткәй гөлбәчтән бурлаттай кызарып чыккан. Ул бик каты, усал кеше иде, чит хатын алдында мыскыл иткәнгә бик нык хурланган:

«Нәфисямал! Минне шушылай мыскыл иткәнән өчен өстеннөн өйләнәм! Билләһи дип әйтәм, өйләнәм!»—дигән. Әнкәй бу сүзгә игътибар итмәгән, куркыту өчен генә сөйләнә дип уйлаган.

Шул елны безнең авылнын мулласы үлеп китә. Яшь кенә килеш ике баласы белән абыстай тол кала. Бер көнне әткәй базардан йөк белән кайтып килә икән. Мулла абзыйлар турында абыстайнын тавышын ишетеп арбасыннан төшкән дә, койма ярыгы аша күзәтеп тора башлаган. Абыстай күркәләр ашата икән. «Жим сипкәндә Сәрбихрамнын жинә күтәрелде дә, ап-ак йомры беләкләре күренде, шунда гашыйк булдым»,—дип әткәй кемгәдер сөйләгән. Абыстайнын ата-анасы юк иде. Әткәй абзалары белән сөйләшкән дә, яучы жибәргән. Тегеләр риза булганнар. Ике балалы тол хатын абзыйларына кирәк булмагандыр, күрәсен. Ул чакта хатын-кыз ялгыз дөнья көтәрлек идемени! Жир сөрә аламы ул, икмәк чәчә аламы?..

Бик тиз генә никах укытып, ике баласын ияртеп, абыстай безгә төште.

—Яшь хатын төшкән көнне әби мәрхүм ничек чыдады икән?

—И-и-и, безнең ише бала-чага ни аялаган дисен? Әнкәй мәрхүм үзе генә белгәндер... Безнең өчен кызык кына ул! Абыстайны өр-яна тарантаска утыртып алып килделәр. Анын чибәрлеген күрсән! Бәбәй итәкле кызыл көшмиш күлмәк өстеннөн бәрхет камзул кигән, башында энжеле калфак, көмеш тәңкәле чәчкәп таккан, көмеш беләзекләр, йөзекләр дисенме! Битенә иннек-көршән яккан. Ул бит безнең Һәдия түтәйләребезнен яшендә генә иде.

—Ике көндәшнен бергә яшәвен күз алдына да китереп булмый.

—Бер өйдә яшәмәделәр алар. Әнкәй безнең белән өскә өйдә, абыстай ике баласы белән аскы өйдә торды.

—Мескен әби... ничек түзде икән?

—Тавыш-гауга булгандыр бәлки, хәтерләмим. Әнкәй әткәйнен өйләнүенә ризалык бирде, абыстай төшкән көнне ашны үзе әзерләде, мунча якты. Әйттем бит инде, безнең әткәй усал иде, аннан барыбыз да куркып тора идек.

—Кыйный идеме әллә?

—Юк, күтәрәп сукканы булмады, таләпчән иде диясем килә.

Мескен абыстай, надан мужикка ни дип чыккандыр инде?

Бераз тынлыктан соң әнкәй дәвам итте:

—Бабакаегаз бик матур кеше иде шул. Зур кара күзле, кара кашлы, ак йөзле, кара бөдрә сакаллы... Без абыстайны кызгана идек. Әнкәй өйдә калыр иде, ә абыстай, яшь килең булгач, яз башыннан алып кар яуганчы, безнең белән басу эшеннән кайтып кәрмәде: утау утыйбыз, урак урабыз, ашлык сугабыз. Ул бик укымышлы иде, безне укырга-язарга өйрәтте, мәрхүмкәм...

* * *

Чулпанымны киендереп кайтырга чыкканда инде карангы төшкән, тәрәзәләрдә утлар кабынган иде. Тын урамнан чана тартып барганда, мин үземнен аякларымны тоймыйм, гүя жирдән түгел, тияр-тимәс һавадан барам. Әллә Нәфисямал әбиемнен рухы миңа индеме?! Килгәндә жаным үзенә урын таба алмый борчыла иде, хәзер ничектер ныгып киткән кебек булдым, алдыма ни килсә дә жинеп чыгармын!

Гонаһ шомлыгы, үзезбенен өйгә якынлашкан саен кәеф бозыла бара, Ниязны күрәсем килми, күнелемдә ачудан башка бер хис калмаган.

Анонимканы йөзенә ыргыттым микән?

Ашарга пешердем, кызымны юындырып, ашатып йоклаттым, Нияз һаман юк.

Ниһаять, сәгать сигезләрдә кайтып керде. Йөзе карангы, тамагын кыргалый, сигарет артыннан сигарет кабыза. Арыганлыгы күренеп тора. Нәрсәдер булган. Эшендә күнелсезлек килеп чыккандыр, мөгаен.

Ул «Хирургия» журналын алып йокы бүлмәсенә кереп китте. Ярар, сөйләшәргә жай чыкмады, вакыты житәр әле.

«Нәрсә булды?» дип больница хәлләрен сорашканны яратмый Нияз, сөйлесе килсә сөйләр әле.

Мин дә берничә журнал алып, укырга яттым. Янәшә караватларда журнал кыштырдатып чит кешеләр кебек ятабыз. Миңа бик күнелсез, елыйсым килә...

Бер ярты сәгать яткач, торып кухня ягына чыгып китте. Баскан килеш кенә табаны ачып, салкын бәрәңгегә ашып бугай.

Мин дә анын янына чыктым.

—Хәзер жылытып бирәм.

—Ярар, жылытып торма, шул килеш кенә ашыйм.

—Алай төмле булмый ул.

Табаны кайнарлап биргәч, чәйнекне жылытырга куйдым.

Итле бәрәңге, кайнар чәй Ниязның кәефен күтәрде, теле ачылып китте.

—Больницада берәр хәл булдымы әллә?

—Бер карт үлдә. Өч көн бус эче авыртып яткан, балалары больницага илтәбез дигәч, каршы килгән. Хәле бик начарлангач, бүген китерделәр. Операцияне классически ясадык—утыз минутта эше бетте. Тик картның йөрәгә күтәрә алмады. Сукур эчәгесе шартлаган. Ярты метрлап эчәгесе каралган, некроз иде, аны кисеп алдык. Вакытында килсә бабай алты-жиде көннән терелеп кайтып китсә иде. Безнен халык надан шул.

—Балаларына аңлаттыгызмы сон?

—Аңлаттык...

Кеше кадәр кеше үлгәч, Нияз авыр кичергәндер инде. Эше бигрәк кыен. Мин аны монда сүтеп ятам, ә ул анда кеше тормышын коткарыр өчен жаны-тәне белән тырыша.

Ярый әле кайтуы белән йөзенә ябышмаганмын!

* * *

Әнкәйләргә мунчага барырга дип киёмнәрне үтүкли башладым. Шулчак кемдер ишек шақыды.

Калын ак свитер, ак йон башлык, чаңгы ботинкалары кигән Хәйдәр килеп керде. Жилдән кызарган йөзе көлеп тора, ап-ак эре тешләрен күрсәтеп авызын ерган.

Хәйдәрнең тавышын ишетеп Нияз чыкты. Кунак Ниязга кулын сузды: —Привет! Чаңгыда йөрергә уйлаган идек, сезгә кереп чыгыйм әле дидем.

Нияз кунакны олы якка чакырды.

Мин өстәл әзерли башладым. Гомердә булмаганны нишләп безгә керде әле бу? Ярый ла пешкән ризыklar бар чакка туры килде. Нияз диванда

сүзсөз утыра, ә Хәйдәр зур ботинкаларын салырга ашыкмый, таш ярырлык тавыш белән берүзе бүлмәне шаулата:

—Понимаешь, Рая белән ял көнне чангыга чыгарбыз дип килешкән идек, бүген сәгать унда керсәм, әле йокыдан да тормаганның. Ишекләрен көчкә ачтырдым. Бүлмәләрендә ... күрсәгез, хи-хи-хи...

Хәйдәрнен хихылдавыннан тәнемә бака тигән кебек булды. Әлекәем, багана кебек ирдән шундый чүпрәк тавыш чыгар икән! Сөйләшкәндә матур гына баритон үзәндә, көлүе—нәкъ хатын-кызныкы. Хихылдап туйгач, Хәйдәр сүзен дәвам итте:

—Рая кыска гына балаклы пижамадан, хи-хи-хи, кире юрган астына чумды. Нишләп йоклап ятасыз, әллә чангыга чыкмыйсызми дигәч, «Бераз көтөп тор, йокым туймады әле»,—ди. Әйтерсең королева! Бүлмәләрендә кошмар! Утырыр урын юк. Еше знаешь, хи-хи-хи,—бу урында Хәйдәр тавышын әкрәнәйтте,—кроват астында ночной горшок, хи-хи-хи. Ну прямо как королева! Шәһәр кызы бит, тышка чыгарга өйрәнмәгән.

Равиләнәң төнгә чүлмәге мескен Хәйдәрнен нушын алган. Сизелеп тора, гомер буге Равиләнән чүлмәгән ташырга риза инде бу.

Хәйдәр сөйли дә хихылдый, сөйли дә хихылдый. Шатлыгы эченә сыймый. Сүзгә Нияз да кушыла, ләкин аның көефе киткәне сизелә. Күрәсен, «чүлмәкле королевадан» өметен өзми. Хәйдәрнен Равилә турындагы тирадалары тәмам туйдырды. Минем өемдә сәгатьтән артык һаман шуны сөйләшәләр, эчемдә ачу үрлөгәннән үрли бара. Түземлегем калмады, сумкага мунча киёмнәрән тутырдым да тегеләр янына чыктым. Елмаеп Хәйдәргә эндәштем:

—Раечкаң янына баргач, теге горшокны түгәргә онытма!

Хәйдәрнен аптыраудан авызы ачык калды...

* * *

Февраль азакларында директор мәктәптә эшләүче барлык кешеләрне зур кинәшмәгә жыйды. Трибуна артына кереп баскач, күзлек өстеннән барыбызны да карап чыкты да, бик тантаналы итеп сүз башлады:

—Иптәшләр! Мин бүген райкомда булып кайттым. Безнең мәктәп коллективына бик жаваплы эш тапшырдылар: хатын-кызлар бәйрәменә спектакль әзерләргә куштылар. Бу мероприятиедән бер кеше дә читтә калырға тиеш түгел! Бездә көч житәрлек, береgez дә артисттан ким түгел, понимаешь. Бүгеннән үк эш башлансын! Тагын бер кат кисәтәм: беркем дә, бернинди сәбәп тә тапмасын! Барыбыз да катнашабыз!

Шау-шу килеп бака туге ясап алгач, мәктәпнән күптәнгә «артисткасы» Фәгыйлә апа пьеса эзләргә «үзе» ризалашты. Ул эшнә бик тиз тотты. Икенче көнне үк безне жыеп, «Тамырлар» дигән ике пәрдалек пьесаны кычырып укып чыкты. Бу әсәр авыл тормышын чагылдырган жинел генә комедия иде. Артык сайланмыйча гына рольләргә бүлештек. Мин—бик инсафлы авыл кызы, миңа гашыйк буласы, читтән кайткан зимагур егет ролен Фасилга бирделәр.

Бу яна мәшәкатъ минем өчен шатлык кына булды. Институтта укыганда биш ел драмтүгәрәктә шөгыйләнәп, ел саен зур-зур спектакльләрдә уйный идем. Рәйсә Ишморатованын «Бай кияү» дигән комедиясен күрсәткәннән соң пәрдә төшкәч, мәдәният училищесы режиссеры сәхнәгә менде. Котлап кулымны кысты:

—Әгәр бүген сәхнәдә үзешчән артистлар икәнән белмәсәм, профессионал артистка уйный дип уйлаган булыр идем. Сенлем, сез чын талант иясе, мин сезгә театр студиясенә барырга кинәш итәм.

Кая инде ул театр студиясе! Өч курс укыганның соң, ничек институт ташыйсын?! Ата-анан пенсияне тартып-сузып яшәп ята...

Беренче репетициядән өйгә канатланып кайттым. Нияз көефсез каршы алды.

—Сина ни калган анда? Яшь балаң, ирен бар, әнә семьясызлар йөрсен. Ачуымны йотып түзем, бер сүз дә әйтмәдем.

Билгеләнгән сәгать житкәнчә мәдәният йорты шыгрым тулды. Алдагы

рәтләрдә райком кешеләре, безнең мәктәп директоры һәм башка начальство утыра.

Без өскә каттагы бүлмәдә киенеп, гримм сала башладык.

—Жәмәгать, барыбыз да килгәнме, барлап чыгыйк әле,—Фәгыйлә апа исемлек укый башлады.

—Фаттахов Рәшит!

Жавап бирүче булмады.

—Ул бүген күренмәде,—диде кемдер.

Фәгыйлә апа учын йөрәгенә куйды.

—Уф, бу кеше безне харап итә икән бүген! Барыгыз, өенә йөгереgez, исереп ята торгандыр!

Берәү телефонга йөгерде, икенчебез өенә чапты. Фәгыйлә апага валидол табып китерделәр. Ниһаять, Рәшитне алып килделәр. Ул лыч исерек. Калын иренле зур авызы иләмсез ерык, безнең якта андыйларны «шабалка авыз» диләр.

Фасил белән бер егет, тиз генә кар алып кереп, Рәшитнен йөзен, муенын, түшләрен уып, минем каршыга утырттылар:

—Гөлчәчәк, грим сал бу сволочька!

—Битен яхшылап сөртеgez, юеш тәнгә гримм төшми! Бите керпе кебек. Кырынмаган да ич бу!

Безнең бәхеткә, бу гөнаһ шомлыгы беренче күренешләрдә катнашмый. Спектакльне башлап жибәргәндә, барыбызның да нервлары «өзеләм-өзеләм» дип торган кыл иде. Безнең борчылуны сизеп, егетебез айнып киткән кебек булды.

Кичә бик яхшы узды. Артистларны алкышлап сәхнәдән чыгармый тордылар. Соңыннан, зал тынычлангач, райком секретаре безнең коллектив исеменә рәхмәт белдерде. Пәрдә төшеп, алкышлар тәмамлангач, Фәгыйлә апа, инде айнып беткән Рәшитне бер почмакка кысырыклады да аты-юлы белән сүкте.

Кайткач бик олак шапып торсам да Нияз ишек ачмады. Ул бәйрәм кичәсенә бармады. Аның бармавына мин сөендем генә, чөнки Нияз алдында уйнарга оялам.

Беләм, йокламый ул, мине юри кертәргә теләми. Нишләргә микән, әллә әнкәйләргә китимме? Киттем ди менә! Курка торган күлмәкләр күптән тузган! Синен ише Саламторхан өчен әнкәйләргә борчып йөрмим әле!

Ишеккә тибә башладым. Юк, ачмый. Урамнан кешеләр узган чакта тибүдән туктыйм, йә ире өеннән куып чыгарган икән дип уйларлар.

Ачмасаң ачмассың, жаен табам мин аның, үскәнкәем! Веранда тәрәзесеннән керәм! Утын сарасеннан юан бүкәнне тәгәрәтеп китереп куйдым—буй жигә. Башны форточкага тыгып карадым—баш сыя. Синен башын грек статуяларыныкы кебек, кечкенә, дия иде бу доктор мине яраткан чагында. Менә, ярап куйды, баш сыйган жиргә гәүдә сыя ул!

Кухняда ут яндырып, вазелинлы мамык белән гриммны сөртә башладым.

—Туеп кайттыңмы?—Көтелмәгән тавыштан сискәнәп киттем.

—Нәрсәдән туеп?

—Фасил белән...ләнен!

Бу сүздән котырып ачуым чыкты, нишләгәнәмне абайламый, каршымда торган әйберне алдым да, Ниязга ыргыттым. Нияз тайпылып калды, тау хрустальненнән эшләнгән өстәл сәгатә дөбердәп идәнгә тәгәрәде.

Көтелмәгән хәлдән аптырап торганнан соң Нияз тамагын кырып куйды:

—Иә минем белән әйбәтләп яшисең, йә театрда уйныйсың. Минем мыскыл итеп йөргәргә не позволю! Ник сәхнәдә үбешеп йөрисең?

—Юкны сөйләмә, пьесада үбешә торган урын юк! Кем әйтте сина?

—Әлтәф әйтте. «Син аларны килеп күр, хатынын сәхнәдә Фасил белән чат-чот үбешә»,—диде.

—Хайван синен Әлтәфен! Килеп үз күзләрен белән күрергә башта...

Әлтәф райкомның пропаганда бүлегә мөдире, ул, спектакль алдыннан лекция сөйләгән иде. Шаянның да шаяны инде! Анекдот капчыгы, кеше

көлдөргө дисаң ана куш! Ниязны да үртөгөн инде бу, юлөр нәрсә!

Ачуым басылды, сөгәткә дә берни булмады, тәпие генә төште, текелдәп идәндә йөрөп ята!

Ялдан соң мәктәпкә баргач белдек—мондый хәлләр бер минем белән генә булмаган икән... Физика укытучысы Земфираны да ире кертмәгән, мунчаларында кунган. Башка семьяларның да шундый әкәмәтләрен белгәч, күздән яшыләр килгәнчә көлдек.

* * *

Сигезенче марттан соң Нияз кайгысы да, Равилә кайгысы да калмады, мине коточкыч куркуга салып, Чулпаным авырып китте. Балам күз алдында сулды. Температурасы кырыкка якын, ут эчендә ята мескенем. Нияз шәфкать туташларын чакырып пенициллин кадата. Бер көн узды, ике көн, бернинди үзгәреш юк, температурасы төшми. Бала ашамый, эчми, хәтта күзләрен дә ачмый башлады. Иреннәре температурадан кибеп ярылды.

—Нияз, бала үлө бит, нишлибез?!—дим мин, елап.

—Педиатр чакырырга кирәк...

Балалар врачы дигәч, Равилә була инде ул...

Равилә килгәнчә, тәрәзә төпләреннән башлап, бөтен жирне юып чыктым. Баламны кузгатмадым, болай да ак жәймә өстендә ята. Өстемне алыштырып көтәм тегене...

Сөгәт унберләрдә йөзә алуланган Равилә килеп керде. Аны күргәч, йөрәгем чәнчеп куйды. Өч төн юньләп йокламыйча, авыру баламны карап, мин ябыгып, агарып калдым. Кар кызына ошап торган Равиләгә карап, үземнән аның белән ярыша алмавымны аңлыйм. Матур, берничек тә инкарь итәрлек түгел, дәресе шул.

Равилә пәлтәсен салып чөйгә элде. Халат кесәсеннән фонендоскоп алды. Мин аны залга чакырдым. Олы якка чыккач, ул бар жирне күздән кичерде: китап киштәләрен, стенадагы Шишкин репродукциясен, тәрәзә төбөндөгә чәчәк аткан гөлне жентекләп карады.

Балам күзен ачты да, ак халатлы кеше күргәч, елап жибәрде. Кызымны тынычландырырга тырышып, алдыма утырттым.

—Кайчан чирләде?

—Өченче көн инде.

Равилә Чулпанның елавына исе китмичә, бик ныклап үпкәсен, йөрәген тыңлады. Тамак төбен карагач:

—Ангина,—диде.

Рәхмәт әйтеп озатып калдым. Балам үлө дип куркып торганда, Равилә «ангина» дигәч, эчкә жан керде. Ана рәхмәтем чын күнелдән иде. Әле мона кадәр Равиләне «чүлмәкле королева», юбалгы бер ялкау дип санаган булсам, хәзер аның бик житди эш кешесе икән таныдым.

Ләкин, чир китә, гадәт китми, диләр. Кызым савыга торгач, минем Равиләгә карата булган мөнәсәбәтем дә элеккегә эзгә төшә барды.

* * *

Аноним хат сумка төбөндә йөрөп таушалып бетте. Мин аның турында ирәмә әйтмәдем.

Бер көнне Мөнәвәрә керде. Гадәтенчә, бар жирне күзәтеп, тикшереп чыкты. Көзге янында калын чәчен төзәтте.

—Парикмахерга барган идем, чәчемне артык кыска кискән. Утырганда ук әйттем, югысә, ике сантиметр ғына кис дип!

—Нигә, бик матур бит чәчен?

—Мина кыска прическа ярамый, колакларым олы, менә кара!—Ул колак өстендөгә чәчләрен бармаклары белән күтәреп күрсәтте. Ике колакның кәстрүл саплары кебек ике якка тырпаеп торганын күргәч, көлеп жибәрмичә көчкә түздем.

Нигә күрсәтә икән ул колакларын? Мин булсам күрсәтмәс идем.

Мөнәвәрәнән битен борыны боза: артык калын, озын, житмәсә борын очы һәрчак кызарыбрак тора.

—Кичә Нияз сәгать ничәдә кайтты?

—Сизмәдем, йоклаган идем.

—Кайда булдың диде?

—Сорамалым, операциядә мазардыр.

—Операциядә ди менә сина! Тегеләрдә туган көндә булганнар!

—Кемнәрдә?

—Равиләләрдә!

—Каян белден?

—Минем алкаш та шуннан кайтты. Барысын да сөйләттем!

—Нәрсә диде?

—Нияз белән Әнвәрне чакырган, сонрак Хәйдәр килгән.

—Тагын кемнәр булган сон?

—Шул инде, Равилә дә гинеколог Зөләйха! Бергә торалар бит. Икесенә өч ир! Кайтканда Әнвәр лаякыл иде. Ашамыйча эчкәннәрдер.

—Син әйт, ничек боларны безнен ирләрдән биздерергә? Әллә женсоветка бирәбезме?

—Женсоветка?

—Әйе, чакырып пешерсеннәр! Андагы хатыннардан ишетмәгәннәрән ишетерләр!

—Юкны сөйләмә! Әллә Равилә белән Зөләйха шунда барырлар дип уйлыйсыңмы?

Мөнәвәрәнән ничек чыгып киткәнән хәтерләмим.

Тагын шунын янына барган! Хәйдәрне күз буар өчен генә йөргәләрдер! Туктарга исәбе юк! Өзәргә кирәк, икенен берсе: йә ул, йә мин!

Нияз кайтып кәргәндә суына төшкән идем. Эндәшми генә ашарына әзерләдем. Ана борылып та карыйсым килми. Мина хәзер ул кадерле түгел.

—Карчык, борыч бир әле!

—Үзен барып ал!

Карчык дигән була, хайван! Тегене иркәләгәндә нәрсә дип дәшә икән!?

—Ни булды тагын?

—Кичә сәгать ничәдә кайттын?

—Белмим, карамалым.

—Кайда булдың?

—Эштә.

—Алдашма! Туган көн үткәреп йөргәнсен, сөйрәлчәкләрен белән!

—Ты не права.

Нияз дулкынланганда гел русчага күчә, туган телебез сүзләрен тиз генә искә төшерә алмый.

—Менә нәрсә, жан кисәгем, чемоданыңны тутыр да, фәхишән янына кит! Алдашуларыңнан туйдым! Потын бер тиен!

—Кеше сүзенә карап гаиләбезне жимерәсен!

Кинәт кенә теге хат искә төште. Сумкадан алып йөзенә ыргыттым.

—Мә, укы, сүз генә түгел, кәгазе дә бар!

Нияз хатны укып чыкты да пошаманга төште. Озак кына дәшмичә тәмәке көйрәтте.

—Мин бу хатны үземдә калдырам әле. Кем язганын белергә телим.

—Нигә кирәк ул? Гыйшык тотып йөргәнәгезне бөтен больница белә, бар кешенен дә авызын каплай алмассың!

Шуннан соң әрләшә торган сүз байлыгым бетте. Ул чемодан алып чыгып китмәде, мин аны янадан кумалым. Ләкин йокларга бергә ятмадык. Яткач бик озак еладым. Ниязга булган мәхәббәтем тәмам сүрелде, чыгып китсә дә үкенмәм кебек.

Икенче көнне мәктәптән Сәлимә белән бергә кайттык. Сүз ара сүз чыгып гаиләдә булган хәлләрне сөйләгәнемне сизми дә калдым. Юл кыскарак булды, сүз бетмәде... Соныннан Сәлимә безне парлап чыйгә чакырды.

* * *

Сәлимәләргә килеп кәргәч, ниндидер жан тынычлыгы чолгап ала, өөндөгө әйберләр йогынты ясей бугай. Стенанын тәрәзәсе ягында карават тора, ана кижә мамыктан сугылган шакмаклы кызыл чаршау корылган. Кабартып жыештырылган урын-жиргә ачык төсләрдән сугылган асыл палас жәелгән. Мич арасындагы юынгыч янына кызыл башлы сөлгә эленгән. Мич алдында агартылган жиз комган тора. Сырлап-челтәрләп эшләнгән шкафта элеккегә заманнан калган савыт-сабалар тезелгән. Өстәлгә шакмаклы ашъяулык жәелгән.

—Сездә борынгыдан калган әйберләр бар.

—Инсафның әти-әнисе мулла нәселеннән. Әнисенен бирнәсе бик бай булган. Әле миңа да бер сандык әйбер калган... Ак кижә мамыктан сугылган жәймәләр үз гомеремә житәрлек. Әти бик сак кеше, хатыны үлгәч, әйберсен әрәм-шәрәм итмәгән, барысын да саклаган.

Инсаф белән Нияз шахмат уйнарга керешкәннәр. Өстәл әзер булса да аларны көттек.

Тәмле бәләш ашап туйгач, жырлап утырдык. Нияз да, Инсаф та күнел күтәрерлек кенә эчкәннәр, башлаган шешәләре ыртдан югары калган. Инсаф баянда уйнап жиберүгә, Нияз жыр сузды:

Мендем тауның башына,
Ник утырдым ташына,
Нигә күрдәм, ник таныштым,
Хәсрәт алып башыма.

Ул жырлап бетергәч, без өчәүләп көлә башладык. Нигә көлгәнебезне Нияз башта аңламый торды, соныннан төшенде, ахрысы, безгә кушылды:

—Минем бар белгән жырым шушы, башкасын Гөлчәчәк өйрәтми бит!

Инсаф урыныннан торды да, этажеркадан калын ғына яшел тышлы китап алып килде.

—Нияз, менә, сина бүләк итәм, монда бөтен жырлар да бар.

Тавышы көчле булмаса да, Нияз көйләрне монлы итеп жырлый белә. Ирләр тагын шахматка утырдылар, без Сәлимә белән кече якта савыт-сабаларны жыештыра башладык. Дус булсак та, мин Сәлимә турында берни дә белмим.

—Сез Инсаф белән ничегрәк таныштыгыз?

—Мин кияүгә картабрак чыктым. Институтны читтән торып укугач ашыкмадым. Ашыкмадым дигән булам тагын, язмыш эше инде. Армиядә офицер егетем бар иде, гел көтмәгәндә Инсафка чыктым да куйдым!

—Ничек?

—Ну, Инсаф белән бергә укутабыз, концертлар куябыз, танцýларга йөрибез. Инсаф чын-чынлап йөри. Ә минем офицер кайтканны монашка булып көтеп утырасым килми. Өч ел элек, Инсаф командировкага киткәч, теге офицер кайтып төште, шундук миңа кияүгә чыгарга тәкъдим ясады. Бу хәбәр таралгач, Инсафның әтисе түрле чанага ат жигеп, минем фатирга килде: «Сәлимә, кызым, ул нинди сүз таралган халык арасында? Син кияүгә чыгасынмыни?»—ди.

Ни әйтергә дә белми торам, чөнки егетләрнең икесе дә ошый.

—Бу нинди эш? Мин сине булачак киленем дип йөри идем. Каян килеп чыккан ул офицер? Кичә Инсаф белән телефоннан сөйләштем, озакламый кайтам ди. Әйдә, кызым, мин сине алырга килдем, Инсаф кайтканчы бездә торырсын да, аннан туй ясарбыз.

Менә шулай итеп мине кайнатам алып китте. Инсаф кайткач язылыштык. Чыкканымә үкенмим, аннан артыгын табып та булмас иде.

Сәлимәләрдән кайту белән Нияз:

—Зарплата алгач, Инсафларны кунакка чакырыйк, карчык!—диде.

* * *

«Бәхетделәр сәгатькә карамый»,—диләр, без алай ук бәхетсез булмасак та, гомеребез тел сәгать теленә карап үтә. Әнә, Нияз эштән кайтып кына өлгерде, сәгать жиделә тагын алырга килеп життеләр. Берәүнен эче авыртып кертгән. Көндөз килсә ни булган инде ул кешегә? Көн буге түзеп йөриләр дә, кичкә больницага киләләр. Бер тиенсезгә Нияз төне буге операция өстәле артында торырга тиеш.

Нияз киткәч, кызым көйсезләнә башлады. Үзем дә аны бәпләп, бишек жыры жырлап, янына яттым. Чулпан янында эрегәнмен. Ниязның кем беләндер сөйләшеп керүенә уянып киттем.

Кунак бөтен коридорны тутырып тора: тәбәнәк буйлы, чамасыз юан абый каракүл якалы пальтодан, шундый ук бүректән. Өстен чишенгәч, ул бигрәк тә юан күренде. Үзеннән арагы исе анкып тора.

—Мөбарәк абыйның кызына операция ясадык, аппендицит көчәюе белән алып килде.

—Нияз Салихович моладец, операцияне бик тиз ясады,—диде кунак.

—Кая, карчык, безгә берәр закуска әзерлә әле, Мөбарәк абыйны үз күчтәнәче белән сыйлый торам.

—Нияз Салихович, нишләп шундый чибәр хатынына «карчык» дип эндәшәсен?

Кунак мине майлы күзләре белән баштанаяк карап чыккач, унайсызланып, тизрәк кухняга кереп киттем.

Закуска әзерлә,—диюе жинел! Ә нәрсәдән әзерлисән аны? Өйдә ипидән башка нәрсә юк. Колбаса йә сыр булса иде! Тик аларның төсен дә оныттык инде, күптән күргән юк! Кибет киштәләрендә тоз белән балык консерваларыннан башка нәрсә юк. Иппине дә блат белән, астан гына алып кайтам, анысы да «хрушев иппие»—кукуруз кушып пешерелгән ләчтә. Кая китеп бетте барысы да? Кая ул акмай? Кая ул сыр? Колхозларда мендәгән сыер, сауған сөт май заводына елга булып ага—кая китә ул? Хрушев негрларны ашатадыр, колбасалар—сырлар Мәскәү маржаларыннан артмыйдыр.

Ярый әле бәрәңге бар.

Бәрәңге пешеп чыкты, кухняга борыннарны кытыклап тәмле ис таралды. Бәрәңгене тәлинкәләргә салып, олы якка чыктым. Кунак авырлыгыннан диван сыгылып төшкән. Мондый ук юан кеше күргәнем юк иде әле. Бу абый ике йомарлам: зур йомры пләш баш һәм коточкыч юан корсак. Корсак астында кыска гына аяклар. Нәкъ балалар әвәләп ясаган кар бабай! Муены бөтенләй юк, асылынып төшкән өч катлы ияк күлмәк якасын, хәтта галстук төенен каплаган. Кып-кызыл йөзнен уртасында тишәкләре өскә карап торган күрнос борын. Ул бик мык йотәли, сулаганда «гыж-гыж» килә. Күп сөйли, Нияз тыңлап утыра, арыгандыр инде. Дөфтәрләремне тикшереп бетергәч, тегеләргә колак салдым: сөйләшмиләр. Зал ишегенә килеп карасам, кунак ишелгән чүмәлә кебек диванга ауган, Нияз аптырап утыра.

—Гөлчәчәк, Мөбарәк абый шушында гына йоклар инде.

—Нигә аны исереп ауганчы эчерттен?

—Сорый бит!

Сәгать унике. Рәхәтләнеп йокыга китә башлаган идем, насыйп булмады: кунак коточкыч гырлый, бугазы тимерче күреге кебек гыжылдый, сызгыра, селәгәе тамак төбенә жыелып чыпыр-чыпыр килә. Башымны мендәр астына тыктым. Инде гырлавына күнегә башлаган идем, бер заман теге гырламый да, гыжламый да башлады, тып-тын. Мин котым очып торып утырдым да, Ниязны йолкып уяттым:

—Нияз, тор, теге абый үлдә бугай!

—Нинди абый?

—Нинди абый булсын, үзән алып кайткан кеше, Мөбарәк!

Икебез дә ислеп карыйбыз тегене: чырае кирпеч кебек. Нияз чалкан яткан Мөбарәкне кабыргасына әйләндерде, галстугын һәм күлмәк якасын чиште. Теге авызын чапы-чопы китерде дә, пар жибәргән паровоз кебек прых-парых килеп тагын гырлый башлады.

—Үлми, курыкма, бар ят, борчылма!

—Зинһар янадан өйгө исерек кеше алып кайтма, үтенеп сорыйм!

Минем эткэй гомер буге эчмәде, эчкән кеше күрөп үсмәдем, шуна күрә исерекләрдән куркам да, жирәнәм дә.

Иртән уянганда диван буш иде, теге абый торып чыгып киткән. Ул йоклаган бүлмәдә күнел болгаткыч сасы аракы исе калган. Тиз генә ишекне ачып бүлмәне жилләттем.

Кичен эштән кайтканда Ниязның йөзө якты, кәефе яхшы иде.

—Син миңа кичә сөйләрмен дигән иден?

—Нәрсә турында?

—Мөбарәк абый турында,—дидем мин.

—Ә-ә-ә! Бу бит теге знаменитый Мөбарәк абый.

—Нәрсәсә белән бик знаменитый соң ул?

—Между прочим, Мөбарәк абыйны местный Дон Жуан, диләр.

—Юкны сөйләмә, аңа кем карасын!

—Хатынын бик усал диләр, иренен һәр адымын тикшереп тора икән.

Шуна да карамастан Мөбарәк Шәрипович жаен таба ди. Бервакыт ул үзеннән күпкә өлкән доярка белән чуала башлаган. Хатыны сизеп алган да ирен сүккән:

—Оятсыз, ничек кешедән оялмыйсын, сина әни булырлык бит ул!

Сонрак Мөбарәк Шәрипович бик яшь кыз белән йөри башлаган. Хатыны тагын сүгә икән:

—Жир бит! Ничек халыктан оялмыйсын, балан яшендәге кыз белән йөрисен!

—Әй, тегесен карт диден, моңысын яшь дисен, сина ярап булмас инде!—дигән.

Нияз көлөп жибәрде. Ләкин минем бу мәзәктән көлөсөм килмәде. Ничек шул гөберле бака кебек кеше белән үбешеп була микән? Жирәнү хисем йөзөмә чыккандыр күрәсән, Нияз аны акларга кереште:

—Син уйлама, ул начар кеше түгел! Колхозы районында иң алдынгы, колхозчылары яхшы яши. Үз сүзендә тора белә: әйткән икән—эшли, булдыра алмаса турысын әйтә, алдалап йөрми. Настоящий мужик.

Нияз сүзенә генә карап фикерем үзгәрмәде. Мөбарәкнең хатыны турында уйладым. Мескен, ничек түзә икән? Усал, имеш! Усал булырсын! Мөбарәк күз алдыма килде: күлмәге чиста, чалбары стрелкалы, үтүкләнгән, аягында ап-ак йон оекбаш, бар жире пөхтә, хатыны бала караган кебек карый инде шул хыянәтчене!

* * *

—Ыкта боз китә ди, барабызмы?

Алдау көнө булганга, мин аның сүзенә ышанмадым.

—Өйдә, киен, ышанмасаң урамга чыгып кара, бөтен кеше су буена китте.

Ышанырга да, ышанмаса да белмичә, киенә башладым. Үзем киенәм, үзем Ниязны күзәтәм: мин киенеп беткәч, кычкырып көләр микән? Әй, алдашмыйдыр, андый кешемени ул! Һәрвакыт житди. Шул житдилеге, тыйнаклығы өчен яраттым да инде мин аны. Кыяфәте, холкы, барлык сыйфатлары белән хыялымда көтеп алган көмешем инде ул.

Язгы аяз күк төсендәге зәнгәр драп пәлтәмне, биек үкчәле ботинкамны киеп, алсу шарф бәйләп қояшлы урамга чыккач, үземне яз бәйрәменен бер чәчәгә кебек хис иттем. Нияз мине киендерергә ярата. Үзе, мескен, жәен-кышын һаман шул студент чагындагы пәлтәсен кия.

Су буенда халык сабантуйга жыелган кебек. Ык бозлары дөбер-шатыр килеп, бер-берсенә бәрелә-төртелә шаулап ага. Жил дә елга агымы белән бер якка—көнчыгыштан көнбатышка исә, агымны көчәйтеп, бозларны куа.

Без барыбыз да, яшебез-картыбыз синен балаларын бит, Ык! Йомшак чиста суында пакыланып үскән кеше сине гомер буге оныта алмас! Сакалы агарган ағайлар да күнелләре белән һаман синен ярында.

...Сугыштан сонгы ачтан интеккән елларда тугайларын бердәнбер

о жмахыбыз иде. Тәм-том күрмәгән балалар, иртә яздан юа жыярга йөрибөз, аннан инде кара карлыган, шомырт, бөрлегән китә... Шул турыда уйлап, күнелемнән Ык белән сөйләшәм.

Безнен янга танышларыбыз килеп туктады. Тәмәке кабызып паровоз кебек төтөнли башладылар. Иснәп торасым килмәде.

Су читендәгә зур ташка килеп бастым. Бу таш мин белә-белгәннән бирле шушында хатирә булып ята. Килеп баскач та яшылегем искә төште.

Сигезенче класста укуында классташым Гаяз мине шушы таш янына чакырды.

Карангы төшәр-төшмәс иптәш кызым Илгизә белән су буена килгәндә Гаяз бер малай белән көймәдән су түгә иде. Без килгәнне күрү белән, көймәне суга этеп төшерделәр.

—Әйдәгез, утырыгыз!

Гаяз инде кояшта кара чутырга әйләнгән: чәче дә кара, күзе дә, йөзе дә матур кара. Илгизә белән көймәгә кереп утырдык. Гаяз ике ишкәк белән ишә, теге малай койрык тотта. Көймәне Ыкның уртасына сузылган ай сукмагына юналттеләр. Ай нурына коенып, яз исенә исереп, сөйләшмичә агым белән төшәбез. Кисәк көймә бер урында бөтерелә башлады. Без Илгизә белән куркудан кычкырып жибәрдек. Көймә читенә чатырдап ябышкач, Гаяз карадым: ул каш астыннан елмаеп утыра. Уф, юри куркытканнар икән!

Ык өстендә тагын бер көймә күренде. Анда яшыләр күбрәк бугай, чыр-чу киләләр. Берәү гармун тартып жибәрде, жыр башладылар. Мин көнләшеп куйдым. Бездән өлкәнрәк кызлардыр инде. Без Илгизә белән болай да оялып кына килдек, кая ул жырлап йөрү! Малайлар белән көймәдә йөргәнне кеше сизәргә тиеш түгел. Бик озақ йөргәннән соң, су салкынынан туна башладык, юка киенгәнбез икән. Малайлар тунмыйлар, каерып-каерып ишкәк ишкәч аларга кызу.

—Менә чыгармыйм әле, иртәнгә кадәр йөртәм!—дип шаяра Гаяз.

—Йөртегез, без ишәсе түгел, иртән үч төбегез нишләр микән?—диде Илгизә.

Армиягә китәр алдыннан Гаяз мине тагын күпер башына алып чыкты. Без инде мәктәпне тәмамлап, унсигезне тутырып киләбез. Агым суга карап сөйләшми торабыз, август төне салкынча, ә мин тагын юка киенгәнмен. Бу юлысы Гаяз, минем тунганны сизеп, пиджагын салып бирде.

Уртача буйлы, кин жылкале, Маяковскийның яшь чагындагы портретына охшаган: шундый ук кыска итеп киселгән чәч, биек мангай, каш астыннан сөзеп карый торган кара күзләр. Тимердән коеп ясалган сын кебек. Тик Гаяз Маяковскийдан матуррак.

Гаяз бер сүз дә әйтми. Мин һаман көтәм. Нигә син шундый кыюсыз, Гаяз, ник дашмисен?

Ул кинәт кенә тимер кебек каты куллары белән мине кысып қочаклады да, иреннәремнән каты итеп үбеп алды. «Мин сине яратам»,—дип әйтергә кыюлыгы житмәде. Мескенкәем, ата-анадан ятим калып, ана назы күрөп үсмәгәнгә, назлы сүзләргә белмәгәндер инде.

—Иртәгә армиягә китәм,—диде, «Мине көт!» димәде...

Ул армиягә, мин укырга киттем. Бер-беребезне югалттык. Мине үзеннән артык югары куйгандыр инде, шуна күрә эзләргә батырчылыгы житмәгәндер, югыйсә куркаклардан түгел иде яшылек дустым, классташым. Шулай итеп, бөреләнеп килгән мөхәббәт чәчәк атмый калды. Күнелемнән бер почмагында Гаязның «яратам» дип әйтергә жөрүәт итмичә, қочаклап үбә яшылегемнен ин саф истәлегә булып саклана...

Нияз янына килдем:

—Кайтабызмы?

—Бераз торыйк әле.—Сүнгән сигаретын ташлап, янасын кабызды. Тамак кырып куйды. Күпер башына карап нидер күзәтә. Анда бер төркем хатын-кыз тора. Алар арасындагы Равиләне шунда ук абайлап алдым. Менә эш нәрсәдә икән... Равиләнән су буена төшәсен алдан ук белеп, мине дә чакырган.

Бер мизгел эчендә дөнья үзгәрдә дә куйды. Көн карангыландымы? Жил көчәйдеме? Тунып, дерелдә башладым. Нияз теге яктан күзен алмый, янында

мин барын да онытты. Аның өчен кояш әнә тегендә, күпер башында. Әх, менә хәзер бозларга сикереп, әнә шул кара суга чумарга иде, минсез калсын иде!

Шул мизгелдә башыма кире бер фикер килде. Алсу шарфның бер очын түшемә төшердем, икенче очын артка жибәреп, чәчләремне рәтләдем дә, Ниязның беләгенә ябыштым.

—Әйдә күпер башыннан урап киләбез!

Нияз карышмады. Аны култыклап, тигез атлап «кояш» торган якка киттек. Юк-бар сүз табып, ана сыенып, елмаеп барам. Менә тегеләр янына життек. Исәнләштек. Равилә янында тагын минем бер «көндәш» тора—аптека модире Тоня. Ул алаша чаклы маржа нәрсә өмет итте икән? Атна саен туган көн үткәреп, спирт эчертеп, кияүгә чыгармын диде микән? Үтеп барышлый аягына күзем төште. Туфлие жәрәкә коймә кадәр бар! Кырык ничәнче размер микән? Равиләсе ичмасам хатын-кызга охшаган, ә бусы?!

Үтеп киткәч, аркам белән тегеләреннән карашын сизәм. Карагыз! Менә без нинди матур пар! Минем бәхетем менә шушы ал шарф кебек балкый! Иелеп аяк астыннан бер балчык кисәге алдым да агып барган боз өстенә ыргыттым. «Төш күрсән, агым суга сөйләп, теләк телә»,—диләр. Мин эчемнән теләдем: «Йөрәк әрнүләремне алып китегез, бозкайлар! Мина тынычлык килсен! Ул сөкөмнен кадерең белсен! Мин аның колы булайым, чәчем белән жир себерим, тик мина хыянәт итмәсен, башкага кызыгып кимсетмәсен!»

Мин бозлар күздән югалганчы карап калдым. Пружина кебек тартылып каткан гәүдәм ниһаять жинеләеп китте, күнелемдәге ярсу басыла төште. Әллә чыннан да агым су кайгыны алып китә микән?

Икенче апрель көнне директор безгә ял бирде (язгы каникул бит). Нияз эшкә китте, мин күп итеп кер юдым. Бер үзем генә калгач, кичәге вакыйгалар янадан искә төшә, Ниязның Равиләгә карап, ымсынып торган карашы йөрәгемне тагын кузгатты. Көне бусе, ни эшләсәм дә, Равилә белән әрепләштем. Ак күбектә Ниязның күлмәкләрен юам, үзем тегене сүгәм:

—Сина Ниязның күлмәкләрен юу насыйп булмас!

Коридорны юып, аяк киёмнәрен тезеп куйгач:

—Синен туфлиләрең беркайчан да Нияз ботинкалары янында тормас!—дим.

Керләрне юып чайкагач, ишек алдына чыгып, Ниязның дүрт күлмәген бауга элдем. Аның күлмәкләре янына үземнән матур ефәк комбинацияләремне тездем. Берәз уйлап торгач, шкафттан әле бер дә кимәген ике ак трусигымны алып, салкын суда чылаттым да, Нияз күлмәкләренән икенче ягына элөп куйдым. Менә, карагыз, Ниязның күлмәкләре ике флаңгтан да минем киёмнәр уртасында! Чиләктәге зәңгәр лифчигымны да Нияз күлмәге өстенә элдем.

Минем әйберләр күргәзмәгә куйган кебек: өебезгә каршы якта амбулатория, аннан безнән бакча аша хирургия бүлегенә йөриләр. Үткәне бере гел безнән өйне күзәтә: тәрәзәләрне, баскычны, юып элгән керләрне. Кайберләре алдына карамыйча, абына-сөргенә баралар. Андый чакта ачуым килеп, эчемнән генә:

—Кара, кара, ике күзен шунда калсын!—дим.

Теге елан да бүген анда бармый калмас, карасын!

* * *

Беренче июнь—мәктәптә иң дулкынландыргыч көн.

Безнән мәктәптә иң зур бүлмә спортзал булганга, шунда парталар кертеп, ике йөз баланы шыплап тутырдык. Унайлырак урын алырга дип, укучылар бик иртә жыелганнар иде.

Минем өчен дә бүген гаять жаваплы көн—унберенче классым сынау бирә. Мин килеп керүгә, укучыларым сырып алдылар. Алар әниләренә сыенган бәбкәләр сыман, миннән ярдәм көтәләр.

—Гөлчәчәк Хафизовна, нинди темалар булыр икән, белмәдегезме?

—Әйттем бит инде, конвертны сезнең алда гына ачалар, бары шунда гына билгеле була.

—Ну, шулай да, сез нинди темалар булыр дип уйлыйсыз?

—Барысы да без үткән әсәрләр буенча! Дулкынланасызмы?!

—Коточкыч, Гөлчәчәк Хафизовна! Яза алырбыз микән?

—Тырышыгыз инде! Сөзгә таныш булмаган теманы жибәрмиләр. Әдәби әсәрләр алып килдөгезме?

—Әнә, һәр өстәлдә китаплар.

Минем классым төрәзә яклап стена буена утырган, һәрберсенен өстәлендә чәчәк бәйләмнәре тора. Комиссия өстәлендә аеруча күп. Комиссиядә утыручыларнын күзен капламакчы булалардыр, мескенкәйләрәм.

Сочинение язунын серен барыбыз да беләбез инде... Үз башыннан фикер йөртеп язардай сәләтле балалар—унга бер. Дүрт-биш текстны өтерләренә кадәр ятлап, күнелдән язучылар күпчелек. Укучыларнын калган өлеше «гармошка» ясап килә дә, уч төбенә кысып утыра, жае чыккан саен әкрен генә күчәрә. Укытучылар аларны күрмәмешкә салыша. Укытучыларга каныккан завучлар гына, чебигә ташланган карчыга кебек капылт килеп, синен укучыларынны «коралсызландыра», янадан кабатласа, сынаудан куып чыгара.

Директор конвертны ачып, кәгазьне миная сузды:

—Гөлчәчәк Хафизовна, темаларны укып аңлатыгыз!

Укучылар тема сайлап алгач, һәрберсенен янына барып, белешеп йөрәм. Күбесе Шолоховнын «Күтәрелгән чирәм» романы буенча коммунистлар образын яза. Ике-өч укучымнын әзерлегә түбән, шулар өчен куркып яннарында озаграк тоткарландым. Бармак белән төртеп хаталарын күрсәтә башлаган идем, көтмәгәндә завуч тавышы сискәндерде:

—Гөлчәчәк Хафизовна, үзләре эшләсәндәр!

Завуч Могайнынч ишек янындагы өстәлгә менеп утырган да, часовой кебек залны күзәтә. Асылындырып утырган аякларында тузанлы итеклар. Ул кышын да, язын да шул күнтек киеп йөри, туфлиләрә юк микәнни? Могайнынч алты сәгать буена өстәлдә тик утыра алмады, төмәке тартырга чыккалады. Ул югында тиз генә барып, йомшак укучыларына хаталарын күрсәтеп чыктым. Утырып калсалар, тагын бер ел мәктәптә тинтерәп йөрәп кенә рус телен барыбер белгәннән дә артыграк өйрәнә алмаслар.

Мин Саша Колесников турына житкәндә Могайнынч килеп керде. Сашанын эшен карап өлгермәдем, ләкин анын янында тоткарларнын торырга шөлләдем. Завуч тагын кисәтсә, укучылар алдында оят! Мин үз гомеремдә беренче мәртәбә сынау алам, егерме ике укучым өчен жавап бирәм. Алар башка класслар кебек—бик көчлеләрә, уртачалары, йомшаклары да бар. Әнә Тәнзилә, Шолоховнын романын ачып, ниндидер цитата эзли. Мин анын өчен дә борчылам. Ел буе гел бишлегә генә укыды, медальгә кандидат. Ничек язар икән? Янына да барып килергә иле дә, Могайнынч укучылар алдында мыскыл итсә нишләрмен? Фәгыйлә апа янына барып утырдым:

—Фәгыйлә апа, берәр жай чыкса Тәнзилә янына барып кил әле, эшен карап чык, зинһар! Каушаудан хата жибөрүе бар.

Фәгыйлә апа каты учы белән минем кулны кысты да:

—Борчылма, Гөлчәчәк, исен китмәсен иске чикмәнгә, Могайнынчтан курка торган күлмәкләр тузган!—диде.

Ниһаять, алты астрономик сәгать узды. Укучылар язмаларын тапшырып бетерделәр. Без сочинениеләренә директор кабинетына илтәп тапшырдык...

—Бүген арыгансыздыр инде, килеп тормассыз. Иртәгә сәгать сизгәдән тикшерә башларсыз,—диде директор.

Иртән сизгә тулганчы жылып беттек. Алты укытучы, алты ассистент белән дәреслеклар, сүзлеклар, әдәби әсәрләр күтәрәп кереп утырдык.

Әле минем чыгарылыш сочинениесе тикшергәнәм юк. Фәгыйлә апа мине өйрәтә:

—Язма эшне тикшерү бик четереклә гамәл: башта аны укып чыгасын һәм хаталарын кәгазь читенә карандаш белән билгеләп барасын. Шикләнгән сүзләренә, цитаталарны китап белән чагыштырасын, сүзнәң язылышына шикләнсән, сүзлектән карыйсын. Бу оят эш түгел. Икенче кат тикшергәндә карандаш белән билгеләгәннәренә бозгыч белән сөртәсен дә, кызыл кара белән тамгалыйсын. Хата калырга тиеш түгел, безнәң эшләренә РОНО тикшерә, ә медалистларныкы Казанга ук китә. Хата калса, ояты безгә...

Директор шкафтан өем-өем эшләрне алып, укытучыларга бирде.

—Гөлчәчәк Хафизовна, сезнең эшләр монда түгел, комиссия председателе-
лендә.

Мин аптырап калдым.

—Ник алды?

—Башта үзем карап чыгам,—диде.

—Гөлчәчәк, Габденур Могыйнович тарих кабинетындадыр, шуннан
барып ал,—диде Фәгыйлә апа.

Анда барырга аятым тартмый. Коридорда кирза итекларен шап-шоп
басып килә. Карык-корык ютәлләп, минем сочинениеләрен култык астына
кыстырып, Могыйныч керде. Яныма килде дә, бер эшне аерып алып, өстәлгә
салды.

—Бу сочинение икелелек, начар язган.

Дүрт биттән торган эшне завуч яшел паста белән чуарлап бетергән,
кагазь читендәге озын-озын яшел таякларны икенче ягына чыгарлык итеп
каты басып язган. Яшел кара белән язарга ярамаганын белмәде микән?

Сочинение Саша Колесниковныкы иде. Ул әдәбиятны ярата, үтелгән
әсәрләрен гел укып барды, ләкин грамотасы аксый инде.

Могыйныч, калын портфелен күтәреп, тәрәзә янындагы өстәлгә барып
утырды.

Сашаның эшен укып чыктым. Эчтәлегенә ныклы дүртле куярга була,
тик хаталары чыннан да күп күренә. Орфография һәм стиль хаталарын
бүлгәч, өчле куярлык булды, чөнки текстта бер үк төрле хата өч урында
кабатланган, бу очракта ул бер генә хатага санала.

Борчылудан кулым эшкә бармый, тиле кебек утырам. Фәгыйлә апа
аркама төртеп пышылдады:

—Башка эшләреннә карый тор!

Сашаның эшен дәфтәр өмеңең астына ук яшереп куйдым.

Төшке ашка кайтканчы бары биш кенә эшне карап чыга алдым.
Сочинениеләрен тагын директор кабинетына керттек. Башка укытучыларның
чыгып киткәнән көттем дә, хәлне Александр Николаевичка сөйләдем.

Башкалар алдында гына тыелып торганмын икән, директор каршында
түзмәдем, гарыленүдән елап жибәрдем.

—Нишләп минем эшне генә тикшерә соң ул? Минекеннән башка
тагын ничә класс бар, аларныкына кагылмаган!

—Әйе, Габденур Могыйнович комиссия председателе. Ләкин нигә әле
сез елап торасыз, Гөлчәчәк Хафизовна?! Үзегез ничек телисез—шундый билге
куегыз, сез бит ул эшләрнең хужасы!

Жебегәнемнән оялып куйдым. Александр Николаевичка күтәрелеп
карадым. Чигәдән агара башлаган чәче, зур зәңгәр күзләре, вак шадралы
йөзе, кечкенә жыйнак авызы, сөйләшкәндә матур ялтырап китә торган
алтын теше, укучыларга карата сабыр мөгамәләсә—барысы гел элеккечә,
безне укыткандагы кебек. Анын белән сөйләшкәч, бик рәхәт һәм жинел
булып китте.

Төштән соң тагын жыелыштык. Могыйныч юклыктан файдаланып,
базар ясап алдык. Мәктәптәге барлык хәлләрне дә белеп торучы Фәгыйлә апа:

—Гөлчәчәк, Могыйнычның Сашага ни өчен икеле куйдыртырга теләгә-
нен беләсен киләме?—дип соралды.

—Ни өчен?

—Узган ел унынчы класста Габденур Могыйныч тарих укыта иде.
Саша нишләптер Могыйнычка каршы дашкән. Ул Сашага класстан чыгып
китәргә кушкан. Теге тынламагач, барып ябышкан да, сөйри башлаган.
Саша этеп жибәргән. Сугыша язганнар. Менә шуның үчен ала ул Сашадан.
Соңыннан Могыйныч ул классны ташлады... Быел яз көне химия
укытучысынан еллык контроль эш үткәртеп, Сашага икеле куйдыртты.
Әгәр сочинениедән дә икеле куелса—бала аттестат ала алмаячак.

Мин бу хәлләр турында һуштан китеп тынладым. Куркыныч ич бу!
Укытучы шундый буламыни? Укучыдан үч алырга тиешмени? Андый кеше
мәктәптән йөз чакрым ераклыкта торырга тиеш!

Кич белән безнең өйгә Колесников килде. Ул бик оялып кына мине чакырып чыгарды. Саша каушап, бер аягыннан икенче аягына баса, таптана. Нечкә озын буйлы, кечерәк башлы, оялчан зәңгәр күзле егет борчылудан агарып калган.

—Гөлчәчәк Хафизовна, миңа икеле куйдыгызмы?

Мин аптырап калдым. Чыбыксыз телефон шәп тә эшли безнең мәктәптә! Укытучылар да телләрен тыя алмый икән!

—Кем әйтте?

—Ишеттем инде.

—Әле бер эшкә дә билге куймадык, икелеләр дә, бишлеләр дә юк! Икенче сынауга яхшылап әзерлән! Юкка борчылып йөрмә!

Ниһаять, язма эшләрен тикшереп бетердек, билгеләр куйдык, һәрберсенә рецензияләр яздык, медалистларныкын аерып ак жеп белән почмакларынан тектек. Ассистентларга кул куйдыргач, эшләрен Могыйнычка бирдем. Ул башкалар шикелле тиз генә кул куймады:

—Сынау комиссиясе председателе ике тавышка ия. Мин сезнең билгеләр белән килешмим, билгеләр күтөрәнке, эшегезне раслый алмыйм,—диде.

Күрәсен, Александр Николаевич үз сүзен ныклап әйтте бугай, Хәеров чәпчәп йөрүдән туктады.

Унберенче «В» классының билгеләрен аңлатканда башта шомлы тынлык урнашты. «Тәнзиләнен билгесе бишкә биш» дигәч, класс кул чапты. Димәк, башка сынауларын да бишлөгә бирсә, Тәнзилә медалист булачак... Исемлек буенча—Колесников Саша. Эчтәлегә—дүртле, грамотность—өчле, дигәч, Саша, шатлыгыннан кып-кызыл булып, ике кулы белән йөзен каплады.

Бу сынау миңа сират күперен үтү белән бер булды.

Рус теле укытучыларының бер күнелле традицияләре бар икән: бөтен комиссияне жыеп, сочинение юалар. Банкетка кем нәрсә булдыра—шуны алып килә. Ул көнне бездән башка кеше мәктәптә күрүмәде. Өч өстәлне бергә куштык та, өсләренә чиста плакатлар жәеп, бар булган әйберне тездек. Кургаш башлы озын муенлы шәрапләр өстәлдә генераллар кебек басып торалар. Кем тозлы каз турый, кайберләре салат, икенчеләре өчпочмак алып килгән.

Берничә тосттан соң китте көлешү, китте шау-шу, беркем беркемне тынламый. Фәгыйлә апа мәжлесне үз кулына алды.

—Жәмәгать, житәр, ашау күрүмәгән кебек капланмагыз! Үзөбез белән булган кызыкларны сөйлик, әллә безнең эштә азы ул?! Үзем башлайым. Шушылай жәй көне сочинение яздырдык. Бераз тикшердек тә таралыштык. Яшь укытучылар—Люция Нуретдиновна белән Зинаида Васильевна бездән калдылар. Хәтерлисезме аларны?—дип кайтарып соралы Фәгыйлә апа.

—Әйе, әйе, хәтерлибез!

—Менә шулар икесе тикшерергә калдылар. Бер заман төнге уникадә безнең ишекке кагалар. Кемнәрдер баскыч төбөндә шаркылдап көлә. Чыксам—Люция миңа кәгазь төртә: «Фәгыйлә Галеевна, укып карагыз әле!»—ди.

Өйалдына ут кабыздым да, Люция күрсәткән урынны укый башладым. Минем йөздә үзгәреш күрүп, тегеләр тагын көлөргә тотындылар. Аларга мин дә кушылдым. Көлә-көлә күздән яшьләр акты. Бу Сәлимханов дигән ангыраак укучының сочинениесе иде. Анда болай язылган: «Тарас сказал Андрею: чем тебя породил, тем и убью!»

Мәжлестәгеләр гөрләтеп көлде.

Байтак мәзәкләр тынлап, көлә-көлә тәмләп чәйләр эчтек. Кайтырга жыенган идек, ишек янына килсәк, исөбез китте: мәктәпне тыштан йөзәк белән бикләп киткәннәр! Ярый әле жәй ае, тәрәзәләр ачык.

Ишек алды ягындагы тәрәзәне ачып, ир-атлар теге якка сикереп төштеләр дә, башта әйберләрен алдылар, аннан соң безгә чыгарга булыштылар. Шулай итеп, уку елы—минем беренче укыту елым тәмамланды.

* * *

Безне жилтерәтеп сәгать ярым эчендә Чаллы пристаненә китереп житкерделәр...

Бары йөз егерме чакрым ара үттек... Шул чакрымнар безне бөтенләй башка кеше итте дә куйды! Без хәзер кошлар кебек азат! Дәрес планы төзисе дә юк, идән юасы, ашарга пешерәсе дә юк; больницадан чакыру да, авырулар да юк! Без хәзер ваемсыз егет белән кыз—Кама өстендөгә ак парохodka килеп кердек.

Чемоданнарны урнаштыргач, өс-башны рәткә салып, һавага чыктык. Беренче класслы палубага беренче мәртәбә аяк басуыбыз. Ачлы-туклы үткән студент елларында, иң аскы катта капчыklar, мичкәләр, әржәләр арасында утырганда өске палубадагы кешеләргә кызыгып карый идем. Алар башка дөнья кешеләре кебек тоелалар, анда мену хыялда гына иде.

Теплоход йөрәкләренә дәртләндереп гудок биргәч, ыгы-зыгы тукталды. Матрослар тимер баганага бәйләнгән юан бауларны сүтеп алдылар, трапны тартып төшерделәр. Салмак кына борылып, теплоход юлга чыкты. Дебаркадерда озатучылар кул болгап калдылар. Судан ипи һәм булка кисәкләре чүпләргә дип ияргән акчарлаклар югарыга күтәрелеп берәз безне озата бардылар.

Кама кинлегенә чыккач, безнең кораб йөрешен тизләтте. Яр буендагы эсселек кимедә, яшькелт дулкыннарның дымлы жиле иркәләде. Теплоходның борынына барып бастым. Ходаем, бар микән дөньяда тагын шундый матурлык! Кояш нурларында елга өстендөгә вак дулкыннар көмеш балыклар сикерешкән кебек бер-бер артлы төгәри.

Бишкәтгә баланы аркасыннан бәпләгән кебек, теплоходка дулкыннар бәрелә. Вақыт бүген минем өчен мәрхәмәтле: ашыктырмый, борчымый, минутларның, секундларның кадерен белеп, әкрән генә ага. Мин хәтта аны тоям—ул нәкъ тын елга агымы, тынычланган йөрәгем тибеше кебек. Шушыдыр инде тормыш гармониясе...

Теге бозлар, жылы дингезгә барып житеп, минем сагышларымны эреткәннәрдер, теләгем кабул булгандыр...

Әх, шушы корабтан төшмичә, зәңгәр елга буйлап гомер буге агарга да агарга иде...

Төшке аш вақыты килеп житте. Ниязның ачка интеккәнөн күз алдына китереп, үзәгем өзелде, гүя балам ачка тилмергән. Шул мизгелдә Чулпаным искә төште. Нишли икән бәбекәчем? Йөрәгем чеметеп-чеметеп алды. Кызым мине эзли торгандыр! Елыйдыр! Әх, юләр, кеше сүзенә карап нишлөп баламны калдырып киттем? Бар нәрсәне ташлап шушы минутта ук кызым янына кайтып китәр идем!

Нияз минем борчылганны белә:

—Бернәрсә дә булмас! Әби аны сиңең белән миннән яхшырак карый!

—Әх, ялгыштык! Ялым ял булмас инде!

—Ялгышмадык! Әле өйләнешкәннән бирле икәүдән-икәү ял иткән булмады. Әйдә әле каютага, минем сине яратасым килә!

Беренче мәртәбә килеп кERGәнә каюта ничектер чит-ят тоелды, безгә кадар яшәгән кешеләрнен исләре, безгә күренмәсә дә, ярты жаннары калган кебек тоелды. Хәзер исә бу кечкенә бүлмәгә без жан өрдек. Каютада минем «жизел» хушбуге исә килә. Тыштан саф һава керсен өчен тәрәзәне ачып, пәрдәне төшереп куйдым. Юынып, салкынча чиста жәймәләр өстенә яткач кына үземнең арганлыгымны сиздем. Ләкин йокы истә дә юк. Кадрле истәлекләренә тагын йөрәк аша уздыру күнелне вәсвәсәләгән, нидер булыр кебек... Нияз яныма килеп утырды. Йомшак кулы белән инсәләремне, тәнемне иркәләп төште дә эчемдә туктады.

—Сине бала тапкан хатын дип кем уйлар! Гәүдән нәкъ кыз чагындагы кебек.

Ул идәнгә тезләнде, зәңгәр ефәк эчке күлмәгемне күтәрәп, кендек турынан үбеп алды.

—Кем уйлаган Ханморзада минем өчен шушындай кыз үсәр дип?

—Син мине күптән болай иркәләми иден, әллә өр-янадан гашыйк булдыңмы?

—Юк, мин сине һәрчак яратам! Син үзен генә иркәләнергә теләмисен! Йә бер сәбәп, йә икенче сәбәп табасын...

—Бүген бернинди сәбәп юк...

Хатын-кыз өчен бер сөелү ун михнәт китерә...

* * *

Иртәнге ашларның берсеннән соң бүлмәгә кайттык. Нияз минем кәефем юклыкны сизеп алды.

—Авырмыйсыңмы син?

—Юк.

—Ни булды соң?

—Берни дә булмады.

—Кил алайса яныма, карчыгым!—Нияз, мине үзенә тартып кочакламакчы иде, этеп жибәрдем. Ул аптырады.

—Мин авырга узганмын!—Иртәдән бирле төерләнгән кайгы яшыләре мөлдәрәп күздән төгәрәде. Нияз пошаманда калды.

—Килгәннән бирле шушы караваттан төшмәдек!—Мин йодрыкларым белән матраска бар көчемә китереп суктым да мөндәргә капланып еларга керештем.

—Тукта әле, елама!

—Нишләргә соң мина, үләргә мени? Беренчесендә дә үлгәннән калдым бит!

—Беренчесе авыр инде ул, икенчесе жинел үтәр...

—Синен аркада шушы хәлгә төштем! Мин үлгәч сина рәхәт булып, яшә хатынга өйләнерсен!

—Бала тапкан саен хатын-кыз үлә башласа, жирдә кеше калмас, жүләр уйлар белән башынны катырып ятма!

Нияз безаз тынычландырды.

—Аралары ике яшә кенә була бит. Ничек укытырмын.

—Жае чыгар әле, әби дә булышыр, мин дә карармын.

Ниязның соңгы сүзеннән көләсем килде, елаудан туктадым.

—Син инде ул бала карар кеше! Ашарга кайтырга да вакыт таба алмыйсың!

—Рәтен табарбыз! Безгә тагын бер малай артык булмас!

Мина жинел булып китте. Чыннан да, нигә куркам соң әле? Карынымдагы ярма бөртеге кадәрле генә жан иясе мина бик тә кадерле тоелды. Кулымны эчемә куйдым: кем булып икән? Кызмы, малаймы? Малай булса ярар иде! Ниязга ул кирәк.

Минем кәеф күтәрелгәнне сизеп, Нияз шаяртып куйды:

—Моңысы обязательно малай була! Безгә аны, Гөлкәй, пароход китерде, моряк туачак, менә күрерсен!

* * *

Ялы бетмәсә дә Нияз эшкә чыкты.

Берничә көннән ул яна хәбәр алып кайтты.

—Гөлчәчәк, Аркадий Николаевичлар Азнакайга күчеп китәргә жыена. Ул бүген мине чакырды да: «Баш врач булып каласын, мин инде министр белән сөйләштем»,—ди. Син ничек уйлыйсың, риза булыргамы, юкмы?

—Ә син үзен ничек уйлыйсың?

—Бу минем өчен көтелмәгән тәкъдим.

—Кулыңнан килмәслек эш түгелдер әле! Белемен житәрлек, холкын иплә!

—Ул гына аз шул! Безнең больницаның базасы юк: специалистлар житми, биналар, жимерек аппаратура, инструментлар юк.

—Атырсыз! Яна больница сала башладылар бит инде.

—Ул «сакаллы» объектның төзелгән чаклысы ишелеп беткән инде...

Бу сөйләшүдән соң Нияз байтак икеләнеп йөрде. Ул турыда берәүгә дә сөйләмәдек, хәтта әнкәйләргә дә әйтми тордык.

Ял йортыннан кайтып ике атна үткәч, Мөнәвәрә килеп керде. Мина бик сынаулы караш белән текәлеп торгач әйтә куйды:

—Син икенче бала алып кайтырга жыенасынмыни?

—Әйе, тәвәккәлләдем...

—Кызың бик кечкенә бит әле, карый алырсыңмы сон?

Мөнәвәрәнән минем эшкә тыкшынуына ачуым килде.

—Нигә карамаска, мин кемнән ким?

—Юк, мин болай гына, ике яшь бала белән эшләве авыр булыр, дип кенә әйтүем.

—Ә син моны кемнән ишеттң?

—Равилә Гариповнадан. Ул синен анализлар тапшырып йөргәннене күргән. Кичә ординаторскаяда утырганда: «Испугалась, что мужа уведут, решила второго рожать»,—ди.

Шулкадәр ачуым килсә дә, сиздермәскә тырыштым. Мөнәвәрә күзен елтыратып, ни эшләр микән дип, мина карап утыра. Мин булдыра алган кадәр тыныч кына:

—Мескен, үзе бала таба алмагач, көнләшә торгандыр инде! Егерме алты яшенә житеп, кочагына бала алмаган, бала имезүнөң төмен татымаган! Әгәр янадан берәр сүзен ишетсәм, безнең гаилә эшенә кысылып йөрсә, районнан кудыртма мин аны!—дидем.

Мөнәвәрә иртәгә үк минем сүзләренә тегенә илтеп житкерәчәк!

Август уртасында Ниязны Казанга министрлыкка чакырдылар. Ул аннан приказ белән баш врач булып кайтты. Күпләр өчен бу көтелмәгән хәл булды. Минем «көндәшләрнен» эчләре тагын бик нык пошкандыр инде. Ләкин хәзер аларның берсе дә моны сиздерми, очрашканда мөлаем гына исәнләшеп китәләр. Мин алардан да мөлаемрак булырга тырышам.

Иң мәзәге шул булды: амбулаториядә авыз тутырып «Нияз Салиховичка пар түгел» дип минем турыда сөйләп йөргән кешеләр, хәзер юхаланып, бер алдыма, биш артыма төшеп тора. Вакытында күтәрә алмаслык булып тоелган сүз хәзер мине борчымый, мин үземнән Ниязга тин икәнәмне беләм.

Нияз муеннан эшкә чумды. Казаннан сәламәтлек саклау министры дәртләндереп жибергән: «Мөмкинлекләренә булдырырбыз, яна елдан больницаны төзеп бетерү өчен акча бүлеп бирербез»,—дигән. Хәзер Нияз атна саен төзелеш буенча Казанга йөри, башка нәрсә күзенә күренми.

* * *

Минем быел дәресләр житәрлек—атнага унсигез сәгатъ.

Сентябрь уртасында укуны ташлап, колхозга чөгендер алырга чыктык. Моңа укучылар да, укытучылар да шатландык. Жәйге иркен тормыштан соң парта арасына күнүгү бик жинел түгел шул.

Октябрь башында тагын бер яналык булды. «Житәкче кеше партияле булырга тиеш»,—дип, Ниязга партиягә керергә тәкдим иткәннәр. Тиз генә анкеталар тутырып, кандидат итеп алдылар. Мин үзем чын күнелем белән партиягә инанган кеше. Минем күзаллавымча, коммунистлар Ленин кебек һәм минем әткәй кебек иң мәрхәмәтле, саф күнелле кешеләр булырга тиеш. Ниязны да шушы сыйфатлары өчен ихтирап итәм. Ул чыннан да коммунист исемен йөртергә лаек кеше дип саныйм.

Чираттагы укытучылар кинәшмәсенә райком секретаре Борнаев килде. Директор сүзне беренче итеп ана бирде:

—Иптәшләр, башка эшләр белән шөгылләнүегезне туктатып торыгыз, дәфтәрләрәгезне янадан тикшерерсез, иптәш Борнаевны әһәмият белән тынлагыз!

Райком секретаре трибунага чыгып баскач, барча күзләр ана төбәлде. Уртача буйлы, кин жылкәле, корсагы костюмын төртә башлаган, тик әле бу кешене юан дип әйтеп булмый. Куе чәчле, кин мангайлы, зур Борнаев

сөйкемле күрөндө. Өстөндө бик пөхтө зәңгәрсү костюм, ак күлмәк һәм костюмы төсөндө зәңгәр галстук. Бәйрәмчә киенгән.

Ул районыбызнын үсөшө турында, колхозчыларнын тырыш хезмәтләре һәм ирешкән уңышлары турында сөйләде. Аннан соң мәгариф өлкәсенә күчтө. Бу мәсәлә безгә кагылганга, дәфтәр тикшерүдән туктадык. Фәннәр буенча эшнен торышы, рус телен укутудагы кимчеләкләргә кагылды:

—Иптәшләр, беркемгә дә сер түгел, безнең районда рус теле укутуда кимчеләкләр күп. Бу бигрәк тә авыл мәктәпләренә кагыла. Менә уйлап карагыз: ун ел буе мәктәптә рус теле укып чыккан егетләр призывной комиссиядә ике сүзнә ялгап сөйләшә белмиләр. Кайбер мәктәпләрдә рус телен хәтта специалист булмаган кешеләр укута. Сездә, район үзегә мәктәбе булганга, хәл яхшы, ләкин югары белем алмаган иптәшләрөгез бар, андыйларга укуларын давам итәргә кирәк, иначе урыннарына югары белемле специалистлар билгеләргә туры киләчәк.

Бу жөмләдән соң Борнаев залга елмаеп карап торды да:

—Менә берәр көнне үзем специально килеп рус теле укытучыларына диктант яздыртам әле, кемнең белеме ничек икәнә шунда күренер!—диде.

Залда беринди үзгәреш сизелмәде. Көн буе ашамаган-эчмәгән укытучылар, икенче сменанын дәресләрен тәмамлап, көчкә жыелышка кереп утырганнар иде, кайсы йокымсырый, әллә кайсына Борнаевнын сүзләре барып житмәде, әллә мондый мәгънәсез кимсетүләргә күнеккәннәр, беркем бернәрсә айтмәде.

Мин аптыраудан янымда утырган Фәгыйлә апага язучы жибәрдем:

«Фәгыйлә апа, бу кеше рус теле факультетын тәмамлаганмы?»

Фәгыйлә апа минем кәгазгә өстәп язды: «Көчкә безнең кичке мәктәпне тәмамлап, ике ел партшколада укып кайтты.»

«Алай булгач, дипломлы белгечләргә диктант яздырырга хакы бармы соң анын?»

«Синен белән миннән хак сорап тормый ул, власть үз кулында!»

Арудан йөзләренә сары коелган укытучылар алдында чиртсән каны чәчрәп чыгарлык кызыл чырайлы Борнаев хәзер бер дә сөйкемле күренми. Партия башындагы кешеләргә инанып, аларга ихтирам белән карарга өйрәнгәнә, бу кешенең тозсыз чыгышыннан соң нәрсәдер югалткан кебек булдым. Борнаев дәртләнеп давам иттө:

—Авылларда йөргәндә шундый укытучыларны күрергә туры килә—абзарда йөргән киёмнәре белән учительскаяга килеп керә, телогрейкасыннан тирес исе килә, гамажы гармун сыман сырланып асылынып төшкән. Укытучы укучыларга һәрьяклап үрнәк булырга тиеш дибез бит. Укытучы чын педагог икән, анын мал карарга вакыты калмас!

Мин үземнән бигрәк гомер буе эшләгән укытучыларны чын күнелемнән кызгандым.

—Мал турында сүз чыккач, әйтми китә алмыйм, иптәшләр, инде бик күп укытучылар сыерларын тапшырып бетерделәр. Сезнен коллективта гына бу эш сүлпән бара. Менә Мосаллия Латыйповнаны чакыртып сөйләшкән идек, ул каршы килә, сыерын славать итәргә теләми.

Мосаллия апа тыныч кына:

—Минем дүрт балам ни ашарга тиеш соң? Аларга сөтне сез китерерсезмени?—диде.

Борнаев тавышын күтәрәбрәк җавап бирде:

—Магазиннарда сөт сатарга кушылды. Мал карап мәшәкәтләнгәнчә әзерне генә алып кайтасы!

—Минем кибеттә чират торырга вакытым юк, ике смена эшлим.

Мосаллия апанын кабынып китүеннән курыкты бугай, директор урыныннан торып:

—Иптәшләр, докладчыны булдермик, әйтсә сүзләрегез булса, чыгышка әзерләнегез,—диде.

Фәгыйлә апа минем кәгазгә алды да тагын нәрсәдер язучы төртте:

«Районнын ит тапшыру планын арттырып үтибиз дип, халыкнын сыерын көчләп жыялар. Орден алырга телиләр бугай!»

Фәгыйлә апа хаклы булып чыкты. Безнен район ит тапшыру планын бер

елда өч еллык итеп үтөдө. Бөтөн республиканы шаулаттылар, Борнаевка һәм анын кешелеренә орденнар бирделәр, районга күчмә Кызыл байрак тапшырдылар.

Тик авыл көтүсүндә юньлөп сыер калмады. Урам буйлап эзлөп сөт таба алмыйча кайткан чаклар булды. Кибеткә бер-ике фляга сөт чыга да шунда ук сатылып бетә. Безнең кебек ике смена эшлөгән кешегә чират житми.

Борнаевның кинәшмәдөгә сүзләрөн кайткач Ниязга сөйлөгән идем, ул бер дә аптырамады:

—Алар үзләрөн власть башына мөнгегә килгән дип хис итәләр, законнын да, үзләрөнә ничек кирәк, шулай боралар, партиянен авторитетын жимерәләр.

Чөгөндөрдөн кайтып, беренче көн укугырга килгәч, завуч Могыйныч иртән дәрәс планнарымны сорап алды. Аларны тикшереп биргәч:

—Бик кыска язылган. Минне туызынчы класстагы дәрәсегезгә алып кереgez әле,—диде.

Мин бик каушап төштем. Сиздермәскә тырышып:

—Кереgez. Ләкин чөгөндөрдән соң укучыларнын әзерлеге юктыр әле.

—Ничего, мина классны өйрәнергә кирәк.

Ул туызынчы класснын нәрсәсөн өйрәнә икән Могыйныч? Мина аларны был ғына бирделәр бит әле. Мона каләр нигә өйрәнмәгән?

Дәрәстә гадәттөгә жанлылык булмады. Дәрәснен темасы унтуызынчы җасырнын алтмышынчы еллар әдәбиятына күзөтү иде. Лекция итеп төзөлгәнгә, дәрәснен күп өлөшүндә үзем сөйлөдем. Эчтәлегә хәтсез әйбәт булса да, күрсәтмә әсбаплар юк иде. Укутучылар белән мәж килеп, лабораториядән алырга онытканмын. Ичмасам язучыларнын портретлары да кул астында түгел!..

Мин терсәкне тешләрдәй булдым, шундый үкендем, шундый хурландым... Могыйныч анализ ясарга ашыкмый. Һәр атнада дәрәс планнарымны тикшерә дә, «Проверил. Завуч Хәеров» дип имзасын куя. Анын автографлары байтак җыйлды инде. Ну, минне дә хәзер, русча әйтсәк «голыми руками не возьмешь!» Могыйнычнын миннән калмый дәрәскә йөрүен күргәч, Фәгыйлә апа очраганда елмаеп күз кыса:

—Күрдөңме инде абзанның кем икәннен? Ул әле сина Саша Колесниковынны еш искә төшерер!—ди.

Хәзер планнарын озын һәм эчтәлекле итеп төзим. Дәрәстә күбрәк укучыларны катнаштыру өчен төрле алымнар эзим. Һәрберсенә аерым-аерым эш бирәм: берсе дәрәскә эпиграф әзерли, икенчесе күрсәтмә материалны тактага элөп куя, кайберләре, өстәмә материал табып, доклад ясыи. Хәеров дәрәсләргә кергәч бәйләнерлек урын калмасын дип тырышам. Юк! Алай түгел, дәрәс сөйләмим! Могыйныч өчен тырышмыйм! Минем бик яхшы укутучы буласым килә!

Сон булса да, башыма бер акыллы фикер килде, көндөшләр дә, дошманнар да, берьяклап начарлык эшлөсәләр, икенче яклап яхшылык эшлиләр. Көnlөшүдән мин Ниязга тин булыр өчен тырышам! Могыйныч аркасында үземә кечкенә тәҗрибә туплап, эш алымнарымны булдырам. Алар мина үсәргә булыша!

* * *

Менә салкын көз дә житте. Урамда карлы янгыр ява. Яна елга күп калмады. Рәхмәт сина, алтмышынчы ел! Безгә син рәхимле булдың! Калган көннәрен дә имин үтсен!

Октябрь бәйрәмендә Равилә Хәйдәргә кияүгә чыкты. Хәйдәрне ветеринар булганы өчен башта тин күрмәгәндәр инде. Нияздан өметен өзгәч, «санат булмаса солдат та ярап куйды». Ниязны никтер, тин күргән иде дә бит, ләкин ул минем үземә дә бик тап-таман ғына!

Юлларына ак җәймә, Равилә! Кеше иренә кызыгып йөргәнче, күптән башлы-күзле булырга иде! Төшкән жирәндә таш бул! Тик әле синен дә барыбер ачы яшьләрөн тамар. Тормыш арбасын сөйрәп, йөзеннен нурлары кимегәндә синен кебек берәрсә Хәйдәреннен башын әйләндерми калмас!

Мин хәзер дөньяга киләсе балам өчен көрәшәм, эшлим, яшим! Ярамаганны ашамыйм, эчмим.

—Ни ашыйсын килә, барысын да аша. Үзенне тыйма, синең хәлен яхшы,—ди Нияз.

Ул, минем эчкә янагын куеп, баланың кыймылдаганын тынлый да анын белән сөйләшә:

—Әй, малай, нык тибенмә, әниенне обижать итмә! Безнең янда уйнап йөргән Чулпанны тезенә утырта да:

—Кызым, әниң бәбәй алып кайтсынмы?—ди.

Чулпан, анлаган сыман: «Бәбәй, бәбәй!»—ди. Кызыбызның теле бик тиз ачыла, ул хәзер жөмлеләр төзеп сөйләшә.

Карынымда кыймылдаган икенче баламны кулларым белән сыйпыйм да, бала табасым искә төшкәч, куырылып китәм.

—И, Ходаем, рәхмәтләреннән ташлама! Исән-имин бәбәйләргә язсын, баламның дурт саны төгәл булсын, сау-сәламәт тусын!—дип ялварам.

Күңелемне башка нәрсә борчымый, жаным тыныч.

Нияз миннән канәгать:

—Гөлчәчәк, синең холкың жайлы, кемгә кияүгә чыксаң да бәхетле кеше булып яшәр иден! Сине укучыларың да белеп ярата! Шундый яхшы күнелле син!—ди.

Бәхет шушыдыр инде. Беләм, бәхетле тормыш чалт аяз күктән генә тормый. Язмыштан андый бәхет көтеп, артык күпне өмет итеп алданырга ярамый. Яшәү—көрәш бит ул!

Шулай да, үзәк өзелеп, газаплардан күнел канатлары шинең төшкәндә, зәңгәр Идел өстендәге ак пароход көтәдер кебек. Бүгенге авырлыкка чыдасан, алда рәхәтрәк булыр дип өметләнәсен, һаман бәхеткә омтыласын. Һәм бушка түгел...

Ачы кайгылар, үлем сөрәмнәре аркылы узганнан соң, тормыш тагын да кадерлерәк тоела.

Башыма бер хыялый уй килә: оймак «теге дөньяда» диләр. Балки без нәкъ шул «теге дөньяда» яшибездер? Оймакыбыз да, тәмугыбыз да шушындадыр?!

Тирә-ягыма карыйм да дөньяның гүзәллегенә исем китә: нурлы кояш астында шаулап үскән урманнар, шул урман аланнарында үскән көмеш сабаклы умырзаялар, тургай жырына күмелгән зәңгәр житен басулары, тауларыбыздан челтерәп аккан саф сулы чишмәләр, яна пешеп чыккан ипинен хуш исләре—барысы да безнең бәхет өчен яратылгандыр, шушы оймакта һәркемнен үз өлеше бардыр.

Мослим.

«Казан утлары» елъязмасы

Апрель

55 ел элек (1948) «Совет әдәбияты» журналында Гомәр Бәшировның «Намус» романы урын алган.

45 ел элек (1958) «Совет әдәбияты» журналында Фатих Хөснинен «Жәяүле кеше сукмагы» романы басылды.

35 ел элек (1968) «Казан утлары» журналында Мәдинә Маликованың «Казан каласы—таш кала» повесте, Наһар Нәжминен «Татар теле» шигыре дөнья күрдә.

25 ел элек (1978) «Казан утлары» журналында Шәйхи Маннурның «Чын сөю бармы?» исемле лирик повесте басылып чыкты.

«Безнең барлык—үзе бер вакыт...» Шулай яза шагыйрә үзенең бер шигырендә. Ә бит аның әле кабатланып килүче тагын шундый юллары да бар: «Вакытларны, вакытларны булмый туктатып...» Әйе, булмый. Әмма аның мизгелләрен жыр итә алган шагыйрә, шиксез, үзен бәхетле тоя.

Халисә Мөдәррисова атлы шагыйрәне инде утыз елдан артык вакыт беләм икән ләбаса! Житмеш беренче елның язында без, әле үзебез дә яшә саналган шагыйрьләр—Гәрәй Рәхим, Рөстәм Мингалим һәм мин Уфага, андагы университетның татар бүлеге оештырган шигърият—Тукай кичәсенә кунак итеп чакырылган идек. Кичә бик матур узды, күп дусларны күрдек (әлбәттә, мондый кичәләрнең берсеннән дә калмый торган Әнгам агай Атнабай да бар иде анда!) һәм яңаларын да таптык. Студент шагыйрьләрдән Госман Садә, һәм араларында иң яшә—унсигез яшьлек Халисә белән шунда таныштык. Шигырьләрен дә укыды ул—үзен дә, язганнарын да ошаттык, Казанга күчеп килергә кыстадык. Бигрәк тә мин: үземнең дә шулай күчү—Уфадан Казанга килү тәжрибәм бар иде бит! Әмма Халисәгә Уфадагы остазлары Наҗар Нәҗми, Әнгам Атнабайлар башкача кинәш бирде ахры... берәз вакыттан соң Госман Садәбез Казанга күчеп килсә дә, Халисә килмәде, күчмәде. Үз туфрагында үсәргә тиешле шагыйрь сурәте җанлана иде шигырьләрендә—нәкъ «яшел үлән»гә сәйранга чыккан «яшел бөбкә» халәте...

«Тәрәзәдә кояш байый, туар өчен яңасы» дип, йәки яшьлеккә хас садә сөю өзгәләнүләрендә—«бирегез сөйгәнәмне!» дип таләп итеп, һәм шул ук ярына: «Шакымыйча килеп кердең, шакымыйча чыгып кит»,—дип әйтергә көчләр дә табып, Халисәбез Уфадагы әдәби мохиттә, «Кызыл таң» исемле татарча газета каршындагы түгәрәктә үстә. Үзе дә университетның «Акчарлаklar» әдәби түгәрәген җитәкләде...

Бу очрашудан күңелдә бер якты тойгы калды һәм ... Казанга чакырып та, килмәвенә үкенеч белдереп шигырь язылды («Бер чакыру калды Уфа өчен, бер кайтаваз кайтты Казанга...» дигән юллары да истә!). Әмма Халисәбез Казанга кунак булып еш килә торды—әүвәл студентлар, ул чактагы яшә шагыйрьләр Зөлфәт, Роберт Миңнуллин, Шәмсия (Жиһангирова), Фәннур Сафин, Марсель Галиевләр белән танышты, дуслашты. Шигырь укулардан гөрләп торган тулай торактагы кичәләрдә мин дә булгаладым—яшьлеккә хас оштылышлар, әлбәттә, безгә дә йогынты ясагандыр... Кыскасы, багланлылар өзмәде. Татарстан матбугатында да шигырьләрен бастырды Халисә... Инде университет тәмамлап, Башкортстанның Илеш, Нуриман, үзе үскән Иглин районнарында укытучы, мәктәп директоры булып эшләргә өлгерде. Кияүгә чыгып, бер-бер артлы кыз һәм ул табып, инде гаиләсе белән күчеп, Нуриман районында эшкә башлады—район советы секретаре булып эшләде ул. Хәзер дә шунда—район культура бүлеген җитәкли. Кырыс, ирләрчә ныклык таләп ителгән эш!

Һәм шул вәзгыятьтә—шигырьләр язучы, иҗат. Пародокс кебек...

Халисәнең беренче китабы Уфада 1982 елда чыкты—«Көмеш дага» исемле, башкортча басма. Икенчесе—«Жәй уртасы» озақ еллардан соң—1993 елда басылды. Аннары—1995 тә—«Бытыргы көз»... Ә инде 1996 елда татарча «Балан» китабы дөнья күрде. Бу чорда Халисә турында җитди мәкаләләр, җәмләдән Наҗар ага Нәҗмиңнең бик жылы, матур тәнкийт язмасы басылды. Азақ ул мәкалә бездә—«Казан утлары»нда да дөнья күрде. «Казан утлары» дигәннән, төрлө елларда (әмма бүленеп торган чаклары

да булды... Бу—Уфада яшәүче татар шагыйрьләренең уртак язмышы иде. Фәрит Габдерәхим, Рим Идиятуллин, Рәшит Гатауллин, Нәжибә Әминова, Марис Нәзирев, Мөңир Вафин һәм башкаларныкы кебек, мөгаен...) Халисә безнең журнал сахифәләрендә дә күренә килде. Әмма... минем карашка, Халисәне Казанга, әдәби-мәдәни җәмәгатьчелеккә таныткан нәрсә—әүвәл аның җырлары булды бугай: «Их, мине, кыюсызны», «Утырмадың атларыма» һәм, албәтте инде, «Балан» кебек популяр җырларны күз алдында тотып әйтүем. Һәм бу танышлык, якынлык һаман да дәвам итә.

Шигырьләре белән дә шул хал. Китаплары басылгач, инде Татарстан язучылар берлеге ағзасы да булгач (без аны—Уфадан Рим Идиятуллин, Рәшит Гатауллин белән өчсәң бергә кабул итеп, ихлас сөенеп котлаган идек!), шагыйрәнең Казанга килүләре тагын да тансыкка әйләнде. Һәр килгәнендә яңа шигырьләр уку белән мәжлес-утырышлар булды, Тукай клубында да очрашу оештырдык, радиогода шигырьләрен яздырып, тапшыруларда яңгыраттык,—кыскасы, Казан мохитендә дә үз кешегә әйләнде ул. Рәвил Фәйзуллин да, Зәлфәт, Мөдәррислар да, Роберт Миңнуллин, Зиннур Мансур, Марсель Галиләү да әйтә алыр иде моны. Шагыйрәләр—әйitik, Эльмира Шәрифуллина белән дуслыгы да үзәк бер шигырь кебек. Үзгәнендә яшыләрне укып, мәсәлән, Луиза Янсуарның китабы белән танышкан, «яңа бер шагыйрь ачтым!» дип телефоннан сөенеп шылтыратуы да матур фал иде аның!

Х. Мөдәррисова бер төркем шагыйрьләр арасында. Уңнан сулга—Зәлфәт, М. Әбләм, Роб. Әхмәтжанов, Р. Гаташ.

ди ул җан, өзгәленеп. Һәм үз кадерен, бәһасен да белә Халисә:

Пәйгамбәр яры яшендә—
Минем ин пешкән чагым,—

дип яза шагыйрә, «Хисләргә туймас чагым»... «сөелеп туймас чагым» дип тә әйтергә онытмый. Илаһи Наз, аңлау көткән шагыйрә, хатын-кыз сүрәте бу! Шуңа да аның бу бабта үзгә тугрылыгын раслаган «үз юлымда һаман сөя яна, Пәйгамбәрләр тәкбир әйтерлек» дип язуы да сокландыра мине. Һәм минем күңел дөньяма аваздаш тоелган лирик героиняның «хисләр тантанасы»,—«әйтеп бетергесез хозурлыгы» да якин шул.

Син бар миндә—шуна гомәр көзем
Барлык язларыма торырлык(!).

Шушы юллары гына да Халисәнең төсләргә, сүрәтләргә бай шигъри палитрасын, назик һәм гору уй-фикерләр тулы күңел дөньясын укучыга ачып бирәдер, шаять. Әйе, хатын-кыз җаны бай: анда мэхәббәт ашкындырган яшь кызлар хисе дә, «Көмеш дага»га лаек тал хатыннар акылы да, шуларга тиң сабыр урманнар да, барлык нәфис затларның күз яше дә юып бетергә алмас канлы Чечня яралары да, гомумән, бөтен ыгы-зыгысы белән бүгенге заман-дәвер, хәтта дөнья җаме дә сыйган. Әлеге атаклы «Балан» җырындагы «әкерең генә, баштан сыйлап эндәшүче» Әни һаман-һаман баласына киңәш бирә әле. Әйе, инде колын итеп күрәп әйтә: «офыкны куып тотмыйлар, җитәм дип чапма, тилем... Офыгыңның зәңгәр чиге—нәкъ басып торган жирең»—ди Әнкә. Ә Колын—мәңгегә ашкынучы җыр күңеле нишли?

Шигырьләр, очрашулардан хатирәләр, гомәр, аккан вакыт... Алар турында—Халисәнең бик матур шигырь юллары бар.

Һәр очрашу безгә бөйрәм булсын
Тансык булсын дуслар ишеге.
Ә китүем һәрчак сагыш булсын,
Мөңгелеккә китү шикелле.

Гадилектә шул матурлык, шигърилек, дип, кат-кат әйтсә килә, мондый юлларга юлыккан. Ә алар Халисәдә күп, бик күп! Ә барыбер мисалга китерсә—сөенеч уртаклашасы килә. Башкаларга охшамаган, үзгә бер шигъри җан анда!

Мин—хатын-кыз, бары яратыгың,
Минем вакыт—кыска таң кебек,—

Очкыннар чәчә тояк.

Ә офык—һаман ерак.

Безгә бик таныш халәтне, ижади, шигъри яшәешнең нәкъ үзен ача, мөгаен, бу юллар! Һәм бу сурәтләр Халисә өчен бик табигый; алар—аның проза әсәрләрендә дә бар (бездә басылган повестен ғына хәтерлик!)...

Котлы булсын беренче юбилеең, Халисә сеңелем Мөдәррисова! Ижәт офыкларың гел шулай киң булсын—журналыбыз аша һаман укучыларыңа «тояк очкын»нарың барып ирешсен!

Рәлиф ГАТАШ

Халисә Мөдәррисова

МИНДӘ—СИН, ҺӘМ БЕЗДӘН—ЖЫР КАЛЫР

Вакыт

Вакыт толымнарын үрәм-сүтәм,
Кыш язларны көтәм һәрвакыт.
Агачларда—алтын, чәчтә—көмеш...
Кышларымны ғына,
Язларымны ғына,
Жәйләремне булмый туктатып.

Еллар ялына ябышып китим мәллә,
Учларымнан ага ком-вакыт,
Йөрәк жырым әле жырланмаган...
Елларымны ғына,
Айларымны ғына,
Көннәремне булмый туктатып.

Карашларың кагылып-кагылып китә,
Күзләремне яшерәм һәрвакыт.
Үкенермен әле, ник кыймадым?—
Сәгатъләрне генә,
Минутларны ғына,
Секундларны булмый туктатып.

Без мәңгегә жиргә килмәгәнбез,
Безнең барлык үзе—бер вакыт.
Бер-беребезнең—кадеребезне белик,
Вакытларны ғына,
Вакытларны ғына,
Вакытларны булмый туктатып.

Шэмэхэ төн

Шэмэхэ төн тынган күнелемнэ
Тагын алдаштырды. Күпкэ микэн,
Тиле йөрөк, сагину, эрнүлэрөң
Әле күптән генэ үткэн микэн?

Шэмэхэ төн, алмаз йолдызларны
Кабат жанда минем кабызмачы,
Март аеның салкын тамчыларын
Туңган йөрөгемэ тамызмачы.

Шэмэхэ төн, үтәрсең син тиздэн,
Белэм синең күпкэ түгелеңне.
Айгызытма югалтулар белэн
Өзгэлэнеп беткэн күнелемнэ.

Шэмэхэ төн, мине адаштырма,
Салма мине килер газаларга!...
Шэмэхэ төн, коткар, дия-дия,
Үзем керэм синең кочакларга.

Ялгыз тирәк

Су буенда ялгыз тирәк
Көннәрен көнгә тага,
Сары күлмәген чеметеп,
Чәчләрен чайкап ала.

Елгага тама яфраklar,
Агалар, юл алалар.
Бергәләшеп туалар да
Берәмләп югалалар.

Чыршы—яшел, усак—кызыл,
Каенның—ак күлмәге.
Югарырак, тау башында,
Агачларның күмәге.

Әллә яфрак, әллә тамчы,
Әллә яшь суга тама.
Күлмәк итәген чеметеп,
Тирәк чәч чайкап ала.

Ике арада

Тибрәлә болыт түбәмдә,
Уйнамый яшен-камчы.
Остаз кебек спас керде,—
Тәрәздә—елак тамчы.

Оеп калган кебек дөнья,
Тынган, тыелган жил дә.
Ә күнел күкләргә дөшә,
Нидер басса да иңгә.

Тыйма мине, күзләремдә
Эзләмә көзгә чалым.
Жәй дә, көз дә түгел жанда,
Минем дивана чагым.

Күнел сизә, зәңгәр күкләр
Тагын бер күкрәр әле,
Соң түгел, жәйләрнең көзгә
Авышкан гына мәле.

Авышкан гына мәле...

Хушлаша көз, китүендә—
 Үкенече, сагышы.
 Сары яфрак ява жиргә
 Көзнөң чагу нәкыше.

Үләннәрнең чал чәчендә
 Кырау күренеп кала,

Ертык болыттан бер учма
 Жылы нур төшөп ала.

Жылы нур... Бәллүр тамчылар,
 Жир—томан куенында.
 Бу—алдаткыч өмет-тамчы
 Өянке толымында.

Таң алдынан тагын буран,
 Март аеның соңгы жиле.
 Карамыйча тамчыларга,
 Ак кар белән күмә жирне.

Өерелә, бөтерелә,
 Дйтерсең лә кыш арада,

Күңелемә карлар ява,
 Салкыннардан кем аралар?

Яз—яз булыр, соңгы буран
 Соңгы тапкыр бөтерелер,
 Күңелемә яуган карлар
 Кайчан туктап, кайчан эрер?!

Үз илендә пәйгамбәрләр булмый,
 Булалмадым мин дә пәйгамбәр,
 Булды алар, булды, тик мин түгел
 Өлешенә көмеш тигәннәр.

Мин яраттым сине әрнү белән,
 Биш газәпкә булды бер рәхәт,
 Булдың миңа ятлар яры кебек,
 Бер җавапсыз гүя мэхәббәт.

Сөйкемле зат булалмадым синдә,
 Ни кылсам да күңел кителде,
 Үз өендә үги ана белән
 Үсеп килгән бала шикелле.

Денем өчен, дисәм, көнем өчен
 «Әппигә» дөнья биетте,
 Гөрләп торган табын түрләремдә
 Жыен әрсез җырлап туй итте.

Жыр башласам, җырны гайбәт күмдә,
 Сүз сөйләсәм—кабер салкыны,
 Иң битараф тынлык таш коймадай:
 «Син—чит, син—ят»,—дип талкыды.

Ә шулай да юка иңнәремдә
 Пәйгамбәрләр йөгә йөрәтәм:
 Кабатланмас фани бу дөнъяның
 Нәр мизгелен бакый җыр итәм.

Үз илендә пәйгамбәрләр булмый,
 Булмасам да мин дә пәйгамбәр,
 Минем авыр йөктән хәзинәсен
 Үзе алыр үзенә тигәннәр.

Менә синнән барсы шушы калган:
Өем кәгазь, шуны актарам:
Менә кикпән чәчәк, бөртек сәдәп,
Көндәлекләр, хатлар, котлаулар.

Һәрберсендә синең булмыш ята,
Синнән бер уй, бер моң, бер фикер.
Күп нокталар, сорау, сүзсез өндәү,
Һәр сызатлар сине бар итер.

Бу вакытның мизгел кадерләрен
Белеп бетермәдем мин-исәр,
Үткәннәрнең жансыз кочагына
Хатирәләр дигән жил исәр.

Жил исәр дә, тынар, мең мәшәкәт
Тагын салыр үзенең кынына.
Тик бар булмыш синең белән бергә
Житеп бара гомер кырына.

Син һәр жирдә: миндә, бар тирәдә,
Төнгә күктә, утта, һавада,
Ялгыз жылкән кебек киң дәрьяда,
Ерак учак кебек далада.

Синнән калган истәлекләр—миндә,
Ә соң минем
Үткәннәргә кемнәр актары?
Кемнәр ачса, кемнәр караса да
Миндә—син, һәм бездән жыр калыр.

Кәлтә эзе

Апрель киче, яшел урман,
Индә синең куллар...
Ай, урау һәм бик бормалы
Булды безнең юллар.

Затлы бүләк—яшма кумта
Өстәлемдә балкый,
Капкачында—көмеш кәлтә
Үзенә урын тапмый.

Алтын тажын кырын салып
Ята көмеш кәлтә,
Икебезнең арабызга
Кора корыч ятмә.

Ураласың шул ятмәгә,
Жаның юатасың,
Кабатланмас бу елларны,
Мине югалтасың,
Югалтасың һәм үзеңне
Юкка юатасың.

Апрель киче, утлы тамчы
Үзәкләргә тамды.
Алтын тажлы көмеш кәлтә
Зәһәрләнеп янды.

Сөюенән күңелемдә
Кәлтә эзе калды.

КОЛЫН

Жил белән яфрак куыша—
Кояшлы көзгә болын.
Тупылдатып баскан саен,
Шөлдергә колак сала да,
Баш чайкап ала колын.
Күптән аны үзенә тарта
Һәм күрәсе килә бик:
Офык аша ниләр ята,
Әнә, тауның түбәсеннән
Кыеп үтә зәңгәр чик.
Жилләрие уза колын,
Тояклар ота жырын,
Шук шөлдер чыңлап ала,
Ял астыннан мут елмаеп
Әнисе карап кала.
Тик ни хикмәт, чапкан саен,
Житә алмый офыкка.
Башын иеп кире килә,
Һәм әнкәсе сабыр гына
Серләр сөйли колынга:
«Офыкны куып тотмыйлар,
Житәм дип чапма, тилем,
Офыгыңның зәңгәр чиге
Нәкъ басып торган жирең».
Әни шаяртадыр диеп,
Ышанмый аңа колын,
Тупылдап басып ала,
Һәм шөлдер чыңлап кала.
Зәңгәр чиккә житәм диеп,
Жилләрие узып чаба.

Очкыннар чәчә тояк,
Ә офык һаман ерак...

**Гөлназ
Вәлиева**

ОЛЫЛАР ӨЧЕН ИКЕ ӘКИЯТ

Аю көенә

Урман—колак, кыр—күз, дигәннәр бабайлар. Чыннан да, урманга керсән, шылт иткән аваз да колакны торгыза бит.

Ә ул көнне кем генә урманда булса да, гармун уйнаган кебек тавышлар ишетеп кайткан. Гармуны да, кешесе дә күренми, ә чытырманлыктан ниндидер өзек-өзек көй чыга икән. «Әкият!»—диярсез. Әкият шул.

Әлеге гармунны урман аланында безнен авыл яшьләре калдырган. Яшьләр уйнап-биеп күнел ачкач, дөгрәү генә кузгалып, машиналарга төялешеп кайтып киткәннәр. Гармун турында искә төшерүче булмаган. Шулай итеп, биек үлән арасында онытылып калган гармун. Бәлки әле юри качып калгандыр: сәгәтләр бие уйнап төмам арыган-алжыган булган ул.

Жилбәзәк гармун кырмыска түмгәкләре арасында ниләр кичергән булып иде, аны шул тирәдән йөгереп баручы куян малае абайлап алган. Башта бик каты курыккан, аннары йөгереп кайтып, күршәдәге Тиен егетенә әйткән: «Чикләвек абый! Авылдан килгән кишер малайлары безнен урманга бомба куеп калдырмадылармы икән?!»—дигән. Агачлар шаулавыннан—урман радиосыннан көн саен шомлы хәбәрләр ишетеп торганга, хәтта Куян баласынын да уенда шул икән.

Тиен әлеге аланга якынак бер агач башына менеп караган. Анын бу тирәдә авыл яшьләре күнел ачканын әллә ничә мәртәбә күзәтеп торганы бар, шуна әлеге «бомба»нын гармун икәннән чамалап алган.

Хуш. Тиен егете бик мут та, кызыксынучан да икән. Гармун кадәр

гармун кулга төшкөч, аны уйнап карарга уйлаган. Гармуннан бик матур булып чикләвек ваткан, гөмбө кимергән кебек тавышлар чыккан. Тиенгә бу көй бик ошаган, әмма үзенен кичәдән бирле ач йөрүе исенә төшөп, туктап калган. Ул арада гармун тавышына карт Төлке килеп житкән. Анын да авыл тирәсенә барганда гармун уйнаганның күргәнә бар, шуны бер сыздырып карыйсы килә икән. Гармунның кайсы гына теленә басмасын Төлке бабай, этәч кычкырган, тавыклар кыткылдаган тавыш ишетелә, ди. Куян малае куркып хәтта як-ягына карана башлаган.

«Әй, Төлке абзый, син гармун шыгырдата белмисең икән. Әллә нинди ят тавышлар чыга»,—дигән Тиен, моны тыңлап торгач.

Карт Төлкенен ачуы килгән: «Үзен уйнаганны колагың ишетмәгәндер шул. Син шыгырдатканда бөтенләй дә көй чыкмый иде»,—дигән.

Бәхәс зурга киткән, болар гаделлек эзләп Бүре өненә юнәлгәннәр. Бүре дә, Тиен кебек үк ач, шуна бик ачулы икән. Чакырылмаган кунакларның сүзләрен юнәлп тыңламаган да. Гармунны иснәштереп караган да: «Мин кипкән тирене ашамыйм, ясалма сөякне кимермим»,—дип, Төлке белән Тиенне куып ук жибәргән. Артларыннан кычкырып калган: «Гармун бакасы ашарга—мине кытай яки француз бүресе дип белдегезме әллә?»—дигән.

«Әйдә әле, Аю агай янына барыйк. Гәүдәгә дәү булса да, ул мондый ук тупас түгел»,—дигән Тиен.

Аю бу урманга тайгадан килеп адашкан, гел туган ягын сагынып монланган, шуна күрә шактый юаш та икән. Юаш булса да, урманның хужасына әверелеп, бөтен жанварларны үз тирәсенә туулап яшәгән ул. Аю агайны бигрәк тә юмартлыгы өчен ураталар, ди. Авыл умарталыгын басып кайткач, ул кечкенә генә урман күлендә бал әчетә, аннары шуның белән барлык жәнлек-жанварларны сыйлый... Шул күлдә яшәүче Баканың, әллә инде эчүгә сабышып, сонгы араларда көн-төн бакылдап ятуын да шул Аюның юмартлыгыннан күрәләр.

«Аю-әппәс, ялгызың гына моңаеп утырма әле»,—дип моны имән төбөндә йокымсырап утырган төшеннән уятканнар. Аюның кәефле чагы икән, Төлкәдән алып гармунны бер тарткан,—күрекләрен өзеп чыгара язган. Үзе уйнаган жайга үкереп жырлап та жибәргән. «Урман—чытырман, закун—тайга!»,—дип, бала чагында ук ишеткән жырны сузган аю.

Төлке белән Тиен, аның шулкадәр ямьсез үкерүен ишетеп, телсез калганнар.

Беренче булып карт Төлке анына килгән. «Авил тирәсендә йөргәндә гармунчы аю дигәннәрен ишетеп калган идем. Ул син икәнсең ләбаса, Аю абзый! Бигрәк шәп уйныйсың, йоннарны кабарта!»—дигән.

Тиен исә үзе уйлаганны әйткән. «Колагына аю баскандыр синен, Аю агай. Гармун да түгел, аккордеон дигәннәре дә түгел, акырдиун ахрысы кулында, бигрәк иләмсез акыра»,—дигән.

Аю боларның сүзенә игътибар итеп тормастан, гармунның телләре коелганчы, күрекләре теткәләнгәнче уйнаган.

Икенче көнне, исләренә төшөп, авылдан килгән егетләр ялгыз имән төбеннән гармунның өзек каешын гына табып алганнар.

Аю чыгарган көй исә, шул көннән башлап, Төлке тәкъдире белән, урман гимны булып киткән. Һәр танда, нәкъ теге урыс әкиятендәгечә, сынган агач кәүсәсендәгә йомыкчаларны шангырдатып шул «гимн»ны уйныйлар да, урмандагы төрле жанварларны сискәндереп уяталар, имеш.

...Шуның белән әкият тә бетәргә тиеш иде. Бер нәрсәне әйтергә онытканмын. Икенче көнне Аю янына карт Төлке тагын килгән. «Син, жанварлар атасы, гармун уйнау белән мавыгып, Тиеннең ни әйткәнен ишетми калдың, ахрысы»,—дигән.

Шул көнне үк Тиенне нәсел-нәсәбе белән күршәдәгә юкә урманына күчәргә гармун чыгарганнар. Каен тузына язган беркетмәгә «үз теләге белән» дип теркәгәннәр. Чөнки юкә урманына күченеп китәргә үл үзе дә бик шатланып риза булган.

Монарчы үз урманыннан читкә чыкканы булмаган шул Тиеннен. Ул әле чикләвекнен юкада үсмәгән белми икән.

Кардәшең Ишәк булса...

Бервакыт Татар авылына Ишәк кайтып төшә. Сыртында—ябык кына бер капчык, салпы колаклы башы да түбән салынган, ди. Ачыгудан, арып-талчыгудан Ишәкнен башы әйләнә, күз аллары карангылана. Авыл урамына керү белән, аның борынын кытыклап солы исе килә, колагына әллә нинди тавышлар ишетелгәндәй була. Ашарга чакыралар, имеш тә, ул арада ниндидер ят ишәкләр: «Мин ашыйм, мин, мин!» дип, утлык тирәсәндә талаша ук башлаганнар икән. Безнең Ишәк тә шул мәлне башын күтәрәп, урысчалап: «И я!»—дип кычкыра. «Иа, иа!»—дип кабатлый ул: ач юлчыны онытып калдырмасыннар!

Кинәт Ишәкнен каршысына ефәк яллы, сылу торыклы Ат килеп чыга. Аның беркайчан да ишәк дигән хайванны күргәне юк икән.

—Син кем буласың?—дип сорый гажәпләнгән Ат.

—Хәзерге көндә Ишәк,—ди Салпы Колак.—Ләкин минем бабаларым сезнен нәселдән. Кушаматыбыз да—«аттан азганнар». Шул кушамат белән күпме интектерделәр!..

—Хуш,—дигән әле һаман да аптырабрак торган Ат.—Ә монда ничек килеп чыктын да ни кәсеп итеп йөрүен?

—Чыгышыбыз белән бу яктан, Татар авылыннан без, дип сөйли иде бабай. Ат булуын оныта алмый интекте, бахыр... Заманалар үзгәргән чакта хужалары белән бергә әлегә Ат-бабам Урта Азиягә күчеп киткән. Шунда яшәп калганнар. Татар агай—бабамның хужасы—яна шартларга жайлашып, милләтен алыштырган. Кырын карамасыннар дип, хәтта атын да ишәк дип яздырган. Ишәк арасында яши торгач, Ат-бабакайның оныклары инде чын ишәк булып туа башлаганнар. Менә мин—бишенче буын ишәк бугай инде.

—Без монда дунгыз фермасыннан тизәк түккәндә, сез анда мамык ташыгансыз алайч!

—Тормыш бер урында гына тормый шул. Сонгы елларда без яшәгән якларда тормышлар кыенлашты...—дип авыр сулый да Ишәк, сүзен дәвам итә.—Ризык эзләп, Ат-бабакаемның бу авылдагы туганнары сыендырмасы дип, кайтып барышым. Бәлки, без синен белән ерак туганбыздыр әле, булыш мина.

Ат, башын чөеп, ялларын селки-селки, кешнәп көлә.

—Нинди ризык, нинди эш булсын сина, жылы як иркәсе! Үземә дә сан юк, брат,—ди ул, көлүеннән туктап. Аннары:—Хәер... бәлки, кирәгебез чыгар әле: тракторлары ватык, ягулыкка да акчалары юк бит,—дип куя.

Чыннан да, авылда эш әкреләп атларга күчә бара. Киң күнелле Ат, Ишәкне кызганып, аны да үз араларына кертә. Шулай итеп, бергә эшли башлыйлар болар.

Ат сабанга жигелгәндә, Ишәк, надан булса да, аның күпме жир сөргәннен хисаплап тора. Ат йөк тартканда, Ишәк күчәр майларга дөгет эзләп күрше авылга китә. Бер хәйләсен сизсәләр, икенчесен таба, кисәтү ясасалар—бөтенләй үк киреләнә башлый.

Ат урынына эшләсә дә, Атның үзенә солы түгел, салам бирүче дә юк. Атка илтифат булмаганда, Ишәккә исләре китми, билгеле. Шунлыктан, бер көнне болар—туганнан туган Ат белән Ишәк, печән эзләп, урманга китәләр.

Кинәт каршыларына бер дәү карт Аю чыга. Боларны ботарлап ташларга сәбәп эзләп, бәйләнергә тотына.

—Бу авылның минем алда бурычы бар,—ди Аю.—Узган елны бал салымын түләми калдырдылар,—ди.

Ишәк куркуыннан койрыгын күтәреп үкерә:

—Үзегез күрәп торасыз, мин—чит мәмләкәт хайваны! Атны да урман читендә генә очраттым. Гомумән, Татар авылына һичбер катнашым юк. Монда мин үзем дә тоткын хәлендә,—дип елый ук башлый. —Бурычлары бар икән, әнә, Ат җавап тотсын,—ди.

Ат исә, акыллы күзләрен монсуландырып, берни дәшми...

Аю Атны алып кала. Ишәк исә, шулай жинел котылуына шатланып, авылга кайтып китә.

Икәүдән-икәү генә калгач, Аю Атка болай ди:

—Иә, тынычлан, мин ишәк итен генә түгел, ат итен дә ашамыйм.

Миңа хезмәтче кирәк.

Һәм Ат, язмышына буйсынып, карурманда кала.

Ә Ишәккә кайта-кайта уй керә. Ат абзарындагылар: «Нигә Атнын үзен генә карурманда, Аю кулында калдырдын? Үз тиренне саклар өчен бездән ваз кичтәнме?»—дип сорасалар, нишләргә? Ялгызы ғына ничек исән-имин котылуын аңлатырга туры киләчәк бит.

Уйлый торгач, Ишәк хәйлә кора: «Ат мине карурманга явыз ният белән алып кергән икән! Аю белән берләшеп, мине харап итмәкче булган!»—дип сөйли. Ә Атнын туган-тумачаларын: «Ул, үзенен затлы-кыргый нәселдән икәнлеген әйтеп, кешеләр кулында җәфа чигүеннән зарланды. Аю аны урман киеге итеп таныды»,—дип алдалый. Ялганы шик тудырмасын өчен: «Ярый инде, кардәшлек хакына Ат мине Аюдан аралады»,—дип эзне адаштыра.

Беркатлы ат кавеме Ишәккә ышана, аның батырлыгына, тутрылыгына соклана. Ә бичара Ат хыянәтче дип игълан ителә.

...Сез әле бусын да әкият диярсез? Ышанмасагыз, Фәлән районнын Татар авылына барып карагыз. Андагы иң текә түбәле абзар—Ишәк абзагыныкы булып. Үзен күрсән, танырлык түгел, диләр: муенына затлы чылбыр аскан, тиресе ялтгырап тора, симезлегеннән көчкә селкенә, имеш. Симерми ни, Ишәк бит хәзер атлар өстеннән зу-у-ур нәчәлник булган икән.

...Атлар аны үзләре сайлап куйган.

Киләсе санда укыгыз:

"Егет үзе чыннан да яшь иде, матур иде, озын буйлы, мускуллары да ташып тора. Әгәр аның башына ишәк белән сукмасалар, ул өркәп калмас, барысын да як-якка чөеп кенә атар иде. Яшь бит әле, тәҗрибәсе дә җитәрлек түгелдер, сугыштырга да өйрәнмәгәндер..." Бу юллар **Рафаэль Сибатның** "Инабәт" исемле фәлсәфи романыннан алынды. Ерактагы авылдан Азак диңгезенә балык эшенә килгән Мөхәммәт атлы татар егетенең гажәеп тормышы вә мажаралары хакында сөйләүче бу әсәр белән әдәбият сөючеләр журналынң май санында таныша башлаячак.

Укучыларга шулай ук **Гөлчәчәк Галиеваның** "Өметләр өзелгәч" дигән яңа повесте, **Газинура Морат, Булат Рәфиков, Рифа Рахман** шигырьләре тәкъдим ителәчәк. "Әдәби тәнкыйть" рубрикасында исә "Татар әдәбияты тарихы"ның VI томы хакында галимнәребез һәм язучыларыбызның җитди сөйләшү йомгаклары урын алачак.

Гадәттәгечә, татар тарихына, бүгенге вәзгыятькә, сәнгатькә, йолаларыбызга багышланган материаллар да бай һәм кызыклы булып дип көтелә.

Рөстәм
Мингалим

ЖАНЫМ ЧАҢЫ

Күпләр сорагына бер җавап

Кайда чыккан, имеш, кеше?—
күпләр шулай баш вата...
... Аналары су сибә дә,
 кызлары чәчәк ата.
Ни чыкмас та,
 кайдан чыкмас,
чиксезлек бу!—шул кызык!
... Әнә, Дөддел—
 канатлы тай—
очкан... йолдыз тамызып.
Түлке артык чуарлаган,
 кичерик, яшьлектәндер.
Ни хәлләрдә хәзер үзе,
 кай тарафка киткәндер?!
Сылап киткән ул Галәмгә
 Айны да, Кояшны да...
Кайдан чыккан, имеш, кеше?—
Сораумы бу, йа Хоода?!
Шул тай юеш жир тамызган,
яралгансыз шунда сез:
димәк, Алла бакчасында
 кыймылдыйсыз һәммәгез.
Сез биектә һәм бөекләр!—
 моны белү бик кирәк.

...Алла кушып—
 бакча кипсә,
 чиксезлеккә жирне сипсә?!
 Да-а-а, хәлегез хәтәrrәк!

Каләмдәшем Хәйдәр истәлегенә

Бик елак көн—
 «Яхшы хужа этен
 өйдән чыгармаслык!»—дигәндәй.
 ... Резин итек, ак плащың киеп,
 иртүк килдең миңа ярдәмгә:
 —Бергә-бергә,
 абый,
 без яшәрбез!—дидең,
 Юньсез малай, вәгдәң кайда соң?

Бер мэл—миңа,
 башкаларга ләм-мим—
 дөньядан ук китеп баргансың.

Озата алмадым ич соңгы юлга,
 күрми калдым—жанны шул кисә.
 Бер ел йөрим сиңа ачуланып,
 гаепсез лә үзең, югыйсә...

Ничек алдандың да иярдең син
 Үлем кыяфәтле язмышка?!
 Уең—сәнгать, буең сәнгать иде,
 тере сәнгать идең, мальчишка!
 Каты әйткәч, әйтим йомшагын да,
 ишетмәсәң һәм ишетсәң дә...
 Машинакада¹ һаман шигыр чүким,
 акча гына артмый кесәмдә.
 ... Туздырдылар Казансуның ярын
 без тергезгән учак урынын.
 Шагыйрь Мирза
 килгәч күрмәс бүтән
 безнең анда басып торуны;
 Ленин күперен яңарттылар, тик ул
 Хәйдәр үзарга да ярамый.
 Тукталышлар—«Кутуй» һәм «Чишмәле»
 тора әле синсез каралып.

Галәм үзе болай якты гына.
 Шуңда сине күрмим бит һаман.
 ... Чиксезлекнең чиксез бер жирендә
 очрашырбыз кебек янадан...

¹Кайчандыр Хәйдәрнең язу машинасын сатып алган идем.

Әнкәйне жирләгәч

Әмисактан гөрләгән су
гөрләп кала әле.
Һәм исәннәр яшәп кала,
гөлләр кала әле.
Яшибез дип бергә-бергә
юанасы килә.
Чынлыктан качып шигырьгә,
югаласы килә.
Бик әрнетә икән чынлык,
әрнә жирем-кырым.
Өер-өер саллар сыман
йөзә матәм жыры.
Бер якында, бер еракта
сәер кара көлеш...

Бин кемдер ыштансыз да
тәһарәтсез килеш...
Кемдер илләр данын—егып,
канын—ерып кичә...
Үз юлдашын буа кемдер,
кемдер агу эчә...
Әмисактан гөрләгән су
эчәр өчен иде...
... Исәннәргә жаным чаңы
ишетелмидер инде.
Жибәrmәсләр иде жирнең
болай ук кадерен:
бу жир—минем әткәй белән
әнкәй кабере!

Үземә

Без актарган таулар артта калды,
таш күтәрер көчем калмады.
Көчем хәзер—сирәк бәйрәмнәрдә
йөз грамм да ярты алмалык.
Узды-китте яшьлек сәер чорда,
сәерләтеп узды жанымны:
—Яшь кызлар!—дип, өзелеп-ялганмадым,
картраклары—күзгә чалынды.
Уйлап шуны хәзер елмаям да,
сызланам да кайчак утырып.
Мин гомерне тормыш учагына
яктым бугай артык тутырып.
«Татлы малай-йокы» йокламадым,
саташулы булды төннәрем.
Төшкә керде күрше матур ана,
мин иреннән аны көнләдем.
Егет булган көннәрем дә сәер,
саташулы төнгә әверелде.
Муенымнан иде яшьтәшләрем,
яшем житмәсләргә үрелдем...
Әти булып кемгә бәхет бирдем,
үзем йөрдем дөрләп-куанып?!
Бүтәнгәчә янып бетмәгәнгә—
мин тилегә һәйкәл куярлык.
Көләр идем карап, һәйкәлем юк
һәм күңелдә нәни бер шом бар:
бу елларда нык картайдым ахры,
гел чалына күзгә яшь кызлар.

Тентү яки бердәнбер жәй

Уз бүлмәгә, бу мин генә,
син дә үзең шикелле.
Ямьсез дә син үзең кебек,
нәкъ үзеңчә—сөйкемле.

Дөнья тар ул, очраштыра,
ник очрадың кыш көнө?
Әллә хәзер гел кыш кына,
чын жәйләр дә беттеме?

Бар иде бит минем жәем,
кайнар учак... һәм чәе—
соңгы жәйләр арасында,
әйе, бердәнбер жәем!

Исеңдәдер—юлың ялгыш
минем юлга юлыкты.
Син яшь идең.
Бүгенгедәй,
мин карт жүләр ул чакта.
Учак янды чарт-чарт итеп,
чырык-чырык син көлдең.
Юк, көлмәдең, син ул жәйгә
шигырь булып бөркелдең.
Минем дә жан шигъри иде,
шактый күпне сөйләттең.
Тыңладың да... Үзең миңа
хәтәр сүзләр дә әйттең.
—Карт шайтан!—дип,
 әчеттереп,
 күнеләмә чәнчеден.—
Ата беләм мин сүз белән!
Үтерәм сине!—дидең...

Мин сүз белән тенти беләм,
ярый, артык жәелмим:
—Сал туныңны,
 хәзер тентим,
кай жиреңә яшердең син
шул бердәнбер жәемне?!

Төшеп югалма икән

(Өч хатын-кыз тавышына бер шигърь)

Иркәм, иркәм дигән булды,
карады күзләремә.
Шикәр иде, ширбәт иде,
бал иде сүзләрендә.
Ай иркәм,
вай иркәм!
Яр сөяргә ашыкма да,
соңга да калма икән.
Мәхәббәт дәрәжәсенә
төшеп югалма икән.

Иркәм, иркәм дигән булды,
баш куйды иңнәремә.
Мәңге янар учак булып
урнашты йөрәгемә.
Ай иркәм,

вай иркәм!
Яр сөяргә ашыкма да,
соңга да калма икән.
Мәхәббәт дәрәжәсенә
төшеп югалма икән.

Иркәм, иркәм дигәнәң
нигә ышандың диләр.
Өйләнде дә хатыныннан
инде бушамый диләр.
Ай иркәм,
вай иркәм!
Яр сөяргә ашыкма да,
соңга да калма икән.
Мәхәббәт дәрәжәсенә
төшеп югалма икән.

Нурулла
Гариф

ҮТКӘННӘРГӘ СӘЯХӘТ

ЮЛҖАЗМА

ЧОР СУЛЫШЫ, халыклар язмышы, яшәү фәлсәфәсе юлҗазмаларда ачык чагыла. Дөнья без күргән, күзаллаганга караганда күпкә зуррак һәм катлаулырак икән. Һәркем торган жиренә, эшләгән эшенә, алган белеменә бөйлә калыплашкан акылына таянып үз йөген йөртә. Халыкларныкы да шулай. Аларның йөкләре төрлечә: кемнең авыр, кемнең жеңел дигендәй. Шунлыктан, кемдер түзәргә, түзә алмаганны изелеп-сытылып яшәргә мәжбүр. Шуңа йөк астында юкка чыгып, дөнья тарихынан төшөп калган милләتلәр дә бихисап. Йөкләрен башкалар сыртында йөртүчеләре дә бар. Алары акланыр өчен мөкәррәлә корырга, сугышлар алып барырга, радио-телевидение, гәзит-журналларны үз кулларына алып, көн-төн сөйләп, ялган күрсәтөп торырга мәжбүр. Аларга да авыр, һәр кешегә авыр бу дөньяда. Яхшылыктамы, яманлыктамы—һәркем тырышырга, дөнья арбасыннан төшөп калмас өчен көрешергә, сугышырга мәжбүр. Дөнья кырыс. Аң-белем артып, яшәү рәвешенә яхшырып торуына карамастан, бүгенге кешеләк дөньясы да кырыс. Үткәннәрнең кырыслыгы кыргыйлыктан торган. Бүгенгесә, Чечен жирендәгесә кебек. Әмма һаман алга китеш юк. Өлө ике ел элек кенә егерменче гасырның кыргыйлыгын үз сыртында татыган чечен халкы жирендә кабат Мәскәү сәясәтенә караңгы болытлары куера. Бу юлы да кем жеңүгә белән бетмәсен, ул кешеләр күңелендәгә авыр тойгы, югалтулары, төзәлмәслек яралары белән Рәсәй тарихында үз урынын алачак. Алты гасыр элек жыелган болытлар ике меңенчә елга кәргәндә дә таралмаска охшаган. Тик ул көчсезләнеп, урыны-урыны белән тоныкканган, ерткалганган, тишкәләнган инде. Аның артында Ходай тарафыннан бар милләتلәргә дә нурын тигез, бер төрлө чәчәргә тиешле кояш барлыгы да беленеп тора. Адам баласы уйлана, үзгәрешләргә яхшылыкка юрый, өмет, ният кора.

Адам баласы юлларда да йөрми тормый. Аның күрү, ишетү, сизү сәләте киләчәккә өмет баглап, бар дөняны айкый бирә.

* * *

1999 ЕЛ. Август уртасы. Башлангыч сыйныфта укучы улымны ияртеп, икенче ел рәттән сафәргә чыгам. Юлыбыз тарихчы-галим Альберт Борханов оештырган археология экспедициясә белән Әстерхан якларына, төгәлрәк әйткәндә Алтын Урда—Жучи Олысы башкаласы Сарай Бату шөһәренә юнәлгән. Беренче елны үз иркебез белән поездга утырып төвәккәлләсәк, икенчесендә уңайлыклары булган автобус белән Казаннан ук юл алабыз. Ерак юлларда еш йөрелмөгәч,

аның үзенә генә хас канун-тәртипләрен дә белмибезд. Дөньясының үзгәрүен дә Мәскәү дикторларына ышанып, йомшак диванга ятып, телевизордан гына күзәтәп яту. Яшәү рәвешебез, заман сулышы Казанда ук сизелде. Үзем белән барган, житәкләшер өчен дә кулын югары сузгарга мәжбүр булган улыма билет алу өчен туу таныклығын алырга тиеш булганмын икән. Күпме аңлатырга тырышсам да файдасы булмады. Билет кассасы төбөндә озак сөйләшмиләр. Монда сүз бер:—«Не видишь что в России творится?». Минем көлөпүшләр кечкенә улымда да террорчы күреләр. Әмма уйлардан да тиз айныталар монда. Юл йөрөп, шомарып беткән чират халкы да жыландай ысылдый башлады. Шулай да, бер игелеклесе килеп, ватык урыс телендә:

—Энекеш, борчылма, вагон хужасына акча төртсәң, малаң гына түгел, үзең дә билетсыз барырсың. Кирәк булса, Чечнясына да утыртып жиберерләр. Кайда яшагәнеңне белмисеңме әллә, нигә юкка борчыласың, дөньясына кичә генә килмәгәнсеңдер бит...—дип, жиңелчә шөптәлөп, тынычландырды.

Дөрестән дә, вагон хужабикәсә белән уртаҡ телне беренчә сүздән ук таптык. Табыш керәсенә ул әле шат булып, юл буге безгә яхшы мөһәмәлә дә күрсәтөчөк. Бу илдә бары да сатыла икән. Ә миңа нәрсә... акчаны кемгә бирсәм дә барыбер түгелмени? Юлчының колда булуы хәерле!

Вагонга кереп урнаштык. Тирә ягыбыз юлчылар, аларны озатып йөрүчеләр белән кайный. Юл мәшәкатләре һәркемгә житәрлек. Уңайлык яратучылары өчен аерым купе-вагоннары да бар, тик акчаңны гына ике тапкыр артыграк түлә. Вагонда—ара-тирә татар сүзләре кысылган урыс сөйләмә. Китүчеләрнең күбесә туган телләрен оныткан чит як татарлары. Кем Элистага, кемнең әле Грузиягә чаклы барып житәсә бар. Казакыстан төбөгөндә яшәүче милләттәшләренң дә бу тарафтан юл тотулары. Барысының да күзә—төрөздә. Ә анда әле кабат-кабат исләренә төшөп, күңелләрен уйнатачак онытылмас мизгелләр: Казан, Колшәриф мәчете, Кремль күренеше, Елан тавы, Идел елгасы...

Күңелләренң нечкөргән вакыты. Әмма дөньясының юньсезлегә вагон эченә үтөп керергә өлгергән. Барысы да кырык алты сәгатькә бер вагон эченә сыешуга карамастан, аның хужасы бәдрәф ишегенә сөялгән бер юлчы белән тиргәшә. Сүзләреннән колактар шиңеп төшөрлек...

Сәгатъ бишенчегә китте. Буа төбөгән узып барабыз икән. Борчулу, юл мәшәкатләре белән күпләрнең әле төшкә ашлары да ашалмаган. Акрынлап юлчылар сумка бикләрен, пакетларын шыгырдатып, ризыкларын чыгара башлый. Аларны юл буге шул сумкалары туйдырачак. Ә безнең ризыгыбыз бер-ике утырырлык. Без моңа соңыннан үкөнөчөкбез әле. Юл бөясә, юлда йөргәндәгә аш-су бөясенә караганда, күпкә ким икән. Бер сум сиксән тиенлек пакетлы токмач без барасы Хәрәбәле районына житкәнчә дүрт сумга, ө биш сумлык су туғыз сумга менәчөк иде. Юкка гына юлчыларның телләрнең макталмый икән бу Казан. Ризыгың да төмлә, татлы суларың да арзан икән синең.

Сәгатъ кичкә жиде. Сембер каласына житөп киләбез...

Поездга—нәрсә? Аның үз торышы, үз язмышы. Вакыты житүгә үк, бар юлчыларының мәшәкатен үзенә төяп, Сарытау якларына юл тотты. Алда беренчә көн хисләре кайначак йокысыз төн. Поезд төгөрмәчләре өйтерсәң лә бу көннөрдән алты-жиде йөз еллар элек узган атларның тояк эзләре тавышын кабатлап, нөкә безненчә сөйләшә. Токта-тык, токта-тык. Без кичә бар идек, бүген юк, бар да-юк, бар да-юк. Борылышларда тавышы үзгәрәп, ара-тирә башкача да уйланып:—без-з-нең давамчылык сез-з-лөрдә... сез-з-лөрдән соң безнең давамчылык булыр-р-мы?... булыр-р-мы?... булыр-р-мы?... дил. Үңгырашып кат-кат сорый да, булыр-р-р!—дигән нык өмет белән туктап кала. Уйларымнан бүленеп, төгә тукталышның аталышын белер өчен башымны төрөзгә тыгам. Тарлык-Тарловка тукталышы. Картаны алып күз салам. Иделнең иң тар урыннарының берсе. Борынгы кичү урыны, сөүдә юлы. Аның тирә-ягында борынгы шөһәрлекләр...

Иртәнге як. Йоклап алынган. Юлчыларның еш йөрүчеләре: «Сызраның уздык инде»,—дип сөйләшәләр. Поезд ара-тирә туктаса да үзенң тукулдавын белә. Табигать тө үзгәргән инде. Дала хасиятләрен ныграк күрсәтә. Һава барган саен кыза. Кабатлана торган ике күренешкә игътибар итәм. Ары киткән саен сирәгрәк очраган авылларның барысы да бер төрлө һәм йортларының хөкүмәт тарафыннан төзелгәнлегә күзгә ташланып тора. Дөньялар күптән үзгәрәп, дин өчен иркенлек туса да, шөһәрләрдән башка авылларның ник берсендә чиркәү манарасы булсын. Аларның тирә-ягында иксез-чиксез

яшеллеккә төрөнгән иркенлек. Күпме барып, ник берсенең тирәсендә сыер яисе сарык көтүе күренсән. Ихтиярсыздан үземнең туган як иске төшө. Бездә бер калкулыктан да жиде-сигез авыл күренеп, мәчетләренең манаралары балкып тора. Авыл тиреләре сыер, сарык, каз көтүләре, аркандагы бозаулар белән тулган. Өй тиреләре тибенеп йөргән тавыклардан ап-ак. Ө монда барысы да киресенчә. Моның сәбәпләрен вагон хужасы—маржа апаңнан сорыйм. Ө ул: «Таптың аптырарлык нерсе,—ди, көлемсереп.—Аларда бит урыс казаклары яши. Тормышка алар бик жиңел карый. Өстендә түбесе, өстөлөндә аракысы, тирә ягында арт ягын боргалап йөрүче казаккасы булса, аларга бернерсе дә кирекми».

Безнең авыл агайларына мондый иркенлек бирсәң, һәрберсенең мал-туары колхоз көтүедей булыр иде. Татар авылында авыр язмышларга тартыган бүгенге ялгыз әби-бабаңарга чаклы сыер асрый. Күбесенең оныкларын тәрбия кылдырса, балаларының игътибарын күрергә дә вакыты юк. Чөнки белә, дәүләт сөндөргән акыл белән килчәктә оныгының әбисендә кайгысы булмагач. Аларның картлык көнөндә булган бар өмәт-юанычы, ышанычы шул көжә-сыерда гына. Ө бит бу төбәктә мал азыгын да бездәге кебек жиде-сигез айга житерлек итеп кышка өзерлөп куясы түгел. Өч-дүрт айдан кыш үзенең хокукларын яшеллеккә тапшыра.

Вагон хужабикәсе үзенең кемлеген белгертпә карлыккан тавыш белән поездның тагын ярты сөгәткә чыгып Сарытауга житсәң искөртө. Бу—юлның яртысын үтү икән. Хәер, бер төүлек чамасы вакыт узуга ук поездның юлчылары яртылаш алышынды да инде. Көрә торалар, чыга торалар. Тагын бер үзгәчәлек: яңа керүчеләр арасында да татарча исемнәр, сүзләр гел ишетелә тора. Казан тарафына караганда да ешрак түгелме икән өлө! Поездың Ресәйдән бара дип исәпләп, татар нисбәтеннән чыгып санасаң, жиде миллион татар дигәнгә тагын бер ун-егерменә өстәрлек буласың.

Алда, барган саен ныграк кыздырган кояш астында, дала чалымнары шөйләнә. Кайчандыр бу җирләр яшеллек белән капланып, урман чиге белән тоташкан булганнар. Дала буйлап көрваннар йөргән. Алар юлында шөһәрләр төзелгән...

Поезд төнгә караңгылыктан чаба. Алда Волгоград утлары жемелди. Поездың кая барганын да аңламассың. Аны ниндидер аулак урыннарда көртөп, бер алга, бер артка тарттыралар. Ниндидер тоннель аша чыкканда Мамай курганына менеп кунаклаган «Ватан ана» дип йөрөтелгән тимер бетоннан эшлөнгән хатынның үчле күзләре, кулына тоткан озын кылычы күренеп кала. Һөйкөлнә 1941-45 елгы сугышка багышлап куйганнар. Тик нигә ул Алман җиреннән килгән дошманга арты белән баскан да, бар төрки дөньяның казаны—Бөек далага карап кылычын айкый соң? Мамай курганыннан Мамай оныкларына яныймы? Аңламассың. Нинди сөясәткә бөйлә дә, ни мөгәнә салынган аңа?

Гидроплотина аша Иделнең сул ягына чыгып, берәз баргач, куен дөфтөрөнең читенә язылган адресны барлыйм. Хәрәбәле районы, Селитра бистесе. Районнан 30-40 чакрым тиресе. Автобуска утырасы...

Ниһаят барып житебөз. Шыксыз гына тимер юлы йорты. Без алай-болай аңышканчы сөгәт алтыдагы автобус китеп тө барган. Үкенечлө түгел, сөгәт саен йөри икән. Вакытны ничек уздырырга белмичә перрон буйлап йөрөнөм. Унбиш минутлар да узмагандыр, күк йөзән күкрөтөп өч пар очкыч узып китте. Авыр йөк төяп барганнары моторларының гүләвеннән үк беленеп тора. Казанда чакта ук ишетеп белгәнөмчө, бөтен Ресәйнең көчә Дагстанда ике авылына—Карамахи белән Чабанмахига ябырылган. Анда безнең язмышны, килчәккә булган өметне дә бомбага тоталар. Алар үтеп китеп тавышлары да тынarga өлгермөдө, авыр уйларны бүлөп, аяк астындагы чуен юлы зыңгылдык башлады. Күп тө үтми, аның аша да сугыш техникасы төягән поезд, яктылык иңгәнчө чүлгө кереп качарга төлөгән чаяндай ашыга иде. Техника төялгән платформалар арасындагы вагоннарда солдатлар кул болгый. Бар ризасызлык-ачуымны туплап мин йодрык күрсөтөм. Солдатларның аптыраудан кыйшайган йөзләре көчереп бара, ерагая. Улымның чын танкларны беренчө күрүе, күзләрендә гажәплөнү:

—Әти, кемнәр алар, кая баралар?—дип сүз ката.

—Кеше үтерүчеләр, улым. Каф тавына безнең туганнарны үтерергә баралар—дим.

Малай бу яктан миннән дә «грамотный». Сөясәтне алдан күрүчен:

—Чеченнар барысын да үтереп кайтарырлар өле,—дип нәтижә ясый. Аннан:—Автобус килергә күпме вакыт калды?—дип сүзгә дә, уйларны да икенчегә бора. Билет алырга вакыт җиткән икән.

Селитра бистәсенә иртәгә тугызларда барып җитәбез. Район атамасы татар сүзгә—хәрәбәләдән алынган. Монда күченүчеләр XIX гасыр башында Алтын Урда каберлекләрен казып, кеше сөякләреннән ашлама, соңрак, тирә-яктагы күлләрдәгә тоздан селитра ясаганнар. Ө селитра дары ясаганда кулланыла... Бу эшчәнлекне вәхшиләк дип атау йомшак булып тоелганга, дөшми калам. Сөякләр казылып беткөч, бер ияләшкән урында калганнар инде. Хәзер колхоз кебек җир. Балык тоталар, помидор үстерәләр.

Актүбә ярына килеп җитәбез. Малай инде кесәләрен төрле бизәктәгә чүлмәк, савыт-саба ватыклары белән шыглап тутырган. Ерактан ике-өч төркөмгә аерымланган палаткалар күренә. Беренчесе үк үзбәкчә булып чыкты. Бездән тыш монда Мәскәү, Хажитархан галимнәре дә эшли икән. Лагерьда таныш мохит. Колгаларда Татарстан, Алтын Урда, Крым ханлыгы өләнмәре җилферди. Татарстанны күрсәтә, ярата белергә кирәк. Әлегә бездә ватанны ярату мөгънәсе аның хисабына яшәүчеләр файдасына бәйле. Киресенчә булганда, син дошман һәм кешечә яшәргә хаксыз булып, өмет-теләкләрендә ялгыз каласың. Бу археология экспедициясен дә өле татар тарихында беренче тапкыр дип өйтергә була. Тик давамлы булырмы?... Кизү торучы егетләр Татар милли гуманитар институтыннан. Килүгә, өстәл янына чакырлар, сыйлылар. Үзәра аралашулары урыс телендә булса да, татарча аңлаганлыктан, монда да үз казаныбызга кайныйбыз.

Безнең каршыда XIII гасыр урталарында Бату хан тарафыннан нигез салынган беренче Сарай шәһәре. Шул чордагы Евразия киңлекләрендә яшәгән төрки-мөселман халыкларының үзгә. Анда, вакытына карап, 75—150 меңгә чаклы кеше яшәгән. Күләме 400 квадрат километрга җитә. Бу чорда Парижда 12 мең, Лондонда 8 мең кеше яшәвен искә алсаң... Бүгенге Сарытау шәһәренәң майданы да аның чаклыга җитмәгән өле. Шәһәр, монголларның яулап алу сугышларына бәйле рәвештә, империянең үзгә буларак төзәлсә дә, бер гасыр эчендә ул төрки-татарлаша. Ислам дөүләт динә булып урнаша. Әмма татар тарихчыларын 1960 елга чаклы аның тарихын өйрәнүдән тыйдылар. Бүгенге көндә Алтын Урданың данлыклы чорларын күпләр: үзбәк, казакъ, нугай, кумык, украин һәм хәтта урыслар да үзләренекә итеп дәлилләргә омтыла. Кызганычка каршы, безнең тарих өлгәчә татар-монгол изүе турындагы ярлыкка гына ия.

Тамак ялгап алгач шәһәрне карарга китәбез. Кызгылт-сары калкулыклардан торган очсыз-кырыйсыз җир. Сирәк урыннарда гына яшеллек очрый. Алары да бары ике төрле: дала түмгәгә белән дөя чөчәкчесе. Ара-тирә алар арасына кара тарахан, елан һәм чаян кебек тереклек яшәрәнә. Дөняе санамаганда, бу жан ияләре—чүлнең бердәнбер хужалары. Каршыбыздагы калкулыкка менәбез. Аның барлыкка килүе табигатькә генә бәйле түгел, йорт урыны да бу. Шәһәр үзгәндәгә калкулыкларда мәчетләр, дәрәжәле, бай кешеләрнең утарлары урнашкан булган. Бу калкулыктан яхшылап, аңлап караң, хәзергәчә шәһәрне пландагы кебек күрергә мөмкин өле. Йорт урыннары, юллары беләнпә тора. Күзләремне йомам да, шәһәрнең борынгы чорын күзалларга тырышам...Каршыма су чүлмәгә тоткан көнчыгыш күзәл килә. Арттарак үзгә тиң күзләүчәсә дә бар. Алар күңелендә өлгә күлчөккә булган өмет чагыла. Әмма Аксак Тимур гаскәренәң килеп җитеренә көн ярым вакыт кына калган инде. Тиздән монда, бертүгәннар арасында, өлгәчә дөня күрмәгән аяусыз сугыш булачак. Бу дөһшәттән куркып, күзләремне ачам...

Тирә-якта аунап яткан чүлмәк ватыклары, балчыктан эшләнгән су үткәргеч калдыклары да шул турыда сөйли. Юлыбызны давам итеп, еш очраган тагын бер үзгәчәлеккә тап булабыз. Көрәк белән казылган кечкенә, әмма тирән чокырлар. Боларын жинаятьчеләр—иртә яздан килеп, кунача яшәп, алтын-көмеш, кыйммәтле тарихи табылдыклар эзләүчеләр казыган. Алар япон техникасы—металл эзлөгечләр белән дә коралланган. Бу техника җирдә ятучы табылдык металлның төрән, төзәлешен һәм нинди тирәнлектә ятуын да күрсәтә. Шөгильләре үтәмле күрәсәң, болай байый алмаслар иде. Үзләре дә елдан-ел ишәяләр икән. Күпме экспедицияләрдә катнашып, галимнәрнең кулларында өлгә чаклы көрәктән башка техника күргән юк. Өле ярый дөнялары үзгәреп,

татар галимнәренә дә кабат Алтын Урда—Жучи Олысы тарихы белән шөгыльләнәргә мөмкинлек туды. Тик анысы да Татарстан хөкүмәте ярдәменнән башка озакка барырма?

Табылдыклар белән тулган пакет шактый авыр. Тарихи язмаларда шөһәрнең зурлыгын, аны бер көн эчендә дә ат белән дә өйләнеп чыгып булмавы турында мөғлүмәт бар. Без дә бер йөрүдә барын да иңли алмабыз дип, кайтыр юлга борилабыз. Азрак адашып, Селитра бистәсенә якын жиргә чыгыла. Бу тирада Актүбенең ярлары бер-берсенә якын урнашкан. Шунлыктан, Идел буйлап төшкән язгы ташу сулары да ярларыннан биек күтәрелә күрәсәң. Балчыгы ашалып, яр буйлары борынгы кирпеч оемнәре белән тулган. Аларның сакланышы гажәпкә калдыра. Кирпеч заводыннан кичә генә чыккан өзер продукция диярсәң. Аларны ел саен көмгә кирәк—шул төзелеш өчен кулланса да, жыеп бетерә алганнары юк икән өле. Яр буйлап лагерьга юнәләбез.

Кайтасы юлдан ерак түгел генә археолог егетләр эшли. Үзәбезнекеләр. Безне шатланып каршы алып, бер зур сәбәп тапкандай, эшләрне ташыйлар. Монда үзәңне кызган мунча ташы янындагы кебек хис итсәң. Әлегедәй эсселекне күргән юк иде. Жылы якка юлыңны давам итсәң, тагын ниһер күрерсәң? Түзә индә Ходай бөндәсә. Жәһәннәмнәр өллә каян барлыкка килмәгән күрәсәң. Пөйгамберләр котыпка иңсә, кылган гөнаһларыбыз өчен төмүг урынына бозлы суга ташларлар иде безне... Әстерхан якларындагы эсселек, табигать кырыслыгы яшәү мөһнәсә турында еш уйландыра. Алтын Урда чорында чәчәк аткан мәдәният, матурлык, тарихи әдәбияттагы хисләрнең нечкәлегә буш жирдә генә барлыкка килмәгән. Ком-таш арасында юк кына матурлык та искиткәч булып тоела. Бүгенге көндә бу буш жирләр бары көтүчелек белән генә шөгыльләнгән казакъ, кумыкларга хас. Без Урта Идел табигатенә жайлашкан индә. Сөгәтә уникеләр тирәсә. Егетләр башка эшли алмый. Эчәргә дип үзләре белән алып килгән кырык литрлы савыт та буш. Ике-өч сөгәтәткә артык эшлөп булмый монда. Житмәсә, эшә дә инә белән көе казыганнан ким түгел. Метр ярым тирәнлеккә төшүгә карамастан, жирдә ник бер дым өсәрә сизелсән. Әмма гел алай булмаганлыкны искәртеп, балчыктан эшлөнгән су торбалары чыга. Кайчандыр монда бар жир дә сугарылган. Әстерхан туфрагы кара жир булмаса да, уңдырышлы. Жылысы да, кояшы да житәрлек, су булса, гөлбакча итәргә була аны.

Икенче көнне Әстерхан шөһәрненә сәфәр чыгабыз. 200 чакрым юл үтсә бар. Шул ук күрүнеш. Ара-тирә чын комлык—чүлләр дә очрап кыя. Язгы су кереп калган урыннарда ике-өч метр биеклектөгә камышлык. Безнең якларга караганда бар да үзгә монда. Авыллары, торак йортлары, зиратлары да. Урыс зиратлары концлагерьга охшаган. Бу охшашлыкны һәр кабергә куелган өчәр метр зурлыктагы төрөләр һасил итә. Юлдан читтөрөк борынгы шөһәрләрне искәртеп, казакъ зиратлары кала. Һәр кабер мавзолей кебек. Торган йортлары саман кирпечтән генә булса да, озак саклансын дип, ак, кызыл кирпечләрнең иң яхшыларыннан салганнар. Өч-дүрт төрбәсә бездәгеләрнең бер коттеджына житәрлек. Безнекеләр дөньяның монысында ук үзән мәңгелеккә килгәндәй хис итә шул.

Юлыбыз Актүбә елгасы буйлап, яр тирәли бара. Тораклар елга буена сыенган. Аларның атамалары төрки-татарча: Сарай, Лапас, Актүбә...

Әстерхан шөһәрә өллени күз явын алып, сокландырырлык күрүнемдә. Каланың халкы чуар. Шөһәр халкы яртылаш каралган. Кая карама казакъ, калмык, корей халкы. Әнә, бездән ерак түгел генә берсеннән-берсә сары, сипкеллә өч кыз белән бер егет басып тора. Түшләрөндә ай. Ө йөзләрөндә ник бер төрки чалымы тоелсын. Аңламаслык дөнья...

Очрашуга безнең белән Мәскәү егетә ярымтатар Вадим-Ринат та барды. Шундый егетләрне күргәч, татар киләчөгә өчен сөенеп, өметләнеп тө куясың. Ринат мишәр егетә, чөнки аның өнисе татар. Татар авылында, өбисөндә төрбия алган. Татарчасы өле дә сатып жибөрерлек, акыл-белемдә бишкә, татарлыгы безнең ишенәң унысына торырлык. Мәскәү дөүләт музейнда эшли икән. Әстерханнан соңгы автобус рейсына утырып кайту юлына кузгалабыз. Сүзәбез тарих, үткәннәр турында. Шуларга салып киләчөккә дә барыйбыз. Уй-фикерләрнең туры килмәгәннәрә дә бар. Ул Мәскәүчә, мин Казанча фикерлим. Ринат Сарай Батуны күптөннен казып тикшөрә икән. Алтын Урда чорындагы Идел буендагы шөһәрләрне биш бармагыдай белә. Борынгы Чаллы шөһәрлеген

өйрөнүемнә беләп, минем өчөн дә бер ачыш ясыи. Ул да үзенең Чаллы шөһәре белән кызыксынып, аны 1376 елгы абыйлы-энеи сөүдгәгәр италян Пизцеганилар картасыннан табуын искөртө. Атамасының сүзгә-сүз төгөл килмөвен италян теле алфавитының үзәнчөлөгөнә бөйләп дөлилли. Мин әле кичлөрөн Ринат белән еш аралашып, Жучи Олысы тарихы, шөһәрлөрөнөң язмышына тиренрәк чумып, күп мөғлүмат алачакмын. Килгәндө китаплар белән шыппап тулган сумкам кире кайтканда Ринатның үзе казыган жүрдөгә мәчәтнең нигезендө табылган төслө, матур бизәклө кирпечләр белән тулачак. Дөрес, авырлыкка авыр, әмма алар барыбер Мәскәүгө кайтасы урынга, килчөктө борынгы Чаллы музееңда урын алачак.

Лагерьда бишенчө көн. Табигатьнең үзәнчөлөгөнә ияләшөп, авырып та алына. Монда бар чир судан, ө дөвасы дөя чөнөчкесө үлөнөннән икөн. Әстерхан төбөгөндө чиймөләр юк. Шунлыктан чиймөлөргө багышланган авыл жүрлары күңелгө еш килө монда. Нөр нөрсөнөң кадере чагыштырганда белөнө шул.

Ризыкны Селитра бистөсеннән сатып алабыз. Сату эшенө казакълар өлгөр. Килөп, аралашып, кирәк өйбернө үзлөрө үк алып килөп бирәләр. Бу якларда өлө бер ун өл элек кенө бары икө-өч казакъ гаилөсө яшөгән. Хөзер алар индө бистө халкының өчтөн бер өлөшө. Казакъстанда тормыш авырлашкан, чүлдөн су—яшөү чыганагы янына жылышканнар. Гаилөлөрө ишлө. Үзлөрө эшчөн. Күбесө ат, сыер, сарык тоталар. Алар белән аралашу жиңөл, сөйлөшүлөрө татарча диарлек. Үзлөрө дө Алма-Ата казакъларына караганда безгө татар телө күпкө аңлаешлырак дилөр. Бу казакъларның телө өдөби—Алтын Урда чорында калыплашкан татар телө. Шөһөр белән кызыксыналар. Элеккегө татар башкаласы, татар жирө дибөз. Юк, бу безнөң жир, өнө, Татарстан кайда да, Казакъстан кайда гына, дип өйтүчөлөрө дө бар. Хөер, алар үзлөрөнөң татар икөнлеклөрөн каян аңласыннар индө?! Аларның этнонимы татардан казакъ-кайсарга алышынганга йөз елдан артык вакыт узган бит индө. Акмулла, Алма-Ата ягындагы түгөрөк йөзлө, кысык күзлө казакъ егөтлөрө Баранбай, Кананбайлар белән бергө армиядө хөзмөт иткөн чаклар икө төшө. Ә болары безнөң кебек кара тутлы, ачык күзлө. Исөмнөрө дө башкача: Төлгат, Көрим, Жөмил... Үзөмчө алар турында: нугайлар, дип нөтижө ясыи. Шулай да, безнөң белән чагыштырганда, алар арасында бер аерма яхшы чагыла. Урта буюн урысча сөйлөшсө дө, олыраклары да, яшьлөрө дө үзара казакъча аралаша. Әмөтлө килчөчкө бер фал бу. Дөрес, өлөгө алар барысы да диарлек авыр, гади зштө. Миңа килчөктө бу жүрләр яңа Казакъстан булыр кебек төелә. Бу турыда өлө Мәскәүдөн килгән бер археологга да:

—Дөньялар болай барса, сөз—урысларны монда бер иллө елдан Әстерхан музееңа куярлык экспонат итөп тө табып булмаячак,—дип сүз каткан идөм.

Ул бераз гына уйланып торды да, аннан көлөмсөрөп:

—Ә миңа барыбер, иллө елдан сөң мин жир йөзөндө булмам индө,—дип жавап бирдө.

Сөңрак мин аның яһүд милләтөннән икөнөн белдөм.

Вакыт тиз уза. Килгәндө зур өмөтләр белән килгән идөм. Имөш, татар авылларында йөрөп, Актүбәдөн чүлгө таба унбиш чакрым ераклыкка урнашкан Бату, Үзбөк һәм башка билгөлө ханнарның төрбө урыннарын барып карыйм. Әйтөрсөң лө монда су да, ком да, вакыт та бер тизлектө ага. Шулай да, Селитра бистөсенөң урамнарын күрөп, аларның бизөлөшөндөгө татар үрнөклөрө белән танышып, сокланып йөри алдым. Олы яшөтгө бер өби белән аралашу да күңөлдө калды. Татарлар тарихына кагылышлы бер риваять тө тапшырды ул миңа. Селитра бистөсө урнашкан биеклөк борынгы шөһөр уртасына туры килө икөн. Ул—шөһөр эчөндөгө калкулыкларның берсө. Утызынчы елларга чаклы анда жүрдөн өчдүрт метр биеклөктө жимөрөлөп бөтмичө калган үзөк мәчөт манарасының хөрәбөлөрө сакланган була. Тирө-яктагы авылларның татарлары елның бер көнөндө бу жүрдө жылып, казан асып аш пөшөргөңнөр, бөйрөм ясаганнар. «Чөгөңнөр кебек атларга төялөп ераклардан килөрлөр идө»,—ди өбиен. Бала-чага жылып шулар арасында йөргөн. Сөңрак дингө караш үзгөргөч, бу мәчөтнө хөрбиләр килөп шартлатта. Татарлар да шуннан сөң башка күрөңми... Әйө, йолалар бөтөп, тамырлар шулай өзелө, кибө шул... Әби мәчөтнөң урынын да күрсөткөн идө. Әмма ул нигөз яңа төзөлгөн йортлар арасында бүлөнөп, юкка чыккан индө...

Бөз кайту юлында. Сарай Батуның үткөнөңдө яшөгән чор Галижөнап Вакыт

аралыгында атна-ун көн генә булса да, Рәсәй тормышының сәяси халәте төбә-тамырынан үзгәргән инде. Радио-телевидение булмагач, дөньяның кабат урта гасырлар яшәшенә төшкәннән күрми дә калганбыз. Поезд туктаган саен, вагонга милиция, хәрбиләр кереп тула. Кешенең антропологик кыяфәтенә карап, паспорт тикшерү, сумка, кеселерне актару... берни аңлашылмый. Төнгә икедә бездән өле исән-имин калган Сарытауга килеп җитсәк, анда да шул ук хәл. Вокзалда баш төрткеләр урын да юк. Ярый өле кулда иртенге унда Казанга китсә поездга билет. Аннан башка бөтенләй кеше түгел син монда. Кем, кая бару, ни эшләр йөрү?... Сораулардан гына торган дөнья. Күпме укып белгән булсам да, чынлыкта фашизмның күзләре белән беренче тапкыр очраштым.

Тарихның хәтерә кыска шул. Әле бер сиксән ел элек кенә, барыбыз да бөртөрләр уйлап, халыкның өчтән бере крематорий, концлагерь-төрмәләргә кереп чыккан иде. Фашизм шулай сиздермичә, халыкларның аңын томалап, дошман табып, аны юк итә-итә килә шул. Аңа илтүче юлның килчеге коммунизмга барудан да татлы, якты һәм өметләр күренә. Килчәктә аның ташкыны барыбызны да күмеп китчәк... Хәер, бер булганны нигә кабат искә төшереп торырга? Күңел яралары һаман төзәләр бетмәгән бит өле.

* * *

МЕНӘ ТАГЫН август ахыры. Без кабат юлда.

Беренче тукталыш—Татарстан-Ульян арасы. Чикне белгертп, буяулары кырылып беткән тимер каркашка Татарстан флагы белән гербы менеп кунаклаган. Тик, нигәдер, ул үзенә килүчеләргә: «Күрегез, кая барганыгызны белегез»,—дип кычкырып, күңелгә якин булып, горурык уятмый. Ерак түгел, көчкәнә генә булса да, чик баганалары урнашкан. Арада—сусыз елга. Татар халкын, аның борынгы тарихи җирләрен бүлгөлөгән «үтмәс пычак» эзе... Каршы яктагы биек баганага Ленин сурәтле орден эленгән. Авыл саен урак-чүкчә, Ленин сурәтле плакатлар. Коммунизмга дан җырлау. Аның урыс булмаган халыклар өчен нинди коммунизм икәннән беләбез. Тик, шайтан алгыры, барыбер шуларны күргән саен, акыл таралып, күңелгә рәхәт булып китә. Элеккеләр, читләр төрбиясә аңга куып чыгара алмаслык булып сөңгән. «Бөкрәне кабер генә турайта»,—дип юкка гына өйтми шул халык. Өнә, малайга барыбер, Ленинның кем икәннән сорагач, ул бар автобустагыларның күңелен күтәрә, «Язучы ул, Мәскәүдә яши»,—дип җавап бирә.

Шулай да, Сөмбәр өлкәсенә керү чит төбәккә чыгу кебек тоелмады. Дөрес, беренче карашка аерма сизелә иде. Бу ике арада капма-каршы ике урыс авылы урнашкан. Аларның тапкан маллары, яшәү, тормыш шартлары төрлечә икәнлегә күзгә бөреләп тора. Ә халкы, җирләре, табигать шартлары бер үк. Бер караганда Мәскәүгә дә уйлы башлайсың. Нигә өле аларның берсе бай, ө икәнчәсә хәерчә булырга тиеш? Бер кануннар белән яшәсәләр, икесе дә тигез булыр иде. Тигез, әмма бай түгел. Гасырлар буе безне бер кысаларда шул чаклы тигезләгәннәр ки, хәзер инде аеруы да авыр. Мине авыл атамаларын гына алыч. Барысы да бездөгечә: Федоровка, Александровка, Петровка, Марьевка... Араларына гасырлар буена баш бөрмәгән татар атамалары кысыла: Канлы, Ясаклы, Улемә... Татарстандагы атамалары белән аваздашлары да адым саен: Лаеш, Кабан, Ташлы, Сокуры, Атамай... Аннан кабат: Сидоровка, Ильинка... Балыклы, Карамыш, Тарлык... Соңрак гажәпләнми башлайсың. Ни әйтсәң, барысы да татар җирләре бит!

Барасы юл каршында—иксез-чиксез дала. Кемнәр генә килеп, ниләр генә кичермәгән анда! Урта Идел җирлегендә кешеләрнең бүгенге көннәрдән 40-80 мең еллар элек тереклек итүе билгеле. Алар күбесенчә Иделгә койган кечерәк елга буйларында яшәгәннәр. Кешеләрнең бу төбәктә бик борынгы чордан ук яшәүләре, жылы яктан килгән бердәнбер юл—Идел-су аша үтәп керүләренә бәйле. Халык санының чагыштырмача артуы безнең эрага чаклы булган ике меңгәнчә еллар тирәсенә туры килә. Бу чорда таш балта, сөңгеләр белән беррәттән бронзадан эшләнгән эш һәм сугыш кораллары барлыкка килгән. Әлегә төбәктә «Бура культурасы» атамасындагы халыклар яшәвә (безнең эрага чаклы 1600-700 еллар) билгеле. Әлегә халыкның тарихи һөйкәлләре бөек дала буенча таралган. Аталышлары исә үзләренәң үлгән кешеләрен җиргә агачтан бура бурап җирләүләренә бәйле. Дала ичләнә Бура

кабиләләренең мәданиятендә бүгенге Гыйрак жирлегә, Кавказ, Урта Азия цивилизацияләренең эзләре табыла һәм аның мәданияте татар халкының гореф-гадәтләренә аваздаш. Мин аларны тарих фәненә яңалык кертәп, безнең бик борынгы бабаларыбыз—прототөрөкләр дип атар идем. Бу халыклар хәзергә без яшәгән төбәккәчә житеп, аучылык, терлекчелек белән шөгыльләнгәннәр һәм аз күләмдә булса да иген иккәннәр. Вақыт үтә, Идел-су юлы буйлап килеп башка төрки халыклар бу төбәкләргә урнаша. Алар белән бергә яңа эш, сугыш кораллары, милли йола-үзәнчәлекләр килгән. Халыклар аралашып бер казанда—Идел-Чулман төбегендә кайнаганнар. Алар белән сугышлар да килгән. Безнең эраның беренче мең еллыгы башына караган ныгымталы кечкенә шөһәрчәкләр барлыкка килүе шул турыда сөйли. Соңрак бу төбәкләргә берсен-берсе узышып, үзләрен һун, хазар, болгарлар дип атаучы башка төрки халыклар күчәләр килә. Бу югары мәданиятле, дәүләт тоткан халыкларның тарихи эзләре безнең төбәктә тирән эз калдырган. Аларның барысы да—безнең борынгы ата-бабаларыбызның бер тармагы. Соңрак Болгар иле Алтын Урда дәүләтенә кушыла. Алтын Урда таркалгач, бу жирлектә Казан ханлыгы оеша.

Көннең беренче яртысында Сарытауга житеп, шөһәргә аркылыга-буйга иңләргә туры килсә дә, мәчетне эзләп табабыз. Ул ярым жимерек йортлар арасына кереп кысылган. Тирә-ягындагы: «Мин кем!» дип, бүселеп утырган өч чиркәү янында ул бик шыксыз күренә. Аңа баручы бердәнбер юл да яз башыннан ук актырып ташланган. Аннан чыккан балчык өемнәре өстен алабута, кычкыткан кебек яшеллек каплап өлгәргән инде. Автобусны юл чатында калдырып, мәчеткә киләбез. Жомга көн булмаса да, кеше күп күренә. Татарлардан тыш казакълар, өзәрбайжаннар да бар. Алар мәчет янында ятимнәр өчен бүлек-пакетлар тутыралар. Сәләмләшеп алга узабыз. Үзеңкеке үзеңкеке шул инде. Бар да җанга якын монда. Икенче каттагы намаз бүлмәсенә үткәч, күңелгә тагын да якын манзара ачыла. Тирә-якта матур, гарәп язучы шәмаилләр. Алар милли төс һәм үрнәкләр белән бизәлгән. Аяклар идендәге йомшак келәмгә бата. Мөмкинлек тууга шатланып, өйлә намазын укыйбыз. Иреннәр намаз догасын пышылдаса да, уйлар аларга буйсынмыйча, һаман үткәннәргә чаба...

Изге жомга көн. Идел елгасы буенда азан тавышы яңгырый. Киез тирмә эчендә, Рим атасының үз ферманы белән Алтын Урда ханнарына католик динен төхәдим итәргә килгән миссионер Гильот де Рубрук хат яза. Аның тарихка кереп каласы хат юллары борчылу-ачынулар белән тулган. «Кем, кайсы шайтаны алып килгән монда татарларга ислам динен? Берни дә эшләр хөл юк, атакай, алар аңа гарәпләрдән дә ныграк инанган...»

Хәерләр, бүлек-китапларыбызны калдырып, юлны дәвам итәбез. Күңел дә тынычлангандай була. Күбрәк улым өчен шатланам. Ходай кушса, бу онытылмас мизгелләргә оныкларына да сөйләчәк өле ул!

* * *

Волгоградка житәрәк иллә чакрымлап жир калгач, кабат сулга, Идел ягына борылабыз. Бу жирдә элек тарихи язмаларда еш искә алынган Бәлҗәмән шөһәре урнашкан. Хәер, Идел ярының кеше аягы басмаган, тереклек эзләре күренмәгән жирләре бармы икән? Ә борынгы шөһәрләрнең урнашуы көн үтәрлек юл аралыгында. Шөһәр калдыклары яр өстендә катлы-катлы саклану үрләре белән өйләндереп алынган. Иделнең төкә ярлары Бәлҗәмәннең тарихи яраларын бар булганы белән ачып салган. Урыны-урыны белән 1,5-2 метр тирәнлеккәчә йорт, мич, баз урыннары күренеп тора. Ком белән түшәлгән су буйлары кирпеч, чүлмәк ватыклары, тимер калдыклары белән тулы. Күзгә комда яткан яшькелт түгәрәк өйбәр чалына. Тәҗрибә алдамый, әйе, бу Жучи Олысы жирлегендә сугылган Үзбәк хан акачысы...

Автобуста укучымны кайчан таныштырыйм икән дип борчылып барган бер зур кунак бар. Милләттәшөбез, тарихчы-галим, академик Кульпин Эдуард Сәлмән улы. Безнекеләр аны урыс, үз хезмәткәрләре арасында өнәп бетермәүчеләре—татар, белмәгәнә—яһүд диләр. Татар халкының билгеле тарихчысы Газиз Гобейдуллинның оныгы. Мөгълүм сөбәлләр аркасында хатынының фамилиясен аларга мәҗбүр булган. Горурлыгы—бабасының эшчәнлегенә тугрылыклы булып калуын күрсәтүче Алтын Урда, татар тарихына караган хезмәтләре һәм ике кызы. Үз эшчәнлегенә алардан зур ярдәм, аңлау-теләктәшлек тө таба икән. Шунысына бик шат. Эдуард абый Мәскәүдә Көнчыгыш институтында эшли. Бу

институтның бар уй-хыяллары, борчулары Рәсәйнең көнчыгыштагы үзләре тарафыннан яулап алынган һәм хыял булып калганның турында мәғлүмат җыю, тарихын барлау, тел белгечләре азерләү. Мине шаккатырып, анда җиде йөзгә якын хезмәткәрнең эшләвен искәртә. Безнең татар халкына хезмәт иткән язучы-журналистларны, тарихчыларның барын бергә җыйсаң да бу чаклы булмастыр. Татар халкының олуг ярасы—хәтер. Искә алу көнендә дә ун-унбиштен артык җыелмый шул бездә татар...

Эдуард абый үз тырышлыгы белән институтта аерым бүлек туплай. Аның эшчәнлеген Алтын Урда феноменының барлыкка килүе, яшәү һәм җимерелү сәбәпләренә төшенү. Бу тикшеренүләргә сәясәткә бөйлә рөхсәт бирелә. Чөнки бүгенге көндә Рәсәй—ярык тагарак алдында. Мәнә таркалам, мәнә таркалам дип тора. Аны саклап калу өчен, безгә чаклы булган империяләрнең таралу сәбәпләрен өйрәнеләр. Хәер, бу сорауга җавапны Мәскәү эзли. Ө Эдуард абый аны күптән тапкан инде. «Халыкларга ирек бирмәсәң, алар ук аның башына җитәчәк!»—дип турыдан-туры яра ул хисләнеп. Аз да түгел, күп тө түгел, нөкә шулай.

Көннең икенче яртысында Волгоградка керебез. Шәһәр тау ягында, яр буйлап таралган курганнар арасына урнашкан. Идел буенда очраган һәр зур калкылык Мамай курганы буларак билгелә монда. Аларның иң биеген, мәртәбәлесең дә Мамай курганы буларак беләбез. Ө андагы бар һөйкәл-истәлекләр сугышка бөйлә. Монда һөлак булганның саны ис-акылы ала. Егерме биш мең! Ө шуларның исемлеген язылган колонналар аша узу бөтенләй башка хисләр тудыра. Кем өчен, ни өчен үлдегез, бу югалтуларның башы, сәбәбе ниде? Очраклы тукталып, иелгән башымны күтөрөп, исемлеккә карыйм. Күз карашы кайсы исем-фамилияне укырга белми: исемлек арасын айкый. Мамалы, Ахметчәли (Әхмәтҗалидер инде) Мамашли, Агмалты, (Агмәлетдин?) исемнәре күзгә чалына. Болар—Мамай оныклары. Сөз яклаган ватанның истәлек ташларында сөзнәң телне генә түгел, исем-атамаларыңны да урыс төгөрмөнәндә тартканнар. Башкалар кебек уйламаганга оялган башымны иеп, юлымны дөвам итәм. Якты дөньясына чыгып, оран салырга теләгәндәй, эчкә яктан баш капкачын бер уй бораулай. Сөзнәңчә хисләнмәгәнчә, бу ватан өчен өзгәләнмәгәнчә минем гаебем юк. Гафу да үтәним. Ходай үзе хаклар инде...

«Ватан ана» һөйкәле каршындагы мейдандыкта музыка уйный. Тире-якта олы яшьтөгә абыеннар сугышка бөйлә истәлек-медальоннар, китапчылар сата. Орден-медальоннар сатып көн күрүчеләре дә бар. Теләсәң, истәлеккә фотога төшсәң. Әмма алар: «Соңгы ун елда килүчеләр бик азайды»,—ди. Табыш та бары май аеның җиңү көнендә генә күп була икән. Барысы да бер авыздан: «Халык үзгәрдә, бозылды»,—диләр.

Шәһәрдә бар һөйкәл-истәлекләр дә 1941-45 елгы сугышка бөйлә. Тарихта нигәдер Рәсәй җирлегендә булып узган өлгә сугыш кына искә алынып, мактала. Өткөннөрдә, өйтерсәң лә, берни булмаган. Элекке чордагы кебек, Волгоград төбәгә хәзер дә Кавказда алып барылган оятсыз сугышның бер олы төрөгә. Аның бар икътисады сугышка көйләнгән. Шәһәр эчендә хәрбиләр күп. Өле бер 50-60 еллар элек хәрәбәләр эчендә яткан шәһәр бүген үзе кебек икенче бер туганын—Жәүһәр кала—Грозныйны үз язмышына төшерер өчен бар көчен куйды. Бүген дә Чечен халкына үлем сибүче сугыш очкычлары бу тирәдән юл ала.

Әйе, тарих сабак бирмәсә, язмыш шулай ачы шаярта ул. Ата-бабалары концлагерь, гулагларда җафа чиккән кавемнең оныклары бүген үзләре шул «биеклеке» менеп, башкалар өчен фильтрацион лагерь, төрмәләр төзи. Дөрес, исемнәре башка, в асылы шул ук. Фашизмның йөзә бер аның—«кызыл кара» төстә. Аның яраларын бары вакыт кына төзөтә. Әмма вакытның да Хужасы бар. Ө ул бер киреңгә агып, барыңны да бер заман эшлөгән гонаһлары алдына куймас, дип кем өйтер?

Өлгә без үтөрүчеләр илендә яшибез. Безнең жанны Ходай, газраилләр генә түгел, кешелекне тудыручы хатын-кыз, аналар да, бер ата-анадан туган туң йөрәклә бөндәләр дә ала. Өтөрүчеләргә карата бар дөньясында караш та, җөзә да бер булырга тиеш. Әмма бу илдә аларның бер ишен төрмәләргә япсалар, икенчеләрен мактап, орден-дәрежеләргә күмәләр, зур исемнәр биреп, яшь буынга үрнәк итеп куялар.

Без, кешеләр, шундый! Өир йөзәндә бар тереклекне чагыштырып, бездән дә юньсез, кыргый, хайванракларын эзләп карагыз. Белмим, табылырмы икән?

Гидроплотина аша Идел кичкәндә әллә ничаклы милиция, хәрби постларда тикшерүләр үтәп, Волжск шөһәре ягына чыгабыз. Аны әйләнәп узучы юлда тагын өч урында тикшереләр. Төрле юллар, бергә кушылып, Әстерхан төбегенә юл алган жирдә безне әле яңа гына бетоннан коелган дотлар, оста яшерелгән сугыш техникасы белән әйләндереп алынган тагын бер пост каршы ала. Сәбәбе болай да аңлашыла. Ул автобустагы Татарстан номерына бөйлә. Әстерхан өлкәсенә кергәч тө кабатланачак әле алар. Кая, нинди максат белән йөрисез, нәрсә алып барасыз? Чит юлчылар юкмы?... Сораулар, сораулар... Аларда—һөркемнән шикләнү. Әйе, «гаепле» булсаң, шулай куркып яшисең ул. Әле жәзасы да озак көттермәс.

Әлеге без олы юлдан күз күрмә ераклыктагы Царев авылына юл тотабыз. Аның аталышы Жучи олысының икенче, яңа башкаласы Сарай Бөркә атамасына бөйлә. Ханнар яшәгән жир. Авыл уртасына керәбез. Өчкә тармакланган юл каршында буяулары гына түгел, инде артылаш күгәрәп тө беткән тимер каланча тора. Анда өч тарафка караган аңлатма такталары эленгән. Язулары авырлык белән генә укыла. Аның берсендә бу якларда туып-үскән бер рәссам турында язылган. Икенчесе бу тирәләргә 1805 елда Воронеж төбегеннән килгән беренче күчмәчеләр турында баян итә. Өченчесе, шул күчмәчеләренң оныклары тарафыннан язылганы, Сарай Бөркә шөһәрәне урыс патшаларының ярлык алырга йөрүләре һәм күбесенәң шунда үтерелгәнлекләре турында шомлы хәбәр тарата. Бу ялган күп еллар үз агуын тирә-якка чөчеп торса да, аны яңартырга егерме еллап буяу таба алмаганның. Хәер, аңа гына бөйлә түгелдер. Чоры да азрак үзгәрдә, аннан, авыл халкының да бер өлеше башка милләт кешеләре инде. Безнең яңа бала-чага жыела. Икесен, күзгә береләп торганның, казакъ малайлары дип уйлап, татарча үз яныбызга чакырам. Килсәләр дә, берни аңламый, бер-берсенә карашып тик елмаеп торалар. Альберт дөньяны күбрәк күргән. Мин инде, корей халкын казакълар белән бутап, бер кызык хәлгә калган идем. Бу юлгы улым Азамат кебек кара чөчмә малайлар, чечен балалары икән. «Күзләренә кара син аларның, чеченнарны күзләреннән таныйм мин»,—ди Альберт. «Күресәңме, алар карашында—кылыч ялтыравы, таулар горулыгы! Чүл-далага куып та үзгәртә алмыйлар аларны». Мин балаларның исемнәрен сорыйм. Жәйхан белән Хәсән атлылар икән. Яратып, аркаларыннан сөям. Алар безгә шөһәр үзегенә юл күрсәтәләр.

Царевтан күз күрмә ара ераклашкан, Сарай Бөркәнең үзегенә килеп житебез. Юлдан илле метрлап читтә бетоннан коелган таш билге. Аңа: «Бу тарихи жирлектә XIII-XV нче гасырларда яшәгән Сарай Бөркә шөһәре урнашкан», дип язылган тимер беркетелгән. Сарай әл Жәдид, яисә Яңа Сарай, Сарай Батуга караганда Иделдән 200 чакрым өстәрәк төзелгән. Бу жирләр хәзер Волгоград өлкәсенә керә. Әлеге башкала, беренчесеннән аермалы буларак, үзенең саклану үрләре белән билгеле. Аның борынгы халәтен искәртеп, таш билгедән ерак түгел генә урнашкан авыл чүпләгеннән төтен күтәрелә. Бу урыннар борынгы зират тирәсенә дә туры килә икән. Күпме сынаганым бар: борынгы шөһәр, авыл зиратлары өстендә һәрчак чүплек, ферма, юл яисә парк кебек күңел ачу урыны төзелер. Аларның ник берсе торак, яисә зират урынына туры килсән?! Кешеләр үзләре шунда яшәргә дә, жирләнәргә дә куркалар. Ә менә ервахларны тынгысызлап, үзләренә зур гөнаһ, табигать бөләләре килүе турында уйланмыйлар. Читләргә үпкәләвем түгел әле. Күңелгә нәкъ шул ук язмышка тарыган Татарстан жирлегендәге борынгы шөһәрләр: Биләр, Чаллы, Жүкөтаулар килә...

Әстерхан өлкәсенә кергәч, күңелгә иң тигәнә Капустин Яр бистәсе. Шөһәр димәсәң, хәтерә калыр. Шәхси йортлардан гына торган, өч-дүрт чакрымга сузылган торак урыны. Хәер, бу—без күргәнә, юл өстендәгесә генә. Капустин Яр хәрби шөһәр булып, үзәндә ракета гаскәрләре урнашуы белән билгеле. Монда һәр йорт: агачмы ул, кирпечмә—татар милли бизгәнә уралган. Дөньяда борынгылыкка ия башка мондый матурлык бармы икән? Дөньяның сигезенче мөжжизасы буларак аталырга лаек ул. Борынгы чорда да бу жирдә торак урыны булуы билгеле. Шул ук бизгәкләргә төрәнгән чынаяк, касә ватыклары өлгә йорт каршыларында хәзер дә аунап яталар. Үзләрендәге матурлыкның үлемсезлеген искәртеп, алар ташка, агачка уелган. Әлеге юнәлештә эшлөүчә тарихчыларның куен дәфтәрләренә күчеп, китаплар, фотоальбомнар булып чыксын иде алар. Ә хәзергә бу матур, күңелгә якын сурәтләргә жыеп бетерәргә фотоленка, видеокассеталар да, аларны төшерәргә вакыт та житмәс

кебек. Татар тарихының ядкарләрен эзлисә, табасы, асылына кайтарасы да, кайтарасы өле. Күпләр монда тарих фәнендә өллә ничаклы ачышлар ясап, фән кандидаты, докторлык дәрәжәләрен якый алып иде.

Агачларга төшкән бизәкләргә кимендә ике гасыр бар. Монда коры һава. Агач таштай катып, озақ саклана. Эсселектән котылу да агач йортларда җиңелрәк. Шуңа күрә таштан төзәргә бик кызыкмыйлар. Тик бу бизәкләрнең сакланушы мөңгелек түгел. Алар урыны-урны белән кителәп, юкка да чыккан инде. Яңа төзелүче йортларга да күчми алар. Бу төбөктә Кавказ, Казакъстан якларынан күчеп килүчеләр белән хәрбиләр күбәя. Акчаны кеше үтүргә тотканчы, матурлыкны саклауга тотасы иде дө бит. Матурлык заманы, яисә шуның кайгысымыни соң аларда хәзер?

Дөньяда берни дә мөңгегә катып калмый. Бер генә ел үтүгә карамастан, былтыргыдан бар да үзгә монда. Урта Идел төбеге елдан-ел жылына, аның түбән өлешендә салкынайтып жибергән. Яңгырлар да ешрак кунак була башлаган. 300 ел буе артка чигенгәннән соң Каспий диңгезе дә ун ел эчендә бер метрга күтөрелгән. Күңелгә ун ел элек, Ирек майданында халык азатлык даулаганда чыгыш ясаган бер Әзәрбайжан вәкиленең өйткән сүзләре килә. «Төркилә, мәнә егерме ел инде Каспий диңгезе күтөрелә. Әлегә табигый тибрелеш уртача сигез-тугыз йөз елга бер килә. Бу дөвәр—һәрвакыт төркиләрнең йокыларынан уянып, баш күтәргән, дөньяга аваз салган заманы. Аның генераторы һәрчак татарлар булды, бүгенгә көндә шул күтөрелешнең башы»,—дип халыкның рухын күтәргән иде. Буш сүзләр түгел бу! Чиксез галәмгә бәйлә, әмма өлгә тулаем ачыкланмаган факт. Якынча ике мең ел саен Каспий төбә бер тибреләп, ике тапкыр чайкалып ала. Соңгы туғыз мең ел эчендә аның биштенче тапкыр «һөжүмгә» күчүе. Төбөктә салкынайтып, дымлы һава арта. Чүлләр яшелләнеп, терлек азыгы күбәя. Идел, Каспий төбегенә халыklar жыела. Моннан мең, ике мең еллар электөгә вакыттагы кебек, алар күбесенчә шул ук төрки көмә. Аның үткәне кебек киләчегендә дә мөселман факторы уйнаучагы бүгеннән үк шәйләнә. Моңы һәркем, бу үзгәрешкә төшә-тырнагы белән каршы торучылары да белә. Тик вакыт агышын, дөнья сулышын беркемнән дә туттата алганы юк өле. Табигать өлгөгә көчеләргә буйсынмый. Без беләбез: тарих агышында җиңүчеләр дә җиңелә...

Иртән торгач аптырауга чик юк: бездән бер ел элек сап-сары калган ярымчүл ямь-яшел утыра. Актүбә буйларындагы комлык та үзенең күлемен киметкән. Тирә-якта былтыр азык юктыктан тилмергән ат, сарык көтүләре җөеләп йөри. Аңлап бетерә алмаслык дөнья...

Бар эшләребезне ташлап, чүлгә, шөһәр үзегенә юл алабыз.

Сарай Бату буш урында төзелгән. Монда беренче мәртәбә тирә-якны яулап алган, идарәсе монгол, сугышчылары төрки-татарлардан торган гаскәр туктый. Аларга азык-төлек, киём, корал, яшәү өчен уңайлыklar кирәк. Әмма аларның бердәнбер һөнәре—сугыш, җимерү, кан кою. Беренче төзүчеләре—тирә-якның яулап алынган коллары. Күп тө үтми, Актүбә буйларында торак йортлардан торган тоташ кварталлар барлыкка килә. Халык саны арта. Савыт-саба ясау, күн илөү, тимер кою цехлары үсеп чыга. Бер сәбәп икенчесен тудыра. Шөһәр зурая. Яулап алынган җирләрдән бар байлык үзөккә агыла башлый. Идел буйлап Болгар төбегеннән саллар ага. Тирә-якның бер уңайлыгы—тап-такыр табигый юллардан озақ сакланучы азык-төлек: ашлык, бал кебек табигать нигъмәтләре агыла. Вакыт уза, шөһәр төзгән колларның икенче буыны ирек ала. Шөһәр тирәли олы-олы бистәләр үсеп чыга. Бу күренеш Алтын Урданың бар шөһәрләре, җир биләмәләренә дә хас. Сөүдә үсә. Табышның биш процентын түләсәң, кем булуың, каян килүңгә карамастан, бар юллар да ачык. Ислам дине дөүләт дине булса да, бар диннәр дә тигез. Дөүләт байый. Дирхем¹ ныгый. Байлыкка табыну заманы туа. Бу Үзбөк хан чоры. Башкала Сарай Батуның да, атамасын үзгөртәп, гарәпчә Сарай өл Мөһрүсә—Ходай тарафыннан сакланган шөһәр дип, атылар. Алар мөңгә шулай яхшы булып, башкалар бәемәс, үзләренәң тынычлыгына, байлыгына беркем дә кул сузмас, дип уйлый. Шөһәрне дә ныгыйтмыйлар. Аңа һөҗүм итәрлек көч тө табылмас кебек тоела.

«Ходай сакланганны гына саклармын»,—дигән шул. Куркыныч башка, көтмәгән яктан китереп бәрә. Язмыш үзенчә сыный. Шөһәр зураеп 400 квадрат

¹Дирхем—ачка беремләре.

чакрымҗаҗа җөөлө. Шөһәр халкы 150 меңгә җитә. Жучи Олысында өч миллион халык яши. Ә терлекнең баш саны 200 миллионга җитә. Алар бар даланы таптап, үсәмлек дөньясын тамырынача юк ителәр. Урманнар даладан меңнәрчә чакрымга артка чигенә. Табигать үзгәрә, корылык килеп, экологик кризис туа. Мал-туар кырыла башлый. Үлексәдән чирләр тарала. Кырдан азык-төлек эзлөп, кыр тычканнарына чаклы кешеләр янына шөһөргә кайта. Бөла ялгыз йөрми шул. Европа илләре сәүдәгәрләренә иярәп килгән чума тарала. Аның нәтижәсендә авыллар гына түгел, шөһәрләр юкка чыга. Бер Кырымда гына 100 меңгә якын кеше кырыла. Табигать афәте икътисади бөла тудыра. Ә анысы сәяси болганышлар китереп чыгара. 1360—1980 елларда Сарайда егермедән артык хан алышына. Бу чор тарихка «Бөек чуалыш» атамасы белән кереп калган. Алтын Урданың ерак төбөкләрендәгә идарәчеләре бөйсезлеккә омыта.

Эдуард абыйның сөйләгәннөрөн тыңлап, бер ел элек тууыбызны алган тозлы күл янына килеп җитөбөз. Алданрак барган улым аптырап каршы ала: —Әти, күлгә ни булган?

Ни әйтәргә белми сүзсез калам. Былтыр аның ярлары тоташ тоз белән капланган иде. Быелгы яңгырлар күплегеннән алар эреп юкка чыккан. Башка юнәлешне сайлап, кайту ягына борылабыз. Безне өркәтеп, алдыбыздан кыр куяны чабып уза. Мин инде башка бернөрсәгә дә гажәпләнмим. Эдуард абый кабат үткәннөргә күчә.

Яңа башкала Сарай өл Жәдид, яисә Сарай Бөркөнөң Актүбә елгасы буйлап 200 чакрымлап өстәрәк төзелүгә дә табигать үзгәрешләренә бөйлә. Шөһәр, дәүләт иминлегенә куркыныч килүен тоеп, саклану үрләрә белән дә ныгытылган. Аксак Тимер яуларына чаклы 20-25 еллап вакыт бар. Әмма ул үз бөеклегенә күтерелә алмый инде. Тагын бер каршылык килеп чыга. Монысы табигый түгел, дөньяви. «Бөек чуалыш» заманында егерме ел каршылыклы вакыт уза. Егерме ел—шул чорның үсеп чыккан бер буыны ул. Ә алар үткөндәгә тормыш ысулын, горәф-гадәтләрен белми. Яңадан торгызылган кануннар төртибәнә дә буйсынырга теләми яш буын. Үткөндәгә яхшы тормыш мираж кебек артта кала. Аларның тормышка карашлары башкача. Ә олы буын үз чорын, хатирәләрен үзе белән алып китә торә... Үткөндәгә яхшы тормышны белмәгән, ә бүгенгә авырлыклары белән иза чыккан бу яңа буынның һөнәрчеләре, алдынгы карашлы зыялылары тирә-як җирләргә, башлыча Мисырга күчәнә. Гарәп мәдәнияте чөчөк ата.

Әйе, бары да кабатлана... дөресрәгә башкача кабатлана. Бүгенгә чор үзгәрешләренә өлө бер буын алышынырлык вакыт узмаса да, аларны элекке кысаларга куып кертүе мөмкин түгел инде. Коммунизм чорында яшәүчеләре ките торә. Бүгенгә көннәрнең авырлыгына түзәргә теләмәгән яшьләрнең кымышлылары күбесенчә Америка кебек кит илләргә китеп, башка мәдәнияткә хезмәт ителәр... Күңелгә телевизордан көнтөн кабатланган реклама сүзләре килә: «—Наше поколение выбирает пепси...»

Сабырсызланып, фикерләремне югалтырга теләмәгөндәй, Эдуард абыйны бүлөп сорау бирәм.

—Инде ни эшләргә соң? Гасырлар буге халыкларга шул түгөрөк бугенча чабып йөрәргә туры килермени? Алтын Урда империясә, Рәсәй империясә. Бар халыкларны да тигез дө, бөхетлө дө итәр өчен ни эшләргә, нинди җәмгыять төзәргә кирәк соң? Безгә дө бер кешечә яшәргә ярыйдыр бит?

—Бөләсөңмө, ө бит берни дө уйлап чыгарырга кирәкми. Ул җәмгыять инде төзелгән булган. Акны кара итеп күрсәткөнгә генә сөз—яшьләр, белмисөз. Дөньялыкта Алтын Урда цивилизациясә һәм демократиясә бүлөк иткөн принципларда төзәргә була аны.

Империяләренчә яшәү гомерә күп нөрсәгә бөйлә: табигый шартларга, сугыш-чирләргә, экология, икътисадка яисә башка очраклыкка. Әмма империяне, дөресрәгә халыкларның үзара бергә тату яшәүләрен җимерә алмый торган бер көч бар. Ул—бар халыкларга да яшәү өчен тигез шартлар тудыру. Бу тигезлек тел, хокуklar өлкәсенә дө кагыла. Әлгә шарт үтелмәсә, таркалуны бернинди көч тө тыеп торә алмаячак. Бу бүгенгә көндө Рәсәйгә карый. Без, галимнәр, бу закончалыкны аңлыйбыз да бит. Әмма ил белән башкалар идарә итә шул. Эшләр болай барганда, Рәсәй таркалачак. Көч кулланып яшәсә дө, аңа көннөн-көн үзгәрәргә туры киләчөк. Башка юл юк. Дөресрәгә, кешелек тарихы башка юлны белми.

Вакыт аралыгын югалтып, Мәскөү археологларының эш урынына килеп

чыгабыз. Безнең былтырғы танышлар—Мәскәүле Ринат-Вадим командасы.

Ринат соңгы көннәрен эшли. Үзе казып тикшергән 100 квадрат метр аралыкта 160 акча табылган. Шуларның егермедән артыгы көмеш төңкәләр. Казыган урынны карыйбыз. Кирпеч диварлар арасында жылыту системасы—кан (суфа) күренеп тора. Тире-янында керамика су үткәргеч торбалары ауный. Ринат шаяртып: «Әле бу бай йортының дүрттән бере генә дә түгел»,—ди. Хәзерге «яңа урыс-татарларның» коттеджлары бу сарайлар янында авыл мунчасы белән чагыштыруга да бармый. Бай йортының янәшесендә мечет манарасының калдыклары күренеп тора. Тире-ягында кайчандыр аны бизәгән паяла орнамент ватыклары сибелгән. Бу—Мәскәү экспедициясенең Сарай жирлегендә узган тикшерүләрендә табылган үндүртенче мечете. Элек, татар баеса, хатын гына алмаган, мечет төзөгән. Шәһәрнең күләме 400 квадрат километр. Әлеге аның бер проценты да тикшерелмәгән. Бу жир куенында күңел жылысын биреп эшләгән нинди генә байлык, ачыш-могжизалар сакланмыйдыр әле!

* * *

ИКЕНЧЕ КӨННЕ Селитра бистәсенә, лагерьга кайтабыз. Кабат автобус түбәсен төнә бу яңгыр дөбөрдәтә. Мондый тоташ яңгырлар да бездә сирәк ява. Әмма ул жиргә 7-8 сантиметрдан артык сеңмәгән. 29 августның иргәсендә, казу эшләрендә катнашучы якташларыбызны ялгыз калдырып, юлга кузгалабыз. Кайтканда кабат инде күңелгә тиеп, авырыксыну гына түгел, ачу да тудырган блоkpостларда тикшерүләр узабыз. Кабат инде телевизордан да күрәп туйган хәрби киём, сугыш техникасы, усал, оятсыз караш. Юлларда чат саен базар. Аларда юл буенча илләшәр метрга жөөлгән кавын, карбыз өемнәре. Сатучылары эт типкесендә йөргән халык вәкилләре. Алар инде Сарытау төбегенә чаклы менеп житкәннәр. Керемнәре дә көнә буена бер чиләк помидор, яисә алма, груша сатучы маржа өбиеңнәрнең керемнәре белән чагыштырырлык түгел.

Иртәнгә дүртләрдә Сембер шәһәрәне кереп, адашып йөрибез. Шәһәрнең Казан ягына баручы бер юлчысына тап булабыз. Шофер белән татарча сөйләшүебезгә ул да кушылып китә. Шәһәрнең беренче очраган кешесе үк татар булып чыкты. Дөнья шундый тар инде ул. Күңелгә Гөрәй Рәхимнең дөнья буенча таралган татарлар турындагы «Татар кешесе» дигән шигыре искә төшә. Әйе, таралган, таркалган, бер-берсезне сагынып, «Сак-Сок» бөетләре тудырган халык без.

Бар күргән-белгәннәрне авыр йөк кебек күңелгә тояп, 30 август көнендә кайтып житебез. Казанда суверенитет бәйременең кыза башлаган чагы. Мәскәү шовинистларының котыруына жавап буларак, былгы бәйрәмне уздыру безнең халыкның: «Авызың, борының кан булса да, дошман алдында төкеренмә»,—дигән өйтеменә туры килә.

Бер көннен соң кырык яшь тулды. Ай бие күргән-белгәннәр онытылып, хисләр тутыгып жиңеләер, дип өметләнеп йөрелде. Күңелдә ике «мин» сугышты. Аның берсе: «Дөнья син күргән, белгәннәр белән генә түгел өле ул, барын да кабат искә төшереп, жаныңны кыйнама»,—дип күңел бирде. Ә икенчесе: «Яз! яз! Барын да яз! Син өйтәсе фикерләр күптән өйтелгән булса да, аларны кабат искөртү гөнаһ булмас, һәр вакытның үз чоры, барысы да бу дөньядә без аңлаганча, инанганча гына түгел өле. Һәркем дөньясында булган хаксызлыкка каршы үз хисләре белән кайнап, чөчрөп чыксын»,—дип, киңөш тотты.

Кырык яшь—шайтан фәлсәфәсе белән Корьән мөгьнәсе арасында адашкан вакыт.

Безнең буын—үткәннәр, горөф-гадәтләр белән санлашмаган буын. Тарих күрсөткәнчө, андыйларны ачы язмыш көтө. Шулай да, юллар йөргөндә күңелгә кереп калган атлар тоягы, поезд төгөрмәчләре тавышына аваздаш булып, йөрөк бер ешлыкта тибө: «Әле соң түгел, өле соң түгел...»

Казан—Хажитархан—Казан.

Равил
Рахмани

ШАГЫЙРӘНЕҢ ЯЗМЫШ КЕЛӘМЕ

Лена Шагыйрьжан поэзиясе татар әдәбияты тарихында үзенчәлекле һәм уникаль күренешләрнен берсе. Мең еллар буена егетләр ат уйнатып килгән шигърияттә анын ижаты, хатын-кызларыбыздан беренчеләрдән буларак, ир-атларыбыз ирешкән дәрәжәгә күтәрелде дияргә була.

Житмешенче елларда күпмедер түл жыеп килгән Лена исә сиксәнненче еллар уртасыннан соң эчке күнел сизгерлегә белән, ниһаять, үз сәгатә сугуын тоемлады һәм кыю рәвештә, хәтта әйтер идек фанатикларча рухланып, зур ижат стихиясенә бирелде—шәхси яшәү очкынын милли-социаль көрәш ялкынына китереп куша алды. Ул тиз арада ижтимагый хис һәм милли аң уятырлык үзенчәлекле шагыйрә буларак танылып өлгерде. Шигърияткә килеп өстәлгән бу яна сулышны Лена үзе дә бик ачык сиземләп, ижатында моны анлы төстә калку итеп чагылдырды:

Шагыйрәләр килә гаскәр булып,
Күз алдында—гүзәл камалыш.
Кан алмашу бара Шигърияттә—
Без башлаган шигъри Янарыш.

(«Ирдәүкалар, имеш...»)

Шагыйрәнән болай зурдан кубып «тавыш чыгаруы» нигезсез түгел иде. «Сездән булмаса, без үзебез...» дигән ачыргалануды йөрәк авазы салынган иде ул юлларга. Ленанын ижаты алга таба моны ачык раслады. Һәрхәлдә, гадәти тормышыбызның ин авыр йөген иннәренә салып тартып барган мөһләгән хатын-кызларыбыз шикелле үк, ул сиксәнненче еллар азагында милләтнең мәнфәгатләрен кайгыртучы, анын ин нечкә проблемаларын халык һәм хаклык хөкеменә күтәрүчеләрнен берсенә әверелде, шигърьләре киң катлам укучы арасында янгырый башлады.

Татар хатын-кызлары элекке заманнарда да шигърияттән һәм шигъри ижаттан читтә тормаган, билгеле. Бигрәк тә фольклорның бәет, мөнәжәт, жыр жанрларында алар калдырган тирән рухи эзне тоймый мөмкин түгел. Безнән заманда исә хәлләр шактый үзгәрдә. Чорыбыз хатын-кызларыбыздан профессиональ шагыйрь булуны таләп итә!.. Мона бер үк вакытта сөенеп һәм горурланып та, шомланып һәм борчылып та карарга мөмкиндер, әлбәттә. Әмма бу—тарихи факт, бүгенге чынбарлык. Лена Шагыйрьжан исә поэзиябезгә профессиональ хезмәт итү юлына баскан һәм ижатында гаять югары дәрәжәгә ирешкән шагыйрәләребезнен берсе.

Олы поэзиядә үзенә кыю рәвештә шулай юл яра алган нинди рухи көч, нинди ижади талантка ия соң ул? Исеме шигърь сөючеләргә утыз елдан артык

таныш булып та, ни өчен ул сонгы дистә ел эчендә генә шундый жәмгыяви резонанс тудырырлык жегәр алуға иреште?! Бу сорауларға җавап табу өчен, күрәсен, аның әдәби-ижат биографиясен эзлекле күзәлгә таләп ителә торгандыр.

Актанышының Пучы авылында туып, Арча районы Күллекиме авылында канат чыгарган бу нечкә күнелдә кызын әдәбият һәм шигърият белән аралашуы балачактан, Такташ шигъриятләре белән җенләнеп йөргән мәктәп елларынан башлана. Мәктәпне гел «бишле» билгеләренә генә тәмамлаган Ленаның Казан дәүләт педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга барып керүе дә әнә шуның белән бәйлә. Әдәбият һәм җырға булган мәхәббәте аның килчәк тормышына юнәлеш бирерлек төп көчкә әверелә. Институттан соң ул бер ел мәктәптә укытучы, 1968—1973 елларда исә Татарстан дәүләт җыр һәм бию ансамблендә җырчы артист, аннан радиокомитетта тәржемәче булып эшли.

Шигъриятләре белән дә мәктәптә укыган елларда ук район газетасында, «Ялкын» журналында, 1970 еллардан шигъри бәйләмнәр рәвешендә «Казан утлары», «Азат хатын» кебек җитди журнал һәм төрле газеталарда актив катнашып килә. 1977 елда әсәрләре «Кызлар җыры» исемле күмәк җыентыкта басылып чыга. Ниһаять, 1982 елда аның «Яшь шагыйрьнең беренче китабы» сериясендә «Мөлдәрәмә күнел» исемле мөстәкыйль китабы дөнья күрә. 1984 елда ул СССР Язучылар берлегенә кабул ителә. 1986 елда авторының «Ышанам йөрәгемә» исемле икенче китабы басыла. Беренче чор ижатына караган бу шигъриятләрендә Лена үзен романтик рухлы, нечкә лирик буларак күрсәтте.

Шулай да Лена шигъриятенен профессиональ яктан өлгерүе сонрак чорга—авторының үзенә кырык яшь тулып узган вакытка—сиксәннәнчә еллар ахырына туры килә. Бу елларда авторга шигъри илһам күктән төшкән диярсен! Әйтерсен ул әсәрләрен көчкә язып өлгөрә... Бу унайдан аның «Язмыш җыры» (1990) шигъриятендә:

Төңрә язган, без укыйбыз гына,
Тәкъдир белән инде ярышыйм...
Ялкәр булып калсын җирдә моным
Язмышларны узып барышлай...—

дип язую тикмәгә генә түгелдер. Ул шигъриятәр тулланып авторының 1993 елда чыккан «Иман әлифбасы» китабында дөнья күрде. Биредә китап авторының, кискә кенә дигәндәй, «Шакиржанова»дан «Шагыйрькан»га әверелүе дә һич очраклы түгел, әлбәттә. Бу китапта без аның ижат куньясының кайнап торган зур домна миченә охшап киткән, шигъриятенен профессиональ ижат лабораториясенә әверелгән күрәбез. Сизгәр йөрәклә шагыйрә, һичшиксез, моны үз кан тамырларында аеруча ачык тойгандыр...

Лена Шагыйрьжанның алга таба үстәрәп алып китәсе төп тема, төп ижат юнәлешләре дә нәкъ әнә шушы җыентыкта калыплаша. Китабының исемненән күренгәнчә, авторының ижат кыйбласы һәм эчке иманы да шушы «Иман әлифбасы» билгеләрендә реаль чагылыш таба. Әсәрләренен зур шигъри очыш орбитасына күтәрелүе дә, билгеле, нәкъ шушынан башлана.

Авторының моннан соң дөнья күргән—50 яшьлек юбилеега төбәп чыгарылган—күзәтмә «Шигърият, поэма» җыентыгы һәм, ниһаять, Татарстан китап нәшриятына тапшырылган 15 табаклы (9000 юл) «Божра вә Хөҗрә» исемле китабы да нигездә шушы ижати эзләнүләрен тематик һәм жанр ягынан давам рәвешендәрәк кабул ителә. Әмма аларның да үзгәренә без алда искә алып үткән «Иман әлифбасы» китабының югары профессиональ дәрәҗәле шигъри очкыны салынган.

Әсәрләрен тиз арада югары очыш биеклегенә чыгарып, авторының үзен күпсанлы каләмдәшләре арасынан аерып куйган һәм «Лена Шагыйрьжан» иткән нинди бәһалә сыйфатлар соң алар? Нинди кыйммәтләр табышуларга килеп юлыга да нинди тылысмы ижат үсешләре кичерә шагыйрә үзенә бу яна эзләнүләрендә?

Әлеге үсеш эволюциясен ачыграк күзәлгә өчен сүзгә шагыйрә ижатындагы үзәк темаларның берсе булган яшьлек-мәхәббәт шигъриятләрендәге үзгәрешне күзәтүдән башлап китик. Шигъри сөючеләр яхшы хәтерли торгандыр, мәхәббәт кичерешләренә шагыйрәнен беренче китапларында да шактый кин урын бирелә. Лирик геройның сөюгә булган изге омтылышы, Мәхәббәтен эзләве, аны көтүе, хыялланыуы... ялкынлы яшьлек хисе белән сугарылып, романтик рухта тәкъдим ителә.

Бикән буласым килә,
Иркән буласым килә.
Жилләренә буйсынырлык
Жилкән буласым килә...

(«Бикәң буласым килә...»)

Бу шигырьләр, яшьлеккә хас булганча, ашкынулы, дуамал... кайчакта хәтта капризлы яки күзгә туры бәрәп әйтелгән сүз булып та янгырый:

И бичара, мескен адәм,
Тудын ни пычагыма?—
Төшмәгәч тә, янмагач та
Мәхәббәт учагына...

(«И бичара, мескен адәм...»)

Шуларга ук ялганып шигырьләрдә беренче күнел сынулар, хыялдагы шагыйранә Мәхәббәтне таба алмаудан туган канәгатьсезлек, ахыр чиктә күнеле белән шундый олы—сирәк очрый торган Мәхәббәтне—уйлап чыгарулар, Мәхәббәт үзе булмаса да шул хискә тугры калу, Ана табыну, сагыну һ. б. катлаулы хисләр чагылышы урын ала.

«Дүрт күз белән көтәм сине»,—дип язган мөддерәмә күнелле кыз үзе хыялланган идеаль Мәхәббәттен табалмый. Жавапсыз калган сөю хис-кичерешләре аның рухи таләпләрен үзгәртеп ташлый, шигырьгә акыл—хикмәтле фикерләү—элементлары килеп керә:

Мәхәббәтнең була төрлесе,
Мәхәббәтнең була олысы.
Бер жавапсыз калса шунысы,
Башны ташка бәрәп елыйсы.

(«Мәхәббәт турында»)

Бу очракта мәхәббәтне конкрет кабул итәргә кирәкми. Бу, гомумән, кырыс һәм соры чынбарлыкта жавапсыз калган, хәтта ки табыла да алмаган сөю турында!

Кеше вакыт үтү белән үз гомеренең яна этапларына аяк баса. Әмма аның йөрәгендә зур Мәхәббәткә сусау, сөю кайнарлыгы һич кенә дә сүрелми, бәхеткә булган омтылышы аз гына да көчсезләнми, бәлки көчәя генә төшәдер... Ул элеккедән дә дәртләнебрәк тик үзе белгән сукмаклардан, алдындагы каршылыкларны жинә-жина, лаеклы дип тапкан бәхетке каршысына юл саба.

Үзен шәхес итеп сизгәннәрен үтәр юлы исә тагын да катлаулырак. Шагыйрьжан китапларында без нәкъ шундый лирик герой—ижат шәхесенең четерекле һәм нечкә хис-тойгыларыннан чигелгән, олы бәхеткә ирешү кичерешләрен үзәккә куеп тасвирлаган эчкерсез интим шигырьләр белән очрашабыз. Табигый ки, анда рух давылы, жан бунтарлыгы хөкем сөрә:

Мин жыенмыйм ата-бабалардан калган
Изге йола-гадәтләрне гаепләргә.
Жаным сыймый әмма
Кысан кысаларга,
Женем сөйми,
Буйсынасым юк аларга!..

(«Буйсынам мин буйсынырлык законнарга...»)

Күнел ярсып-дуланып аргач, шигъри юлларда жанның сабыр гына сыктавы урын ала... йә булмаса бу катлаулы чынбарлыкны аңларга омтылган акыл, гомумиләштерүләре белән фәлсәфи уйлар килеп керә... яисә язмышка үпкә-зар баш калкыта:

Бу бит әле башы гына, диеп,
Күнел юатудан күптән туйдым,
Ярты гомер узып бара инде
Көтә-көтә алгы бәйрәм-туйны...

(«Яңа тойдым»)

Нечкә күнел, шул рәвешчә, көрсенә, жәберсенә, тирә-як мохитка, дөньяга үпкәле караш ташлый, тормыш агымына бирелеп уйсыз-жансыз яши башлаган кешеләрне гаепли:

Үзәгенә үтсә ялгызлык
Шәһәр үзәгендә берәүнен,—
Мәгънәсе юк, бәйрәм хақы, дип,
Хат аркылы бәхет теләүнен...

(«Үзәгенә үтсә ялгызлык...»)

Кичереш-бәргәләнүләрнен һәм эчтән кыйналуларнын иң газаплысы, һичшиксез, лирик геройнын үзенә төшә:

Минме соң ул янып көймәдем,
Минме соң ул шашып сөймәдем.
Узды язлар, жәйләр авышты,
Туй күлмәгем калды кимичә.
Үтте гомер юмарт яшылекнен
Халал өлешләре тимиңә.

(«Байрамнәре безнең урамның»)

Лирик геройнын чотерекле язмышы белән очрашуы күнелдә теләктәшлек һәм индидер бер ачыну тойгысы кузгата. Анын рәнжүле кинаяләрендә, кемнәргәдер үпкәле мөнәсәбәтендә эчке бер дөгъва, ризасызлык күрәп, үзенне ирексездән гаепле сизәсен. Тормышыбызда үзләренә тин мәхәббәт, ласклы яр таба алмаган, ир-атларыбызнын замана югарылыгына менеп өлгерми сүнәп калуына, һәр адымда чын ир-егетләр житмәвенә уфтанып, эчтән сызып яшәүче хатын-кызларыбыз күнелгә килә... Әмма әйтергә кирәк, тормыштагы бу чынлыкнын натураль тасвирлануы ул әле проблеманың сәнгатьчә чишелеше түгел. Чынбарлыктагы әче хакыйкать үзе генә зур сәнгать әсәрләре тудырган фәлсәфи-эстетик тетрәтү кодрәтенә ирешә алмый. Һәрбер күзәнәгенә төшеп сызлаган әрнүле тойгылар, шәхси яктан бик сиземле һәм якын булуга да карамастан, шул көенчә генә бәһасез сәнгать әсәренә әверелми. Калам иясе интим кичерешләр тәсиреннән өстен калып, аларнын мостәкыйль эстетик яшәешен исәпкә алып эш итәргә тиеш.

Инде килеп «Иман әлифбасы» китабында урын алган мәхәббәт шигырьләрен күздән кичерик. Биредә дә автор аларга шактый кин урын биргән. Мәхәббәтнен шагыйрә тормышында гомерлек юлдаш булуына без монда төмам ышанабыз:

Һай, бер гомер генә житәме сон
Йөрәктәге сөю хисенә?!

Терелермен кебек үлгәч тә мин,
Мәхәббәтем төшеп исемә...

(«Һай, бер гомер генә житәмени...»)

Ышандыра мондый мәхәббәтнең үлемсезлеге. Әсәрдә эстетик шартлы тасвир гаять төгәл эшли. Биредә сөю-мәхәббәт кичерешләренен һич суынмавы, ә бәлки арта гына баруы бик ачык булып күзгә ташлана. Шул ук вакытта ул инде—үзгә мәхәббәт! Бу—рухи мәхәббәт. Бу—иманлы мәхәббәт!

Сөю хисләре үзгәрүчән. Яшь бару белән генә түгел, дөньяга-тормышка мөнәсәбәтен үзгәру белән да мәхәббәтнен кеше тормышына мендәгән яна төсмерләре килеп керә. Ходай Төгәлә адәм баласын чынбарлыкка энә шулай мәңге гашыйк итеп яраткан. Унсигездәге, ягъни без тар мәгънәсендә кузалларга яраткан мәхәббәтнен югалуы әле кеше йөрәгеннән анын жанына салынган сөю куәсен, сөю потенциалын юкка чыгара алмый... Бәлки язмыш энә шулай өстә яткан иң беренче катламны гына алып ташлайдыр? Бу югалтунын (югалту әчесенен) кайчакта мәхәббәтнен үзенә караганда да татлырак һәм мәгънәлерәк бер тойгыга әверелеп яши алуы да һич очраклы түгелдер, мөгаен.

Кеше, гомумән, тора-бара әлеге ялкынлы чыганактан билгеле бер тормыш тәҗрибәсе таләп иткән жирлектә күчә: күзәнәкләр ашкынуына, давыллы хисләр ташкынына алмашка хикмәтле аял килеп баса, шигырьдә мәхәббәт лирик-фәлсәфи ноталарда янгырый башлай:

Кыр казы да, кар кызы да түгел,
кыр кызы мин—бераз кырылдарак...

(«Кыр кызы»)

Монысы авторның читкәрәк китеп үз-үзенә биргән бәйсе... Узып барган яшьлегенә дә ул акыл ыраклыгыннан торып күз ташлай:

Тундырса да, яндырса да,
Язгы язмыш—бары чәчәк...

(«Шомирт чәчәк аткан чакта...»)

Күрәбез, бу яна китапта лирик герой жанын тетрәткән сөю хисләре стихиясенә, шул исәптән аның аянычлы чишелешенә дә, өр-яна ноктадан—фәлсәфи югарылыктан акын килә. Әсәрләрдә хикмәтле фикерләү ачыкчына көйләнгән шигъри гумумиләштерүләр урын ала:

Ялгыз калма, диләр,
бәхетсезлек
Бары шунда гына, янәсе...
Кайсы бәхетле сон бу жиһанда—
Зөһрәсеме, әллә Ләйләсе?..

(«Ялгыз калма, диләр...»)

Табиғый ки, мәхәббәт хисләренә төрле яшәтә һәм төрле язмышлардагы аерымыгын автор бу әсәрләрдә фәлсәфи аңлау һәм нечкә шигъри тоемлау аша күчәрә:

Сезнең язлар гөрли әле, көлә,
Безнең язлар инде елый белә...
Сезнең хисләр ташый язлар саен,
Безнең инде—елы ничек килә.
Сезнең язда бозлар китә агып.
Безнең бозлар кала эреми дә...
Сөю сәгәтьләре суга сездә.
Безнең инде—кайчак йөреми дә...

(«Сезнең язлар»)

Бу мәхәббәт—басынкы, сабыр. Ул тыштан давылланып түгел, эчкә, тирәнгә яшерелеп күнел дөньясы эчендә яши. Әмма шагыйрә аның «предметлашкан» сурәтен бик ачык күрә:

Елый Ай төн уртасында
Капланып беләгемә.
Ә Кояш күрми шул аны,
Кояш ул көлә генә...

(«Айлы сер»)

Шулай итеп, шагыйрәнә әлегә китабында мәхәббәт темасы һәрьяклап көчәя, тирәнәя. Ул, шигъри детальләр аша сурәтләнеп, сиземле, реаль чынбарлыкка әверелә, жиргә төшә, житдиләнә, табиғый яшәш төсмерләре белән жанландырыла. Хисләр ташкынына акыл килеп кушыла, каршылыклы тойгыларның хикмәте—асыл табигате ачылып китә. Халәт нечкә психологик төсмерләр белән байый. Эмоцияләр басынкылана, әмма ихласлыгын һәм хис кайнарлыгын жуймый. Сөю акыллана, намуслана, иманлы мәхәббәткә әверелә һәм инде яшәештә ул икенчәрәк планга күчә. Китапта аның алтынчы бүлекчә итеп бирелүе дә очраклы түгелдер.

«Жәйге балет» (1996-1997) әсәрән исә без шагыйрә ижатында чагылыш тапкан ин күзәл мәхәббәт шигырьләренә берсе итеп бәйлибез:

Балерина булып биедем мин,
бармак очларына гына басып
су төбендә...
Яулап алдым гүя
сәхнәләренә ин-ин биеген мин...

Монысы—шигъри шартлылык. Ул, бер яктан, реаль тормыш чынбарлыгына таянса, икенче яктан, илаһи сою можизасынын символик рәсеме буларак төсмерләна. Лирик геройнын һәрбер хәрәкәте аның күнелендә уянган рухи халәтенә тылсымлы давамы булып яши башлай.

Авторнын шундый камил эшләнешле, югары сәнгать дәрәжәсендәге тагын бер шигъирен тәкъдим итәсем килә. Сүз аның «Бу—хикмәтле хатын» әсәре хақында бара.

Бу—хикмәтле хатын...

Тугыз улга

Тугзак ана булыр көче бар.

Бу—хикмәтле хатын,

Йөрәгендә

Улсыз калганнарның үче бар...

Әсәр беренче юлларыннан ук тарихи, милли, фәлсәфи колачлы символик мәгъна белдерә. Жанни тетрәтеп, лирик геройнын «яр читенә житеп, ярсыз калган...» драматик язмышы ачылып китә. Безнен алда чын татар хатын-кызларынын каһарманга тигъ эчке рухи батырлыгы калкып чыга:

Бу—хикмәтле хатын,

Хөрлек даулап,

Ерып чыккан яу арасыннан.

Исән калган хәтта сикереп төшеп,

Сөембика манарасыннан...

Әлеге шигърь милләтебезнен үзәк бәгърен тәшкит иткән татар хатын-кызларынын гомумиләштерелгән реаль һәм шул ук вакытта идеаллаштырылып тасвирланган символик сурәтен күз алдына китереп бастыра. Бу шигъри сынны табигатьтән йөкләнгән бөек вазифа белән аның төрле мәгълүм сәбәпләр нәтижәсендә чынга ашмый калуы арасында килеп чыккан тирән упкын—үзәк өзгеч жан вазы чорнап алган. Образда хатын-кызларыбызнын данлы милләт анасына лаек булырлык потенциал куәте, ханбикалар язмышына тигъ тарихи үткәнә, зур югалтулары һәм һәртөрле кимлекләргә туры карый белгән арысландай кыю йөрәге... Шунда ук бүтенте көндә кешелектән «цивилизация» исеме астында яшәп килгән татлы уйдурма, черек әхлак казанышлары корбаны булу нәтижәсе чагылыш таба. Тарих һәм заман фоннда нинди генә фажигале контрастларга куеп сурәтләнмәсен, бу образ хатын-кызларыбызнын гасырлар давамында барлыкка килгән иң шөһрәтле, иң изге, иң якты унай сыйфатларын үзәндә берләштерә. Шунысы аяныч, аларнын һәрберсе йөрәгендә каләмгә сыеп бетмәслек тирән фажига йөртә. Бу—типик татар хатын-кызлары образы. Анын сою тулы йөрәге әче хакыйкаткә, мәрхәмәтле күнел кыйбласы изгелеккә, өметә кояшлы килер көнгә төбәлгән! Ченки милләтнен киләчәге турыдан-туры шушы бөек көчкә—аның олы мәхәббәтенә—байле.

Шагыйрәнән мәхәббәт темасында булган үсеш-үзгәрешләре, һичшиксез, анын икенче зур темасы—кеше язмышы һәм аның тормыш яшәешен үзәккә куеп язган шигърьләрендә дә чагылыш тапмый калмый. Авторнын яшәу мәгънәсе турындагы уйланулары монда да шигърьдән шигърьгә тирәнәя-житдиләнә барып, укучы күнелен төптән кузгатырлык югары сәнгать әсәрләренә әверелә.

Беренче ике китабында автор кешелек алдына «Бик кадерле буллык микәнни соң сугыш беткән елны туганнар?...» дип («Сугыш беткән елны»), яисә «Дингезләр күп, әмма янгын чыкса, сүндерергә суы житәрме?» («Сонарма!») кебек житди генә сораулар куйгаласа да, алар әле яшлек романтизмы аша шактый гомум-схематик рәвештә белдерелгән лозунг рәвешендә кабул ителәләр. Алга таба бу темага язылган шигърьләр ешай һәм житдиләнә барып, «Иман әлифбасы» китабында «Сират күперә аша» дип исемләнгән тулы бер бүлекне тәшкит итә—авторнын граждандык тойгысын чагылдыручы өлгергән сәнгать әсәрләре булып житешә.

«Давылга юлыкмыйча» калган, әмма «дөнъяны давилдан соң» күргән һәм фажигане бөтен тирәнлегендә тоярга өйрәнәп үскән буын вәкилләре буларак («Давылдан соң», 1988), сугыш арты балаларынын күнелләре гаять нечкә, күзләре күпне күрә... Харабалар һәм жимерелгән язмышлар арасында үсеп, алар кешелектән һәрбер гамәленә үтә сизгер, үтә жаваплы карарга өйрәнгән. Аларнын йөрәкләрендә

игелек белән бергә һәрдаим һәлакәтле шом саклана. Авторның шигъри фикерләвендә, тормыш деталләренә мөрәжәгать итүендә, тасвирланган күнел халәтендә әлеге тарихи тирән эз үзен сиздерми калмый.

Күнел нечкәрүе—шагыйрәнән аерылмас бер үзлегә. Әнә ул «Хатлар көтәм» (1987) шигырендә хис-тойгы жепләреннән ничек итеп рухи халәтенен төслә рәсемен чигә:

Хатлар көтәм монсу иртәләрдә,
Хатлар житми жанны иркәләргә...
Хатларын да кызганалар дуслар,
Оныталар, читкә китәләр дә.
Хатлар көтәм, язны көткән кебек,
Көзләр житә, янгырларын сибеп.
Яфрақ ява жәйдән хатлар кебек,
Берәм-берәм жыям, үбеп-үбеп...

Шагыйрә чынбарлыкның социаль-психологик асылын күзалларга омытылганда, һичшиксез, иң беренчә чиратта үзенә яшәп үткән тормыш юлын күнел илгә аша уздыра. Әнә аның үз романтик яшылегенә биргән баясе:

Ит-тушенка төяп чапты кайберәүләр,
Евтушенко укып яттык без «жүләрләр»...
(«Без яшә чакта...»)

Юк, бу авторның үкенечен белдерүе түгел... бу—ике заманның ике төрле сулышлы чынбарлыгын тасвир итү.

Тормыш-яшәеш турындагы шигырьләре, гомумән, шагыйрәнән чынбарлыкны торган саен тирәнрәк аңлавын, дөньяның психологик-эстетик рәсемен кәгазьгә төгәлрәк төшерә баруын бик ачык дәлилли. Кайбер шигырьләрдә заманыбызның сурәте ачыктан-ачык—публицистик ачыкта белдерелә:

Акырақ!
Быбыл тавышына
баррикада корган барабаннар!..
Акырақ!
Палач кулындагы
автоматтай «аткан» гитаралар!
Көчәнмәгез, зинһар, микрофоннар!
Өркөп качып бетте инде сөздән изге моннар.

(«Куркытмагыз моңны!»)

Автор үзен олы тормыш дингезенә ташлагандай хис итә. Яшәү дип аталган татлы хәят суын эзләп, бата-чума, нечкә яшәү серләрен өйрәнә («Яхшылыкны кая куйыйм, дисәң...», 1987). Чынбарлыкның психологик һәм фәлсәфи каршылыктарыннан торган жанлы рәсемен бер-бер артлы шигырьгә күчәрә:

Кат-катлы йортлар катында
Беркатлы булып йөрү...

Жан чыгарлык көннәр булды,
Әле дә чыкмаган Иман!..

(«Авыл балалары калада»)

Атын жигә белми башлаганны...
Атом жиксен ничек надан егет?!

(«Атом җеҗәреннән көчләрәк»)

Шул тозсызлар, комсызланып,
Кисмәк-кисмәк кыяр тозлар...

(«Юксылар илендә»)

Шушы катлаулы тормышны карап-күзәтеп яшәгән, аның эчке каршылыктарын тирән аңлаган һәм тойган авторның шактый гына шигырьләренә («Китек күнел»,

«Кара рәсем», «Күнелсез...», «Үтте...» һ. б.) пессимистик рух үтөп керә. Шагыйрә тынчу һавалы яшәештөн котылу юлын эзләп, шуулы жыллар каршысына чыгып басарга мәжбүр:

Жилгә чыктым,
Жыллар уртасында
басып калдым
сафланырга теләп.
Кем уйлаган, шушы торыксыз жил
булыр, диеп, бүтөн миһна терәк...

(«Жилгә чыктым»)

Көтелмәгән нәтижә—тынгысыз тормыш каршылыктарын тоеп яшәүдә, тыелгысыз көрәш омтылышында ул үзе сагынып яшәгән давыллы бала чагына кайта, пакыләһә, жан тынычлыгы таба:

Ак жылкәнгә калам әвереләп,
бер гәһәһсыз сабий чактагыча...

(«Жилгә чыктым»)

Шулай итеп, шагыйрә үз шигъриятенен төп фәлсәфәсенә—ижат кыйбласы турында жигди уйлануга—«Иман әлифбасы»на киһеп чыга. Автор «Иман» сүзен хәрәфләргә таркатудан киһеп чыккан Ирек, Мәхәббәт, Акыл, Намус төшенчәләренә бәйләп күрсәтә. Замана барышына, чордашлары яшәешенә карап: «Иман китерер вакыт житкән һәммәбезгә берәм-берәм» дигән гаять ғыйбрәтле нәтижә чыгара.

Иманга киһүнең ин беренче шарты—эшһне тәүбәдән башлау! «Сонгы тәүбә» мөнәжәтендә автор шушы жигди адымны ясый. Сүз сәнгәтенен төмен һәм кадәрен белеп, кылынган гәмәлләренен дәрәжәсен үлчи-үлчи, лирик герой «гәһәһлылар исемеһненән илче булып», кичерүен үтенеп Ходай каршысына бара.

«Тимер чире» (1988) балладасында шагыйрәнен тормыш-яшәешһне символик тоемлау аша чагылдыруы белән очрашабыз. Психологияһнен кичереш-үсешен күрсәтүгә ирешү—һичшиксез, поэзияһбезнен зур казанышы. Автор мондый әсәрләре белән егет шагыйрьләребез алаһмаган яһна шигъри биһеклекне яулай. Ул мәгълүм чор-дәүерләр китереп чыгарган социаль «чирдән»—хатын-кызларның тупаслаһна, кырыслаһна баруыһнан үсеп чыккан «Тимербану» образын барлыкка китерә, аһы үзенең лирик героһе белән тәһгәлләштерә:

Тимербану тимер коса,
авыр хәлә:
Иһнен басқан тимер чуклы
тимер шәлә...
Тимер тутык каплап алған
бөтөн тәһнен,
тимер кутыр...
Авызында—тимер төмә...
Тимер чире...
Тимер чыһны... Тимер чоры...
Тимер пәрлә, тимер кабык,
тимер кырышау...
Канатларын каерып бутан
тимер тышау.

«Монсу елмаю яһи «рәсем» (1987) шигъриһндә исә ул, киресенчә, күһнелә артык нечкәрәп киткән ханымыһның эчкә дөһнясын яһкыртып жиһбәргән монлы бер шигъри миһзгел бүләк итә:

Син рәсемгә, дускай, безне төшер әлә:
Калсын әлә истәлеккә сурәтебез...
Яджарь калсын шушы жәйдән—күләгәбез
күбәләк күк очып кайтсын үзәһбезгә...

Аһнары фотога төшүнең конкрет детальләре киһеп керә. Алар чынбарлыкны яһнәшәдә гәһә итеп тоярга мөһмкинлек биһрәләр:

Бик якыннан алма. Күкнен бер чите дә
сыйсын шунда. Күл буйлары, көймәләр дә.
Чагылып торсын кояшлы бер көн икәнә,
урын калдыр без жырлаган көйләргә дә.

Шушы урында механик фотография логикасы югала, аны алыштырып тормыш
һәм чын шигърият логикасы килә:

Елмаерга әмер бирмә, күнел үзе
ни кушса, шул чыгар инде йөзәбезгә.
Безнен белән күзгә күренмичә генә
Рәсемнәрдән карап торыр йөрәкләр дә...

Шулай итеп гап-гади тормыш, монсулык белән сугарылган гадәти бер халәт-
мизгел, мәнгелек шигъри бер фокуска—жанлы рәсемгә әверелә. Кеше гомерен,
кеше кадерен менә хәзер, менә шушы мизгелдә белергә кирәклегенә монсу бер
ишарә сыман янгырый...

Инде «Иман әлифбасы»на яна тема буларак килеп кергән милләт темасын
күздән кичерик. Китапта аның мөстәкыйль һәм беренче бүлек буларак тәкъдим
ителгә авторның бу юнәлешкә аерым бер җаваплы мөнәсәбәтә хақында сөйли.
Шагыйрә бәхетнен дә, гармонияле язмышның да фәкать Ватан, Ил, халык, милләт,
кыскасы—жәмгыять язмышына килеп тоташканлыгын аңлап, бөтен куәтен шушы
четрекле, изге проблемага юналтә. Чын Бәхетнен хөрлектә, коллыктан азат булуда
һәм чын гүзәллекнен—шигъриятнен дә шунда гына булуына тирән ышану ана
ижатында яна бер илһам-көч өсти, яна көрәш мәйданы ача.

Милләт ин элек туган телгә тирән мәхәббәт ул:

Әй син, телем, туган телем,
тамыр телем.
Жир астыннан тарих серен
табыр телем...
Әй син, телем, рәхәт телем,
авыр телем.
Телне теңләп канатырлык
сабыр телем...

(«Туган телгә мәдхия»)

Шушы берничә юлда гына да автор милләт төшенчәсенә кеше өчен ни
дәрәжәдә кыйммәт булуын, анын белән бергә кушылып яшәүнен олы шатлык һәм
тирән фажигагә дә әверелә алуын бик ачык сизелерлек итеп сурәтләп күрсәтә.

Заман татар халкына үзенә һәлакәтле каршылыклы белән яный. Милләт
тирән деградация бизәгендә.

Жыен ясап, кыен ашап,
Көрәшкәндә йөзләп, уннар,
Ник кушылмый туган телгә
Милли, милли миллионнар?..

Лена ижатында публицистик лириканың тоткан өлеше шактый зур һәм ул
аерым темадагы шигърь-поэмаларда гына түгел, гомумән, шагыйрьнен сәнгатьле
фикерләү үзенчәлеге буларак та шактый ачык күзгә ташлана. Әйтергә кирәк, биредә
анын көчле ягы гына түгел, тискәре сыйфатлары да үзен сиздерми калмый. Хәер,
шундый көчле ялынкланып януда төтен чыгуына гажәпләнәсе юк—автор әсәрләренә
композицион яктан озынга сузылуы, таркаулыгы, яисә кайбер очракта шигърьнен
эмоциональ пафос белән сөйләп чыгуга корылуы, минемчә, нигездә шуның белән
бәйле. Әмма күпчелек шигърьләрендә автор, публицистик үт очкынын, үз йөрәк
ялкыны аша үткәреп, куйган изге максатына хезмәт итәрдәй сәнгать әсәренә
әверелдерүгә ирешә.

«Кошка канат нигә?» (1991) шигърьнен эпиграфында Н. А. Некрасовның
«Кому на Руси жить хорошо?» дигән мәгълүм сүзләре алынып, әсәр үзе дә шуна
җавап бирүгә корылган. Шагыйрәнен монда үзенә хас булган—коры мантыйкка
нигезләнгән усал теле хәрәкәткә килә һәм анын ихлас йөрәктән әрнеп айткан
сүзләре күнелгә үтеп керерлек итеп белдерелә:

Рус илендә кемгә яшәү рәхәт?—
 Кемгә рәхәт, шулар беләдер...
 Үз жирендә яшәп, илсез калсан,
 Үзәк багырьләренә теләдер...

Рус классик шагыйренен мәшһүр сүзләре, шул рәвешчә, өр-яңа мәгънә ала, әсәрнең шигъри колачы тагын да киңәя төшә.

Үз өендә—ятлар кагылдәсе,
 Ятлый-ятлый телләр калмады.
 «Рус илендә яшәү кемгә рәхәт?»—
 Күпләр моны күптән аңлады...

Шагыйрә гади халык күзеннән яшерелеп килгән, шактый тирәндә яткан яшәеш катламнарын күтәрәп, аларга төгәл шигъри публицистик бая куеп бара:

Укынсан да, кабат чукынсан да,
 Күзен чукумас карга карганын...
 Үз иркенне үзң сакла, татар!
 Белеп атла кая барганың!

Шулай итеп, автор шәхси сыкруналарын, үпкә-зарларын бер читкә куеп, милләткә өчен гаять мөһим булган проблемаларны көрәш биеклегенә күтәрә һәм үзеннән хис-фикердән үрелгән шигъри мөнәсәбәтән милләттәшләргә күнеленә илтәп житкерә. Шагыйрә үз укучысын галәл һәм иманлы яшәеш турындагы олы сөйләшүгә чакыра, аның шигъри сулышы иркенәеп китә, тавышы ныгый, сүзләренен кыйммәткә бермә-бер күтәрелә. Аның хәтта берникадәр сыкруналы интим тойгылары да, милли социаль көрәш агымына кушылып, төп фикер-идеяне көчәйтүче уңай көчкә әверелә. Аларның тормышчанлыгы тарихи-объектив чынбарлык белән раслана. Авторның тел-стиль үзгәчлекләре дә, нәкъ менә шушы зур көрәш өчен генә яратылгандай, әлегә бердәм олы максатка буйсынып яши башлый.

Лена Шагыйрьжан поэзиябездә чын мәгънәсендә тормышны үзгәртеп кору чоры шагыйрә буларак урын алды. Аның шигъри таланты нәкъ шушы елларда бөтен тулыдыгы белән ачылып китте. Шагыйрә шигъриятсезнең көрәш авазын шушы гаять кирәк вакытта кин халык массаларына илтәп житкерә алды, аның сүзгә халыкның мең еллык сыкруналы тормыш гаменә килеп кушылды.

Татар юлы әйләнеч,
 Татар юлы болгавыр.
 Татар булу жинел түгел,
 Татар булу бик авыр.
 Тартып бара тарихын,
 Тугарылып, жигелеп.
 Жинел булсын каян килеп,
 Жинеп кара жинелеп!

(«Татар булу авыр»)

Хәер, чын яратуның жәрәхәт-әрнүләрсез генә булганы бармы икән аның?! «Милләтнең ул туганын күк...» (1995) шигъриендә автор бу каршылыклы халәтне бик нечкә тотып алган:

Бер сөйдерә, бер көйдерә
 Милләтнең ул—туганын күк.
 Дошман сүзгә хак та була,
 Ачу килгән чак та була,
 Ак жирлектә тап та була—
 Сүз әйтмәгез туганыма!..

Милләткә язмышының авырлыгын йөрәгә аша уздырып яшәгән шагыйрә аның сәбәпләренә һәм хал ителү юлларына—азатлык, ирек алу, тигезлеккә ирешү кебек ин кайнар мәсьәләләргә килеп чыга.

Шул рәвешчә, шагыйрә шәхси кичереш, әрнү-сыктауларын оныттырырлык зур көрәш темасын калку итеп күтәрә. Яшәешендә һәм ижатында үзеннән төп урынын таба. Милләтенен сөекле көрәшчеләре шагыйрь баласына әверелә. Әлегә

йөрәгендә кичереп яши. «Шигърь сулап яшәү» ана «ике гомер кичерү» булып тоела. Автор хаклы: сәнгать ул, беренчедән, тормышнын чагылышы (икенче яшәеше) булса, икенчедән, ижади мавыгып яшәү ижат кешесен һәм жисми, һәм рухи яктан озын гомерле итә. Шигърият—аның үз язмышы:

Текә ярдан язмыш ташкынына
Ташландым мин—алды бөтереп...

Әмма «язмыш жыры—мен дә бер көй»ле. Ул без яшәгән фани дөньяга гына сыеп бетешле түгел. Шуна шагыйрәнән «Язмыш жыры» (1990) шигърендә «Тәңре язган—без укыйбыз гына, тәкъдир белән инде ярышмыйм...» дип әйтүендә тамчы да арттыру юк сыман тоела.

Шагыйрь үз тормышында Мәхәббәткә, Яшәүгә ничек омтылса, жыр монга, Ижатка да шундый ук зур дәрт белән кабына, хәтта, әйтергә кирәк, бу эштә ул комсыз:

Һай, бер гомер генә житәме сон
Күңелдәге безнең моннарга?!
Калсаң икән мәңге бу дөньяда
Былбыл сайрауларын тыңларга...

(«Һай, бер гомер генә житәмени...»)

Әлеге куллар ихлас кабул ителә, ышандыра.

Шагыйрә хәтта үзенң ижат кухнясын да көнләштерерлек итеп, яраттырырлык итеп тасвирлап бирә белә:

Шушы инде минем
эш почмагым.
Шунда пешми кала
өчпочмагын,
теләп йөргән бәйрәм ашын—
пәрәмәчен...

Бая гына уклау биегән
куна тактасында шигърь тезәм,
әйтерсең дә нечкә токмач кисәм...
Шушы инде минем

эш почмагым—

Күптән белмим инде
эш пошканын...

(«Ижат кухнисы»)

Шунысы кызык, шигърият авторның әсәрләрендә еш кына мәхәббәт белән параллель итеп бирелә. Мәнә аның—ярым шаян, ярым житди «Әллә үпкә, әллә үкенеч» (1987) шигъре:

Назлар өчен түгел, язар өчен
Житкералмыйм инде төннәрне...
Язлар өчен түлим көз белән—
бәйләрен анын кем белгән...
(Мен елаган хакка бер көләм...)

Бу инде үзгә яшәү орбитасы, икенче төр тормыш логикасы. Шагыйрә, гади яшәеш югарылыгынан яна бер дәрәжәгә күтөрелеп, башка үлчәм, башка тизлектә хәрәкәт итә башлый.

Яки, гади тормыш деталләре, гомумиләшеп, жәмгыять һәм заман турында шигъри фикер белдерү чарасына әверелә.

Уены-чыны бергә...
Гомергә
ул өлешләп безгә бүленгән...
Уйнап кына яшәргәме сон,
Әллә—
Чынлап уйнаргамы бүгеннән?!

Шагыйрә тормыш сәхнәсенән ни икәнән яхшы белә. Шуна ул «Алкышларга

артык ышанмаска!» Берәүләрнен «кул чабарга алдан түлөп, яллап куелуын», «пәри туге»нда чынны уеннан аеруы жинел булмавын искәртә («Тормыш сәхнәсә»).

Шагыйрә чынбарлыктан качмый, гарешкә ашкынмый. Ул—жир кешесе. Реаль тормышта—халык белән «тоташ савытлар» язмышы эчендә яши. Өнә ул, Тукай сыман базарга чыккан, анда үз фикерләрен «базар үлчәвенә салып», уйланып йөри:

Тынлап йөр. Ишет. Колак сал
базар фәлсәфәсенә.
Халык үзе чыгып баскан
чын тормыш сәхнәсенә.
Чагыштыр үз бәянне дә
базар бәясә белән.
Шагыйрь баласе бәйләнгән
базар баласе белән.

(«Чык базарга»)

Шагыйрә бер ялгызы түгел. Бер якта халкы булса, икенче якта анын бөек остазлары—ижади үрнәк итеп санаган шагыйрьләре тора. Әсәрләрендә авторның Тукай, Такташ кебек классик шагыйрьләр шәхесенә мөрәжәгать итүе—күнеленә фикердәш эзләү, алар белән хакыйкаткә туры юл эзләү булып тоела. Һәм шагыйрь шул ук вакытта жәмгыятьнен Шагыйрьне аңлап һәм тиешенчә баяләп бетерә алмавында зур фажиға ятуын искәртә:

Шагыйрь үлсә, берәз һәркем үлә,—
андый микән шуны азрак Ил?!

(«Шагыйрь үлми»)

Ә шагыйрьнен яшәеше жинелдән түгел, ул каршылыклы, хәтта кайчакта сәер дә...

Асыл кошны эзләп табар,
Тапкач, жуеп, ләззәт табар,
Мәхәббәтен адаштырыр,
Ялгызлыкка шалаш корыр.

(«Шагыйрь хәле»)

Шагыйрь, гаять зур, четерекле сынауларны үтеп, үзенә тугры юл салырга тиеш:

Шагыйрь булып жиргә килгән һәркем
сабый булып яши алырмы?
Кеше булып калу жинел түгел,
Шагыйрь булып калу авырмы?..

(«Шагыйрь булып калу авырмы?..»)

Шуна күрәсен, Шагыйрьнен бәһасе дә зурдан:

Кыйммәт тора! Үзе хәтле тора!
Чын шагыйрьнен булмый арзаны.
Кабат бәя биргән Тукаена,
Еллар узгач, Печән базары...

(«Татар шагыйренең бәясә»)

Әйе, чын шагыйрьләреннән ижатлары татлы булса да, язмышлары шактый әче. Лена да үзенә шәхси бәхете турында аз уйланмый. Шигырьләрендә дә бу мотивлар әледән әле чагылып китә. Шагыйрә дөньясынын ин хыялый-шартлы дигәнә дә, һичшиксез, авторның шәхес үзлекләреннән аерылгысыз. Анда ул укучысына күнел ишәкләрен һәрчак киереп ачып куйган. Мәсәлән, ул үзенә «Мәнге булмас үз бакчамда» (1997) дигән шигырендә болай дип яза:

Сөяләм дә шул каенга
Чумам тирән, көзгә уйга.
Кем керер дип анда жилләр
Жыл капканы ачып куйган?..

Хәер, лирик шагыйрь үз яшәешенә нечкә интим яклары турында укучысы

белән ачыктан-ачык сөйләшүне еш кына турыдан-туры үз күнел ихтыяжларынан чыгып эшли. Бу гажәп тә түгел, чөнки ул күптән инде укучысы белән уртаклашып, ана бөтен жанын ачып, ышанып яши. Аның төп максаты да—катлаулы тормыш юлында гыйбрәтле язмашы, хикмәтле акылы, шагыйрәнә күзаллавы белән укучыга кызыклы һәм тугры сердәш булу.

«Мин нигә иргә чыкмадым...» (1989) шигыре авторның әнә шулай «лирик ачылып», интим яшәешен уртага куеп, ихлас сөйләшкән әсәрләренен берсе:

Үкенмим дә, үксемим дә хәзер,
Ялгыз үтә, диеп, гомерем.
Мин бу жирдә талтым үз тинемне—
Гел янымда—халәл шигырем!..

Әйе, ул Шигырьне тин итте, чөнки «Мин шигырьдә калам!» (1986) әсәрендә язганча, аның яшәү программасы ачык. Шигырь—аның өчен «тормыш дәвамы» ул.

Шигырь—Аллаң бит ул
жаныңдагы!
Ятим калсаң, хәтта—
анан да...
Мин шигырьдә калам—
Аллам да ул,
үзем дә ул,
газиз балам да!!

«Зар» (1996) шигырендә ул: «Мин бәхетле, дисәм, кем ышансын?—дәлилдергә юк бер шаһитем...»—дип язган иде. Мина калса, шагыйрә тыйнаклык күрсәтә. Аның халык рухын дөвалаучы гүзәл шигырияте Кеше өчен, Шагыйрә өчен жирдә бәхетле яшәүнен иң ышанычлы дәлиле-шаһите була алмыймыни?!

Бәлки, «Юк!» диючеләр дә, бу бәхеттән көнләшүчеләр дә табылыр? Бу гажәп тә түгел. Әнә шагыйрә үзе ни ди бу хакта!

Көнләшмәгез ачы бәхетемнән,
Татлыгыздан мин бит көнләшмим!

Яки:

«Алсу алмаларга төшкән корт сез, ефәкләргә төшкән көя сез...» дип үзенә табигатенә хас булганча, кискен бәйсез бирә дә, шунда, кисәк тукталып үзән гаепле сизгәндәй, шагыйрә кинәт яна—иманлы шигыри сүзен дә белдереп куя.

Ходам, димен, ярлыкчы мине,
Көнләшерлек булса башкалар...

(«Көнләшмәгез!»)

Әйе, шагыйрәнән язмыш келәмә нечкә һәм чуар жепләрдән тукулган.

Бер жебендә бакый бәйрәм-тантана,
Бер жебеннән канлы яшләрән тама.
Нур даирәсе—күзнен явын алырлык,
Мон дәрәҗәсе—үзән агып барырлык...
Киләләр дә карыйлар шул келәмне,
Үз язмышым ил күзәнә элгән мин.

(«Язмыш келәмә»)

Шагыйрәнән үзе сайлап алган бәхетле язмышы, нишләтәсен, әнә шундый шигыри жепләрдән тора.

Дөнья коласасы тора әйләнеп,
Тукула келәм—сүзләр сүзгә бәйләнеп.
Шул келәмне жөп кайтыр юлыма
Китәрмен бер, Ил кызына әйләнеп!..—ди ул.

Инде шагыйрәгә ижат унышлары теләргә генә кала. «Ил кызы» булып, олы бәхетеннә тоеп, атлап кайтырга тагын да жинелрәк һәм күнеллерәк булсын өчен—кабатланмас бизәкле шигыри келәменнә алга таба да кыюрак чигүеннә дәвам ит, шагыйрә!

Фатих Урманче

«ОЛЫГАЙГАЧ, БЕР ДОГА»

«БОРЫНҒЫ МИФ ҺӘМ БҮГЕНГЕ ШИҒЫРЬ» ЦИКЛЫННАН:
РӘДИФ ГАТАШ ИЖАТЫ ТУРЫНДА

«Ә нигә мәжүси уйлар бу башта?»

Туксанынчы еллар уртасында Рәдиф Гаташ язган шигырьләренең берсе әнә шулай—«Олыгайгач, бер дога», дип атала. Әсәренең исеме тирән мәгънәгә ия: картая башлагач, Адәм баласы бу дөньяның бетмәс-төкәнмәс мәшәкәтләрәннән читләшергә мәжбүр була, аны теге дөнья—Ахирәт борчый башлай. Безнең илдә, Русиядә һәм Татарстанда әлеге хәл берсүзсез аклана да: 70-80 ел буена сугышчан атеизм мохитында яшәгән халыктан тагы нәрсә таләп итәргә мөмкин иде соң?..

Гарәбстан тарихында Исламга, Коръәнгә һәм Мөхәммәд пәйгамбәргә кадәрге чор Җаһилият дип атала: сүриялеләрдән гарәп теленә кәргән җаһил—жәһел сүзеннән—надан, белемсез, укымаган дигән мәгънәгә аңлата. (Бу очракта белем-гыйлем дигәндә, Коръәндә киң чагылыш тапкан дин гыйлеми төшенчәсе күз уңында тотыла, билгеле. Гомумән, гыйлем һәм галимнәр Исламда, безнең Русиядән кискен аермалы буларак, ифрат та югары бәяләнә!). Без дә, күрәсең, 70-80 ел дәвамында шул Җаһилият чорында яшәдек булса кирәк. Әле хәзер дә ул чоңгыл-баткаклыктан чыга алганыбыз юк! Ислам турында сүз башлагач, без мәсьәләнең әнә шул ягын да истән чыгармаска тиешбез... Ә инде Р. Гаташның әлеге шигыренә әйләнеп кайтсак, аннан саркып чыккан хис һәм фикер, чыннан да, көчле вә ышандыргыч аңгырый:

Илаһым! Бу жанымны үзәң
Тугъры юлга салса идең!—
Ул юл—шул: йолдызымнан гел
Аерылмыйча, янса идем!

Әйе, шигырь матур, әслүбле һәм җегәри куәткә ия. Әмма аның Исламга бернинди катнашы да юк! Мәгълүм булганча, безнең шагыйрьләренең, барысын булмаса да, байтагысын—мәжүсиләр дип атарга мөмкин булып иде. Чөнки алар үз әсәрләрендә Ай-Кояш-Йолдызларга, Җир-Анага, Су-Дәрья-Диңгезләргә, Агачларга, Мөхәббәткә һ. б. бик күп «ияләр»гә табыналар. Бу—мәжүсилек күренешләрен Ислам хупламый гына түгел, гомумән, рөхсәт итми. Р. Гаташтан китерелгән өзектә сүз нәрсә турында бара соң: «йолдызымнан гел аерылмыйча, янса идем!» Күрәсең, мөхәббәт хакындадыр. Сөеклесен йолдызым дип атау—Гаташ өчен типик күренеш. Һәм шуны шагыйрь тугъры юл дип атый... Коръәндә тугъры юл берәмлеге шактый еш очрый. Һәм аның мәгънәсе дә ачык: тугъры юл—ул Аллаһы Тәгаләгә, Ислам-Иманга, Коръәнгә берсүзсез ышану һәм шунда чагылыш тапкан таләпләр нигезендә генә яшәү.

Әлеге шигырьнең дәвамы тагын да әһәмиятләрәк:

Хажда, Кәгъбә ташын үбеп,
Ләйлә өчен «ауруын» —
Сөюен мәңгелек ит дип,
Мәжнүннең ялваруын
Исәнә төшерәм...

Минем хәл
Шуңа тиң, Тәңрем, бүген.
Сәждәгә егылсам, хисем
Әллә ул изге түгел?

Шигырьнең төп мәгънәсенә әлеге өзекнең соңгы юлы билгели булса кирәк. Лирик геройның дини гамәлләре: Хаж кылуы, Кәгъбә ташын үбүе, сәждәгә егылуды барысы да бер дога белән генә бәйләнгән: Тәңредән сөю хисенә тирәнлеген, мәңгелеген саклап калуын үтенү! Үзенең тирән мәхәббәтен Ләйлә—Мәжнүн мәхәббәтенә тиңләү, һәрхәлдә шул фажигалә мәхәббәт белән чагыштыру—Гаташ шигырияте өчен шулай ук гадәти күренеш. Тик китерелгән сүзләр уңаеннан бер-ике искәrmә дә кирәктер. Гаташ шигыриятендә Аллаһ исемненә төрлө формалары китерелә: Алла, Аллах, Раббе, Илаһ, Хак, Тәңре. Бу исемнәрнең соңгы икесе Коръәндә юк һәм була да алмый. Чөнки Ходай—фарсы, Тәңре—борынгы төрки мифологиясеннән. Әмма безнең бүгенге шигырияттә, димәк—Р. Гаташ әсәрләрендә дә, китерелгән исемнәрнең кайсы гына кулланылса да, сүз тик Ислам һәм Коръәннен килгән Аллаһ турында гына бара. Шушы уайдан икенче бер искәrmә дә килеп чыга: Җһиһандагы бер нәрсәне дә Аллаһы Тәгаләнең «исәнә төшерергә» ярамый, чөнки һәркемнең уй-хыялларын, теләк-омтылышларын Үл үзә дә бик яхшы белә һәм беркайчан да онытмый! Гади кеше, мәселман—Аллаһы Тәгаләгә тик дога һәм гыйбадәт кенә кыла ала! Ислам тәгълиматыннан чыткә чыкмаган нинди генә үтенеч белән булса да! Ә хатын-кызны сөю хисен, аңа булган мәхәббәтне Коръән дә, Мөхәммәд пәйгамбәр дә һич тә инкаръ итмиләр. Дөрөс, Исламда, бигрәк тә суфичылыкта мәхәббәт турында сүз кузгалса, тик Аллаһы Тәгаләне ярату гына күз уңында тотыла. Ә инде мәхәббәт төшенчәсенә без аңлап-белгән мәгънәсенә игътибар итсәк, риваятьләр буенча, Мөхәммәд галәйһиссәләм бу дөньяда гыйбадәт кылуны, хушбуй-ислемайлар исен һәм гүзәл хатын-кызларга табынуны бар нәрсәдән дә өстен күргән. Рәдиф Гаташ илаһилаштырган мәхәббәт темасы әлеге шигырьнең алдагы юлларында да яңа төсмерләр алып дәвам итә:

Әүвәл без—Син яраткан жан,
Аннаң соң—сөю колы,—
Мәхәббәткә юл уза тик
Бөек әмерең аркылы...

Күренә ки, биредә дә мәжүсилек рухы чагылмый калмый. Шагыйрь сөю колы дигәндә, гүзәл-сылу хатын-кызны ярату турында сөйли, билгелә. Ислам, Коръән, хатын-кызны яратуны инкаръ итмәсә дә, сөю колы булуны рөхсәт итә алмый. Коръәндә кол сүзе тик ике мәгънәдә генә кулланыла: колбиләүчелек шартларында яшәгән гадәти кол һәм Аллаһы Тәгаләнең колы. Дин һәм дәүләт эшлеклесе буларак, Мөхәммәд галәйһиссәләмнең даһилигъы да шунда ки, ул, ярты дөньяда таралган колбиләүчелек чорында илаһи бер дәрәжәдә торган хикмәтлә сүз белән чыгыш ясы: Адәм баласы Аллаһы Тәгаләдән башка беркемнең дә колы була алмый! Һәм Пәйгамбәр үзенең һәрбер адымын әнә шул тирән эчтәлекле хикмәт нигезендә генә ясы!

Рәдиф Гаташ шигырьләрендә дә кол сүзе ике мәгънәдә кулланыла: беренчәсе, югарыда искәртелгәнчә—мәхәббәт колы. Әйтик, «1995тә ызылган беренче юл» дип аталган дүртъюллыгында: «Җир, Күк әле имин бугай... Без дә бит Мәхәббәтнең шул ук—күндәм бер колы!; Яки «Артык... ватылмыйча гына» дүртъюллыгында: «Кем ул әйтте:—Гаташ коллыкка төшкән!—хезмәт итә арына, тирләп-пешкән». Үзенең дөньяви мәхәббәтен онытмаса да, кайвакыт шагыйрь шул ук сүзенә Исламдагы төп мәгънәсенә дә якын килә. Мәселән, «Күпме сынарсың, дим...» дүртъюллыгында ул болай ди:

Үтми ник—сине сөюем газабы?
Бәлки, жиңеллек китерер азагы?

Тәңремдер—син! Ул да шулай бирә бит
Яраткан колына—зуррак жәзаны...

Тик шулай да шагыйрь биредә «көфер сүзләр» дә әйтеп ташлый: үзенә сөйгәнә «Тәңремдер син!» дип куя. Бу сүзләр Тәңречелек мифологиясенә дә, Ислам тәғълиматына да туры килми: Тәңрене дә, Аллаһны да беркем белән дә чагыштырырга, бигрәк тә тиңләштерергә ярамый! Жәмләдән, Р. Гаташ үзе дә моны бик яхшы аңлай һәм 90 еллар башында ижәт ителгән бер шигырендә түбәндәгечә яза:

Тәңрем, ярамыйдыр ул—Кызга,
Илаһ санап, баш ию?
Потка табыну—бер гөнаһ,
Бөөк языктыр—Сөю?
Шул юлга багышланган жан,—
Рух түгел, хис алчысы
Түгелме мин?..

«Ә пәйгамбәр... булмам. Бигайбә!»

Билгеле булганча, Коръәндә «Шөгәрә («Шагыйрьләр») сүрәсе» дә бар. Әмма бу изге Китап,—күрәсен, Мөхәммәд пәйгамбәрнең үзе дә, шагыйрьләренә өнәп бетерми. Моны ике фактор белән аңлатып була: 1) академик И. Ю. Крачковский фикеренчә, нәкъ менә Исламга кадәргә дөвөрдә—Жаһилият чорында гарәп шигърияте искиткеч югары, дәрәжәгә күтәрелә. Жаһилиятне тулысынча инкарь иткән Ислам рухи яктан шул Жаһилиятнең аерылгысыз бер өлеше булган шигъриятне дә кабул итә алмый; 2) шагыйрь сүзе мәжүси гарәпләрдә бик тә югары бәяләнгән: шагыйрь—димәк, табигатьтән өстен торган көчләр белән билгеле бер мөнәсәбәтләргә кереп, бу дөньядагы вакыйгаларның агышын да үзгәртә ала торган кодрәт иясе! Ягъни, шагыйрь сүзе мәжүси гарәпләрдә, борынгы төрки-татарлардагы кебек, үз эченә мәжүси кам, шаман, баксы, юраучы, чәчән, билгеле бер дәрәжәдә сихерчә мөгънәләрен дә алган. Ә күрсәтелгән даирәләр, бигрәк тә сихерчеләр, Коръәндә кискен кире кагыла. Исламның шагыйрьләргә мөнәсәбәте турында Рәдиф Гаташ «Шагыйрьләр язмышы» дүртъюллыгында болай ди:

«Булмаганны сөйләп, жендәй, чүлләрдә
Яши»—ди шагыйрь турында Коръән дә.

Шигырьнең соңгы ике юлы тагын да көчләрәк яңгырый:

...Ә «булачак» юлында күпме шагыйрь
Башы китәр—әйтмәгән пәйгамбәр дә.

Шагыйрьне пәйгамбәр дип атау—күптән килгән традиция. Әйтик, А. С. Пушкинның да, М. Ю. Лермонтовның да «Пәйгамбәр» дигән шигырьләре бар. Шагыйрьне пәйгамбәр дип атау—димәк, аның үзен дә, шигъриятен дә бик югары дәрәжәгә күтөрү, дигән сүз! Моны Р. Гаташ та бик яхшы аңлай. Әйтик, «Пәйгамбәр-шагыйрьнең биеклеге» дүртъюллыгында:

Ул пәйгамбәр—шагыйрьнең сине күргән:
Күккә аш, дип, рухыңа баскыч биргән;
Шуны миңа да сузарсың дип көтәм—
Онытмасаң Жирне... Син—шактый менгән!

Рәдиф Гаташ та аерым шагыйрьләренә пәйгамбәр дип атый. Шулар арасында беренче урында бөөк Тукай исеме тора, әлбәттә:

Күптән вафат остабикә—
Халкына пәйгамбәр затын
Бүләк иткән изге Әнкә...—
Аның исемең кабатлыым!

Борынгырак чор шагыйрьләренә дә кайберсен Гаташ шул ук дәрәжәгә күтәрә. «Бөекләргә касыйдә» шигырендә ул түбәндәгечә яза: «Нәсими! Төрки пәйгамбәр! Син—пирем, хахим-шагыйрь». Пәйгамбәрлекне гомумән югары бәяләп, шагыйрь башка пәйгамбәрләренә исемнәрән дә читләтеп үтми. Шулар арасында төрки-татар рухына иң якыннары, образлары безнең халык ижаты-фольклорда да, язма әдәбиятта да, бөек Кол Галидән башлап, киң яктыртылганнары—Якуб бөлән Йосыф булса кирәк. Шагыйрь «Татар китабы»нда язганча:

Сөйлә, китап! Болгар чорларыннан,
Тарихыңнан «аять» сөйлә, әйдә:
Телгә килсен Якуб улы Йосыф,
Һәйкәл булып басын Зөләйха.

Шул ук Йосыф пәйгамбәр исеме, безнең рухият өчен гадәти булганча, шагыйрьнең тагын берничә әсәрендә кабатлана. Мәсәлән, «Тарих яшендә, бәлки» дә: «Җавап бир: «Чын Нух гомере—жанында, Йосыф аһы хисендә—Күз яшендә!» «Лутилар бар» дүртъюллыгында ул коточкыч гөнаһлары өчен Аллаһ тарафыннан каты жәзага тартылган Лут пәйгамбәр кавемен дә искә ала:

Лут пәйгамбәр чорыннан—гөнаһлары...
Ник күбәя шуларның тарафдары?
Фәрештәң дә тиярләр... Ия, Раббем:
Шул гөнаһтан коткар без татарларны!

Мәгълүм ки, төрки-татарларның иң яраткан илаһи затларыннан берсе—Сөләйман пәйгамбәр. Аның исеме фольклорда да, язма әдәбиятта да киң таралган. Р. Гаташ «Шул мизгелгә рәхмәт» дүртъюллыгында моны тагын бер кат раслый:

Җанны тетрәткән илаһи мизгелне
Озайтырга теләдем мин—сиздәңме?
Күз алдында яшәрдем, егет булдым:
Сөләйманны жиңгән Бәлкыйс идеңме?

Гаташның бу сүзләрен укыгач та, Дәрәмәнднең түбәндәге икеюллыгы искә төшә:

Сөләйманны жиңә Бәлкыйс аягы,
Мисырның төңресен—Муса таягы.

Сүз биредә Муса пәйгамбәрнең тылсымлы таяк ярдәмендә Мисыр фиргавенен жиңүе турында бара. Бу хакта Коръәндә киң мәгълүмат китерелә. Ә инде әлегә шигыйрьләрдәге Бәлкыйс исеме бөлән бәйле сүзләргә билгеле бер аңлатма да кирәк шикелле. Ил башында торган патшабикәләренә кайберсе турында Тәүратта да, Коръәндә дә тәфсиллән сөйләнә. Бу очракта сүз Царица Савская турында бара. Ул Көнъяк Гарәбстандагы Сабәя (Сәба) патшалыгының легендар, искиркч сүлу патшабикәсе була. Соломон патшаның (якынча б.з.к. 965-928 еллар) зур хикмәт иясе булуы турында ишетеп, ул, патшаны серле табышмаклар бөлән сынау өчен, Иерусалимга килә. Төрле легендаларда Сабәя—могҗизалар иле, анда ком алтынынан да кыйммәтрәк җәннәт бакчасындагыдай агачлар үсеп, кешеләр сугыш турында һичнәрсә белмиләр икән, диелә. Кайбер легендалар буенча, патшабикә көжә аяклы булган. Әнә шуны ачыклау өчен, Соломон аны хрусталь идән өстеннән узарга мәҗбүр иткән. Патшабикә әлегә идәнне су дип белеп, күлмәк итәген күтәргән... Шул ук патшабикә турында Коръәндә дә әйтелә: анда Сөләйман пәйгамбәр үзенең кешеләренә Түбәндәге сүзләр бөлән мәрәҗәгать итә: «Җәмәгать, алар миңа буйсынып, үзләре килгәнче, кайсыгыз миңа аның (Бәлкыйснең—шул ук Царица Савскаяның—Ф. У.) төхетен китереп бирә ала?» (27:38). Сөләйман пәйгамбәр сүзләренәң үз сәре бар: Сабәя патшабикәсенең төхете алтын бөлән көмештән ясалып, озынлыгы—80, киңлеге—70, биеклеге—30 терсәк булган. Аның аркасында урнаштырылган таҗ—әнже һәм башка кыйммәтле ташлар бөлән бизәлгән. Әлегә таҗ—Сабәя патшалыгының бөеклеге һәм жиңелмәс көче символы вазифасын үтөгән. Сөләйман пәйгамбәрнең шул төхетне кулга төшерү нияте—Бер Алланың динен кабул итүдән баш тарткан патшалыкны юкка

яздыру иде. Р. Гаташ та бу хакта ачынып яза. Әлеге гайре табигый күренешнең төп сәбәбе советлар илендә алып барылган сәясәт белән бәйләнгән, билгеле:

Бутаган—дин, тел, илләрне сәясәт,
Кайсы дәрәс? Кемдә хаклык, йә, син әйт?

Русиянең, димәк—Татарстанның да, 1930—1980 еллардагы язмышы матди яктан гына түгел, рухи яктан да коточкыч иде: дөньяның барлык илләрендә яшәгән диннәр тыелган! Илдә шөхес культы хөкем сөрә! Миллионнар атыла, үтерелә, сөргенгә жиберелә! Гади кешеләр хәерчелекнең соң чигенә житкән; беркем чын күңелдән ышанмаган идеология тантана итә!

Без кемнәр соң? Ходайдан ваз кичкәннәр?
Күңеленнән иман нуры киткәннәр?

Шул ук фикер шагыйрьнең «Сыеныр соңгы урының» шигырендә дә кабатлана:

Коръән—күптән күңел күзе сукуярда,
Дин—имчедә: бәти, сүз сөүдәсендә.

Әнә шундый Җаһилият дәвереннән соң, табигый, ил коточкыч бер хәлдә калды. Шагыйрь әйтмешли, илдә хәзер «имансызлар базары» хөкем сөрә. Шушы уңайдан Гаташның «Һаман күтәрелүче бер дуска» шигыренең соңгы юллары аерым бер әһәмияткә ия:

Юк, син, әйдә шикләнмә, үс,
имансыз чорга таян;
Кем белә бүген: ни ялган,
ни анда чынлык, жаным?!

Мәгълүм ки, шагыйрь күңеле бик сизгер була. Нинди генә авырлыклар булса да, ул өметсезлеккә бирелми, рухлана, илһамлана, иҗат итә. Яңадан аякка баса башлаган Ислам дине дә соңгы уңьеллыклар шигъриятенәң диапазонын киңәйтте, әчтәлеген тирәнәйтте, әдәби-шигъри чараларын нык кына баетты. Шагыйрьләрдә иминлеккә, игелеккә, изгелеккә ышану артты. Бу—Р. Гаташ әсәрләрендә дә ачыктан-ачык сизелә, билгеле. Һәм, әйтергә кирәк, шагыйрьләр, шул исәптән Р. Гаташ та, Ислам диненә зур өмет баглыйлар. «Сыеныр соңгы урының» шигырендә ул бу хакта түбәндөгечә яза:

Хөррият кайда, дисәгез, мин әйтәм:
Ул—чын дин, дим, табыганның жанында!
Бу заманда һәр нәрсә кисек, өзек,
Өлгесе—бер Кадәр Хак кайчысында!
Синең, кешем, бар соңгы сыеныр урының—
Көт, ул—соңгы Пәйгамбәр тавышында.

Дин-Исламга билгеле бер өмет баглыйсың икән, димәк, аның, хәлеңнән килгәнчә, мәгълүм шартларын да үтәргә кирәк: Аллаһның барлыгына һәм берлегенә, Мөхәммәд пәйгамбәрнең Хак Тәгаләнең рәсүле булуына ышану, ураза тоту, гыйбадәт кылу: биш вакыт намаз һәм дога; хәл кадәрәнчә хажга барып кайту һәм зәкят бирү. Әйе, боларның барысы турында да безнең хәзерге шигърияттә байтак язылган һәм язылып килә. Әмма шагыйрьләрнең төп өлеше шуннан ары китә алмый булса кирәк: 70-80 ел Җаһилияттә яшәгән кешеләрдән артыгын таләп итү килешеп тә бетми булса кирәк. Шунның белән бергә Исламның һәркем үти ала торган гади таләпләре дә бар: ул да булса, гөнаһ эшләр эшләмәү һәм һәрвакыт дога кылу, шөкер итү, киң күңелле булып, кешеләргә хәлеңнән килгән кадәр яхшылык эшләү, башкаларның күңелен күрә белү. Исламның әнә шул гап-гади таләпләрен генә үтәгәндә дә, безнең бүгенге тормыш бөтенләй башкача булыр иде. Моны шагыйрьләр дә, шул исәптән Р. Гаташ та бик яхшы аңлый. Дәрәс, аның соңгы елларда басылып чыккан китапларында гөнаһ сүзе шактый еш кулланылып, дога—күп тапкыр сирәгрәк, ә инде савап сүзе ике генә тапкыр очрый. Мәсәләнәң әнә шул аспектына игътибар итеп карыйк.

«Язмышларны тапшырдыкмы... Иблискә?»

Әйтелгән фикернең дәрәслеген шагыйрь үзе дә бик яхшы төшенә һәм «Бу—сиңа кылган догам» (1997) жьентыгының керешендә «Чакыру» шигыренең түбәндәге сүзләрен китерә:

Кайтыгыз, былтыргы карлар,
Кайтыгыз, сезгә карыйм:
Гөһаһсыз чакның карына
Гөһаһлы исемм языйм...

Шагыйрьнең шуңа якын фикере «Шәкерт бабамның яшел дәфтәрдә сакланган жыру»ында да кабатлана:

...Савап микән: «ураза»мын, сине уйлап,
Ә Ходайдан читтә уем һаман ник?
...Гөһаһлымын, бәлки... әмма чарам юк!

«Гөһаһ» дигәндә шагыйрь, күрәсен, ешрак гади, гадәти жир кызын яратуын күз уңында тотат:

Айнып, шашу булды «дәрес» азагы:
Гөһаһ төме жанда... Вөждан газабы...

Шул ук рухтагы тагын бер бик тә үзенчәлекле мисал—шагыйрьнең «Яшерен, «гөһаһ»лы сөебез өчен тост» дүртъюллыгы:

Әдәп-әхлак «ирке» канат жәйгәндә,
Ихлас жанны бик азлар санлаганда,
Безнең сөю—пәйгамбәрлектер, Гаташ,
Табиғый хис—көлкөгә саналганда?!

Әйе, Исламның кырыс таләпләрен белгән хәлдә, Гаташ һич тә үзен идеаллаштырмый, мактанмый, шапырынмый. Тирәннәрәк уйлап карасаң, аның бар гөһаһы да шул чын күңелдән сөю, ярату, мөхәббәт белән аңлатыла. Ә чын һәм тирән мөхәббәтне, искәртелгәнчә, Коръән дә, Мөхәммәд пәйгамбәрнең үзе дә һич тә инкар итмиләр... Тик шулай да үз «гөһаһ»ларының мәгънәсен шагыйрь тирәнрәк аңлый һәм аңлата кебек. Рәдиф Гаташның Ай-Кояш-йолдызлар, болыт-буран-давыл, ут һәм су көрәше шагыйре булуын без барыбыз да бик яхшы аңлыйбыз. Бу хакта ул үзе дә кат-кат яза. Биредә без тик бер генә гыйбарәгә—ут образына тукталып үтик.

Без—таш жаннар... бәлки, жансызлар иле?
Ут-рух өрер бер пәйгамбәрме килеп?

Шагыйрьнең шул ук гыйбарә белән бәйле тагын бер дүртъюллыгы бар:

Ялкында булып бер, янып-чыныккан
Курыкмый ул башкача инде уттан...
Бүген яндырган ут—сиңа хисем ул!
Су сибеп тик сүндерүеңнән куркам.

Әмма шагыйрьнең ут образы белән бәйле иң көчле сүзләре «Тагын яндыра сихри көч» дип башланган шигыреннән алынган түбәндәге юллар булурга тиеш:

Язмышымамы сөөнәм?—
(Уттан яратылганмын!..)
Үзем яндыра аламмы
Йөрәкләрне?
Янам—мин...

Гадәттәгечә, Гаташның бу сүзләрен укыгач та, тирән уйга батасың: әйе, уттан яратылу—ул әйтеп бетергесез зур дәрәжә; димәк, үзен дә уттай буласың. Бу сыйфат Гаташның үзендә дә, шигъриятендә дә бар, әлбәттә. Тик кайбер янәшәлекләр генә уйландыра. Мәгълүм ки, Исламда, Коръәндә уттан яратылган берничә зат бар: төтенсез уттан яратылган Жәннәр; алар теләсә нинди кыяфәткә керә ала; мифологик персонаж буларак, Жәннәрнең барлыкка

килүе Адәм пәйгамбәрден борынгырак чорга карый; алар ир-ат һәм хатын-кыз женесеннән дә булалар; чүлләрдә, тауларда һәм урманнарда яшиләр; Женнәренң кырык меңе, Коръәнгә иман китереп, Ислам динен таратуга ярдәм итә. Тик тулаем алганда, Женнәр, Шайтаннар белән бергә, боларның барысы да Иблис гаскәренә керәләр. Ә Иблис исә—саф уттан ғына яратылган төкәббер, киребеткән, горур бер зат. Адәм галәйһиссәламне бар кылгач, Аллаһы Тәгалә барлык жан ияләренә аңа—Адәмгә сөждә кылырга боера. Хак Тәгалә сүзен кире кагып булмый: жан ияләренң барысы да аның кушканын эшли. Тик Иблис кенә кискен баш тарта. Һәм аның аргументы да бик көчле: нишләп әле мин—уттан яратылган зат ниндидер «кызыл балчык»тан ясалган Адәмгә баш ияргә, сөждә кылырга тиешмен?!—ди. (Адәм исеме татарчага «кызыл балчык» дип тәржемә ителә.) Ләкин Иблиснң әлегә адымын илаһи бер күренеш дип тә аңлатырга мөмкин: Коръән таләпләре буенча, мөселманнар Хак Тәгаләдән башка беркемгә дә табынырга, гыйбадәт-сөждә кылырга тиеш түгел. Димәк, бу очракта Иблис үзен мәэмин-мөселманнарча тотат... Тик ничек кенә булмасын, әлегә адымы өчен Аллаһ Иблиснә илаһи Күктән сөрә...

Тулаем алганда исә, Р. Гаташ Иблискә кискен кире мөнәсәбәттә тора һәм бу хакта кат-кат яза.

Без кемнәр соң? Ходайдан ваз кичкәннәр?
Күңеленнән иман нуры киткәннәр?..
Буйсындык соң кайчан без Кара көчкә?
Язмышларны тапшырдыкмы... Иблискә?

Шуңа якын сүзләр шагыйрьнң «Күңелдә ул миңа якты рәвештә...» дип башланган шигырендә дә бар:

Көләләр, дисәм, «Ул—кара фәрештә...»
Ахры кәргән тагын изгә рәвешкә.
Тагын Иблис менсә күккә—гарешкә?

Әнә шундый шикләнүләр белән бергә Гаташ, чын оптимистик рухлы шагыйрь буларак, килчәккә тирән ышаныч баглый. «Җиңгәч...» дүртъюллыгында әйтелгәнчә:

Заман «чир»е!—китә каләм шукланып,
Гөнаһлы уй белән читкә укталып...
Тыям аны: бүген, Иблиснә кулагач,
Тордым хәтта үз-үземә сокланып!

Бүгенге шигъриятнң заман рухы белән бәйлә төп таләбе—хәлеңнән килгән игелек-изгелекләрне эшләү—жәмгыятьне бүгенге мәхшәрдән алып чыгуның нигез юлларыннан берсе. Һәм хәзерге шигърияттә киң таралган әхлакый таләпләрнң дә берсе—дога кылу. Мәсьәләнң бу ясылыгы Р. Гаташ шигъриятендә дә чагылмый калмый. Бу хәл шагыйрь әсәрләренң исемнәрендә үк күренеп тора: «Бу—Синә кылган догам...», «Дога», «Олыгайгач, бер дога». Аерым шигърьләрдә инде дога сүзе тагын да ешрак очрый: «Җирдә сине яклау өчен Күккә ашсын догам», «Дога укыйм тезләнеп—күктә күзем... Өн ишетәм... валлаһи, синең сүзең!» әнә шундыйлардан һәм бу уңайдан шагыйрьнң «Бабичка бер вариация» шигыреннән бер өзек китереп үтү урынлы булып сыман:

Җырлады жан, уй-фикерләрем ташты,
Рәсүләмә вәхи килгәндәй булды.
Арынды гөнаһ уеннан яшь хисем,—
Гүя жаннан өнкәм догасы узды!

Китерелгән мәгълүматлардан аңлашыладыр ки: Рәдиф Гаташ шигъриятендә Ислам мифологиясә шактый киң чагылыш таба. Ә бит биредә сүз әлегә катлаулы мәсьәләнң тик аерым аспектлары хакында ғына барды. Гаташ әсәрләрендә билгеле бер чагылыш тапкан төкәдир-язмыш, сабырлык, рух-жан, нур, фатиха кебек төшенчәләргә, Әбелхәят суы, Күк капусы, Фирдәвес, Кәүсәр, Кәгъбә кебек саф мифологик категорияләргә, Адәм, Һаува, Кабил һәм Һабил, Дәжжал, Газраил, Газазил исемнәре белән бәйлә үзенчәлекле һәм катлаулы сюжетларга без гомумән тукталмадык. Аларның барысын жентекләп өйрәнү—әлегә килчәк бурычы булып кала бирә...

БАКЫЙ УРМАНЧЕ— СӘХНӘ БИЗӘҮЧЕ ОСТАЗ

Бакый Урманченын рәссам һәм гомумән ижатчы буларак калдырган мирасы шулкадәр бай һәм күпкырлы ки, аларны тар кысаларга гына кертеп карау мөмкин дә түгелдер, мөгаен. Әйтик, анын ижатынын сәхнә бизәлешенә керткән үзенчәлекләре турында гына фикер йөрткәндә дә, барыннан да элек остазнын майлы буяулар белән эшлөгәндә сихри тылсымга ия булуы, графика, сынлы сәнгать, монументаль-гамәли сәнгать чараларыннан чын сәнгатьчеләргә хас булганча урынлы куллана белүе хакында сүз алып барырга тиеш булыр идек. Монын өстенә тагын Бакый Идрис улы Урманченын этнография, халык ижаты, музыкасы, көнкүреш мәданияте өлкәсендә дә тирән белемле, зур белгеч икәнлеген китереп кушсак, анын караш-омтылышларынын нинди ерак дәръялардан башлануын анлау әлләни кыен булмастыр, шәт.

Менә шушы сыйфатларыннан чыгып кына булса да без олуг рәссамыбызны сәхнә бизәү өчен яратылган бер зат, хәтта ки бу талантны ана Ходай үзе бүләк иткәндер дип әйтә алыр идек. Чыннан да, киём-салым, декорацияләреннән эскизларын ясаганда гына түгел, аерым портретларында, натюрмортларында да ул дөньяны олы бер сәхнә итеп күз алдына китерә иде булса кирәк, шулай булмаса, анын һәрбер әсәреннән ниндидер халыкчан назиклык һәм тамашага охшаш якты рух сирпелер иде микән сон?!

Дөрөс, театрда һәм театр өчен ул күләм ягыннан әлләни күп эшлэгән рәссамнардан санала алмый. Ләкин рәсем сәнгате белән кызыксына башлаганнан бирле мине бер сорау бимазалап килде, дисәм, ялгыш булмастыр, ахрысы,—нигә шундый остаз, кем әйтмешли, корифей була торып та Бакый ага Урманче сәхнә бизәү эшенә чын-чынлап алынмады

микән? Эзләнә торгач, бу соравыма төгәл җавапны театр белгече Хәсән ага Гобәйдуллин мәкаләсеннән таптым кебек. Мөхтәрәм театр тарихчысы Б. Урманченын ижатын күзаллап, мондыйрак нәтижәгә килә: «Без спектакльләреннән ижади кыйммәте турында сүз чыкканда, актер уенын гына күз алдында тотабыз. Ә декорацияләреннән эшләнеш осталыгын бөтенләй онытабыз. Театрлар, әйтик, Б. Урманченын талантыннан бөтенләй файдаланмыйлар. Бик тә кызганыч, әлбәттә».

Ләкин шуны ассызыкларга кирәк, сәхнә дигәндә мин театр сәхнәсен—декорацияләргә генә күздә тотмыйм. Анын эле тагын бик күп башка аспекты бар. Мәсьәлән, Татарстан Дәүләт жыр һәм бию ансамбленен 1986 елда Бөтенсоюз конкурсында жинеп чыгуында да Бакый аганын хезмәте әйтеп бетергесез зур булды. Табигатьтә бер нәрсә дә юктан бар булмаган кебек, бу очракта да шундыйрак хәл кабатлана: Бакый ага, әлеге дә баягы сулышка кадәр үк, 1941 елда Мәскәүдә үтәчәк Татар әдәбияты һәм сәнгате көннәрен үткәргүгә хәзерләнгән дәвердән бирле, ансамбль белән якыннан торып хезмәттәшлек итә башлый. Шул көннән якты хатирәләре булып, ансамбль өчен тегеләсе костюмнарнын йөзләргә эскизлары сакланып кала (аларнын кайберләре белән Татарстан сынлы сәнгать музейда да танышырга мөмкин). Аларга күз төшерсән дә, бию ритмында бөтерелгән татар егетләре вә кызларынын сын-

сурәтләрен күз алдына китереп танга каласын. Әйе, Бакый ага Урманче халыкның борын-борынан килгән көңкүреш-мәдәниятен, халыкның киенү-ясану үзенчәлекләрен нечкәләп тойган булган икән шул! Шул ук вакытта, халык традицияләренә рәссам үзенчә, әмма заманча яна төсмерләр дә өсти алган, болар исә үз чиратында ана бөтенләй кабатланмас сәхнә киём-салымы үрнәкләре тудырырга ярдәм иткәннәр.

Б. Урманченең У. Гаджибәковнең «Аршин мал алан» операсына ясаган эскизы.

«Аршин мал алан» операсына ясаган эскизлары да (Казахстан), гәрчә ул сәхнәгә куелу «бәхетенә» ирешмәсә дә, заманында бик зур кызыксыну уята. Әле ул моннан сон да—утызлап еллар давамында—белгечләрнен күз унында була. Анын күп кенә эшләр, Казахстанның танылган рәссамнары Ненашев, Назыйров, Тансыкбаев һәм Чарномский эсәрләре белән берлектә, 1944 елда Шәрәк мәдәниәте музееңда (хәзерге Шәрәк халыклары музееңда) урын ала. Алар 1959 елда Мәскәүдә үткәрелгән Казахстан әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә һәм 1967 елда Бөтенсоюз театр рәссамнары күргәзмәсенең дә күрсәтелеп, зур уныш казаналар. Шушы уңайдан тагын бер нәрсәне искәртеп үтү зарур: әлегә эскизлар «Творчество» (М., 1959, N 2) журналында һәм «Художник театра» (Советский художник, 1969, N 164) альбомында да бастырылып чыгарылдылар.

«Творчество» журналында Ф. Сыркина бу хакта менә нәрсәләр дип яза: «У. Гаджибәковның «Аршин мал алан» пьесасына ясаган Урманче эскизлары гадәти тормышның бер манзарасын тасвирлый. Анын декорациясе, катлаулы булмаган бер бөтен корылманы тәшкил итеп, ул сүтү-жыю өчен уңайлы булуы, актерлар уенына кыенлык тудырмавы белән аерылып тора». Монда урынлы бер сорау туарга мөмкин: сәхнәгә куелмаган эсәр турында нигә шулай кызып-кызып буза куптарганнар сон? Күрәсен, биредә Шәрәк дөньясында заманча, ягъни Европача сәхнә сәнгате туып килүе һәм, әлбәттә, эскизларның югары сәнгать эсәре дәрәжәсенең эшләнүе сәбәпле булгандыр (хәер, мәкалә авторы да бу хакта ачыктан-ачык билгеләп үтә). Алай гына дисән, бу сыйфатлар—талант, осталык мәсьәләсе бер Бакый Урманчегә гына хас күренеш түгел, ләбаса... Әллә ул шушы эшләрә аша заман сулышын, башкаларга караганда да, тирәнрәк вә калкурак тоя алганмы?

Безнеңчә, икенче төрле чамалавыбыз дореслеккә якынрак торалар сыман тоела. «... Аршин мал алан» пьесасы—ул чорларда рус декоратив-гамәли сәнгате белән Шәрәк традицияләре бергә тоташкан, халыкчан тематиканы яңача һәм осталарча файдаланган ин унышлы эсәрләрнен берсе булды. Сәнгать белгече И. Бандуилова билгеләп үткәнчә, «гуашь белән генә ясалыуна карамастан, әлегә жинел, шаян табигатьте эскизлар чыңлап та сәнгать үсешендә зур әһәмияткә ия» (Бандуилова И. Г. Основные вопросы развития театрально-декоративного искусства Казахстана.—М., 1989.—С. 89). Бу эскизларның бер нөсхәсе рәссамның шәхси архивында да сакланып калган, миңа аны Бакый аганын хатыны Флора ханым Урманче журналда бастырып чыгарырга бик теләп тәкъдим итте. Күрәсен, бу эскиз 1 бүлек өчен аталып язылган булгандыр. Бәлкөм, бөтенләй яңа баштан ижат ителгән булгандыр—ник дисән, автор үз куллары белән анын артына «1966—1942» дип тамга салып уйган. Хәер, болары

алай ук әһәмияткә дә ия түгелләр. Безне бу очракта эскизның сәнгати кыйммәте кызыксындыра, ләбаса. Әйе, безне биредәге классик корылманың бербөтенлеге, аның сәхнәгә яраклаштырып эшләнешендәге табигыйлеге хайран калдыра.

Һәм барыннан да бигрәк рәссамның төс-төсмерләр табу-файдаланудагы осталыгына, сәхнә күренешләре аша үткән тормыш сурәтен бүгенгегә бәйләп бирүдәге маһирлыгына игътибар итми мөмкин түгел. Шәрәкь рәсем сәнгатеннән—Урта гасырлар миниатюраларыннан, архитектурасыннан, халык мәданиятеннән сөзеп алынган барлык тәэссоратлар декорацияләреннән һәм киём-салымның бизәкләрендә ачык чагылыш тапкан. Әйе, декорация орнаментларга бай һәм тоташ бер затлы жәймә-ковер буларак кабул ителә. Биредә хатта эйбер-предметлар да орнамент-бизәкләреннән дәвамы булып тора. Музыкаһның эчкә хасиятеннән килә торган дәртле һәм якты аһәңнәр рәссамга ачык буяуларны еш һәм мул кулланырга мөмкинлек биргән. Шушы максаттан чыгып, рәссам эре төс-бизәкләрдә дә жетә төсләр каршылыгында сурәتلәргә омылган. Шул рәвешле салкынча зөмрүд-яшкелт, ачык-фирузә, кояшылы-саргылт, көйдердәй кызгылт төсләр балкышы спектакльнән гомуми бизәген тудырырга мөмкинлек бирәләр, ана жан өрәләр.

Мондый алымны рәссам киём-салымны ижат иткәндә дә яратып куллана. Бизәклә киёмнәргә «төрөнгән» артистлар үзләре үк—киёмнәре белән үк сихри тамашаның жанына әверелеп китәләр һәм алар бизәклә, тантаналы декорация арасында югалып калмыйлар.

Композицион яктан караганда, Б. Урманче әлегә эсәрәндә Шәрәкь орнаментына, аның да казакъ халкына хас үзенчәлегенә таянып эш итә. Ә Казакъ орнаменты, мәгълүм булганча, форма-өслүбә ягыннан, әйтик, фарсыларныкына караганда эрерәк кимәлдә була; анда вак-вак бөрчөклә бизәкләр кулланылмый диярлек (*Искусство Казахстана. —М.: Искусство, 1970. —С. 26*). Шуна күрә дә геометрик һәм үсемлекләреннән форма мотивлары буенча ясалган орнаментлар (һәртөрлө борма-борма бизәкләр, меандралар, очарга канатларын жәйгән кошлар, «төрөк кыярлары», агачлар, үләннәр, яфрактар һ. б.) тигез агышлы ритмнар агышында һәм бер-берсенә ярашып торган кинлек түрәндә хөкөм сөрәләр. Алда танышып үткән Казакъстан театр-гамәли сәнгати белгече И. Бандуилова Б. Урманчаның бу спектакльгә фирузә күк фонында үсеп утыручы агачлар, ботакларында сайрашып утырышкан кошлар сурәтләнгән пәрдә эскизы тудыруын да азып үтә. Ә кипариска кунаклаган кошларны сурәтләү—фарсы миниатюраларының яраткан алымы булып тора: «Агачта жилфердәп утыручы ике кош сурәте төшерү борынгы һәм урта гасырлар рәсем сәнгатенә гомумән хас күренеш. Кипарис үзе поэтик традицияләр һәм, гомумән, гадәти тормыш күзлегеннән чыгып караганда да Яшәү агачы буларак күзаллана. Яшәү агачының ябалдашларына кунаклаган Ике кош сурәте—ул кешенен дөньяга килүе һәм никахлашу, гаилә кору мотивларын гәүдәләндерә (*Шакуров Ш. Искусство и тайна. —М.: Алатейя, 1999. —С. 177*). Эсәрнен гомуми тукумасыннан—чәчәк атып утыручы бакча күренешеннән шул нәрсә аңлашыла, ләбаса: II бүлектә Әскар—төп персонажларның берсе, сөйгән ярын чәчәккә тинли; элегиянен III бүлегендә исә, Гөлчәһрә үзенен халәте-рухиясен сандугачлар ташлап киткән тын бакча белән тинләштерә. Шул рәвешле пьесаның геройлары бәхетләре өчен көрәшәргә һәм авырлыкларны жинәргә сәләтле икәнлекләрен раслыйлар; чонки алар бер мәгълүм төшенчәне жаннары белән тоялар—чын, олут мәхәббәт күңлләрдә генә туа шул ул». Шул нәүбәттән, эскизда читлектәге кошның сурәтләнүе дә бер дә юкка түгел—ул хатын-кызының хокуксызлыгы турында сөйләүче символик мәгънәгә ия.

Сүз дә юк. «Аршин мал алан»—музыкаль комедия һәм музыка анда төп урынны да алып тора. Шунлыктан Б. Урманче декорацияләренә ижат иткән бакытта, беренче чиратта, эсәрнен әлегә үзенчәлегенә игътибар итәргә мәжбүр була. Бу очракта, музыкаль эсәрне бизәгәндә, рәссамның бербөтенлеккә ирешүе, эре-эре бизәкләр куллануы, монументаль-гамәли чараларны кин куллануы үзен-үзе аклый да инде. «Аршин мал алан» пьесасына модерн стилиндә ясалган әлегә эскизлар эсәрне сәхнәләштерү өчен шулкадәр жайлы-уңайлы булып иде, аларны гамәлгә ашыру да бернинди кыенлыктар тудырмас иде дә... Шиксез ки, ул фольклор эсәрнен декорация сәнгатенә төрөп бирүнен гүзәл бер үрнәге булып торыуына карамастан, нишилисен, язмыш дигәнән мәсәләне башкачарак хәл итеп куя шул.

Рәссам икенче бер эсәрнен—К. Тинчуринның Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында сәхнәләштерелгән «Беренче чәчәкләр» (режиссеры—Г. Иосыпов) пьесасына ясаган эскизларын бөтенләй башка юнәлештә эшли. Биредә «Аршин мал

алан»дагы кебек күзләрне камаштырырлык томансу, ачык монарнын эзе дә юк. Спектакльдә бара торган драматик вакыйгалар рәссамнан тирә-юңне карангы вә соры төсләрдә сурәтләүне таләп иткәннәр.

К. Тинчуринның «Беренче чәчәкләр» спектаклендә декорация эскизы (1959 ел).

Әмма ничек кенә булмасын, рәссам сәхнә бизәлешен драманын тулаем эчтәлегеннән, эчке агышыннан чыгып башкарган. Театр белгече Р. Игламов бу хакта мондыйрак фикер үткәрә: «Беренче чәчәкләр» спектаклендә К. Тинчуринның 20 еллардагы башка музыкаль-драма әсәрләреннән аермалы буларак, сәхнә белән тамашчы арасына күпер салу таләп ителми. Шуна күрә дә «Беренче чәчәкләр»дә вакыйгаларнын салмак агышыннан чыгып тормышчанлык эстетикасын алга сөрүче театр тарафдарлары яратып кулланган алымны—(аны «дүртенче стена» алымы дип атап йөртәләр)—куллану кулайрак була. Нәтижәдә, рәссамнын бу хезмәтенә беркадәр иллюстративлык һәм натуралистик чишелешләр хас.

Әйткәнбезчә, күлмедер күләмдә беркатлырак юнәлештә хәл ителүенә дә карамастан, композиция сәхнәнән төрле урыннарына бик жайлы итеп урнаштырылган (мәдрәсәләреннән эчке атрибутикасын тәшкил итүче) сәкеләр, түшәмне «жилкәләрендә» күтәрәп торучы баганалар, шап-шәрә тәрәзәләр, баскыч, карангы гына ут чачеп торучы сукуыр лампа, шүрлектәге китаплар, самавыр, бауга эленгән күлмәк-ыштаннар шәкертләрнен күңүреш мохитын тудыралар.

Шул рәвешле спектакльнен «тышкы агышы» белән персонаж-каһарманнарнын хиссеми-психологик кичерешләре бергәләп үреләп китә. Әсәрнен драматик өслүбе вакыйгалар агышын калкурак итеп күрсәтү өчен, ягъни пронстранство-мохит сурәтен тудырганда, рәссам соры-төссез буяуларны күбрәк кулланырга мәжбүр булган: куе яшел, соры, шәмәхә төсләреннән сыек яктылык аша гына тамашачыга барып ирешкән тәэсире өметсезлек вә гажизлек тойгыларын тагын да арттыра төшәләр. Әйе, сәхнәнән барлык ярыкларына кадәр билгесез курку хисе посып утырадыр сыман тоела.

Сүз дә юк, Б. Урманче тасвирлаган күңүреш сурәте ул чордагы шәкертләр хятыннан алынган бер кыйпылчык кына, әлбәттә. Ләкин шушы «кыйпылчыкта» да рәссам яшәшнен эчке каршылыктарын ачып бирә алган, безненчә: сәхнә «сурәтендә» шәкертләрнен килчәккә булган өмет чаткылары да, бушка үткән кадерле вакытлары өчен үкенү хисләре дә чагылыш таба сыман (мәгълүм булганча, шәкертләр мәдрәсәләрдә үн-биш ел гомерләрен уздырганнар, ә алда тормыш арбасы кай якка алып китәр, бер Ходай үзе генә белә!).

Ләкин шушы урында без кискен бер борылыш ясап алырга мәжбүрбез. Әсәрнен эчтәлегә белән таныш кешеләр яхшы хәтерли булып, биредә яшь күнелләреннән килчәккә, яктыга булган өметләрен сүндереп килүче хәят-мохит сурәтләнә. Ә тормышта—«ин карангы патшалыкта да бер яктылык көлтәсе» чагылып үтәргә мөмкин, ләбаса... Шулай булгач... ди дә рәссам, хәтта драматург тәкъдим иткән концепция-

¹К. Тинчурин булма күренешен болайрак тасвирлый: Иске мәдрәсәнән бер бүлмәсе. Акшарлары кубып, пычранып беткән диварлар. Уртада ишек, ике якта тәрәзәләр. Тәрәзәләрдә өлгеләр-фәләннәр юк. Ике тәрәзә турысында һәм түрдә—ике башта икешәр-өчәр кешелек урыннар. Тәбәнәк шәкерт остәлләре остәндә китаплар, лампалар. Һәр остәлнен ике ягында жыештырылган шәкерт урыннары (көрпә яки палас, юрган һәм мендәрдән гыйбарәт).

Билгеле, режиссер шәкертләр тормышыннан алып язылган, революциягә кадәрге Казан шәһәрндә барган вакыйгалар турында сөйләүче әсәрне мулла гаиләсендә тәрбияләнеп үскән, шул чорнын рухын яхшы тойган рәссам—бу очракта нәкъ менә Б. Урманче бизәргә тиешлеген ачык күз алдына китергән булса кирәк. Шулай булмаса, ул әле янарак кына кайтып төшкән рәссамга мондый да жаваплы эшне ышанып тапшырган булып иде микән?..

карашлардан да берәз читләшеп (ул автор ремаркаларыннан «баш тарта»)¹, режиссер ягына авыша тошә һәм шушы карангы «базга» да тереклек нурлары өстәргә ниятли. Идәнгә—кулдан сугылган палас-жәймәләр жәеп куя, баксан—китаплар да тәртипләп жыеп куелган икән, бауга эленгән керләр дә чиста-пөхтә, мин синайтим. «Баз» дигәнән дә бөтенләй үк баз түгел икән бит, ул идәннән, тыштан—тәрәзәләрдән төшкән яктылык аша сизелер-сизелмәс өмет чаткылары белән өретелгән икән лә...

Шушы унайдан минем өлкән яшьтәге, мөхтәрәм артисткабыз Рәшидә ханым Жиһаншина белән булган бер әңгәмә хәтеремә төшә. Кыскасы, шул әңгәмә барышында ул зур дулкынлану белән элеккеге вакыйгаларда китапларнын, биргәк тә дини басмаларнын чиста-пөхтә урыннарда саклануы, Коръәни Кәримнен исә ашъяулыкка гына төрелеп йөртелүе хакында бәйнә-бәйнә сөйләгән иде. Кара сана, мәдрәсә күренешендә дә шушындай ук лейтмотив шәйләнә түгелме сон? Бер-ике деталь аша да рәссам әсәрнен рухына янача укылыш төсмерләре кертәп жиберә, безненчә.

Фоторәсемдә Локман Арсланов хатыны белән.
1913 ел. (Р. Жиһаншина архивыннан.)

төз буйлы—өстә «тройка» костюм, утыртма якалы ак күлмәк; муенда—галстук яки күбәләк. Башта—чигелмәгән, әмма матур итеп каймалган бәрхет түбәтәй. Кыскасы, тарихи яктан гаделлеккә туры килсән өчен, Хәдичә образын ул, гайлә архивында сакланган фотодан күчәрәп тегелгән күлмәктән башкара. Журналда шул фото бирелгән.

...Ниһаять, яззамнын ахырына якынлашып килгәндә, мин шундый сорау алдында тукталып калырга мәжбүрмен: Б. Урманченын әлегә эскизларын хәзерге сәхнә бизәлешендә кулланып булыр иде микән? Моңысы бәхәслә мәсәлә, әлбәттә. Табигый ки, алар еллар томаны артында торып калган сәнгать телендә сөйләләр. Әмма бу эскизлар татар театры сәхнәсен бизәү өлкәсендә житди бер этап булып торалар һәм алардан өйрәнү бүген дә—беркемгә дә зиян итмәс иде, мөгаен.

Бу яззамнын максаты да шуннан гыйбарәт иде.

Рауза СОЛТАНОВА,
сәнгать фәннәре кандидаты.

МӘШҺҮР ТӨРЕК-ТАТАР ТАРИХЧЫСЫ

Узган гасырның егерменче-утызынчы елларында Төркия мәмләкәтенә барып сыенерга һәм гомерләренен төп өлешен шунда кичерергә мәжбүр булган татар язучылары, галимнәре турында без хәзер шактый хәбәрдар. Бу очракта күз алдыбызга иң әүвәл Гаяз Исхакый, Йосыф Акчура, Садри Максуди-Арсал, Рәшит Рәхмәти-Арат, Габделбари Баттал-Таймас кебек атаклы зыялыларыбыз килеп баса. Аларның Төркиядә язган аерым әсәрләре сонгы елларда татарчага төржемә ителеп Казанда басылды, аларга багышлан фәнни конференцияләр үткөрелде, вакытлы матбугатта алар турында мәкаләләр дөнья күрдә. Бу бөекләребезнең ижади мирасы татар җәмгыяте һәм гуманитар фәннәрен яңалыклар белән баетты, дөньяга мәгълүм шундый акыл ияләренен исемнәре һәм җисемнәре тарихи ватанына әйләнеп кайтуы күңелләрдә сөөнечләр бер вакыйга булып урын алды.

Әмма ижади эшчәнлекләре белән Төркиядә танылган татар зыялылары исемлегендә без әлегә бик аз белгән тагын байтак шәхесләр бар. Шуларның берсе—мәшһүр төрек-татар тарихчысы Әхмәт Нигъмәт Курат. 2003 елның апрелендә аның тууына йөз ел тулды. Ана багышланган мәкаләбезне язар алдыннан без галим турындагы әдәбият һәм аның фәнни ижатын күзалларга ярдәм иткән бай библиографиясе белән таныштык. Жөмләдән, галимнең дистөгә якын мәкаләсе Төркиядә 1970—1980 еллар дәвамында чыгып барган «Казан» исемле җәмгыять-әдәби журнал битләрендә басылган булуын искә төшерик.

* * *

Әхмәт Нигъмәт Курат Төркиядә генә түгел, Ауropa һәм Америка илләрендә дә күренекле тарихчы булып танылган. Аның библиографиясендә 21 монографик хезмәт һәм 70 тән артык фәнни мәкалә исемлеге китерелә. Галим үз хезмәтләрен төрек, инглиз, алман телләрендә язган, шул ук вакытта ул татар, рус, француз, испан, швед телләрендә тарихи чыганаклар белән дә иркен эш иткән...

Әхмәт Нигъмәт эшчәнлегә хақында төфсилләрәк сүз алып барыр алдыннан, ул узган бормалы тормыш юлларына күз салыйк. Булачак галим 1903 елның 22 апрелендә бүгенге Татарстанның Чирмешән районына кергән Бөркәтә авылында мулла гаиләсендә дөньяга килә. Әтисе Таһир, әнисе Бибишакирә исемле булалар. Таһир мулла заманы өчен алдынгы фикерләр кеше саналган, улы Әхмәткә башлангыч белемне үз биргән, берәздән Бөгелмәтә рус мәктәбенә жибереп шунда укыткан. Бу мәктәпне Әхмәт 1920 елда тәмамлай, рус телен иркен сөйләшәргә, язмыш итеп өйрәнә. Бер үк вакытта Әхмәт Нигъмәт Бөгелмәтә милли рухлы татар яшьләре белән аралашып яши, бу шәһәрдә гомер итүче танылган галим һади Атласинның төркиләре һәм татарлар турындагы әсәрләре белән таныша. Бала чагында ук әтисе, әнисе тәэсирендә «китап жене» кагылган яшь егет берәр уку йортында белем алу хыялы белән дөртләнә, ләкин 1921—1922 елларда Идел буйларында таралган ачлык афәте аның язмышында кискен борылыш ясый. Әхмәт Нигъмәтне «Ачларга ярдәм итү комитеты»на эшкә чакыралар. Шундагы вазифаларны үтәп йөргәндә, 18 яшьлек егеткә Ауropaга бару насыйп була. Аның бу сәяхәте төвәккәл бер адым белән тәмамлана. Әхмәт Нигъмәт Төркиягә баручы мөһажирләргә кушылып, гомерлеккә шул илдә кала.

1924 елда Әхмәт Нигъмәт Истанбул университетында укый башлай. Егетнең күптәнне хыялы тормышка аша. Ул әдәбият факультетының фәлсәфә һәм тарих бүлекләрендә тырышып гыйлем җыя, ике елдан соң сәләтле егетне Төркиягә

күренекле галиме Фоат Күпреле яна оешкан Төркия институтына ассистент итеп чакыра. Шул вакыттан алып Әхмәд Нигъмәтнең фән өлкәсендәге күптармаклы эшчәнлегә башлана. Ул танылган тюркологларның семинарларында катнаша, телләр өйрәнүгә күп вакыт бирә, тарих бүлеген төмамлагач, бер ел Конья шәһәрәндә укугучы булып эшли. 1929 ел жәендә ана Алманиягә барып докторлык диссертациясе язучы өчен юл ачыла һәм ул 1933 елның жәендә Гамбург университетында Византия тарихы буенча диссертация яклап, фәлсәфә фәннәре докторы исеменә лаек була. Истанбулга кайткач, университет доценты буларак лекцияләр укый башлый һәм «Төркиянең урта гасырлар тарихы буенча библиографик кулланма» дигән беренче фәнни хезмәттен төмамлап 1934 елда аны бастырып чыгара.

1935 елда Әхмәд Нигъмәткә Төркиядә кабул ителгән гадәт буенча төрек фамилиясе бирәләр һәм ул Курат буларак атала башлый.

1937 елда Әхмәд Нигъмәт Куратны вакытлыча эшләр өчен Швециягә чакыралар. Биредә ул ике ел дәвамында Упсала университетында урта гасырлар тарихы буенча лекцияләр уку һәм Стокгольм архивларында эшләү белән мәшгуль була. Төркиягә кайткач Ә. Н. Курат башта Истанбулда, аннан Анкарадагы уку йортларында тарих укытуын дәвам итә. 1941 елда аны Анкараның Гази исемендәге институтында ике белгечлек: рус теле һәм әдәбияты, шулай ук урта гасырлар тарихы буенча профессор итеп сайлыйлар. 1953—1955 елларда ул шул институтның Тел, тарих һәм география факультеты деканы булып та эшли.

*Сулдан уңга—профессор Әхмәт Тимер, һадия ханым Курат,
Рана ханым Тимер, профессор Әхмәд Нигъмәт Курат.
Анкара, 1971 ел.*

архивларында, 1961—1962 елларда Американың танылган Принстон һәм Гарвард китапханәләрендә дәвамлы эзләнүләр алып бара. Һәр фәнни сәяхәтеннән соң Ә. Н. Курат тупланган мәгълүматлар нигезендә мәкаләләр, китаплар язучы изге бурычы дип санаган. Моның берничә мисалын күрсәтеп үтик. Галимнең «Истанбулда Топкапы Музее архивында сакланучы Алтын Урда, Кырым һәм Төркестан ханнарына баглы ярлыклар» дигән беренче зур хезмәте 1940 елда басылып чыга. Шуны өйтергә кирәк, бу хезмәт аның авторын тюркология дөньясында таныткан һәм яналыгы, житдилеге белән бүген дә хөрмәткә лаек бер чыганаك булып санала. Ә. Н. Куратның өч елдан соң Истанбулда дөнья күргән һәм Швециядә чагында тупланган чыганақларга таянып язылган ике китабы да фәнни дәирәләрдә югары бәя ала. Чөнки алар Швеция короле Карл XII нең Төркиягә рәсми визит белән килгән чорга (XVIII гасыр башы) һәм Госманлы империясенә шул чордагы тарихына багышланган булулары һәм фәннәгә анылык алып килүләре белән аерылып торалар.

Монда без Ә. Н. Куратның ике зур хезмәтенә аерым игътибар юнәлтүне кирәк саныйбыз. Аларның берсе «Русия тарихы. Башлангычтан 1917 елга кадәр» дип атала. 1948 елда Анкарада нәшер ителгән бу күләмле китапның (ул 537 биттән тора) ике данәсе Казанда да бар. Аларны Казанга 1997 елда Истанбулдан Әхмәтвәли Мәнгәр вақыфы президенты Сафия ханым Имре жибергән иде. Берсе Татарстан Уәк Милли китапханәсендә, икенчесе Тел, әдәбият һәм сәнгать институты китапханәсендә саклана. Шулай итеп, галимнең өлгәе житди хезмәт

Галимнең тәржемәи хәле белән танышканда күзгә ташланган бер үзенчәлекне аерым билгеләп үтәсез килә. Ул илдән-илгә сәяхәт кылырга, архивлардан музейларга, музейлардан китапханәләргә күчеп эзләнәргә, борынгы һәм яна чорлар хакында мәгълүмат жыйрга яратучы гажәеп шәхес булган. Аның өчен архив чыганагы төп һәм ышанычлы дәлил булып саналган. 1946—1947 елларда ул, мәсәлән, Англиянең Мәгариф комиссиясе чакыруы буенча Оксфордтагы Бодлен һәм Лондондагы Британия музейларында, 1951—1952 елларда Нью-Йорк һәм Вашингтон

белән татар тарихчылары да якыннан таныша алдылар. Ә. Н. Куратның «Төркия вә Русия. 1798—1919» дип аталган икенче әтрафле китабы да тарих фәне өчен олы кыйммәткә ия. 755 биттән торган бу хезмәт 1970 елда Анкарада басылган. Безгә мәгълүм булганча, хезмәтнен давамы буларак язылган икенче томы авторның вафаты сәбәплә кулъязма хәлдә дөнья күрә алмый кала...

Галимнен фәнни сәяхәтләре нәтижәсендә язылган һәм киң карашлы, тирән белемле булуын раслаган тагын ике тикшеренүен телгә алып китик. «Төркия белән Англия мөнәсәбәтләре» (1953), «Төркия белән Америка мөнәсәбәтләре» (1959) дип аталган бу хезмәтләр Анкарада Ә. Н. Курат эшләгән Университетның Тел, тарих һәм география факультеты гыйльми язмаларында басылып чыкканнар.

Әкыдәс Нигъмәт Куратның татар тарихына баглы хезмәтләре бармы соң дигән сорау тууы бик табигый. Әйе, галим Идел буе татарларының «(Төркиядә кабул ителгәнчә әйтсәк—төрөкләренен) тарихы белән тирәннән кызыксынган. Моңы аның төрле басмаларда, шул исәптән «Казан» журналында басылган күпсанлы мәкаләләре раслый. «Ислам энциклопедиясе»ндә дөнья күргән «Болгар» мәкаләсе (1943), «Казан ханлыгы (1437—1556)» (1958), «1917 ел революциясе һәм Русия төрөкләре» (1960), «Казан төрөкләренен «Мәдәни уяну дәвере» (1966) хезмәтләре әнә шундыйлардан.

Без алдарак Ә. Н. Куратны сәяхәтче галим дип атаган идея. Шунның янә бер күркәм мисалына күз салыйк. Аның төржемәи хәленә багышланган һәм Төркиядә дөнья күргән бер мәкаләдә галимнен бу сонгы сәяхәте шактый төфсилле итеп тасвирланган. Анда сүз Ә. Н. Куратның 1970—1971 елларда сигез илгә оештырылган истәлекле сәяхәте турында бара. Ул илләрне санап кына үтик: Иран, Әфганстан, Австралия, Чили, Аргентина, Бразилия, Мексика, Америка Кушма Штатлары. Сәяхәт биш айга сузыла. Сигез илнен төрле уку йортларында, мәдәни үзгәләрндә, телевидение каналларында Төркия үткән озын тарихи коллар, милли дәүләтчелеген саклап калу өчен төрөкләр алып барган кыю, катлаулы көрәш, яна Төркиядәге иجتимагый-мәдәни тормыш турында бай әтәлекле лекцияләр укыла, очрашулар үткәрелә. Бу гажәп сәяхәтләре нигезендә Ә. Н. Курат яна китаплар язарга жыенгандыр дип уйларга кирәк. Әмма, ни үкенеч, ул Төркиягә кайтып берничә ай узуга, ижатынын чәчәк аткан бер чорында 67 яшендә (1971, сентябрь) автомобиль авариясеннән соң вафат була. Моңы Төркия матбугатында бөтендөнья тюркологиясе өчен авыр югалту дип хәбәр ителә. Дөрестән дә, Төрөк мәдәниятен өйрәнү институтының хакыйкый әгъзасы итеп сайланган атаклы фән докторы, профессор, чыгышы белән үзенен татар икәнлеген беркайчан да онытмаган газиз якташыбыз Әкыдәс Нигъмәт Куратның юл фажигәсе вакытында һәлак булуы берни белән дә аклана алмый торган олы югалту бит.

Ә. Н. Курат 1928 елда Истанбул университетында бергә эшләп йөргән хезмәттәше төрөк кызы Һадия Мәхмүткә өйләнә, аларның бәхетле гаиләләрендә ике балалары үсә. 1931 елда туган улы Йүлүг әтисе юлынан китеп тарихчы була, Ә. Н. Куратның хезмәтләрен бастыруга, мирасын саклауга күп хезмәт куя. Әмма ул бу дөнядан иртәрәк китә, 1994 елда вафат була.

Төркиядә яшәп дөньяга танылган Ә. Н. Куратның тарихи ватаны Татарстанны, туган ягын һәм туганнарын сагынып, илен күрәсе килеп гомер кичерүен өйтергә кирәк. Чирмешән районы, Бөркәтә авылындагы бер якташы Фазыйл Шәрәфетдиновта галимнен туганнарына язган берничә хаты саклана. Хатларның берсе—1966 елда Лондоннан язылганы бу елның башында «Гасырлар авазы» журналында басылып чыкты (№ 3-4, 2002.). Искиткеч жылы һәм монсу хисләр белән сугарылган хат ул. Анда күренекле милләттәшбез Әкыдәс Нигъмәтнен йөрәк тибеше ишетелә. Гарәп хәрәфләре белән саф татар телендә язылган бу хатта ул үзенен гаилә хәлләрен хәбәр иткәч, туганнары Әминә белән Гайшәнә Төркиягә кунакка чакырачагын белдерә. Бөркәтәдәге өйләрен искә төшерә, авылдагы мәдәни тормыш белән кызыксына. Хатынын ахырында ул катнаш никахларга каршы чыгуын сиздереп, туганнарына «чит халык белән өйләнешмәскә» куша, бу хәлнен «безнен халыкны бөтенләй бегүтә» китерәчәк бер күренеш дип санавын өйтә.

Без Әкыдәс Нигъмәт Куратның мәшһүр галим буларак, киләчәктә татар иجتимагый фәннәре тарихында үзенә лаек урын алачагына, аның сайланма хезмәтләренен татар телендә дөнья күрәчәгенә нык ышанабыз. Моңы эшләү аның якты истәлеген туган илендә мәңгеләштерү юлында игелекле бер адым булып иде.

Марс Шабай

КЫР КАЗЫ

МИН ШАБАЙНЫҢ ТУУЫНА 90 ЕЛ

1958 елның аяз, әмма салкынча сентябрь көннәренең берсе иде. Йортлар әле жылытылмый, безнең эш бүлмәләрендә дә шактый салкын. Житмәсә, безнең эш урыны—жиргә батыбрак торган беренче катта. Мин—Татарстан радиосының әдәби-драматик тапшырулар редакциясенең яшь мөхәррире—биредә икенче аемны гына эшлим. Әллә чынлап та эш бик күп, әллә минем булдыра алуым шуның гына кадәрле—менә бүгөн дә, әбәткә дә чыкмыйча, кәгазьләргә кадалып утырам.

Ишек шакыган тавышка башымны күтәрәм.

—Мөмкинме?

Ишектә базык гәүдәле бер авыл агае күренә. Өстендә—әллә кожан, әллә плащ, аякларында—кирза итек. Эре-эре тирән жыерчыклар буразналап узган йөзгә һавада-жылда йөрөп каралган шикелле. Керүгә күзгә ташланганы—калын кара мыек.

—Исәнме, энекәш!—ди ул миңа таба атлап.

—Исәнмесез!—Мин урынымнан күтәреләм. Эчтемнән генә: «Берәр колхоздан-мазардан-дыр. Музыкаль тапшырулар редакциясен эзли-дер»,—дип уйлыйм.

Ул елларда радиокомитетка еш кына шулай йә колхоз рәйсе, йә колхозның парт-оешма секретаре юл уңай сугылыр иде дә: «Безнең алдынгы сыер савучыбыз... дунгыз караучыбыз... тракторчыбыз... көтүчөбез...»—

дип берәр исем атар һәм аңа багышлап җыр тапшыруны үтенер иде. Бу үтенечләргә музыкаль тапшырулар редакциясе, әлбәттә, үтәргә тырыша иде.

Бу мыекбай да әнә шундый үтенеч белән килгән булса кирәк. Мин авызымны ачып: «Сез авылданмы?»—дип сорарга өлгерә алмый калам, агай кыска, юан бармаклы кулын күрешергә суза:

—Таныш булайык. Мин Шабай...

—Мин дә Шабай!—дим мин, аптыраштарак калуымны сиздермәскә тырышып. «Әллә шаярта инде бу?»—дип тә уйлап куям.

—Беләм, адаш... Димәк, тарих кабатлана да ала икән...

Мин аның сүзләрен ничегрәк аңларга аптырап торганда, ул минем күзләремә тутырып карый. Коңгырт-кара күзләрендә—үтенеч:

—Урыныңа утырыйм әле, адаш...—агайның тавышы калтырап китә.

—Рәхим итегез...—дим мин, тагын да гажәпкә калыбрак. «Нинди сәер кеше соң бу?»—дип эчтемнән генә уйлыйм, ә үзем өстәл өстендә яткан кәгазьләремне җыештыра башлыйм. Кем белә бит агайның уенда ни барын? Бер читтәрәк иртәгә буласы тапшыруның паспортланган эзер текстлары ята иде. Аның тышлыгына исемә язылган. Астарак «Әдәби-драматик тапшырулар редакторы М. Шабай» дип кул куелган.

Агай шул паспортны алып, озак кына әлегә язучыларга карап торды. Авыз эченнән генә: «... редакторы М. Шабай...»—дип кабатлап та алды. Ул нигәдер дулкынлана иде. Аның бу халәте миңа да күчте, ахрысы, ирексездән

өстөл артыннан чыктым. Агай минем урынга кереп утырды. Кинөт кенә башын ике куллап кысып алды да, әлегә паспорт өстенә капланды:

—Әйе... тарих кабатлана...

Ул арада ишек ачылып китте. Әбәттән балалар өчен тапшырулар редакциясенә өлкән редакторы Оркыя апа Юнысова кайтып керде. Агай инде башын күтөргән, өстөл артыннан кузгалган иде.

—А-а-а! Мин Шабай килгән!

Оркыя апа кочакларын жәеп агайга каршы атлады. Алар кочаклашып күрештеләр.

«Язучы Мин Шабай бит бу!» Миемне яшен яндырып үткән кебек булды. «Язучы Мин Шабай! Ә мин шуны аңыша алмаганмын...»

Оркыя апа белән Мин Шабай, бик якын кешеләр шикелле, чөкөрдәшә башладылар. Баксаң, алар дөрөстән дә якын танышлар икән. Оркыя апа миңа карап, көлә-көлә сөйли башлады:

—Билетларга дип жыйган акчабызны китергәнме, дисәм, синең янга килгән булып чыкты бит әле бу. Тәки бурычын кайтарасы түгел!

Мин Шабай башын артка ташлап, гөрелдәп көлеп жибәрде:

—Ха-ха-ха-ха!

Аның көлдүе гажәп ихлас һәм, Аяз Гыйләжөв әйтмешли, йогышлы иде. Шуннан алар икәүләп, бер-берсен бүлдәрә-бүлдәрә, сүзләренә уен-көлкә катыштырып, миңа хәлне аңлатып бирделәр. Сүзләрендә уен-көлкә булса да, алар сөйләгән тарих фажиға белән тәмамлана икән.

Болай була.

Мин Шабай нәкъ шушы бүлмәдә, нәкъ мин утырган өстөл артында әдәби-драматик тапшырулар редакторы булып эшли. (Менә аның: «Тарих кабатлана да ала икән...»—дигән сүзләренең сәре. Унжиде елдан соң шул ук урында тагын М. Шабәев утыра бит.) Әйе, 1941 елгы хәлләр бу. Мин Шабай Татарстан радиосының месткомына да сайланган, ул—культорг. Ягъни культура-масса эшләрен оештыручы икән.

Менә шул культорг Мин Шабай көннәрдән бер көнне кайсыдыр театрға, спектакльгәме-концерткамы, культпоход оештырмакчы була. «Фәлән көнгә билетлар алам»,—дип, хезмәттәшләреннән акча да жыйа.

Билгеләнгән көн килеп житә. Оркыя апалар эшкә үк киенеп-ясанып киләләр. Чөнки ийгә кайтып торырлык ара калмаячак, турыдан-туры театрға китчәкләр. Тик нигәдер культорг Мин Шабай үзе генә күрәнми икән. Кемдер: «Безнең акчага типтереп йөриме әллә, юнсез?»—дип шайрта. Кайсысыдыр: «Билетлар артыннан чабадыр әле, килеп житәр»,—дип юата. Кыскасы, көтәләр. Ә Мин Шабай юк та юк... Инде эш сәгәте дә үтпә бара—Мин Шабай юк кына бит! Кемнәрдәр аны тиргөргә үк тотыналар: «Коллективка төкөреп карау бу!»; «Шуңа ышанып соң—беспризорник бит ул!»; «Каптырганнардыр әле үзен!»

«Каптырганнардыр...»—бу сүздән барысы да сискәнеп китәләр. Әллә соң?.. Әллә соң?... «Уйнап сөйләсәң дә, уйлап сөйлә!»—дип, теге саксыз сүзләренә әйткән кешенең авызын ябарга да кыюлыклары житми. Һәммәсе шомланып тынып кала...

Әйе, уйнап әйткән сүзләр, ни кызганыч, дәрәскә чыга. Иртәгә театрға барасы дигән төндә Мин Шабайны кулга алалар. Имеш, ул—халык дошманы...

—Менә шундый театр булды, энәкәш...—Мин Шабай авызына капкан папирасын әвали башлай. Ул инде күптән стена буенда, идәнгә чүгәләгән дә, аркасы белән стенага терәлгән. Кулындагы шырпысын, сызаргамы-юкмы дигәндөй, әйләндөргәләп тора. Аның шулай чүгәләп тәмәкә тарту гадәте—«тегеннән» ияреп кайткан гадәте бар, ахрысы. Әмма ул тәмәкесен кабызмый, бүлмәдә тартырга уңайсызлана шикелле.

Тынлык урнаша. Һәркайсыбыз үз уена баткан. Оркыя апа белән Мин Шабай нәрсә уйлыйлардыр—әйтә алмыйм. Уйларында шул фажиғалә еллар булгандыр инде. Ә мин үзем: «Менә нинди кеше икән минем Адаш абый!»—дип, аңа соклану катыш кызганып карадым булса кирәк. Әмма Мин Шабай кызгандыра торганнардан түгел иде. Мин моны соңрак аңладым.

—Ярар, Оркыя!—Мин Шабай як-якка таралып төшкән кара чөчләрән биш бармагы белән сыпырып күтәрәп куйды.—Мин сине театрға алып барырмын әле. Бурычлы булып калмам.

—Бурычны кайтарып була, Шабай! Үткөн гомерләр генә кайтмас...— Оркыя апа бик тиз хисләнүчән кеше, аның күзләре яшыләнде. Ул ашыгып кулъязулыгын чыгарды...

Менә шулай танышкан идек без Мин Шабай белән—Адаш абый белән.

Ни кызганыч, бу танышлык бары тик биш ел гына дәвам итте. Биш елдан соң—1963 елның без танышкандагы кебек үк кояшлы, шулай ук салкынча сентябрь көннәренәчә берсендә мин аның белән инде мәңгегә хушлаштым...

Хәер, монысы хакында алдарак төфсилләбрәк сөйләрмен әле. Чөнки, танышуыбыз сәеррәк булган кебек, аерылышуыбыз да шулайрак килеп чыкты безнең...

Өлгә танышлыгыбыз, ничектер, үзәбез дә сизмәстән, тиз арада дустанә бер якынлыкка әйләнеп китте. Үзара мөнәсәбәтләребез бик табигый, бернинди көчәнүсез-нисез иде безнең. Әйтерсез, ике арада егерме ел яшь аермасы да юк (миңа—25, Адаш абыйга 45 яшь иде). Әллә инде без адашлар-фамилиядәшләр генә булмыйча, тугандашлар дамы икән?

—Ә ниңә? Булуы бик мөмкин!—ди иде Адаш абый үзе, бу хакта сүз чыкканда.—Мин Башкортстаннан, синең дә әтиң Башкортстанга чиктәш районнан, дисең (әти Актаныш районы, Байсар авылыннан иде). Мин ятим үскән. Колонияләр-детдомнар... Синең әтиң дә ятим. Минзәлә детдомыннан, дисеңме әле? Әй, адаш, бер төбенә төшәрбез әле ул шәжәрәләрнең! Син дә Шабай, мин дә Шабай—атка печән кем салыр? Менә шул печән саласы мәшкәтләр күбрәк бит әле...

Дересен әйтергә кирәк, «печән салу» кайгысы аның көндәлек кайгысы иде. Ул ярлы яшәде. Казанга әйләнеп кайтканына икеме-өчме ел вакыт үтсә дә, аның әле бер китабы да чыкмаган иде. Басылып утырып роман-повестлар язарга аның һич мөмкинлеге юк. Ул өлгә көндәлек матбугатта күрәнгәләгән, радиодан яңгыраган очерк-хикәяләре хисабына гына яши иде. Аннари гаиләсендә дә... Хәер, монысына кагылмыйк. Адаш абый үзе әйтмешли: «Анда—томан...» Ул кайдадыр Тукай урамында, бик начар гына квартирда яши иде. Өенә бер мәртәбә дә чакырганы булмады. «Минем баскычлар биек, аягыңны сындырырсың!»—дип шаяртканы хәтердә. Соңыннан ул яңа квартир алды. Әмма анда озак яши алмады...

Радиодан Мин Шабайның очеркларын шактый еш яңгырата башладык. Радиокомитетның ул вакыттагы рәисе Михаил Долгов хәтта бервакыт шаяртып: «Ул Шабай әтиңдер әле. Әйтмисең генәдер»,—дип, шикләнү дә белдергән иде.

Чыннан да, Адаш абый миңа кайвакытларда әтием шикелле тоела иде. Сугыш кырларында ятып калган әтием шикелле...

Ул килеп кердеме, бүлмә яктырып китә иде кебек. Иллә еллык гомере тоташ драма, тоташ фажигале язмыш булса да, Адаш абый бик тормыш сөючән, һәрвакыт күтөрәнке рухлы, зарлануны сөймәс шат кеше иде.

Хикмәт якынлыкта, дуслыкта гына түгел—һич түгел!—хикмәт Мин Шабайның һәр язганына жан жылысын сала белүендә иде. Аның очеркларында авылның бик гади генә кешеләре, гүяки синең дә, минем дә бик якын танышларыбыз—күрше Гаяз агай, Сөнгатулла бабайлар, Жиган апа, Маһирә карчыклар... Боларның түш тулы орденнары да күрәнми (бәлки, бардыр да, Мин Шабай аларны язып торуну кирәк тапмагандыр), болар газет теле белән купшы-кызыл лозунглар да сөйләп йөрмиләр. Мин Шабайның геройлары тормышта ничек бар, шулай яшиләр: колхоз эшендә эшлиләр, очын-очка ялгап көн күрәләр. Әмма ил язмышы—алар язмышы.

Аннары Мин Шабай геройлары ничектер Джек Лондон геройларын да хәтерләтәләр шикелле. Дерес, чор башка, җәмгыять башка—анысы бар. Ләкин алар барыбер, Джек Лондонча ук булмаса да, үзәбезчә романтик рухлылар, берәз хыяллылар, шаукымлылар. Хәер, Адаш абый үзе дә шундый иде. Әйе, ул үзе дә Джек Лондон геройларына тиң шәхес иде. Язмышы белән дә, холкы-табигате белән дә.

Мин аның машинкада бастырып кулъязма китергән хәтерләмим. Киресенчә, радиокомитет машинисткаларыннан тиешеннән артык бер нөсхә бастырабыз да, Адаш абый үзе шуны миннән алып китә иде. Ул «Социалистик Татарстан» (ул чаклардагы «Совет Татарстаны») газеты редакциясеннән бер

ягы чиста телетайп тасмалары—озын-озын кәгазьләр алып, шуларга яза. Аның куен кесәләрендә һәрвакыт шундый берничә төргәк булып иде.

—Син минем әйберләргә үзәм сизмәслек итеп төзәтәсең,—ди иде Адаш абый миңа.

Белмим, күңелне күреп кенә әйтүе идеме, әллә чыннан да шулай идеме? Аннаны, «төзәтәсең» дип, авыз тутырып сөйләрлек төзәтер нәрсәсә дә булмый иде бугай. Аның язганның редакцияләү—үзе бер рәхәт. Мин Шабай телгә гаять бай, хәтта артыгы белән. Миңа бары тик әнә шул артык-портыкларны жыештырырга гына кала. Үземнән өстәп бер сүз дә керткәнем булмады шикелле. Аның үз өстәмәләре дә, юлның өстендә булмыйча, гадәттә аста булып иде. Еш кына бер өстәмәгә икенче юлга күчереп—икенчесе, анысына өченче юлга төшерелгән өченчесе өстәлә һәм алар шулай чылбыр булып тезелеп төшәр иделәр. Минем редакцияләвем күбесенчә шул «чылбырларны» кыскартудан гыйбарәт иде.

Менә шулай бер-беребезне аңлашып эшли идек без.

Озакламый Адаш абыйның ул очерклары аерым китап булып басылып та чыкты.

Китабын бүлөк итүе дә анычча—Мин Шабайчарак булган иде.

Инде кыш кәргән. Яңа—1960 елга да ерак калмаган. Радиокомитетта Яңа ел тапшырулары белән ыгы-зыгы килә башлаган чак.

Шундый көннәргә берсендә бүлмәгә Адаш абый килеп керде. Кыш башы булуга карамастан, ул әле һаман да кирзә итектән. Дәрәс, өстендә инде кышкы пальто.

—Сәлам дусларга!—ди ул киң елмаеп.

Иң элек урыныннан Оркыя апа күтөрелә. Аның Мин Шабайны каршы алуы һәрвакыт бер үк хәрәкәтләр, бер үк сүзләр белән башкарыла:

—А-а-а! Мин Шабай килгә-ә-ә!—дип суза ул. Кочагын җәеп, Адаш абыйның каршысына чыга. Алар кочаклашып күрешәләр, бер-берсенәң жилкәләреннән кагышалар. Оркыя апа аны бик хөрмәт итә, «эчкерсез сабый жанлы» дип сөйли иде. Яшылекләрендә бергә эшләгән дә булгач, аларның сөйләшәр сүзләре күп була, әлбәттә.

Әмма бу юлы ул Оркыя ападан тизрәк ычкыну ягын карый.

Димәк, кулъязма белән килмәгән бүген Адаш абый. Очерк-фәлән китерсә, ул керә-керешкә үк куен кесәсенә тыгылып, аннан әлегә озын-озын телетайп кәгазьләре төргәгән тартып чыгарып иде:

—Буадан әйләнгән идем. Шәп мишәрләр яши анда. Мишәрләр дә булгач, шәп те булгач, ничек алар турында язмыйсың ди инде? Менә, яңа табакдан төшердем. Кайнар чагы. Майла-жайла, дигәндәй, кара инде үзән,—дияр иде.

Ә бу юлы Адаш абый куен кесәсә тирәсен капшап куйды шикелле куюын, әмма кәгазьләр төргәгә чыгарырга ашыкмады.

Коридорда төмәкә кабызып, бер төтен бөркеп жибәргәч, Адаш абый күкрәк турысына төртеп әйтә куйды:

—Капша әле, нәрсә бар?—ул ни өчендер ярым пышылдауга күчкән иде. Тавышын акрынайтып, пышылдап сөйләшәргә гомумән ярата иде ул.

Мин аның пальтосының түш тирәсен капшап карадым, бармакларым ниндидер каты нәрсә тойды, тик ни-нәрсә икәнән абайлый алмадым.

—Иә, нәрсә?—Адаш абыйның күзләрендә шаян очкыннар кабынды. Менә-менә башын артка ташлап көлеп жибәрер шикелле.

—Әллә тагың!—дидем мин.—Бик бәләкәй нәрсә бугай...

—Бәләкәй, бәләкәй... Ярый ул безгә—каткан тезгә!—Адаш абый кесәсенә кереп те китте, кечкенә генә бер китапны тартып та чыгарды. Шигырь жыентыклары кебек юка гына, йомшак кәгазь тышлы китапчык иде ул. Тышлыгы сыек көрән төстә. Тәрәзәләрендә ут кабынган, түбәсенә телевизор антеннасы кадалган төнгә авыл йорты. Өстә—телефон чыбыклары. Сул як читтә—пар каен силүзты. Астарак «Мин Шабай. Бездә ел буга яз» дигән язучулар.

Күләмә өч табакка да тулган буга китапчык Мин Шабайның Себерләрдән әйләнеп кайткач дөнья күргән беренче китабы иде. Бездә—радиодан яңгыраган очерклар китабы. Хәер, радиодан яңгыратканнан соң ул аларның байтагын «Казан утлары» (ул вакыттагы «Совет әдәбияты») журналында да бастырган иде шикелле.

—Котлыйм, Адаш абый!—дидем мин чиксез куанып, китапны кат-кат кулымда эйлөндөрө-эйлөндөрө.—Калыпраклары да көтөрмөсөн!

—Аларын изасы бар эле... Э менө бөлөкөө янына көлөкөө.—Адаш абый тагын куен кесасенө тыгылды. Бу юлы аның кулы йодрыкка йомарланган килеш чыкты.—Тот учыңны...—дип пышылдады ул.

Мин ирексөздөн кулымны суздым. Адаш абый учыма кечкенө генө бер нөрсө сонды. Бүлөк-сувенир итеп эшлөнгөн затлы коньяк шешәсе иде ул. Булса, язучы Мәхмүт Хәсеновның баш бармагы хәтле булгандыр. Мин аптырап, ни әйтергә белми торганда, Адаш абый башын артка ташлап көлөп жиберде:

—Ха-ха-ха-ха! Яшер тизрәк, күрерләр...—Бераз паузадан соң өстөп куйды:—Рәхмәт сиңа!

Ул кулын жылкәмә салып, бер кысып куйды да икенче катка күтөрелә торган баскычтан өскә менә башлады:

—Машинисткалар янына керим эле. Сафия янына...

—Китабың кала!—Мин аңа китабын сузарга ашыктым.

—Юләр! Сиңа ул...—Адаш абый йөгөреп диярлек өскә менеп китте. Мин «ә-ә?» дигәнрәк тавышлар чыгарып басып калдым.

Минем кулымны теге бармак буге гына коньяк шешәсе пешерә иде. Мин, рәхмәт тө әйтә алмый калуыма үртөлөп, бүлмәгә кердем. Бүгенге көннөр югарылыгынан карыйм да моңсу елмаеп куям: «Йә Хода! Нинди самими мөлаәм мөнәсәбәтләр булган!»

Адаш абыйның әлегә китабын ни өчендер Оркыя апага күрсәтәсе итмәдем. Мактана дип уйлавы бар. Өстәл тартмасына салдым да, тартмада килеш кенә титул битендөгә сүзләрне укыдым:

«Адаш!

Биредә икебезнең дә хезмәте бар шикелле.

Мин Шабай.

4. XII—59 ел.»

Бу сүзләрдә Мин Шабайның тыйнак холкы-табигате ярылып ята. Әмма дә аздан да канәгать булып, дөньядан төм табып яшәргә ярата иде ул!

Үзе исән чакта (Себерләрдән эйләнеп кайтканнан соңгы чорын әйтәм) нибары өч китабы чыгып калды аның. Өченчесен—үзенең илле яшенә атап чыгарылган «Уяну» исемле китабын күрергә өлгердеме икән эле ул? Һәрхәлдә аны миңа бүлөк итәргә өлгөрә алмый калды. Анысы да күләме белән сигез-тугыз табаклардан артмаган иде шикелле.

Югарыда телгә алынган «Бездә ел буге яз» дигән китабыннан соң ике ел үткәч—1961 елда Адаш абыйның «Тормыш баскычлары» исемле хикәяләр китабы дөнья күрде. Менә мин аны хәзер кулыма алып, актарып утырам. Шулай ук йомшак кәгазь тышлык, кечкенә формат. Күләме биш табакка да тулмаган...

Уйлыйм-уйлыйм да, һич аңлый алмыйм, нәшрият ни өчен Мин Шабайга карата шулай бик саран, гаделсез булды икән ул елларда? «Эйләнеп кайтканнарның» барысының да каты тышлык белән, портретлары белән, биографияләре-кереш сүзләр белән матур-матур китаплары басылып чыкты. Мин Шабай да, һичшиксез, шул чагында ук адәм рәтле сайланмаларын нәшер итәргә лаек иде. Аның гажәеп оста хикәяче булуы һәркемгә мәгълүм.

Адаш абый үзе өчен сорап йөри белми иде. Бу жәһәттән алар Хәсән Туфан белән икесе бер иде, минемчә. Ярый, сорап-үтенеп тө йөрмәсен, ди. Әмма Язучылар союзы идарәсе ни караган? Нәшрият ни караган?

Мин Шабай үлгәннән соң, Фатих Хәсни «Совет әдәбияты» журналында «Киттеңмени?...» дип, өзелеп-сыкрап язып чыккан иде. Нигә соң без каләмдәшләребезнең кадерен үзләре китеп баргач кына белә башлыйбыз?

Адаш абыйны мин ничектер кыр казына охшата идем. Төркемәннән аерылып, еракларда адашып йөргән ялгыз кыр казына... Адашып йөргән-йөргән дә, барыбер туган якларына эйләнеп кайткан... Эйләнеп кайтырлык көч тапкан...

Аның тышкы кыяфәтендә үк кошларга тартым чалымнар бар иде шикелле. Карга канатыдай ике якка аерылып төшкән озын кара чәчләре дисеңме, чәчләренә тиң куе калын кара кашлары, шулай ук калын кара

мыгы дисеңме... Һәрвакыт ниндидер сер саклый торган хәйләкәррәк коңгырт-кара күзләре исә теләсә кайсы мизгелдә кабынып китәргә генә торалар. Үткеннәр, сынаучаннар, шул ук вакытта риясызлар, ачыклар...

Рухы белән дә Мин Шабай ирекле кошлар токымыннан кебек иде. Мин аның кем алдында булса да баш игәнән, ялагайланганын хәтерләмим. Үз рухына, жанына-вөжданына аның беркайчан да хыянәт иткәне булмады. Ул бәйсез, хөр күңелле булып калды.

Шәхесләрен кылган гамәлләре генә түгел, алар турындагы легендалар да шәхес асы. Минем өчен Мин Шабай әнә шундый шәхесләрнең берсе иде.

Анык кына әйтә алмыйм—Мин Шабайның рәсми документлар белән расланган фәнни биографиясе бармы икән? Метрика язучылары, туу турында таныклык кебекләре... Укыган, эшләгән урыннарын раслаучы кәгазьләр... Ай-һай, юктыр шикелле. Минемчә, аның торышы һәм ижат юлын (һәрхәлдә ижатының беренче, башлангыч елларын) күбрәк үзе сөйләгәннәргә генә нигезләнеп беләбез кебек без. Ә аның сөйләвендә еш кына романтика, хыял өстенлек итә иде.

«Совет Татарстаны язучылары» дигән био-библиографик белешмәгә (*Татарстан китап нәшрияты, 1986*) мөрәжәгәт итик әле. Анда болай дип язылган: «Татар совет прозасында үзенчәлекле лирик хикәяләре белән танылган Мин Шабай (Мин Гариф улы Шабәев)...» Тукта! Ни өчен аның исеме Мин генә? 1913 елда—революциягә кадәр караңгы татар авылында, ярлы крестьян гаиләсендә дөньяга килгән балага кайсы мулла Мин дип кенә исем кушар икән? Бу исемне әүвәл Миңлегалиме, Миңлебаймы кебек берәр тулы исем булмаганына бер дә ышанасы килми. Миңлегалиләр «миң»нәрен кисеп атып, еш кына Галигә өверелгәндә, ни өчен кирес булмаса—«гали»не төшереп калдырып, Мин генә булып китмәскә, ди? Ә бәлки алай да түгелдер. Бәлки ул берәр Габдулладыр, «Мин»не беренче зат алмашлыгы итеп, «Мин—Шабай» («Я—Шабай») дип әйтү өчен генә алгандыр. Кем белә, кем белә?... Тәгаен генә әйтүе кыен, әлбәттә.

Мин Шабайның «Шабәев» да шулай ук томанлы булып кала. Дөрес, Шабай исеме борынгы төрки мәжүси исем. Шабай—шәп ай, Тукай—тук ай, дип тә шәрехли моны тел галимнәре. Муса Җәлилев «Алтынчәч» либреттосында Тугзак ананың өлкән улы да Шабай. Шабайлар, Шабәевлар, сирәк булса да, казакъ, үзбәк, кыргыз, башкортлар арасында да очраштыра. Әмма шул ук вакытта урыста да Шабәевлар бар. Аларның урыслаган төрки кавемнән булуы ихтимал.

Ни өчен Мин Шабайның «Шабәев» томанлы булып кала дип әйтәм? Үз фамилиямнең чыгышы томанлы булганга күрә. Минем әтием дә Мин Шабай шикелләрәк язмашка очрый. 1921 елгы ачлыкта әти-әниләре, туган-тумачалары кырылып беткәннән соң, аны урамнан тотып Минзәлә балалар йортына жиберәләр. Әти күп еллар үткәч әнигә сөйләгән. Имештер, аны—урысча бер авыз сүз белмәгән татар малаен—балалар йортына алып килгәч, әти үзенә исем-фамилиясен әйткән: «Шаһабетдинов Садри»,—дигән. Яңа килгән балаларны кәгазьгә теркәп утыручы урыс кешесе: «Шахабет... Шагабут...»,—дип төртелгәләп торган да: «Ладно, будешь Шабәев»,—дип язып куйган, имеш. Ә инде детдом малайлары «Шабәев»ның койрыгын тиз кисеп ташлаганнар—әти Шабай булып киткән. Әни кияүгә чыкканда да әтинең чын исеме белмәгән, Шабайга кияүгә чыккан. Әниңә әнисе Җәмилә әби дә әтине гомере буй «Шабай кияү» дип йөртте.

Үз шәжәрәмә кереп китүем өчен укучы мине гафу итсен. Мин моны Мин Шабайның да исем-фамилиясе әнә шул «беспризорник» булып каңгырап йөргән елларында яки хезмәт колониясендә барлыкка килмәдеме икән, дигәннән чыгып сөйләвем иде.

Белешмәдәге биографиясенә караганда, Мин Шабай «алты яшеннән үз көнен үзе күрә башлый». Бу, димәк, 1919 ел. Гражданныр сугышы еллары. Аның кайда булса да укуы, белем алуы хақында сүз юк. Мин Шабай унсигез яшенә кадәр «иген ура, тамак хагы өчен кулакка батраклыкка яллана, аннары, ниһаять, бөхет эзләп ил гизәргә чыгып китә». Шуннан соң без аның 1931 елда чекистлар кулына элгүен, Мәскәү өлкәсендәге хезмәт колониясенә урнашуын беләбез. Ә инде 1934 елда—нибары өч елдан соң!—аның «Танып»

дигән озын хикәясә (кайбер чыганаclarда ул роман дип атала) басылып чыга. Кай арада бу белемсез урам малае язучы булып өлгәрә алды соң әле?

Сүз иярә сүз чыгып, «Танып» әсәре турында сорапшырганда, Адаш абый ничектер аны Михаил Шолоховның «Тын Дон» романының беренче кискәкләрен укып, шуның тәэсирендә язучы сөйләгән иде. Танып— Башкортстандагы елга исеме. Дон да—елга исеме. Параллель бар кебек. Әмма колонист егетнең «Тын Дон» кадәр катлаулы әсәренә шулай тиз үзләштерүе гаҗәп түгелме?

«Колониядән соң Мин Шабай армиядә хезмәт итә. Казан дәүләт педагогия институтында укый, аннары газета редакциясендә һәм Татарстан радиокомитетында эшли»—бу мәгълүматлар шул ук био-библиографик белешмәдән алынды.

Инде башка чыганаclarга мөрәҗғәтә итеп карыйк. Мин Шабайның «Тормыш баскычлары» исемле китабына биргән белешмәсендә исә (үзә исән чакта, димәк, үз кулы белән язып биргән белешмәсендә дип уйларга кирәк) мондый юллар бар: «1930 елларда (димәк, хезмәт колониясенә барып юлыкканчы ук?! М. Ш.) газета-журналларда аның беренче хикәяләре, очерклары басыла башлый. 1934 елда башкорт телендә (?) «Танып» романы, 1941 елда Татгосиздатта «Уйналмаган скрипка» исемендә хикәяләр җыентыгы чыга.»

Өченче чыганакта—1970 елда Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан «Писатели Советского Татарстана» дигән био-библиографик белешмәдә Мин Шабайның армиядә хезмәт итеп кайтканнан соң Башкортстанда төрле редакцияләрдә эшләве әйтелә. 1934-1938 елларда Казан дәүләт педагогия институтында укыганын беләбез. 1938 елда язган «Чайдин» исемле пьесасы да бар икән. Бу белешмәгә ышансаң, Мин Шабай 1942 елдан (үзә Себерләрдә сөргендә чакта!? М. Ш.) СССР Язучылар союзы члены, имеш! 1986 елгы белешмәдә «Мин Шабай 1936 елдан СССР Язучылар союзы члены иде» дигән сүзләренә укыйбыз.

Буталып беттекме? Әйе шул. Әйдәгез, тагын бер кабат сүтеп карыйк әле бу фактларны.

«1931 елда төмам юлдан язучы дәрәҗәсенә җиткән яшүсмерне чекистлар тотып алалар...» «Юлдан язучы дәрәҗәсенә җиткән яшүсмер»нең ни рәвешле 1930 елларда ук беренче хикәяләре басыла алды икән?

«Колониядән соң... армиядә...» Мин Шабай колониядә ничә ел булды икән? Ул вакытларда армиягә егерме яштын алуларын истә тотсак, аны 1933 елда алган булырга тиешләр. Колониядә ике ел булган булып чыга. Кичәге надан урам малае шул арада роман язарлык, педагогия институтына керерлек белем дә алып өлгәргәнме? Ярый, 1933 елдан армиядә булсын. Ул анда ничә ел хезмәт иткән? 1934 елдан педагогия институтында укыгач, бер ел гына хезмәт иткән булып чыга түгелме? Ә «Танып» романы кай арада язылган? Ул инде 1934 елда басылып та чыккан бит. Армия белән институтта укыган еллар арасында әле Башкортстанда редакцияләрдә эшләгән чорын кайдан алырга? «Танып» романы башкорт телендә басылган. Мин Шабай аны нинди телдә язган? Аның милләте кем? Татармы ул, әллә башкортмы? 1936 елдан СССР Язучылар союзы члены икән, аны нинди әсәрләре җирлегендә членлыкка алганнар? Шул «Танып» романы белән генәме? «Танып» романын минем үземнең, мәсәлән, укыганым юк. Адаш абыйның үзендә дә юк иде ул. Безнең әдәбиятчылардан кемнәр таныш икән ул әсәр белән? Ә «Чайдин» пьесасы? 1930 еллардагы беренче хикәяләре? Шабайның архивы, әдәби мирасы (инде калган булса) күтәрелмәгән чирәм булып ята бирә. Аның ерак Себердән Әнәс Камал белән хат алышуы да билгеле. Исәнме икән ул хатлар, сакланганмы?

Күрәсез, никадәрле сораулар. Безнең әдәбиятчы галимнәребез, тәнкыйтьчеләребез бу сорауларга кайчан да булса төгәл, тулы җавап бирә алырлармы икән?

Өлгәре сорауларның кайберләрен мин үз вакытында Адаш абыйның үзеннән дә ачыкларга тырышып карадым. Ул йә: «Бер сөйләрмен әле иркәләп»,—дип җавап бирә, яки: «Үткәннәрдә ни кызык!? Нигә кирәк ул?»—дип кистереп үк куя иде. Ә инде җае килеп сөйли башласа... Әллә ышанырга аның сөйләгәннәренә, әллә юк?

Аның үзә турында сөйләгән легендаларның бер-икесен искә төшереп

узасым килә. Легендаларының, дим, чөнки Адаш абый үзе турында һәрчак берәз ирония-юмор катыштырып, шул ук вакытта бизәп тә сөйләргә ярата. Аның романтик жаны, мавыгып китеп, бизәк-буяуларны күбрәк тә сала иде булса кирәк.

1941 елда Мин Шабайның «Уйналмаган скрипка» исемле хикәяләр китабы басылып чыга.

«Шул китаптан башланды да инде...» — дип сөйләгән иде Адаш абый. Болай була.

Мин Шабайны кулга алган төндә үк бик каты сорау алулар башлана. Беренче өч тәүлектә аңа черем итәргә дә ирек бирмиләр. Бер кешелек кысан камерада бик якты электр лампысы яна. Ишектәге нәни «күз» дән надзиратель карап-тикшереп кенә тора. Алай-болай күз йомарга итсәң, ул хәзер тимер белән тышланган ишекне дөбөрдәтергә тотына: «Йокламаска!» Мин Шабай беренче ике тәүлекне түзә, ә өченче тәүлектә, стенага карап басып торган килеш, берничәшәр минут күз йомып, онытылып алырга өйрәнә. Шулай бер «онытылып», ул маңгае белән стенага шактый каты бәрелә. «Допроска алырга кергәч, күбеп чыккан маңгаемны күрәп, надзиратель әй рәхәтләнеп көлгән иде соң бер! — дип, үзе дә көлөп жибәрә Адаш абый. — Ә допроста, малай, һаман бер сорау белән тинтерәтәләр. «Ислам төсә нинди төс?» — имеш. Ә мин аны каан беләм, ди?! Ятим-жилпе, беспризор үскән ич мин. Алла ни дә, мулла ни миңа! Поп ни дә, бог ни! Мин, колонист буларак, Ленин сүзләрен генә беләм: «Дин — халыклар өчен афьян...» Ә монда менә сиңа мә! «Ислам төсә», имеш... Белмәгәнне «белмим» дими, нәрсә дисең инде? «Беләсең!» — дип китереп тондыралар, малай — тәгәрәп кенә китәм. Кыскасы, юристлар теле белән әйткәндә, «недозволенные методы дознания»... Әй, аны сөйләп кенә бетерерлекме соң? Мин балачактан кыйналып-типкәләнеп үскәнгә күрә генә түзгәнмендер инде!

Шуннан Мин Шабайны күпмедер вакыттан соң ялгыз камерадан гомуми камерага күчәрәләр. Аның бик өшәнгән, бетерешкәнлеген күрәп, бер татар агае аңа шундый кинәш бирә: «Син, энем, яшь кеше әле. Үзеңне сакларга кирәк. Ни сорасалар да әйт, ризалаш, гаебеңне таны. Исән калырсың...» — ди. «Әй, абзыйкай, — ди Мин Шабай, — бик әйтер идем дә, нәрсә әйтергә белмим шул...» «Ә нәрсә сорыйлар соң синнән?» «Ислам төсәң нинди төс икәннән сорыйлар миннән, абзый. Ә мин белмим.» «Соң, яшел төс ләбәсә! Син бит мөселман кешесе, шуны да белмәскә.»

Мин Шабай яткан урынынан сикереп тора да ишеккә ташлана. Ул, шашынып, тимер ишекне йодрыгы белән төяргә тотына: «Белдем! Белдем! Ислам төсә — яшел! Алыгыз мине допроска!» — дип кычкыра ул, елый-елый, көлә-көлә.

«Шуннан, малай, беләсеңме следователь нишләде? — Адаш абый сөйләвеннән туктап пауза ясый, юри көттерә. — Следователь өстәл тартмасын ачты да минем китапны тартып чыгарды. «Уйналмаган скрипка» ны. Баксан, китабымның тышлыгы яшел икән! Шулай итеп, художник исаган яшел тышлык аркасында мин «панисламист-пантюрист» булдым да куйдым әй!»

Болар — Мин Шабайның үз авызынан ишеткәннәрәм. Ышаныргамы моңа, ышанмаскамы? Нәтижә ясауны укучыларның үз ирекләренә калдырам. Мин Шабайга тагын нинди гаепләр ташланган, аның өстеннән кемнәр донослар язганнар, шәһитлык кылучылар булганмы-юкмы — болары миңа билгесез. Мин Шабай гадәттә син төпчәнгәнне түгел, ә үзе нәрсә сөйләргә теләсә, шуны төмләп сөйләр иде. Әле житмәсә, һәр сөйләгәннен уен-көлкә белән түгәрәкләп, аптырашта да калдырып иде.

Шулай да, бер-ике мәртәбә мин аның күз карашларында яшерелгән тирән моңны абайладым шикелле. Берсендә ул көтмәгәндә генә авыр көрсендә дә:

— Әллә син безгә бик сөйләп йөрергә кушып жибәрделәр, дип уйлыйсыңмы? — диде. — Мин кәтер (каторганы бозып әйтүе) жибәрүчеләр исән. Алар сөйләсән. Алар бит шушында, Матбугат йорты коридорларында исәнләшәп йөреләр. Минем аларга үпкәм юк... Яшәсеннәр! Заманы шундый иде бит. Без — разнарядка буенча «халык дошманы» булган кешеләр. Кемгәдер шулай кирәккәндер инде, күрсен... — Адаш абый тагын авыр көрсенеп куйды.

Тынып калды. Аннары яңадан жанланып өстөдө:—Эй, үткөн-беткөн! Менэ кайттык ич. Яшибез! Күплэр кайта да алмады бит...

Менэ шулай. Адаш абый Сталинны да сүкми, үзен «олактырганнарға» да үпкөсө юк кебек. Бар булланы шул. Ә, бәлки, миңа—үзеннән егерме яшыкка яшь булган энекәшенә генә шулай «жиңеләйтеп» сөйлөгәндер ул. Белмим... Эйтә алмыйм...

1961 елның гыйнварыннан пионер газеты «Яшь ленинчы» яңадан чыга башлады. Мин ул вакытта радиокомитетта комсомол секретаре идем. ВЛКСМның Татарстан Өлкә комитетына чакырып алдылар да миңа «Яшь ленинчы»да эшләрگә тәкъдим иттеләр. Шатланып риза булдым. Ни әйтсәң дә, газетта язганың «һавага очмый», ә ташка басылып кала. Аннары, язучыларга да якынлашу булачак. Юкса, радиокомитет ничектер бер читтәрәк тора шикелле бу жәһәттән.

Минем арттан Мин Шабай да «Яшь ленинчы»га «күчте»: балалар өчен дә яза башлады. Безнең бүлмәдә ул еш була, һәрвакыт көтелгән кунак була иде. Минем бикләнә торган өстәл тартмасында, кәгазьләр астында Мин Шабайның «чәй акчасы» да саклана иде. Әйе, ул каты чәй эчәргә ярата иде. Машинисткалар янына керер дә, бер кечкенә пачка чәйне калай кружкада пешереп, шул килеш төмләп эчәр иде. Моңысы да аның ерак Себерләрдән өйрәнеп кайткан гадәте иде. Ә «чәй акчасы»н Адаш абый гонорар алган көннәрендә яңартып тора. Беренче тапкырында ул: «Өйгә кайтса, вак-төяккә кереп бетә. Синдә торсын әле. Миңа күп кирәкми. Сораганда, өч сумлап бирерсең»,—дип калдырган иде.

Ә бер көнне Мин Шабай яныма килеп колагыма ук иелде дә:

—Адаш! Гөнаһлы булдым... Синең «Татарстан яшьләре»ндәге уникаль гонорарыңны алып чыктым бит әле мин!—диде.

Минем аптырап, ни әйтергә белми торганымны күргәч, өстәп куйды:

—«Чәй акчасы»ннан басып калырсың инде. Кирәге чыккан иде бик...

Әйе, Адаш абыйның рухын рәнжетүдән курыкмыйча, кабатлап эйтәм: ул ярлы яшәде (хәер, татар язучыларынан кемнәрнең артык бай яшәгәне бар соң?). Миннән вак-төякләп әжәткә дә алгалап торды. Әжәтен кулына акча керү белән үк кайтарып та бирер иде.

Мин Шабайның күңеле бай иде. Акча, киём-салым, алтын-көмеш—гомумән, байлыкка-малга бервакытта да исе китмәде Адаш абыйның. Рухи байлыкка ни жите! Ул табигыйткә, якты дөньяга сокланып яшәде. Шөһәр урамнарында аңа кысан иде. Шуңа күрә дә ул күбрәк авылларга чыгып китә, язганнары да авыл тормышыннан була иде. Аңарда ятим-жилпе үскән елларында сарыф итеп бетерелмәгән самими балалык сыйфатлары һаман да саклана иде булса кирәк.

Бервакыт Адаш абый тыны-көне бетеп минем янга килеп керде. Аның ашыкканлыгы йөзенә чыккан, сулулары капкан иде.

—Адаш! Эшең бик тыгызмы?

—Сине генә тыңларлыгым бар. Утыр,—дидем мин урындыкка ишарәләп.

—Утырып тормыйбыз. Алайса, әйдә! Хөббәңне ки дә—киттек! Аста машина көтә...

—Нинди машина? Кая «киттек»?

—Баргач күрерсең. Әйдә инде!

Бер-ике минуттан без инде таксига утырып, Бауман урамындагы Матбугат йорты ишек төбеннән кузгалып та киттек.

Такси шоферы татар егете иде. Ул минем белән баш кагып кына исәнләште дә, аны-моны сорап-нитеп тормады, Бауман урамы буйлап Куйбышев мәйданына табан юл алды. Адаш абый аңа кайда барырга кирәклеген алдан әйтеп куйган иде, ахрысы. Минем: «Кая барабыз соң?»—дип кабат-кабат соравыма каршы да аның жавабы бер булды: «Баргач күрерсең...» Үзе шаян елмая. Безнең сүзләргә қолак салып барган шофер егет тә мәгънәле көлемсери. Ул арада без Горький урамынан өскә күтәрелә башладык. Мин инде: «Әллә радиокомитетка барабызмы?»—дип уйлап өлгермәдем, радиокомитет та артта калды.

Менә шөһәрнең ял паркы, Арча кыры... Бәй, без шөһәрдән үк чыгып китеп барабыз түгелме соң?! Мин алай еракка, озакка дип чыгып китмәгән

идем бит. Эчкә корт керде: «Редакторыма—Венера Ихсановага ни-нәрсә дип әйтермен икән?»

Адаш абый минем чылап торып борчыла башлавымны сизенде бугай, уйларымны укыган шикелле әйтеп куйды:

—Венера сеңелкәшкә үзем аңлатырмын.—Без машинаның арткы утыргычында идек. Ул минем жылкәгә кулын салды:—Барыйк әле... Кара син күктәгә кояшка, Адаш! Яз бит—дөнья яңара...

Әйе, бу 1963 елның язы—апрельнең соңгы көннәре иде. Мин Шабайның соңгы язы иде...

Без Казаннан Питрәч юлы белән чыгып киттек.

Басуларда инде кар беткән, язгы сулар ашап, ермачланган иңкүлекләрдә, кояш нуры төшеп житә алмаган күлгәлә урыннарда гына анда-санда кар уттраучылар күренә. Алары да инде пычранган-каралган, кардан бигрәк, эреп-сызып ята торган бозлавыклар иде. Урыны-урыны белән жир өстеннән пар күтәрелә: жир сулый, жир язгы уянуа.

Көн чалт аяз. Чиста, зәңгәр күк йөзеннән бөркелгән кояш нурлары күзләригә чагылдыра. Саф һава керсен өчен без машинаның ян тәрәзәсен берәз төшереп тә куйдык. Машина салонына рәхәт, ягымлы җиләс һава кереп тулды.

Шулай хәтсез бардык без.

Алда—уң кул якта каенлык тарурманы күренде. Адаш абый шофер егетнең киң жылкәсенә орынды:

—Энекәш, әнә шул каенлык турындарак туктарсың инде...

Машина, тормозларын чыелдатып, туктап калды. Без машинадан төштөк. Күкрәкләргә сулап туймаслык язгы саф һава сарылды.

—Һэй, дөнья хозуры!—дип куанып кычкырып җибәрде Адаш абый. Аянары шофер егеткә эндәште:—Син, сөйләшкәнчә, берәз көтеп торырсың инде, энекәш!

Шофер егет ризалыгын белдереп ым какты. Утыргычы астыннанмы, кайдандыр бер калын китап тартып чыгарды.

—Өйдә!—диде Адаш абый миңа. Үзе, борылып та карамыйча, кирәз итекләре белән лап-лоп басып, каенлыкка табан атлады. Аның түземе төкәнгән, җаны ашкына иде, ахрысы.

—Һе! Сиңа рәхәт, син итектән!—дидем мин, ризасызлык белдереп.—Ө мин нишләргә тиеш?

Дөрестән дә, әле җир кибең җитмәгән, көздән калган кипкән үлән арасында урыны-урыны белән су да ялтырый. Ө үләнсезрәк төшләрәндә аякка ябыша торган үзлә балчык.

Мин, сукрана-сукрана, аның артыннан атладым. Адаш абый исә плащын җилбәгәй җибәргән дә җилдерә генә! Җаны бигрәк алгысыган икән, куып та җитәрлек түгел.

Керсәк, юлдан бер йөз метрлар чамасы кергәнбездер. Адаш абый каеннар арасында кояш төшеп торган корырак урын сайлап тукталды. Плащын салып, җиргә түшәде:

—Өйдә, кил менә монда! Кара әле син бу хозурлыкны! Йә, бик пычрандыммы?—ул минем аякларыма карап алды.—Юк ла, әллә ни түгел.

Мин бер аягыма су үткән булса да, сиздермәдем. Юк өчен ниңә әле Адаш абыйның кәефен кырырга, ди? Ул бит минем өчен тырыша. Минне шулай язгы табигатьне күрергә алып чыккан.

—Утырырга юешрәк икән. Чүмәшик шушында... Язны тыңлыйбыз...

Каеннарның бөреләре менә ярылам-менә ярылам дип, тулышып тора. Кайберләренең кәүсәләреннән әлсу-кызгылт эз калдырып каен суы агып төшкән. Тирә-якка башлар әйләнерлек, ниндидер әйтеп бетергесез әчкелтем-татлы хуш ис таралган. Яз исе!

Без икебез дә өсәренеп, тынып калдык. Бу мизгелдә сүзләр артык иде.

Казанга кайткач кына белдем: Мин Шабай нәшрияттан шактый акча алган булган икән. Бу көннәр аның илле яше тулган көннәр икән.

Мин Шабай үлеп, берме-икеке ел үткәч, мин бу вакыйганы Равил Фәйзуллинга сөйләгән идем. Озакламый без аның шундый шигырен укыдык:

Шатлыгым киләме бүгөн?
 Әллә кайгысы килә?...
 Нигә әле бу уй башта?—
 Кыр казы исе килә!
 Бу яз көнне, аяз көнне
 Сөя-назлыысы килә!

Жаны йокымсыраганнарга:
 «Терел! Яз!»—дисе килә!
 Бардыр... Бәлки, кемнәрнендер
 Кабер казыысы килә...
 Бу чакта ничек үлим соң—
 Кыр казы исе килә!

Бу шигырьнен өстенә мин үзем «Мин Шабайның якты истәлегенә» дип өстәп, язып та куяр идем...

Мин Шабайның яз белән жәйне үткәерлек кенә гомере калган булган икән инде...

Сентябрь башы. Әле язучыларның жәйдән «кайтып» беткәннәре юк. Язучылар союзы, редакцияләр тирәсендә әле бушрак. Редакция портфельләре дә бик юкарып калган, жәйге запасны чыгарып бетергән чак бу.

Без минем бүлмәдә Адаш абый белән сөйләшеп утырабыз. Мин аны тиз генә берәр хикәя язып китерергә кыстайм. Аны кабындырып жибәргә күп кирәкми.

—Хикәя, дисеңме? Алдагы санга укмы? Язам! Ну, син бит мәктәп тормышы... фәлән, диярсен...

—Юк!—дим мин.—Нинди темага булса да ярый. Хикәя генә булсын.

—Чегән малае турында язсам?—Мин Шабай чәчләрен артка кагып куя.—Беспризор чаклардан...

—Ярый, ярый! Бар, кайт та язып китер,—дим мин, аны ашыктырып.

—Иртәгә өстәлгә булыр! Бүгөн төнлә язам мин аны.—Адаш абый жылкынып чыгып китә.

Икенче көнне, мин редакция эшләренә чумып утырганда, телефон шылтырый (Сөйләшү русча булды, мин аны биредә татарча китерәм).

—Алло! Шабай, синме?—шылтыратучының тавышы хәвефле.

—Әйе, мин тыңлыйм.

—Шабай үлдә...

Мин аңлый алмыйм:

—Нинди ахмак шаярту бу?! Кем сөйли моны?!—дип кычкырам мин трубкага.

—Мин—Анатолий Грачев...—Шунда гына радиокомитетта эшләүче журналист Анатолий Грачевның тавышын танып алам.

—...Мин Шабай үлдә... Минем кулымда...

Бу хәбәр минем аңыма барып житә алмый. Ничек инде Адаш абый үлсән?! Без бит әле кичә кичтән генә шушында сөйләшеп утырдык. Ул бит миңа бүгөн чегән малае турында хикәя китерергә тиеш...

Анатолий Грачевның сөйләвеннән шул ачыклана: аның иртән Ленин бакчасы аша радиокомитетка эшкә барышы икән. Караса, бер утыргычта кемдер сыгылып төшкән. Ниндидер таныш чалымнар абайлап, Анатолий бу кеше янына килә. Мин Шабай! Төсә киткән, хырылды... Шулай да Мин Шабай әле аңында була. Анатолий, ничек ярдәм итәргә белмичә, аптырап кала. Кыскасы, Мин Шабай аның кулында жан бирә...

—Ул сине телгә алды,—дип сөйли Анатолий Грачев.—Көтмәсен...—диде...

И Адаш абый, Адаш абый! Анда да аның жаны борчылган. Вәгъдәсен үти алмаганга пошынган, күрәсең...

Шулай итеп, мин этием кебек якын күргән Адаш абыйсыз калдым... Татар әдәбияты үзенең талантлы хикәячесен—язучы Мин Шабайны югалтты... Язларында кыр-басуларга чыксам, күкрәк тутырып язгы һава сулайм—язлардан миңа кыр казы исе килә...

Язгы Идел өсләреннән каңгылдашып кыр казлары үтә. Мин өметләнеп, зәңгәр күккә карыйм: кыр казлары төркемнән берәрсе аерылып төшәр дә, яныма килеп кунар төсле. Ул кыр казы Адаш абый булыр—Мин Шабай булыр төсле...

41—ФУССИЛӘТ (АҢЛАТЫЛДЫ) СҮРӘСЕ

Фуссиләт сүрәсе 54 аяттән тора. Фуссиләт—аңлатылды мәгънәсендәге сүз. Мәккәдә ингән.

Бисмилләһир-рахмәнир-рахим.

1. Ха. Мим. (2) *(Коръән)* рәхимле вә миһербанлы Аллаһ катыннан индерелде. (3) Мәгълүматлылар өчен, аятләре ачык аңласшы гарәп телендә язылган Китап ул. (4) Бу—куанычлы хәбәр житкерүче һәм кисәтүче Китаптыр. Ләкин күп кеше аңардан йөз чөөрдә. Шуна күрә, алар *(ул үгетләргә, сөенечле хәбәрләргә)* ишетми.

5. Алар әйтте:

—*(Ий, Мөхәммәд)* күнел күзләребезне элпә каплап торганга күрә, без синен үгетләренне ишетмибез. Колакларыбыз да томаланган. Синен белән безнең арада ниндидер бер *(күренмәс)* киртә бар. Бәс, син үз *(дин)*енчә яшә, без дә үз *(дин)*ебезчә яшик.

6. Әйт син:

—Мин сезнең кебек үк *(гап-гади)* кеше. Бердәнбер илаһ—Ул сезнең дә Раббыгыз, дип мина вәхий ителде. Бары тик Ана гына юнәлегез. Аннан ярлыкау сорагыз,—диген. Аллаһка тиндәш эзләгәннәреннән хәле бик тә хәтер-яман. (7) Алар зәкят бирми. Ахирәт көнен инкаръ итәләр. (8) Хактыр ки, иман китереп, игелек кылганнар өчен бетмәс-төкәнмәс әжерләр бар.

9. Син алардан сора:

—Чыннан да, Аллаһ Жирне ике көндә юктан бар иткәннен инкаръ итеп, аннан да кодрәтләрәк башка бер Ходай бар, дип уйлыйсызмы?—диген. —Аллаһ—галәмнәрнен Раббысыдыр.

10. Ул *(Жир йөзенә)* какшамас таулар урнаштырды. Бәрәкәтләр булдырды вә төгәл дүрт көн эчендә һәркемнен ихтыяжынча ризыklar төкьдир итте. (11) Аннан соң томан-төтен хәлендәге Күккә теләген юналтте *(Күкне ясады)*; һәм Жиргә вә күкләргә өмер итте:

—Теләсегез дә, теләмәсегез дә, Мина буйсыныгыз!—диде. Тегеләр икесе дә берьюлы:

—Теләп буйсынабыз,—диделәр.

12. Шулай итеп, аларны ике көндә жиде кат күк рәвешендә яралтты вә һәр Күккә үз вазифасын йөкләде.

Һәм Без якын галәмне кандиләр *(йолдызлар)* белән бизәдек, *(тәртипләре)* бозылудан да сакладык. Менә бу гамәлләр жинелмәс кодрәтле Аллаһның төкьдире.

13. *(Шушыннан соң да)* алар *(иманнан)* йөз чөерсәләр, әйт син *(кяферләргә)*:

—Мин сезне Гад һәм Сәмуд кавеменен башына төшкән *(яшенле дауыл)* афәт(е) кебек, сезнен дә шул хәлдә калачагыгызны кисәтеп куркыткан идем,—диген.

14. Пәйгамбәрләр аларнын алларына чыгып та, артларына төшеп тә:

—Аллаһтан башкага гыйбадәт кылмагыз,—дип үгетләделәр. Ләкин алар:

—Раббыгыз безнең янга фәрешталәрен төшерсен *(Үзенең бар икәнне һәм кодрәтле икәнне безгә исбат итсен)*. Шулай булмаганда без сезнен белән күндерелгән нәрсәләргә *(аятьләргә)* инкарь итәбез,—диделәр.

15. Гад кавеме исә дөньяда чакта хаксыз рәвештә көпрәйде:

—Бездән дә кодрәтле кем бар?—дип масайдылар. Алар үзләрен бар иткән Аллаһның алардан күпкә кодрәтле икәнне күрмиләрме? *(Күрмәмешкә салышалармы?)* Алар аятьләребезне инкарь итте.

16. Шулар өстенә Без аларга дөньяда ук рисвайлык-хурлык газабын татытмак өчен, афәт көннөрөндә зәмһәрирдәй өчә суык жилләр истердек. Ахирәт газабы тагын да хәтәррәк булчак. Кяферләргә анда ярдәм итүче табылмас.

17. Сәмуд халкына исә Без тугры юл күрсәттек. Әмма *(күңел күзләре)* суык булу сәбәпле, алар азгынлык юлын сайлады. Шулай итеп, кылган әшкәклекләренә күрә, аларга рисвайлык газабының яшене китереп сукты.

(18) Иманлыларны коткардык. Алар *(гәнаһ эшләүдән саклана)* курка иде. (19) Аллаһка каршылар *(мөшрикләр, кяферләр, дәһриләр)* утка *(жәһәннәмгә)* атыласы Көнне бер урынга китерелер. (20) Ниһаять, анда баргач, колаклары, күзләре вә тиреләре, аларның *(дөньяда кылган)* яманлыкларына шаһит булчак.

21. Алар үзләренен төненә әйтер:

—Ни өчен син мина каршы шаһитлек кыласың?—диярләр. Төн әйтер:

—Һәрнәрсәне сөйләштерә торган Аллаһ безнең дә телебезне ачты. Ин әүвәл сезне яратты. Янадан Ана кайтарылачаксыз.

22. —Сез колакларыгызны да, күзләрегезне дә, төнегезне дә сезгә зыянга шаһитлек итмәсеннәр дип, сакланмадыгыз бит, кылган гәнаһларыгызны Аллаһ күрмәс-белмәс, дип уйладыгыз.

23. —Раббыгыз хакында йөрткән *(көфер)* уегыз сезне харап итте һәм сез бәхетсезлеккә дучар булдыгыз.

24. Әгәр дә алар *(утта яну газаларына)* чыдый алса, *(чыдый алмаса да)* *(мәңге)* утта калыр.

—Дөньяга кире кайтарылсак, без игелек кенә кылыр идек,—дип Аллаһка ялварсалар да, алар дөньяга кайтарылмас, кичерелмәсләр дә.

25. Без аларга *(имансызларга)* бер тотса жибәрми торган дуслар төгәенләдек. Бу дуслары аларның дөньяда элек һәм хәзер кылган *(яманлыкларын)* яхшылык дип күрсәтә *(ләззәтле бозыклыкка өнди)* һәм ахырга да Сәғадәткә ирешчәксез, дип алдый. Үзләреннән әүвәл яшәп киткән женнәр вә инсаннар башына төшкән газаларга болар да лаек. Шик юктыр ки, алар югалтуларга дучар.

26. Аллаһны инкарь итүчеләр:

—Корҗәнне тындамагыз. Укый башласалар, гаута куптарыгыз, шаулашыгыз. Шулай иткәндә, Корҗән тавышын бастырырсыз,—диләр. (27) Инкарь итүчеләргә Без дөһшәтле газап төмен татытачакбыз вә аларны кылмышларына күрә ин каты жәзага тартачакбыз. (28) Аллаһка каршы булганнарның жәзасы—уттыр. Аятьләребезне инкарь иткәннәре өчен, алар *(тәмугта)* мәңге калачак.

29. Кяферләр жәһәннәмдә:

—Раббыбыз, безне азырган женнәргә вә юлдан яздырган кешеләргә безгә күрсәт, зинһар. Алар да рисвай булсын, жәзага тартылсын. Без аларны аяк астыбызга салып таптарбыз,—дип әйтерләр.

30. —Хактыр ки, Раббыбыз—Аллаһ, дип тугры юлга басканнар янына фәрешталәр инәр.

—(Ахырмаманнан) курыкмагыз, (туганнарыгыз өчен) хафаланмагыз, куаныгыз: сез алдан ук вәгъдә ителгән жәннәткә керәчәксез,—дип сөенче алырлар.

31, 32. —Без (фәрешталәр) дөньяда да, Ахирәттә дә сезнен дусларыгыз булырбыз. Юмарт ярлыкаучы, рәхмәте кин Аллаһ хәзерләгән ризыклардан жаныгыз ни тели, шунын белән хушланырсыз, теләгәнгезне табарсыз.

33. Аллаһка юнәлгәңдәң өндәгән һәм дә үзе дә игелекле гамәлләр кылган вә:

—Мин мөселман!—дигән кешенең сөйләшүеннән дә тәмле сүзле башка берәү бармы икән?

34. Игелек белән яманлык бер булмас. Син яманлыкны игелегән белән бас (яманлыкка җавап итеп, игелек кыл. *Ул таш белән атса, син аш белән ат*). Шулай гамәл кылганда, икегезнен арагыздагы дошманлык бетәр, сез душланырсыз. (35) Бу гамәлләргә (сина яманлык кылганга игелек кылуны) бары тик сабыр иткәннәр (кыенлыкларга түзгәннәр) һәм насыйбы булганнар гына ирешә ала. (36) Әгәр шайтаннан килгән өшәке фикер сине биләп алса, Аллаһка сыен. Аллаһ барысын да ишетеп, күрәп торучыдыр.

37. Төн вә көндөз, Кояш белән Ай Аның могжизаларыннан. Әгәр дә Аллаһка гыйбадәт кылырга омтылсагыз, Кояшка да, Айга да табынмагыз. Аларны юктан бар итүче Аллаһка гына сәждә итегез. (38) Әгәр инсаннар артык горур (тәкәббер) булса (Аллаһка гыйбадәт кылмасалар), аның каравы Раббы янындагы фәрешталәр армый-талмый, кич-көндөз Ана төсбих әйтәләр.

39. Син жансыз, коп-коры туфракны күрәсен. Бу да Аның дәлилләрен-нәндер. Без шул коры туфрак өстенә яңгыр яудыргач, туфракка жан керә, бүртә. Ана жан бирүче, әлбәттә, мәетләргә дә терелтә ала. Аның кодрәте һәрнәрсәгә җитә.

40. Аятләребездәге Хакыйкәтне бозып, тугры юлдан чыкканнар яшеренеп кала алмас. Шулай булгач, Кыямәт көнне утка атылган яхшымы, әлдә Кыямәт көнне иминлек эчендә (жәннәттә) булганмы? Теләгәнгезчә гамәл кылыгыз. Ул сезнең ни кылганыгызны күрәп тора.

41. Үзләренә Китап килеп, аны инкарь итүчеләр (ичишиксез, тиешле җәзасын алыр). Корьән—тине булмаган Китап. (42) Аның артына да, алдына да нәжеслек ябышмас. Ул хикмәт иясә һәм нык макталган Аллаһтан индерелде.

43. (Ий, Мохәммәд) синнән алда килгән пәйгамбәрләргә сөйләнгәннән башка сүzlәр сина сөйләнмәс. Әлбәттә, синен Раббын ярлыкаучы һәм өчә газәп бирүче дә.

44. Әгәр дә Без бу Корьәнне (гарәпчәдән) башка телдә китап иткән булса идек, алар әйтер иде:

—Нигә ул аятләр (гарәпчә) тәфсилләп аңлатылмый? Үзе гарәп булган килеш, Корьәне гарәпчә түгелмени? (Гарәпләргә башка телдәгә китап аңлашылмас),—диярләр иде. Әйт син:

—Ул инсаннарга тугры юл күрсәтүче бер рәһбәр һәм шифа. Иман китермәгәннәренң колакларында чураклык бар вә Корьән аларга дөм-карангы (дөнья кебек булыр). Әйтерсен дә, аларны (тавыш ишетелмәс) ераклыктан чакыралар.

45. Хактыр ки, Мусага Китап (Тәурат) бирдек. Ләкин ул да каршылыкка очрады (аның бер өлешенә ышандылар, бәгъзе өлешләрен инкарь иттеләр яки бер төрле кешеләр Тәуратка ышандылар, икенче берәуләре аңа ышанмадылар). (Әгәр дә) Аллаһның (җәзаларны Кыямәт көненә чаклы кичектерәм, дигән) сүзе булмаса иде, аларның (ул ике төркемнен) араларындагы гаугалы бөхәс бик тиз бетерелгән булыр иде

(Аллаһ аларны һалак иткән булыр иде.) Коръәнгә (Аллаһтан иңдерелгәнә) алар бик нык шикләнеп карый.

46. Кеше игелек кыла икән, үз файдасына булыр. Кеше яманлык кыла икән, үзенә зарар булыр. Раббың бөндөләренә гаделсез түгел (*гөнаһ кылмаганны жазалмас*). (47) Кыямәт көненең кайчан булачагы турындагы мәгълүмат бары тик Аллаһ карамагындадыр. Аның гыйлеменнән тыш бер генә жимеш тө (*кабыгын ярып*) үсеп чыкмас. Ничбер хатын йөклә булмас һәм бала тапмас (*ничбер ана хайван буаз булмас һәм бозауламас*). Аллаһ алардан (*кяфәрләрдән*):

—Миңа тиндәш (*кодрәт ияләре*) кайда?—дип сораган Көнне алар:

—Ант итеп әйтәбез ки, арабыздан (*Сиңа тиң зат бар дин*) шаһитлек итүче булмас,—дип әйтерләр.

48. Әүвәлендә (*фани дөньяда*) алар ялварып табынган нәрсәләренә (*Кыямәттә*) юкка чыгар. (*Шунда гына*) алар качып котылыр урын булмаганын аңлар. (49) Кеше хәер сораудан (*байлык, мал, саламәтлек, озын гомер теләнүдән*) туктамас. Өстенә берәр бәла килсә, шундук өметсезлеккә төшә, бичара хәлдә кала. (50) Хактыр ки, башына төшкән зыяннан соң, Без ана нигъмәт әйләсәк:

—Бу минем үз хезмәтем аркасында килде, Кыямәт булачагына ышанмыймын. (*Кыямәт көнендәге хисап чын була калса*) Раббыга кайтарыла калсам, Аның хозурында минем өчен тагын да мулрак нигъмәтләр булачак,—дип лаф орыр. Без инкарчыларга (*күпме гөнаһ*) кылмышлары турында хәбәр бирәчәкбез һәм аларга авыр газап өчәсен татытырбыз.

51. Кешеләргә нигъмәт биргәнәбездән соң, тәкәбберлек белән йөз чөөрәләр. Ләкин аларның башына берәр бәла килсә, (*Аллаһка*) ялвара башлыйлар. (52) Әйт син:

—Ул (*Коръән*) Аллаһ тарафыннан иңгән булып та, сез аны инкар итәсез икән—(*хактан*) аерылган, ераклашкан кешедән дә адашканрак башка берәрү булырмы икән?—диген.

53. Еракта яшәүче халыкларга вә үз кавемнәре арасында да аятыләребезне күрсәтәбез, аның (*Коръәннең*) чын икәнә (*Аллаһтан иңдерелгәнә*) яхшы белсеннәр өчен. Раббынның һәр нәрсәгә шаһит булганлыгы житмәсме?

54. Игътибар итегез: алар Раббы белән (*Кыямәт көнендә*) кавышуга шикләнәләр. Белеп торыгыз, Алла бөтен нәрсәне үз ихтияры илә урап алган.

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ШИГЪРИЯТТӘН БАШЛАНА

Сиксәнәнчә еллар уртасыннан башланган хәбәрдарлык чоры әдәбият белеменә дә гажәеп көчләр тәсир ясады. Билгесез исемнәр һәм әсәрләр кайтты, озак вакытлар яшәп килгән концепцияләренң идеологик заказга барып тоташа торган «йомшак» яклары ачыктан-ачык күрсәтелде. Инде әдәбият тарихын бөтен тулылыгында аңлау мөмкинлегә ачылган кебек иде. Ләкин... бу эш алай бик ансат кына булып чыкмады. Туксанынчы еллар ахырында, яңа гасырга аяк баскан вакытта, хал үзгәрдә: ике концепцияләренң кире кагу, яки «социалистик реализм» дигән миф белән көрәшүнң үзгәрсәт булмаганлыгын аңлау килде. Чөнки яңача эшләр юллары табылмаган, ә менә ярты гасырдан артык вакыт давамында тупланган гыйльми тәҗрибә алай тиз генә фәнни аренадан китәргә теләми икән! Инде тагын бер кат яңа концепция кирәкчә, ләкин аның ике мирастан тулысынча баш тартып түгел, бәлки элгәргеләрнң эзләнүләрендә уңышлы якларны файдаланып гамәлгә куелырга тиешләрә аңланылды...

Филология фәннәрә докторы, галим һәм язучы Талгат Галиуллинның «Шигърият баскычлары» дигән яңа китабын нәкъ менә шулай—XX гасыр әдәбияты хақында уйланып, шушы әдәбиятны яңа дөвәр күзлегеннән өйрәнү юлларын күрсәтеп

язылган хезмәт дип баяларгә кирәк. Исеме янынңа «әдәби тәнкыйть мәкаләләре» дигән аңлатма бирелсә дә, жьентык әдәбият тарихының иң актуаль мәсьәләләрен көн тәртибенә куеп язылган фәнни монография дәрәҗәсенә ия. Ул шартлы рәвештә аерылган ике өлешнә: әдәбиятны

өйрәнү юнәлешләрен билгеләгән нәзари (теория) һәм шуны гамәлгә ашырган тарихи язмаларны берләштерә

Әдәбият белемдәгә бүгөн тәнкыйтькә дучар булган концепцияләр әдәби барышка иҗтимагый-сәяси яктан якын килүне таләп иттеләр. Бүгөн инде әдәбиятның идеологик яки сәяси заказ белән генә барлыкка килә алмавын, аның үз эчкә закончалыкларына буйсынып, чорның әдәби аң үзгәчәкләрәнә таянып хәрәкәт итүен берү дә кире какмый.

«Ләкин аны кайсы яктан тикшерү дәрәсрәк булыр соң?»—бу сорау исә ачык кала кала һәм менә Т. Галиуллин алегә мәсьәләгә үз карашын белдерә: ул әдәбиятны милли тамырлар һәм шартларга бәйлә рәвештә яшәешнә танып-белү өлкәсә, милли ұзаң һәм характерны сүз-сурәт ярдәмендә тергәеп күрсәтү сферасы дип саный. Мәдәният тарихындагы күренешләренә менталь үзгәчәкләргә мөнәсәбәтләр тикшерү методологик яктан Л. Н. Гумилев хезмәтләренң дә «умыртка баганасын» тәшкил итә. Татар галиме исә халык тарихындагы үзгәрешләренә әдәби парадигма алышынуну нокталары буларак

карий. Китаптагы «Милли узак һәм шигърийят» язмасы әлеге концепциянең асылын укучыга житкерүе белән әһәмиятле.

«Татар поэзиясе тарихын яңача өйрөнү мәсьаләләре» дигән икенче язма беренчесен дәвам итә һәм төгәлләштерә. Татар шигърийятенен аерым бер дәвәрләрен тикшерү эшендә кабул ителгән кайбер карашларга бәя биреп, автор үз концепциясенен төп кануннарын формалаштыра. Беренчедән, галим озак еллар дәвам иткән һәм XX йөз башы белән 1917 елдан соңгы әдәбият арасында бернинди уртаклык юк, дигән караш белән килешмәвен белдерә: «ике дәвәр әдәбиятларын чагыштырып караганда, тирәннән, астан агып яткан чишмәләрен, ерганакларны барлаганда, сурәтле фикерләүнең бернинди сәясәткә өстән индерелгән хакимияткә бирешми торган үз эчке кануннары, уртаклыклары барын сиземләве кыен түгел». Димәк, милли әдәбиятның шушы эчке уртаклыкларын, күчмәлелек-дәвамлылыгын күздә тотып өйрөнү кирәк.

Икенчедән, сәясәт басымы әдәбиятны «заманның шөүләсе, колы» дәрәжәсенә төшсә Аның күтәрелеше исә теге яки бу халык әдәбиятында талантлар, олы әдипләр булу дөһә бөйлә. Шуңа да әдәбият тарихын өйрөнү бәк бирүдән башка була алмый: юкса төрлө дәрәжәдәге, төрлө мөмкинлекләргә ия язучылар бер калыпка салыначак.

Өченчедән, Талгат Галиуллин моңа кадәр әдәбият белеме тарафыннан тискәрә бөкләп килгән, ләкин күп кенә әдипләр ижатына зур йогынты ясаган дини-мифологик катламның, модернистик һәм шәкли эзләнүләрнең махсус тикшеренүләр объекты булырга тиешлеген дәлилли. Шуның белән бергә автор «социалистик реализм» кебек зур күренешне соңгы вакытта уйдырма дип атауга да каршы чыга. Шулай итеп әдәбиятны бөтенлектә төрлелектә, тулылыкта өйрөнү кирәклеген көн тәртибенә куела.

1995 елны язылган бу мәкаләдә мондый юллар бар: «Күнегелгән, күп тапкырлар тәҗрибәләнган яссылыкларга ябышып яту, шигърийятне бик тар сәйси-жәмгыяви күзлектән чыгып кына бөкләү, карашлар төрлелеген кабул итмәү, бер фикерне канунлаштыру—әдәбият фәнен, төңкыйтыне торгылыклының жылы, тыныч, ипле ярларыннан ерак алып китә алмас. Үткәнгә төңкыйди карашны «авантюра», «карьерә артыннан куу» кебек текә сүзләр белән өркәтү, мирасның абруен төшерү дип

бөкләү чоры иртәме-соңмы үтәчәк. Безнен буынга насыйп булган өөрмәлө вакыт туктаусыз алга хәрәкәтне, эзләнүнө, уйлануны таләп итә Үзгәрмичә мөмкин түгел». Бу сүзләрнең дөреслеген вакыт инде раслады. Галим үзгәрү юлларын, әдәбиятны яңача өйрөнү юнаешларын билгеләүдә дә хаклы булып чыкты.

Хезмәтнең «йөзек кашы»—егерменче һәм утызынчы еллар шигърийятен күзәтү-анализлау өлеше—галимнең нәзари фикерләрен гамәлдә сынау да булып тора. Бу эзләнүләр моңа кадәр укучыга аз билгеле мәғлүматларга таянуы һәм, шуның белән бергә, билгеләнгән вакыт аралыгындагы шигърийятне тулысынча колачлап алуы белән сокландыра. Т. Галиуллин үзенен гыйльми өйрәнүләр объекты итеп сайлаган дәвәр әдәбиятына бербөтен милли-әдәби аң жимеше дип карый, сәләтләре ягыннан төрлө булган әдипләренә ул шушы яктан берләштерә. Үзе төкьдим иткән нәзари кагылдаләрдән чыгып, автор татар әдәбиятындагы күчмәлелекнең 1917 ел вакыйгалары белән өзәлмәвен дәлилли. Мәсәлән, ул елларда М. Гафури, Г. Камал, Ш. Бабич кебек шагыйрьләр мирасында халык авыз ижаты традицияләре чагылу игътибарга лаек. Хәтта моңа кадәр татар әдәбият белеме дәшми үтә торган өлкә: егерменче еллар әдәбиятында дини-мифологик мотивларның саклануы С. Сүнчәләй, Т. Ченәкәй, Ә. Сәгыйди, Г. Харис һ. б. шигыйрьләре мисалында күрсәтелә.

«Егерменче еллар татар шигърийяте (1917—1929)» дигән бүлек исә әдәбият белемдә ачык кала килгән берничә сорауга җавап бирә: Дәрдемәнд һәм С. Рәмиев кебек, XX йөз башында ижатларының алтын чорын кичергән зур фигуралар инкыйлабка нинди карашта булдылар? Ни өчен татар шагыйрьләренен бөтенесе диярлек 1917 елгы революцияне шатланып каршы алды? Бу дәвәр әдәбиятына кайсы шәхесләр нинди өлеш кертте? Ул чорда татар шагыйрьләре нинди ижат юнаешларын үз күрдә, нинди алымнарга мөрәҗәгать итте? Заман җилләре татар сәнгатенә нинди яңалыклар алып килде? Үз фикерен беркемгә дә көчләп такмыйча, ләкин ышандырырлык итеп, галим татар укучысын шушылар хакында уйланырга чакыра, татар әдәбиятындагы бер этап хакында гына түгел, милли сәнгатьнең бүгенге хәленә сәбәп булган факторлар, мәданият тарихыбыз турындагы нәтиҗәләре белән уртаклаша. Авторның аерым вакыйгалар хакында сүз алып барганда

үкенүлеачынулы интонацияга мөражәгать итүе укучының да күнел кылларына кагыла. Борчылырга мәжбүр итәрлек фактлар да күп. Мәсәлән, шушы чор әдәбиятынан К. Әмири, Ә. Сәгыйди кебек аз билгеле авторлар ижатына бөя биргәннән соң автор, әдәбиятта беренче адымнын ясауга ук, гражданныр сугышы вакытында башларын салган яшь ижатчыларның исемлеген китерә: В. Жалал, К. Кәрипов, Ш. Бабич, Ш. Фидан, И. Йосфи, Д. Гобәйди, Бамин (Бәдретдин Әминев) һәм башкалар. Иң яхшы әсәрләрне язрга өлгәргән талантлы яшыләрнең сәясәт корбанына әверелүе башка бүлекчәләрдә дә игътибарга алына, татар әдәбиятының аерым бер дәвәрләрдәге торыш-үзгәрешләренә бүгенге караш дәвамлы рәвештә бара. Галимнең үз халкы мәдәниятенә, әдәби мирасына, фәжигале язмашка дучар булган улларына хөрмәтә, каләм тибрәткөндә үзенә татарлыгын һәрчак истә тотуы хезмәтнең буеннан-буена кызыл жеп булып сузыла.

Язмада егерменче елларда яңа алымнар элзәтә багышланган кызыклы күзәтүләр бар. Һ. Такташ, Г. Кутуй, К. Нәжми, Сирин кебек авторларның символистик тәжрибәләре, К. Нәжминен имажинизм белән мавыгуы, Г. Кутуйның футуристлыкка дөгъва иткән әсәрләре, татар шагыйрьләренә А. Блок өслүбенен йогынтысы күпләгән әдәби әсәрләр мисалында бөян ителә Гыйсьянчылык һәм романтизм күренешләренә дә авторның анык мөнәсәбәтә күренеп тора. Аерым алганда, Ф. Бурнаш шигърияте бирелә үзгәләк бөяне алган.

Китапта Ю. Фарсин, С. Кудаш, З. Байчурин, Б. Рәхмәтләрне, соңрак—Х. Туфан, Ш. Маннур, Ә. Фәйзи, М. Жәлил, Ә. Исхак, Ә. Криймов, С. Баттал, Ә. Ерикәй, Д. Фәтхи, М. Сөндәклә кебек шагыйрьләренә әдәбиятка килү юлы, бу чорда нинди тема-мотивларга мөражәгать итүе тикшерелә аларның чор әдәбиятына керткән өлешен ачыклау омтылышы ясала. Т. Галиуллин дәвәр шигъриятенә әлләни зур өлеш кертә алмаган, берничә әсәр белән чикләнгән авторларның да ижат индивидуальлеген, шәхси мөмкинлекләрен, талант үзгәчәкләрен билгеләп-барлап бара.

Шунысы кызык: әдәбият белеме фәннәдә 20-30 еллар әдәбияты моңа кадәр бергәгә каралып, ул еллар уртақ тенденцияләргә үстәрә кебек кабул ителә иде. Т. Галиуллинның ике чорны аеруы исә алар арасындагы дәвамчанлыкны да, һәр этап-

ның үз хасиятләрен дә бик төгәл күрергә ярдәм итә. Шагыйрьләренә шәхси ижат дөньяларын ачу аша, чорның гомуми әдәби панорамасы, дәвәр әдәбиятының уртақ сулышы калкытып куела. Егерменче еллар шигъриятен «эзләнүләр чоры» дип бөләгән автор утызынчы еллар әдәбиятында да, «күзгә бөреләп торган сыйфат сикереш» ясалмаган халда бик күп уңай яңалыклар әдәбият сәхнәсенә менде, дип белдәрә «Утызынчы еллар татар шигърияте» бүлекчәсе шушы чор татар әдәбияты каршында баш ию, аны реабилитацияләү кебек аңлашыла. Галим поэзиянең үткән тәжрибәгә таянуын да, «кылычын—чүкәчкә мылтыгын—сукага, уракка, соңрак штурвалга алыштырган» лирик каһарман тудыруын да, заман алып килгән яңалыкларга шунда ук шигъри сүз ярдәмендә мөнәсәбәт белдерүен дә уңыш дип карый; бер үк вакытта чор шигъриятенен буш сафсата, коры хәбәр, риторика белән мавыгуын да ачып сала.

Сайлаган мәсләгәнә түгрі калып, Т. Галиуллин чорның зур сүз осталары—Х. Туфан, Ш. Маннур, Ә. Фәйзи, Н. Исәнбәт, Ф. Кәрим, М. Жәлил, Ә. Ерикәй, С. Хәким ижатларына әтрафы анализ ясый. Шул елларда шигъри зәвыклары формалашкан яшь авторлар: Н. Дәүли, Ш. Мөдәррис, Н. Арсланов, Г. Хужа, Ә. Исхак, С. Батталларның шигъри эзләнүләре һәм табышларын күз уңынан үткәрә. Дәвәр әдәбиятында эз калдырган М. Вәдүт, М. Гаяз, Ә. Камал, К. Вахит, М. Әхмәтгалиевләренә дә онытмый. Нәтижәдә татар шигъриятенен шушы вакыт аралыгына жентекле, тирән анализ ясала.

Хезмәттә «татар әдәбияты поэзиядән башлана» дигән фикер берничә тапкыр кабатлана, алай гына да түгел, шушы гыйбарәнә дөресләгә исбатлана. Шигърият феномены бөтен тулылыгында һәм тирәнлегендә Т. Галиуллинның фәнни фикерләү предметы булып торса да, поэзия хакында сөйләү бирелә гомумән әдәбиятка бөя бирү кебек яңгырый. Автор шигърь ярдәмендә гомумән сүз сәнгате канунын ачыклай һәм тәкъдим итә, шул канунарға таянып аерым энжә бөртекләрен—әсәрләрен анализлау эшен башкара, шулар аша чор әдәбиятына ачыкч таба.

Т. Галиуллин үз нәзари концепциясен тарихи материалда да «сынап карый». Китапның ике бүлекчәсе Г. Тукай шигъриятен өйрәнү мәсәләләренә багышланган. Аларның беренчесе—Тукай һәм XX гасыр татар шигърияте» дигән язма—Тукай

мирасын өйрөнүң киләчәк юлларын барлый, Тукай фигурасын үзәккә куеп, үткән гасыр әдәбиятына тәнкыйди-уиланучан караш ташлый. Ә инде «Тукай шигырьләрен янадан укыганда...» дигән язма гасыр башында үз «шигъри мәктәбен тудырган» татар шагыйренә 12 шигырен яңача «укып бирә», заманча шәрехли. Мөнә «Көз» (1906) шигыренә анализ: шагыйрьнең табигать сурәтен тергезүдә катнашкан алымнарын, образлылык тудыру хасиятләрен күзәтеп чыкканнан соң, әсәрдәге «и фәкыйрь милләт» дигән ачкыч-гыйбарәгә таянып, аның «халык, милләт язмышы турында ачынып, уйланып язган әсәрләр бәйләменнән» булуын исбат ита. Милли менталь үзенчәлекләргә нигезләнгән, эстетик һәм структураль анализ алымнарын кулланган матур бәя килеп чыга. «Казан вә Казан арты» (1912) шигырендә исә төп композицион алым булган анти-тезаның төрле яссылыкларда нинди максат белән кулланылуыннан чыгып, фәлсәфи-сәясый шигырь икәнлегә ачыклана. Шәрехләр Тукай шигырьләрен янадан бер кат укып чыгарга, бөек татар шагыйре мирасының үлемсезлек сәбәпләре, төрле заман укучылары өчен ачыла торган яңа мәгънә төсмерләре хакында уйлануларга этәрә.

Китапта башка төрле язмалар да бар. «Шагыйрьләр—изгеләр нәселеннән» дигән бүлекчә беренче карашка тәнкыйди-публицистик күзәтү булып тоела. Ләкин укый башлауга, бу язмада Галиуллин-прозаикның үткән каләмә, төгәл сызыклар ярдәмендә образ тудыру сәләте үзәнә жалеп ита. Ике-өч сурәтләү чарасын, еш кына чагыштыру белән метафораны бер жөмлә эчендә «очраштырып», катлаулы сурәт ясый торган язучы шушы әдәби алымны бүгөн әдәбият майданында билгеле язучы-шагыйрьләрнең ижат портретларын тудыру өчен файдалана. Р. Гаташ, Р. Харис, Г. Рәхим, М. Әгъләмов, М. Галиев, Х. Әюповларның холык-фигылен, дөньяга һәм кешеләргә мөнәсәбәт-фәлсәфәсен, ижатларында дәвам иткән тормыш

кредосын ачкан, аларның шәхесен укучы күз алдына бастырган автор биредә шаян-жинел, соклану һәм юмор катнаш интонация тапкан. Шуңа күрә әлеге ижат портретлары аның үз каләмдәшләренә багышланган әдәби парчалар кебек тәэсир калдыра. Р. Гаташның «гел тәрбиядә генә яшәгән мыгеы», М. Галиевнең «мөгез чыгаруы» кебек детальләр авторның жылы мөнәсәбәте эчендә ихлас кабул ителә.

Т. Галиуллинның 2002 елны «Мәгариф» нәшриятында дөнья күргән бу китабы турында күп сөйләргә мөмкин. Әйе, «Шигърият баскычлары»—XX гасыр татар шигъриятен тудам тикшергән хезмәт. Биредә әдәбият белгечләре, укытучылар һәм тәнкыйтьчеләргә яңа методологик, фактик материаллар да, татар поэзиясе белән кызыксынучылар өчен уйландырырлык күзәтүләр да, укырга яратучыларны ияртеп барырлык матур тел белән баян ителгән үзенчәлекле фикерләр дә бар. Китапны кулына алган укучы анда милли мәдәниятебездәге «диссидентлар» хакында да, бүгенге шигъриятнең хәл-халәте турында да мәгълүмат табар. Татар әдәбиятындагы аерым шәхесләр яки аларның кайбер әсәрләренә анализ да (мәсәлән, Ә. Рәшитнең «Мөхәммәдъяр» поэмасына), автор тукталган кайбер шагыйрьләр ижатын күзәтү дә укучының татар әдәбияты хакындагы белгәннәрен киңәйтер, тирәнәйтер.

Китапта авторның үз холык-фигыле, тормыш позициясе дә көзгедәге кебек ярылып ята. Автор яңа фикер әйтү өчен моңа кадәр билгеле булганнарын кире кагу юлына басмый. Һәр кешегә—үзе телгә алган шагыйрь, язучы яки галимгә—аның хәерхәлдә, хөрмәтле мөнәсәбәте күренә. Әдәбият белемдәге бер генә табышны да кире какмыйча, галим киләчәккә гыйльми тикшеренү юлларын барлый, юнаешлар билгели. Ул үз концепциясенә нигезләнеп, татар шигъриятенә аерым чорларына яңача, заманча, жентекле бәя бира. Чын галимлек әнә шундый буладыр ул...

Дания ЗАФИДУЛЛИНА,

Казан дәүләт университеты профессоры

Юмор-сатира

Фәнзаман Баттал

Тере комбайн

Жәйге челләдә, төн уртасында, авылда яшәүче энем Габдрахман килеп керде. Бүтән чакта иң көттә көчтүмен киеп килә иде Казанга. Кергән унайга ук:

—Менә монысы—ит, монысы—каймак, монысы—каклаган каз...—дип, бер-бер артлы күчтәнәчләрен суза иде. Бу юлы тупсаны атлаганда ук күнелемә шом салды. Өстендә абзар-кура арасында йөри торган плащ, аягында абзар артына йөри торган тирән галушлар, башында әти мәрхүмнең яшьлегендә кигән эшләпсә. Үзә керә тора, куркынган күзләре, ялт-йолт килеп, як-якны күзәтә. Кулына тоткан нәрсәсә дә тешләгәннән соң яна туган ай сурәтендә калган коймак кисәге генә... Сакал-мыгын атна чамасы кырмаган ахрысы—төрмәдән шылган качкын сыман!

Эчмәдәге уемны сизде диярсен: тирән генә сулыш алды да, коймак калдыгын авызына шулдырды һәм шуны йотып жибәргәч, ярып салды:

—Ишегенне биклә, абый, качтым мин. Алай-болай эзгә басып килмәгәйләре!..

Мине дә курку басты:

—Төрмәгә тыкканнар идеме әллә?!

—Хужырак, абый, хәтәррәк!.. Күрмәгәнемне күрсәттеләр миңа бу жәйдә...

—Нәрсә булды? Тезеп сал.

—Башта ашат. Урманнар аша кача-поса килеп, ачтан үлә яздым. Әнә, бер кафедаң өч коймак сатып алдым. Кесәмдә дә тиеннәр генә иде болыннан качканда...

Аш бүлмәсенә кергәч, Габдрахман, тыштан күрмәгәйләре дигәндәй, иң беренче эш итеп, ябылып бетмәгән пәрдәне тартты. Ө инде тамагы туйгач, ике-өч йомры чәй дә чөмергәч, бәйнә-бәйнә сөйләп китте:

—Авылдан качтым мин, абый. Анда яшәр өчен хут калмады... Үзәң беләсен, печән чабуда мине үтә алган кеше юк авылда. Колхоз персидәтеле Нарат чокыры артындагы бәләкәй болынны берүзәмә бирде быел. Габдрахман абый, ди, иң шәп печән шунда ди, башкаларың чалгысын кертәп боздырасы килми болынны, ди, оста кулларын белән үзәң генә чап әле, ди... Шунысын да яшәрмәде: күп өлешен үзәң алмакчы була икән печәннен. Ник дисәң, хезмәтчеләр яллап, йөзгә якын сыер симерттерә. Ягъни, персональный фермасы да бар. Чабыласы печәннен үзәмә дә өлеш чыгармакчы бу...

Ярар, башлап жибәрдем эшне. Чалгы үткән, күкрәк кин дигәндәй, чаплатып кына барам болынны. Бер көн эшлим, ике көн... Пакус арты пакус сузылып кала... Кинәт артымда сөйләшкән тавышлар ишетәм. Безненчә дә түгел, урысча да түгел боларның чөңгәрдәшүе... Ни күрим, ике джип килеп туктаган. Килүчеләрен күзләре Галәкә Хәфиз малаедай бәләкәй генә бер кара чутырда. Валлаһи, дип әйтәм, минем билдән дә юк моның буге. Тешләре—ташкүлчм—авызына сыймагандай, алга чыккан—ыржаеп торалар. Үзәң йөзәннән дә карарак күзлек кигән... Ө өстендә ап-ак көчтүм. Атлавына, кыланмышына карасан, дөнья кендеге диярсен! Янындагылар бер дистәгә туладыр. Район башлыгы да шунда, персидәтел дә... Ө сүзләрен бер тилмач теге якка да, бу якка да авыштырып тора. Япониядән килгән икән теге хәчтрүш.

Мине күрәп алды да япун, шырык-шырык көлә башлады:

—Нәрсә эшли бу кеше?

Глава белән персидәтел аңлаталар мона:

—Печән чаба. Малларга без печән, ягъни кипкән үлән ашатабыз...

—Сон, анысын беләм мин,—ди япун, тагын да ныграк шыркылдап.—Без дә печәнсез яшәмиз. Ну бит... печәнне машина чабарга тиеш! Бездә газоннарны да

машина белән кыркып, тигезләп торалар. Ә бу ниндидер таяк селтәп йөри. Эһә, олы пычагы да бар икән әле таягының очында!..

Чабуыма карап-карап торды да япун, кече теле күренерлек итеп тагын көлөп жибәрде:

—Ике якка да селтәнә икән, ни өчен пычагы берәү генә соң бу таякның?!

Һәм ул ияген учына терәп торды да, кинәт кычкырып куйды:

—Банзай, эврика! Яна ачыш ясадым! Китереgez тагын бер пычак. Анысын каршы якка беркетәбез. Шулай итсәк, икеләтә күбрәк чабачак ул!

Аңлап алды монын тел төбен персидәтел. Машина жибәрттереп, Сулагай Әхмәй өчен махсус ясагылган чалгыны китертте. Япун шуны сапның уң ягына беркетте.

—Яле, селтәнәп күрсәт!

Нишлим инде, сулга селтәгәндә дә, уңга селтәгәндә дә үләнне тигез кистерергә тырышам. Ике алым китмәдем, япун тагы бер мәртәбә банзаен, ягъни «урра»сын янгыратты. «Худасай, хатимунди!» дия-дия куанды бу, аннары житди генә сөйләп китте:

—Безгә яшь чакта Россиянен фән һәм техника дөньясында Япониядән егерме биш елга артта калуы турында сөйлиләр иде галимнәр. Хак түгел икән! Кимендә йөз елга артта икәнсез. Гомер-бакый яшәп, шушы таякка ике пычак кую башыгызга килмәгән бит! Вай-вай!..

Ике жәпле чалгы белән чабып барам шулай, икенче көнне берьюлы дүрт машина килеп туктады. Килгән кешеләре дә бер көтү. Сөйләшүләреннән аңладым—болары әмерикәннәр икән.

—Шушындый тамуттай чөлләдә башына кипке генә киеп эшлимени бу кешегез? Нүжәли шуның башына кидерердәй махсус зонтик та уйлап таба алмыйсыз?!—диде берсе, тирләп-пешкән йөземә текәлеп торгач.—Аннары, безнекеләрнен сүзенә колак салгач, бөтенләй аптырады.—Күләгәгә кереп ял итә дисезме?! Эш вакытындамы?! Соң, Алла коллары, башында зонтигы булса, күләгәсе үзе белән йөрер иде бит! Чапкан печәне дә ике өлеш күбрәк булыр иде.

Бер сүз белән әйткәндә, шул көнне үк башыма бер метрлы эшләпә сыман нәрсә кидереп киттеләр болар.

Ике ягыла чалгыны ике якка селти-селти барам... Башымда зонтик... Карангы төшәр-төшмәстә тагын бер чиру килеп житте болынга. Нимесләр икән. Болары да, тегеләре кебек үк, Рәсәй жире сатып алырга йөриләр. Күз бәйләнә башлаган сәгатә бу. Аруым да жәткән—тегеләрдә йомышым булмагандай, кайту ягына атлый башладым. Ун адым да китмәгәнмендер, нимесләрнен берсе персидәтелдән сорый:

—Кая бара бу чалгычыгыз?

—Өйгә,—диде тегесе тыныч кына.—Карангы төшә бит инде.

—Ничек инде алай?!—дигән нимеснен күзе шәмәхә бәрәнгәдәй булып ачылды.—Төнлә эшләменими? Теки бозып, ялкауландырып бетергән сезне социализм... Фәкыйрьлегегез дә шуннан... Карангы имеш-ш-ш! Соң, майн Гот, аның мангаена прожектор, һичьюгы фонарь булса да куя аласыздыр бит! Печәннәрегез чабылмый калса, малларыгыз да химиячәк сезнен.

Шундый хәлләр, абый... Жир турында закон чыккач, чит илдән агылган халыкның, акыллы башларның чуты-хисабы юк хәзер. Швейцариядән килеп төшүчеләрнен берсе тезеләп киткән пакусларымны күрүп шаккатты:

—Нишләп монын печәне жирдә ята? Бик унайлы жайланма уйлап табарга мөмкин бит, югыйсә! Бу кешенен артына тартмалы печән жыйгыч таксак, бер үк болында кат-кат эшләп йөрмәс иде ул.

...Берничә көннән, абый, болын буйлап мондыйрак сурәттә бара башладым: башта—зонтик, аның астында—прожекторлы тимер каска, кулда—ике чатлы чалгы, аркада—әлеге прожекторның аккумуляторы, артыма тагылып, волокушалы арба тәгәри. Чабылган печән шул арбага төялеп бара... Теп-тере комбайнга әйләндерделәр бит мине, яптырмалахайлар! Житмәсә, тамагы кипкән саен чишмәгә барып эш вакытын әрәм итмәсен дип, бер капиталист-галим билемә биш литрлы термос ашып куйды. Тагын берәүсә, ашау өчен тукталып тору да килешә торган нәрсә түгел, ди-ди, иягемә сакалдай янчыксыман бер нәмәрсәкәй ябыштырды. Аның эчендә һәркайсы бер әбәтне алыштырырдай таблеткалар икән. Ашыйсым килгән саен, чаба-чаба барган хутка, әнә шул янчыкка телемне тыгып кына алам. Шундук бер таблетка ябышып чыга... Элек бит без тирләгән саен аялык беләнме, жин беләнме мангайны сөртеп ала идек. Һай, рәхәт булып китә иде мәгәр! Ә хәзер булмый—прожектор мишәйт итә.

Сузылып ятып арка турайтырга да әмәл юк—аккумулятор сырт сөяген суя... Житмәсә, эш дәрте артсын, барган жиреннән йокыга китмәсен, дип, капиталистик Корейдан килгән бер кысык күз колак эченә чикләвек хәтле генә нәрсә тыгып куйды. Анысы миниатюр радиоалгыч икән. Бер туктаусыз рок-музыка колакны яра. Һе, әле шундый әкәмәт тә таптылар: «эшлеме-юкмы икәнлегә ерактан ук ишетелеп торсын!» дип, бот арасына кынгырау астылар. Кошлар сайравын да ишетеп булмады быел болында.

...Сонгы сүзләрен әйтүгә, чәчләре яртылаш чаларган кырык биш яшьлек сакаллы сабыем, ягъни энем, үкси-үкси елап жибәрде:

—Капиталистлар уйлап тапкан әнә шул цивилизация казанышларыннан тутарылдым да болыннан чыгып качтым, абый бәгърем. Зинһар, шәһәрдән эш тап, ишек алды себерүче булып эшләргә дә риза. Ике чатлы себерке белән ике катлы көрәк уйлап тапмаган булсалар ярый да бит инде түлкә капитализмның акыллы башлары...

Терсәккә ни өчен йон чыкмый?

Казанга күчеп, алыштырган фатирыма кереп урнашкан һәм дә ана жиһазлар ташый-ташый, урнаштыра-урнаштыра мәшәкәтләнә торгач, туган көнем житкәнне дә онытып жибәрә язганмын, ходавөндә! Бүген икән бит ул, бүген!.. Инде бүген дигәннен дә киче житеп килә. Туктале, мәйтәм, болай гына үткөрәп жибәрү ярамас, бер-ике кеше белән булса да гөрләшәп алырга, шул кешеләргә кайда һәм ни өчен тутаным турында сөйләп утырырга, үземне котлатарга кирәк.

Тик менә кемнәрне чакырырга соң? Сәгәте-минуты житкәч кенә кемне эзләп табасын яна урында? Туктале!.. Кичә генә, мин ишеккә йозак куеп маташканда, карт белән карчык менеп килә иде баскычтан. Әйе-әйе, күрше фатирга кереп киттеләр. Саф татарча сөйләштеләр сыман. Уйлап та тормыйча, шуларны чакырырга кирәк! Өйдәләрдәр. Картаеп беткән пенсионерлар кая китсән инде карангы төшә башлагач? Шунысын да истә тоттым: адәм баласы күршесез яши алмый. Ожмах белән тәмүтта да кемнәрдер күрше булачак диләр бит әле...

Күрше ишекнен кынгырау төймәсенә бастым. Шактый көттергәч, эчтә чыштыр-чыштыр атлау, тамак кыру ишетелде.

—Кем бар анда?—диде хәлсез тавыш.

Ишек ачылуга ук игътибар итем: башы йомыркадан яна чыккан карга баласының корсагына охшап калган шоп-шома елтыр башлы агай икән күршем. Артка чыккан терсәкле кулларына себерке белән соскы тоткан.

—Һәй-е, яна күрше бугай шул...—диде агай.—Узыгыз, әйдә, керегез... Идән себереп йөри идем әле менә...

Залда, китаплар, кәгазьләр өслгән өстәл янында, чәен болгата-болгата, карчыгы утыра. Танышкан, мине түргә дәште, буш йомрыга чәй агызды. Карт исә, идән себерүен дәвам итте. Гөзеремне әйткәч, икесе өчен дә карчык жавап бирде:

—Булмый, күрше, булмый!.. Безнең бәйрәм итеп йөрергә вакытыбыз калмый. Без—фөн кешеләре. Икебез дә диссертация язабыз. Һәр минутыбыз кадерле безнең.

Тәмам каушадым. Башка сүзем калмагач, үзалдыма дигәндәй, әйтеп куйдым:

—Мин бит сезне лаеклы ялдагы пенсионерлар дип уйлаган идем... Эш кешеләре икәнсез, алайса...

—Пенсиясен ун-унбиш ел алабыз инде анысы...,—диде әби зарлы тавыш белән.—Пенсиягә чыкканчы диссертация язарга мөмкинлек булмады—кандидатлыкка әзерләнеп үтте гомер. Менә хәзер докторлыкны кайгыртабыз.

—Темасын бик катлаулы дисез. Ничегрәк атала соң?

—Катлаулының да теге ягында, энем. «Терсәккә ни өчен йон чыкмый?» дигән темага яза картым. Аны бит фәнни яктан фундаменталь югарылыкта исбатларга, төбәнә төшәп анализларга кирәк!

Шаяртып әйтә дип уйлап, чак көлеп жибәрмәдем. Әмма, карчыкның йончып беткән йөзен күрәп, ирен очы белән дә елмаймаслык тәкәт таптым үземдә. Авызымны бик үлчәп кенә ачтым.

—Әйе, өр-яна тема булырга охшый. Мона кадар ишеткән нәрсәм түгел...—дигән булдым, житди итеп.

—Ул инде гомер буге шулай яшәде—үзенә темаларның һәрвакыт авырын, катлаулысын алды. Ярый әле гыйльми потенциалы зур... Мозаффар, канәтем, бәрәнгенен эше бетсә, порошок салып, керләргә кайнар су агызып куй әле, яме... Яшь түгел бит

инде, бик тиз оныта... Диссертациясен дә йөрәгеннән савып яза, бахыр. Нишлик соң, студент чакта ук үзезбезне фәнгә багышлый башладык. Диплом эше язган чакта ук аспирантурага керү турында хыяллана идек. Менә шул уртақ максат безне сабакташлардан ир белән хатынга әверелдерде. Тирән кереп киткәнбиз гыйлемгә, хәтта бала булдыру кирәклегә хакында да онытып жибәргәнбиз. Чирләштерә башлагач кына нушыбызга килдек, энекем... Карале, Мозаффар, йокы бүлмәсендә юылган күлмәген әленеп тора. Үтүкләргә оныта күрмә. Иртәгә академияга барасын бар.

—Аяк чалучылар да күп була диләр диссертация яклаганда...

—Кими баралар инде, картайлар, үлөләр... Безгә каршы торучы, бездән көнләшүче галимнәрне айтәм...—Аннары, жалт кенә башын күтәрә:—Медицинаны... Әй, юк, анатомияне беләсезме әзрәк?—дип дәвам итте.

—Мәктәптә үткән идек,—мин айтәм.—Онытылып беткәндер инде... Катлаулы фәннәргә кермичә яшәдем мин.

Мәгъфия ханым миңа пешмәгән студентларга юнәлтелә торган сынаулы һәм кимсетүле карашы белән текәлде:

—Фән ул, энем, адәм балаларыннан зирәклек тә, аналитик фикер дә сорый. Талпырылгач та кирәк гыйлем ияләренә! Менә үзегез әйтеп карагыз хәзер: кешенен ин күп тишекле әгъзасы нәрсә ул?

Һе, карале, ә? Тәки уйга салды бит бу мине. Фән тирәсендә фәлән-фәсмәтән дип кенә җавап биреп булмый икән ләбаса! Туктале, тукта... Тәк, тәк-тәк... Кулда тишекләр булмый... Аякларында да тишек-тошык күргәнем юк... Күкрәктә юк та юк инде... Корсакта? Әһә, бар икән бит! Тик менә кендек, фәнни тел белән айткәндә, тишекләләр отрядына керә микән ул? Юктыр, әйбәтләп бөкеләнгән бит, ягъни герметик ысул белән ябылган...

Зиһенемне ярып үткән ачышымнаң сискәнәп куйдым, утырган урынымнан сикереп тора яздым. Баш икән бит ул теге әгъза, баш икән! Бәләкәй карбыз хәтле генә нәмәкәй булса да, иләк шикелле тишкәләнеп беткән баш! Бер үзенә жиде тишек, әттегенәсе!

Шул хакта айткәч, Мәгъфия түтәем кул чабып куйды:

—Менә бит, Сез дә фән дөнәясына бер адым якынайдыгыз! Хәзер инде шул тишекләрен берсе турында фикер әйтеп карагыз: ни өчен кирәк ул күз?

—Күрү өчен!

—Әйе, фән һәм гыйлемнән хәбәрләре булмаган кешеләр шулай диләр и, вәссәләм. Әгәр дә инде Сез бәләкәй генә галим булсагыз да, ничьюгы мондый җавап бирер идегез: «Күз—ул, яктылык якынсындыруын кабул итеп, нерв жепселләре аша баш миенә сурәтләр хәбәрләр биреп торучы шарсыман мөһим әгъза.» Әле монысы гади итеп айткәндә!.. Галимнәренң жәмгыять өчен ни дәрәжәдә кирәк булуын, хезмәтләренен биниһая авыр икәнлеген шушы бер жөмләдән дә аңлап була, әфәндем. Ә бит без шундый жөмләләр белән зур-зур китаплар язабыз, кешелеккә гигант хезмәт күрсәтәбез!

Мәгъфия ханым, үз акылына үзе соклангандай, елмаеп торды да, ләззәтле хисләреннән кинәт кенә айнып китеп, тагын бер сорау бирде:

—Йәле, әйтеп карагыз: нәрсә ул борын?

Бу юлы аныңчарак җавап бирергә тырыштым. Күрсен бездә дә баш барлыгын!..

—Борын ул тыштагы һаваны үпкәгә бер кертәп, бер чыгарып яшәү өчен бик тә мөһим булган тишек итек формасындагы әгъза.

Фән дингезендә гомер буе корабтай йөзеп яшәгән галимнәң күзләренә карагач, мин күзнен нәкъ менә шарсыман әгъза икәнәң ныклап ышандым. Тәмам түтәрәкләнеп беткән бәбәкләрендә шыр наданлыгымнын сурәтен күргәндәй булдым. Гажәпләнгән хәлдә тагын берничә мәртәбә күзләрен тутырып-тутырып карады да заманабызнын акыл иясе, тыны бетеп кеткелди, дөресрәге, кыркылдый башлады:

—Итек сыман... Бер кертәп, бер чыгарып... кет-кет... Нинди примитивлык!

Ниһаять, тынычланды бу. Аннары жидилек белән аңлата башлады:

—Бүтән жирдә сорасалар, тагын көлкөгә кала күрмәгез. Болай дип җавап бирегез: «Борын ул резонатор һәм саклагыч функцияләре булган сулыш алу һәм ис тою юлларының башлангыч өлеше».

Дөресен айткәндә, ачуым килә башлады. Миндә дә горурылук һәм үз-үземне ярату бар... Шулай да елмаебрак сөйләшәм:

—Ни өчен Сизгә «итек сыман» дигән сүз ошамасы, Мәгъфия ханым? Күзнен шар сыман булуы табигий саналса, борынын да итек сыман булуы һәркемгә мәгълүм бит... Астындагы тишекләрен бер кая да куеп булмый...

Бу юлы галимә бер сулыштан кырт кисте:

—Фән ул андый примитив һәм культурасыз әйберләр белән чагыштыруны кабул итә алмый.

Йөзә жырчыктардан гына гыйбарәт булган чал чәчле галимгә тагын бер сорау бирдем:

—Менә Сез әйтәсез... Шушындый катлаулы тел белән калын-калын китаплар язабыз, дисез... Кемнәр укый аларны?

—Ничек инде «кемнәр»?!—диде ул, үртәлеп китеп.—Галимнәр укый!

—Ни өчен? Үзләре дә беләләрдер бит инде башнын жиде тишкелә икәнән. Күз, колак, авыз, борын кебек әгъзаларнын нәрсәгә яраганын да аңламыйлар түгелдер.

—Бик яхшы беләләр, әлбәттә. Антыйлар да.

—Шулай булгач, ни өчен укыйлар?

—Яна диссертацияләр язып, фәнни дәрәжәләр алу өчен. Менә без, мәсәлән, инде белгәннечә, докторлык дәрәжәсе алу өчен язабыз. Без үлгәч, яна буын галимнәр дә шундый ук максат белән яшәячәк. Хезмәтләребезне укый-укый, исемнәребезне кабатлый-кабатлый язачаклар.

—Үз башлары белән генә язсалар, ярамыймыни?

Тагын бер мәртәбә кеткелдәде карчык:

—Сез бит, багырькәем... гафу итегез, әлбәттә... фәнни дөньяны белү түгел, диссертациянен ничек язылуын да күз алдыгызга китерә алмыйсыз. Мин барында белеп калыгыз: диссертация язу өчен фән кешесе кимендә ике диссертация укырга тиеш. Шулардан цитаталар китерә-китерә, әле берсенен, әле икенчесенен фикерен йә кире кагып, йә хуллап анализларга, полемикага керергә тиеш. Менә шулай итеп, тырыша-тырыша яза торгач, үзеннен диссертацияң барлыкка килә.

—Галимнең үз фикере керми, димәк?..

—Ничек инде кермәсен?! Менә мин, мәсәлән, күзнен винтовка, автомат төзәүдәге ролен кин яктыртма, борыннын дары һәм химик кораллар исен, шулай ук хәмер исен сизү әһмиятен анализлыйм, колакнын туп, бомба шартлавын ачыклауда мөһим әгъза икәнән аңлатам...

Аптырагач, житмешен тутырып килүче, киләчәктә гыйлем дөньясында бер йолдыз булып кабынырга ашкынучы галимгә тагын бер сорау бирмичә түзмәдем:

—Ни өчен гел сугыш мөхите турында сон фикерләрегез?..

—Моңысын безнен илдә һәркем аңлый. Чөнки Рәсәйдә, нәрсә генә уйлап тапмасыннар, барысы да сугыш файдасына булып чыга.

Ул арада безнең янга кулына юеш чүпрәк тоткан карты килеп басты:

—Мәгъфия бик та хаклы, әфәндем. Бу империядә бары тик армиягә, сугышка хут биреп торучыларнын гына әзме-күпме калдере бар. Мин үзем дә диссертациямдә: «Терсәккә йон чыкмау сәбәпләренен берсе—хәрбиләрнең күпчелек очракта, терсәк һәм тез ярамендә үрмәләп, тункаеп хәрәкәт итүе», дип язам... Ирләр, гомумән, күп гамәлләрен терсәккә һәм тезгә таянып башкаралар...

Алар янында утыра торгач, үземнен дә гыйльми фикер йөрттергә күнәгә баруымны тоя башладым. Хәтта тутан көнем дә, бирегә ни өчен керүем дә онытылып китте.

—Әйе, Сез хаклы, Мозаффар абый,—дидем мин.—Шулай да... ни өчен диссертациягезнең исемең колачлырак итеп куймадыгыз. Мәсәлән, «Терсәккә һәм тезгә ни өчен йон чыкмый?»

Карт, йөзсәң зирәклең галәмәте чыгарып, ләззәтләнеп елмайды:

—Юк, әфәндем, тез мәсәләсә четерекле ул. Моннан чыккач, йокларга ятыр алдыннан, тезләрегезгә игътибар итегез әле. Күпчелек тезләрдә бер-ике генә төк булса да йон очраштыра. Моңысын да фән югарылыгында исбатлап үтәм мин үз хезмәтәдә. Жә, башыгызны эшләтеп карагыз әле: тезгә йон чыккалаунын галәмәте нәрсәдә дип уйлыйсыз?

—Соң... нинди чалбар киюгә карыйдыр инде,—дидем, шактый гына баш ватканнан соң.—Чалбар материалы йә шома, йә кытыршы була бит ул. Шома чалбар киючеләрнең тезләре йонлы буладыр...

Галимнәр, тәтелдәп утыручы сабыдан көлгәндәй, парлашып кеткелдәделәр бу юлы. Шулчак Мозаффар агай имән бармагын өскә күтәрде.

—Юк, күрше, артык самими җавап бирден син... Төп сәбәп һаман да шул: ирләрнен күпчелегә тормыш юлында бик еш тезләңә.

Матур гына кинәеп, тирәнәеп барган мавыктыргыч әңгәмәне Мәгъфия ханым өзде. Сискәңгән сыман калкынып куйды да:

—Тункао дигәннән, Мозаффар, карават асты юылмый калды бугай бит әле безнең. Онытып жибәрмик тагын!..

Мозаффар агай йокы бүлмәсенә төпиләгәндә, үзем дә урынымнан кузгалдым. Чыгар алдыннан:

—Сезнең белән әңгәмә кору мине бер башка үстерде, рәхмәт,—дидем. Бу сүзләремне мин ихлас күнелдән әйттем. Ни өчен дигәндә, гомер, бигрәк тә гомернен картлык чоры турында иман утырттым үземчә. Фатирыма чыккач, сөйләп торган телевизор тавышын да басарлык итеп, болай дидем: «Тыныч картлык бир, Ходем! Кирәкмәгән мәшәкатләрден, алдавыч өметләрден, иллюзияләрден сакла!»

...Бер-ике айдан соң карт белән карчык урынга егылдылар. Мозаффар агай диссертациясен яклаганда, бер академик:

—Диссертация түгел, абсурд бу!—дигән дә, жинен сызганып, терсәген күрсәткән. Карасалар, беләген генә түгел, терсәген дә йон баскан икән теге хәерсезнең. Күзләренә ышанмагач, Мозаффар агай лупалар белән тикшергән тегенен терсәген, юри ябыштырмады микән, дип, тарткалап та караган. Ләкин хак—чын йон икән! Жиде еллык хезмәтенең жилгә очырдыкмы, картлач,—дип ыржаешканнар. Карт шундук аяктан егылган. Фатирына ашыгыч ярдәм машинасы белән китереп, күтәрәп керткәннәр.

Мәгфия апаныкын, диссертациясенен исемен күрүгә үк, кире какканнар. Әмма өметен өзмәгән әле, өзмәгән.

—Гыйльми-фәнни юлымдагы көндәшләрем үлеп беткәч, барыбер яклыым мин үз хезмәтәймә!—дип ята.

Мозаффар агайның да сәламәтлегә рәтләнә бара—мендәрәннән башын күтәрерлек хал кәргән.

—Уйлый торгач, тагын бер ачыш ясадым, күрше. Шуна таянып, янадан язачакмын диссертациямне,—ди.—Мин аның исемен дә үзгәртәм хәзер. «Уч төбенә ни өчен йон чыкмый?» дип аталачак ул.

Әллә аны кызганудан, әллә үзем дә фәнни логиканы аңлый башлаганга, фикерләшүне кирәк табам:

—Оппонентларыгыз арасында уч төбенә йон чыккан кеше табылмаса ярый да бит... Ни өчен, дисән, диссертацияләрне уч төбе белән түгел, бармак арасына каләм кыстырып язалар бит. Димәк, уч төбенә ышкылмавы, шуннан файдаланып, анда да шыпырт кына йоннар үсеп ятуы бар. Бигрәк тә хәзерге заманда! Галимнәр дә, белүемчә, компьютерда яза хәзер. Бармакның башы гына ышкыла дигән сүз бит бу, күрше...

—Аңдый хәлнең булуы ихтимал инде, билгеле... Алай була калса, резервта тагын бер тема бар әле. «Аяк табанына ни өчен йон чыкмый?» дип аталачак минем диссертациям!

Күнелемне кабат шик били башлады. Кем белә, бәлки бу дөньяда табанына йон чыга торган кешеләр дә үрчи башлагандыр. Күпме текә затлар машинада гына йөри хәзер. Подъезд төбенә кадәр утырып киләләр дә, лифтака басып, менеп китәләр, аннан соң канәфигә сузылып яталар. Әнә, Чечнядагы хәрбиләр, пуля тиюдән куркып, бәдрәфкә дә танкка утырып кына баралар икән. Хәер, ул кадәр сугышлардан соң, жиерелмәгән бәдрәф калды микән анда?.. Кыскасы, табан мәсьәләсе дә бик шикле хәзер.

Уйларымны Мозаффар агай бүлдә. Көрсенеп-ынгырашып алды да, фәнни фикерләренә кабат кереп китте:

—Һай, авыр инде, бик авыр фән әһелләренә хәле... Бер-берсен кандидат дәрәжәсендә калдыру, докторлыкка үткәrmәү өчен нинди генә этлекләр эшләми бу галимнәр. Гаделлек юк, энем, гаделлек...

Мин тагын фәлсәфи фикерләр кочагына чумам. Әжәл генә гадел, ахрысы, бу дөньяда: ул, дискуссиягә дә форсат калдырмыйча, үз кандидатларының барысын да фани дөньядан тигезлек һәм зур гаделлек белән алып китә. Тик менә Ибраһимовларның Әжәл кочагына да доктор булып керәселәре килә икән, гыйльми шуралар, комиссияләр ни өчен юл бирми аларга? Әнә, ике-өч көн элек кенә сыраханәдә бер язучы белән танышып киттем мин. Аларда гуманизм икән, ичмаса! Үз союзларына язмагаң һәм язмаячак картларны да, мәкалә яки шакмаклап такмак сырлаштырган кешеләренә дә, хәтта тәржемәчеләренә дә кабул итеп кенә торалар икән. Ана карап кына союзлары сүтелми дә, кителми дә имеш: яза белгән язучылар яза торалар, тегеләре үз юбилейларын үткәрәп куаналар икән... Ни өчен бу кешелекле инициативаны галимнәр дә күтәрәп алмый? Каян килә карт-корыга карата кансызлык? Бәлки шушы проблема үзә дә шәп кенә диссертация темасыдыр, ә?

ЙӨРЕМСӘК КОМАНДИР

МӘХМҮТ ХӘСӘЕННҖ ТУУЫНА 80 ЕЛ

Шагырьләрнең исеме дә шигырь булып яңгырарга тиеш. Халык яраткан шагырьенең тормыш юлын ятлый, телдән-телгә йөртә, онытмый. Шагырьләр бу дөньяда шигырь язар өчен генә яшәми—ул жәмгыятьтәге кискен үзгәрешләрнең алгы сызыгында; кирәксә җаваплы эштә, киң катлам укучыларны тәрбияләүче педагог; сәяси лидер, ә ил чакырса иңенә мылтык асып азатлык яуларга китүче солдат.

Мәхмүт Хәсәен фронтовик шагырьләрнең берсе. Ул үз теләгә белән Ватан сугышына керә һәм аннан жиңүче—шагырь булып кайта. Артиллерия батареясы командиры Хәсәенов Мәхмүтнең беренче шигырьләр җыентыгы 1945 елны Ленинградның хәрби нәшриятында басылып чыга. Әйе, Татар теле дигән дәүләтнең цикләре элек кичрәк булган... Кечкенә Мәхмүт Казакъстанның Кызылъяр (Петропавл) шәһәрәндәгә татар урта мәктәбендә укуында ук кулында каләм уйната. Унике яшендә язылган шигыре, хәтта сайланма әсәрләренә кергән:

Күңелле китап укуы,
Әниләр йоклаганда...

Шагырь гел өйдә генә утырса—китабы шүрлектә тузанга күмелер. Поэтик тезмәләргә салынган жан ачыңны башкалар да ишетсен дисәң, укучыларың янына барып йөрергә, шигырь сөючеләр белән очрашып торырга кирәк. Һәр баланы, нәкъ тәпи йөрергә өйрәткән кебек, шигырь тыңларга һәм укырга өйрәтәсе бар. Фронтовик шагырь Мәхмүт Хәсәен барып житмәгән берәр татар авылы калды микән? Мөгаен юктыр. Маскәү, Төмән, Ырымбур, Екатеринбург, Ижау, Новгород, Пермь, Пенза өлкәләрендә тамашачылардан: «Мәхмүт Хәсәен дигән шагырьне беләсезме?»—дип сорасан, һәркайда җавап төгәл булыр:

...Әйе, килде ул безгә, пинжәк чабуын бөтәрли-бөтәрли «Чебиләр» шигырен укыды...

...«Буй бәләсе»н үзе киткәч тә үртәп сөйләп йөрдөк...

...Мин—татарның Пушкины түгел, ә Кәләпүшкины, дигәние...

...Безнең авылныкы Рәхимә апага багышлап поэма укыды, китабын да бүлөк итте...

Шигырьләре астына куелган шәһәр исемнәрен бергә җыйнасаң—элеккеге СССР дәүләтенең географик картасын төзеп булыр иде. Бер карасаң—ул артистларга ияреп гастрольләргә чыгып киткән, икенчесендә—язучылар төркеме белән сәяси сәяхәттә. Казанның мәдәният сарайларында да, Үзәк парк мәйданында да аның тавышы. Ул шигырьләрен гел аттан сөйли торган

иде. Мәктәпне тәмамлагач, берара культмассовик булып эшләве очраклы хәл түгелдер, Мәхмүт абый сәхнәне бик яратты. Тамашачылар каршына тәгәрәпләр килеп чыга иде дә, шагыйрьләргә хас булмаган кылтаяу белән, һәр шаян шигырен рольгә житкереп, образга керергә омытыла иде. Шуның өчен дә шагыйрь яшәтешләре аны «эстрадалыкта» битәрләп өнәмәде, ә артистлар арасында ул шагыйрь буларак үги иде. Бары тик егерме сигез китабы чыкканнан соң гына СССР Язучылар союзына әгъза итеп алынуының сәбәбен ерактан эзлесе юк.

Ижатын жентекләп өйрәнсәң, эстрада шагыйре, фронтовик, запастагы майор Мәхмүт Хөсәеннең шигырьләрендә интернационализм һәм дуслык, туган ил һәм Кеше, мәхәббәт һәм әхлак темаларының кызыл жеп булып дәвам итүен тоясың. Ул белорус һәм тажик егетләренең татарларга карата булган хөрмәтенә сөенә, АКШ милитаристларының Төньяк Кореяга карата корылган агрессив саясәте (сүз илленче еллар хақында бара) өчен борчыла, Тукай, Сәйдәш, Такташ, Кутуй, Туфан кебек бик күп әдипләрнең ижатын олылый. Советлар Союзының гербына унбиш республиканың исеме чигелгән чакта, 1953 елда ук, Татарстанны зур гаиләнең бер туганы итеп күрә белү—көрәшче шагыйрьләргә хас аваздыр ул:

Уналты тармаклы имән,
Уналты кыялы тау...

«Татарстан».

Шул ук елны чыккан тагын бер шигырен популяр жыр буларак искә төшерик:

Нәфис мехлар, кара алтын
Төяп бүлөккә,
Теплоходлар, дулкын ярып
Китәр Үзөккә.

Кушымта:

Казан! Казан!
Дөртле, матур кала,
Башкалабыз Москвадан ул
Якты нур ала.

«Идел дулкыннары» (А. Ключарев көе).

Илле ел вакыт үтсә дә, минемчә, әлегә жырның эчке мәгънәсә үзгәрмәде... Сәяси, икътисади һәм рухи күгәбездә һәрдаим Мәскәү (Москва) нуры балкыды...

М. Хөсәен үзенең элгәрәк язылган шигырьләрен ныграк ярата иде бугай. 1987 елда, Югары Ослан районы игенчеләре белән очрашулар үткәргәндә, ул бер шигырен авылдан-авылга күчереп сөйләде:

Сынатмадым,
Атам каны өчен,
Ватан даны өчен сугыштым.
Һәм Эльбадан
сугыш беткән кичен
Каскам белән чумырып су эчтем.

«Минем имзам», 1950 ел.

Үзең киткәч тә исемең яңгырасын дисәң—жырлар яз икән. Мәхмүт Хөсәен төрле елларда ижат ителгән 250 жыр авторы.

Жырлар, жырлар!
Кече яшәтән
Сезне өзелеп яраттым мин!

«Кырлар буйлап».

Бүгенгесә көндә, кайсы да булса нәшрият популяр жырлар жыйентыгы чыгарса, анда син һичшиксез, М. Хөсәен сүзләренә язылган жырларны очра-
12. «К. У.» № 4

тырсың. «Өммегөлсем», «Залида», «Яшәсен кияүләрем», «Бәрәңге» кебек жырлары күптөн инде халык авыз ижатына күчте. Жырларың күп булгач та кыен—авторлары бутала, сүзләре үзгәрә, башкаручылары алмашына. Шагыйрьнең беренче китапларында «Бәрәңге» жырының көй язучысы М. Әхмәдиев дип куелган, ә без аны, ни өчендер, И. Хисамов көе дип йөртәбез... Шагыйрьнең жырлары чынлап та күп: төзүчеләр жыры, колхозчылар, пионерлар, комсомоллар, студентлар, яшә солдатлар, дипломантлар, хәтта чаңгычылар жыры да бар...

Сугышчан орденнарын тагып, поэзия мөнбәрәнә менгән Мәхмүт Хөсәен, 1993 елның башында үзенең 70 еллык юбилеен үткәргәгә әзерләнде. Мәҗлестә кияргә дип, погоннары балкып торган яңа форма да тектергән иде. Миңа берничә фотосын калдырды ул: «Мин булып сөйләп йөрисең икән, рәсемнәремә карап образымны өйрән... Иҗат кичәдә чыгыш ясарсың»,—ди.

Кызганычка күрәдер, Мәхмүт абый үзенең туган көненә чаклы яши алмады... Ул яши торган Дәрвишләр бистәсенең Мәдәният сараенда «Казан язы» әдәби-музыкаль кичәсә бара иде. Мәхмүт абый, шигырьләр бәйләмен укып чыккач, беркавым тынып калды һәм аннан соң залга дөштә:

«Бәхил булыгыз! Мин үлгәгә киттем!..»

Шагыйрь авызыннан уен-көлкә ишетергә күнеккән тамашачы-бистәдәшләр бу сүзләргә шаяру дип кабул итә һәм аны көчле алкышлар белән озатып кала...

Бер тирәгә жыелсак, миңа еш кына: «Әйдә, Мәхмүт Хөсәен булып сөйлә әле!»—диләр. Кәмит күрер өчен түгел, искә төшерер өчен. Чордашлары, дуслары, укучылары—сагыналар Мәхмүт Хөсәенне...

Камил КӘРИМОВ

Бер сорауга—бер җавап

—Сезнең «За все наличными» дип аталган романыгыз, татарчага Марс Шабаев тәрҗемәсендә, «Казан утлары» журналының узган елгы 7-10 саннарында «Һәрнәрсәгә—акчалата» исеме белән дөнья күргән иде. Укучыларда гаять зур кызыксыну тудырган бу әсәргә, ишетүебезчә, Мәскәүдә экранлаштырырга да җыеналар икән. Әлеге хәбәр дөрөслеккә ни дәрәҗәдә туры килә?

Мәскәүдә яшәүче танылган язучы Рауль Мирхәйдәров:

—Бу романимның да татарның мәртәбәле олут журналында дөнья күрер, үз укучыларын табуына, аларның мөхәббәтен яулавына чиксез шатмын. Ә инде Сез ишеткән яңалыкка килсәк, монда һәммәсә дә дөрөс, хак сүзләр. Мәскәүдәге «Три кита» киностудиясе бу әсәр нигезендә нәфис фильм төшерергә җыена. Сценарий авторы—Эдуард Володарский. Бу кызыклы гына кинопроектны гамәлгә ашыру өчен кирәкле акча маясы тупланып килә. Бүгенге көндә кинорежиссер Григорий Гердушьян актерлар сайлап алу белән мөшгүль. Фильмдагы төп каһарман роленә дөгва кылучылар арасында французның дөньякүләм атаклы актеры Жан Рено да бар.

Сүз унаеннан, минем ижатым белән кызыксынучыларга электрон адресымны хәбәр итәм: E-mail: mraul61@hotmail.com. Әсәрләремне интернет китапханәсендә дә табып укырга мөмкин: www.lib.ru, www.sneginsky.narod.ru. Почта өчен адресым исә түбәндәгечә: 107207, Мәскәү, Алтайская ул., 4-423.

Нәниләр дөньясы

Айгөл Нуретдинова

БӨРКЕТЛЕ КЫЯ

ӘКИЯТ

Бик борын заманда түгел, тик әтием һәм әнием тумаган, бабам белән әбием егет белән кыз, тирә-якта очсыз-кырыйсыз калын урманнар, шул урманнар тулы төрлө-төрлө жәнлекләр, кошлар яшәгән, зәңгәр күлләрнен саф суында алтын-көмеш балыклар йөзгән, болын-кырларында татлы жиләкләр үскән заманда булган, ди, бу хәл.

Шушындый гүзәл һәм бай төбәкләрнен берсендә ирләрә аучылык, тире эшкәртү, итек-читек тегү, ә хатын-кызлары мамык шәл бәйләү, чигү-тегү белән шөгыльләнүче тырыш халык яшәгән, ди. Тирә-ягын зур булмаган таулар әйләндереп алган, уртасында тәүлекнең узуына карап төсләрен үзгәртеп торучы гажәп күле булган кечкенә генә бер авылда яшәгән ди Зыятдин исемле бер аучы. Бу авылдан, патшага 25 ел хезмәт итеп, әфисәр дәрәжәсе алып кайткан бердәнбер укымышлы кешене авылда гына түгел, бу төбәктә хөрмәт иткәннәр, ди. Төрлө кинәшләр сорاپ аның янына ерак жирләрдән дә киләләр икән. Ул берәүне дә кире борып жибәرمәгән, кинәшен биргән, кыенлыктардан чыгу юлларын өйрәткән. Авыл читендәге бер кечкенә генә өйдә бу аучы ялгызы яши икән. Егет чагында яратып йөргән, авылның иң матур кызы Бәдрижамалын оныта алмаган ул. Жиләк жыйрга дип урманга кереп адашып калган Бәдрижамалны, бөтен авыл халкы белән айлар буге эзләп тә, таба алмыйлар. Аю-бүре ашаган икән, Кызыл яр хужасы урлаган икән дигән имеш-мимешләргә дә карамый, Зыятдин сөйгәннен эзләп, айлар буге урманнан кайтып керми. Елдан артык эзләп тә таба алмагач, тире белән сөяккә калган, өметә өзелгән егет көннәрдән бер көнне иң өстенә биштәрен аса да, авылдан чыгып китә. Байларда хезмәтче булып эшли, аз гына булса да укырга, язарга өйрәнә, сонрак байның маласе урынына патша хезмәтенә алына. Яхшы хезмәт иткән өчен патша ана әфисәр дәрәжәсе бирә, зур бер авылны, янәшәсендәге урман-кырлары белән бергә аның карамагына тапшыра. Бу авыл халкы ана ясак түлөп торырга тиеш була. Тик аны байлык та, дәрәжә дә кызыксындырмый, ул туган якларын, сөйгәнне Бәдрижамал белән житәкләшеп йөргән сукмактарны сагына. Бер төнне аның төшенә бер ап-ак сакаллы карт керә дә болай ди: «Улым, синен Бәдрижамалын исән, син аның белән бу дөньялыкта очрашачаксын, ул сине көтә!»—ди. Иртәгесен патшадан рөхсәт алып, Зыятдин, юлга да кузгала.

Шулай итеп, ул янадан туган авылына кайтып яши башлый. Атналар буге урманга китеп югалып торуына гажәпләнгән авылдашларына:

—Бәдрижамалымны эзлим, ул исән, ул мине көтә!—дип җавап бирә.

Шулай бервакыт авылда, ишек алдында, арбада йоклап яткан ике айлык

Айгөл НУРЕТДИНОВА— *яшь язучы, нәниләр өчен әкиятләр җыяучы. Чаллыда яши.*

сабий бала югала. Икенче көнне тагы бер баланы зур бер кошнын алып китүен күрөп калалар. Кызыл яр хужасы балалар урлуй. Ул көндөз бөркет булып бча икөн дигөн хәбәрләр тарала. Кызыл яр дип йөртөлгөн текә кыядагы мәгарәдән бала елаган авазны ишетүче аучылар халыкка шом өстиләр. Ярдам сорап, халык Зыятдин өенә жыела. Бергә кинәшөп, бер төркөм аучыларны Кызыл ярга жибөрөргө булалар. Ике атна бую эзләсәләр дә, алар буш кул белән авылга кайталар. Кызыл яр тирәсендә бернинди кошнын да очмавы, бер генә жәнлекнең дә күрәнмәве Зыятдин аучыны гажәпкә калдыра. Күпмө генә эзләсәләр дә, аучылар кыядагы мәгарәгә керү юлын таппыйлар. Бик озак уйлаганнан соң, егет хәйлә корырга була. Бер көнне ул авыл халкынан мал-туарны көтүлөккә кумаска, үзләренә өйләреннән чыкмаска үтөнгөн, ә үзә яна гына суелган сарык тиресенә бөркөнөп көтүлөккә киткән. Үлән ашаган сарык кебек кыланып, әрлө-бирлө йөрөнөп, ара-тирә бә-ә-ә-ә-ддөп тә куйгалап, төш авышканчы йөргөн ул көтүлектә. Инде төмам арып, берәз ял итәргә дип яткан аучы йоклап та киткән. Бер-бер канаты икешәр метрлы кошнын янына төшүен дә, тире белән бергә аны һавага күтөрөп алып менгөн дә сизмәгән ул. Ярты сәгәтлөп очканнан соң, кош Кызыл ярга житкән, сызгырган тавыш чыгарып кыяга якынлашкан, шулчак мәгарәгә керү юлын каплап торучы, колач жигмәслек зурлыктагы түгөрөк таш артка шуышкан. Филләр дә жинел генә керә алырлык тишек барлыкка килгән. Кош мәгарәгә очып кәргән дә, төрлө сөякләр аунап яткан почмакка корбанын ташлаган да, кире очып чыгып киткән. Вак ташлар түшөлгөн идәнгә килеп төшүгә аучы уянып киткән. Шыгырдавык тавыш чыгарып, түгөрөк таш, моңа кадәр яктылык төшөп торган тишекне каплагач, мәгарә карангыланып киткән. Шунда ук Зыятдин үзенәң кайда икәнән аңлап алган һәм сикереп торган. Як-ягына каранган арада гүбә түшәмә акрын гына икегә аерылып, төрлө асыл ташлар белән бизәлөп эшлөнгөн, төрлө төстөгә нурлар чөчөп торган тәрәзә барлыкка килгән.

Моңдый матурлыкка сокланып, гажәплөнөп торган аучынын колагына таныш көй ишетелгән. Мәгарә эчендә бер зат жырлый икән:

Йокла, балам, күз нурым,
Бөркетем син, былбылым.
Хәзер йоклап ял итсән,
Шат йөрөрсен козын.
Әлли-балли бәү итәр,
Улым йокыга китәр.
Ел үсәсен, көн үсәр,
Ә үскәч аута китәр.

Житез, көчлө булырсын,
Безгә булырсын таяныч,
Тик кеше була алмассын,
Менә шунысы аяныч.
Син кешедән тусан да,
Алар каны булсан да.
Син очарсын күклөрдә,
Үрнөк булып күплөргә.

Көе таныш булса да, сүзләре башка булган бу жыр аучыны айнаытып жибөргән. Ул саклык белән генә мәгарә эченә, көй ишетелгән якка атлаган. Менә вак ташлар түшөлгөн идән, төрлө ташлар белән бизәлөп, төрлө бизәкләр төшереп эшлөнгөн келәмгә әйлөнгән. Мәгарә эчендә яктырганнан-яктыра бара икән. Ике ягында төрлө жиләк-жимеш агачлары, дөньялыкта үсмөгән чөчәкләр үсөп утырган гажәп матур колдан бара торгач, Зыятдин зур гына аланга килеп чыккан. Ә аланның уртасында кечкенә генә бер күл дә бар икән. Берсеннән-берсе матур күбәләкләр очкан, төрлө кошларнын сайравыннан тибрәлөп торган дулкынлы күл кырында туктап озак торган ул.

Менә жырчы затнын тавышы якында гына ишетелгән:

Суда йөзә су кошы,
Ә һавада бөркетләр.
Әти-әнигә юаныч
Синен кебек егетләр.
Әлли-балли бәү,
Әлли-балли бәү.

Шулчак аланга кулына сабий тоткан, төрлө төстөгә каурыллардан тегелгән күлмәк кигән, башына төрлө энжө-мөржән белән бизәлөп эшлөнгән таж кигән, йөзүнә кара челтәр каплаган зат килеп кәргән. Каршында көтөлмөгән ят ир-егетне күрөп каушап калган зат кычкырып жибөргән һәм һушын жуеп егыла башлаган. Бер сикерүдә янына килеп житкән аучы аны тотып калган, акрын гына хәтфө чирәм түшөлгөн жиргә яткырган. Сабыйны кулына алып күкрөгәнә кысқан. Яхшылабрак карагач, ул бу баланын авылдан урланган балаларнын берсе икәнән

танып алган. Шулчак бөркеткө охшаган зат кыймылдап куйган. Аучы исенә килеп, йөзөн каплап торучы челтәргә күтәргән һәм үзә дә сизмәстән кычкырып жибәргән:

—Бәдрижамал, сөеклем, син... син исән!

Бу чыннан да аның сөйгәнә Бәдрижамал булып, бер генә минутка анга килгән кыз, Зыятдиным, дигән дә, тагы һуштан язган.

Бераздан аучының назлап битләреннән сыпыруына, кыз анга килә. Алар күл янында сөйләшеп утыралар. Кызының сөйләве буенча, жиләккә барганда аны, бу тауларның хужасы бөркет урлап, менә шушы мәгарәгә алып менә. Бу мәгарәдән чыгу юлы юклыгын аңлаган кыз язмышына буйсынып, бөркеткә кияүгә чыга. Ул бу мәгарәнен хужабикәсенә әйләнә. Тик аларның балалары булмый. Ялгызлыктан газәлләнгән кызының күнелен күрәп, бөркет авылдан ике бала урлап кайта, ир баланы үзә кебек үк бөркеткә әйләндерә, ә кыз баланы хужабикәгә бирә.

—Хужа көнозын бөркет булып һавада оча, ә кояш баегач мәгарәгә кайтып кеше кыяфәтенә керә. Сонгы вакытларда ир балаларны очарга һәм ауга өйрәтә икән. Мәгарәдә беркайчан да төн булмый, монда яшәгән жаннар бер дә картаймыйлар икән.

Аучы Зыятдин да үзә белән булган вакыйгаларны бәйнә-бәйнә сөйләп бирә. Бервакыт кыз сиздерми генә аучыны кулындагы бөркет каурые белән сыпырып ала, инде олыгаеп чәчләренә чал кәргән аучы шул минутта яшь егеткә әйләнә. Шулчак егетнен күзләре күл суындагы шәүләләргә төшә, ул куркуыннан сикереп тора, судан ана чибәр егет белән кулына сабий тоткан гүзәл кыз карап тора икән. Кыз көлеп жибәрә, аучыны суга якынрак алып килә дә, ана монын чын булуын, егетнен хәзер 28 яшькә яшәрүен әйтә. Егет сүз әйтергә өлгәрә алмый кала, күк күкрәгән тавышлар ишетелә. Кыз егетнен кулынан тога да:

Хужа кайтты, сина качарга кирәк, күрүгә ул сине бөркеткә әйләндерәчәк яки үтерәчәк, аның күзләренә караудан саклан. Мин әйтмичә урыныннан чыкма,—ди һәм аны куаклар арасына яшерә.

Егет яшеренеп кенә өлгәрә, бер кулына сарык тиресе, икенче кулына ир бала качагач азмәвер гәүдәле, гажәеп чибәр бер пәһлеван күренә. Кыз пәһлеван-ир каршысына таба атлый. Пәһлеван кулындагы баланы жиргә бастыра да, икенче кулындагы сарык тиресен кызга күрсәтә:

—Мин төшкә кадәр монда сарык алып кайткан идем, бары тиресе генә калган, бу кемнен эше? Моңа кадәр син азык-төлек табуда, аны эшкәртүдә катнашмадың. Йә, нәрсә әйтәрсен, сөеклем, монда эләккән бер корбанның да әле юкка чыкканы булмады һәм булмас та. Мин аланга алып баручы сукмакта ят эзләр күрдем, кеше исе сиздем. Аңлатуынны сорыйм!—дигән, ачулы күз карашы белән тирә-якны капшап.

Шулчак аның үткән күзләре очы сынган куак ботагына төшкән. Аучы качкан куакка таба бер адым атлауга, кыз хужага каршы төшә:

—Мин барысы турында да сөйлим, зинһар, харап итмә аны, мин барысына да риза, тик ана гына тимә,—дип ялварып, пәһлеванның аяк астына тезләнә.

Пәһлеван кызының кулларыннан тотып, аякларына бастырган:

—Хужабикәгә болай килешми, тор, син беркем алдында да, хәтта минем алда да тез чүгәргә тиеш түгел, сөйлә, тынлыйм,—дигәч, кыз барысы турында да сөйләп биргән. Тик аучының үзә яраткан егет булуын гына әйтмәгән. Югалган балаларны эзләүчә бер аучының бөркетне хәйләли алуына ышанасы килмәгән пәһлеван кычкырып көлеп жибәргән, аның көлүеннән мәгарә эче бик озак янгырап торган.

—Хәзер үк минем янга чык, син миңа ошадың. Минне бит алдаган, кемне дигән, мине,—дип сөйләнә-сөйләнә аучыга таба якынлашкан. Шулчак куаклар аерылып киткән, кызының кисәтүенә дә карамастан, сукмакка Зыятдин килеп чыккан. Аларның күз карашлары очрашкан.

Шул минутта аучы, көченән кими баруын, хәлсезләнүен сизеп алган.

—Күзләренә карама, аның бөтен көче дә күзләрендә,—дигән кызының кисәтү сүзләре башыннан йөгәреп узса да, егет сонга калган. Тау хужасы аны сикерләп өлгәргән.

—Таныш буллык, мин бу сарайның хужасы, бу тауларның патшасы булам,—дип танышырга кулын сузган ул.

—Мин аучы Зыятдин,—дип пышылдаган хәлсезләнеп калган аучы, алга сузылган хужа кулларына тотынып. Ул бу кулларның салкын булуын тоеп алган. Әйе, бу кулларда кешеләрдә була торган жылылык юк икән. Кеше кыяфәтендә булса да, аннан ниндидер шомлы салкынлык бәрелеп торган.

—Менә хәзер без танышлар, әйдәгез мәжлесләр бүлмәсенә, син инде хужабикә

белән дә танышып өлгөргәнсен. Кирәк бит, мине алдаган. Үзе теләп монда килгән. Көтелмәгән куаныч,—дип сөйләнә-сөйләнә, хужа аланның бер ягында күренеп торган, алтыннан сырлап эшләнгән, төрлө төстөгә асыл ташлар белән бизәлгән капкага таба атлаган. Ана башкалар да ияргәннәр.

Капкадан керүгә алар каршында зиннәтле келәмнәр жәлдгән баскыч пәйда булган. Шул баскычтан менүгә, уртада төрлө азык-төлек белән зур өстәл, әйләнә-тирәсендә затлы кәнафиләр торган залга килеп кәргәннәр. Күз явын алырлык матур киёмнәр кигән, төрлө уен кораллары тоткан, кеше кыяфәтендәге музыкантлар һәм аш-су осталары аларны башларын иеп каршы алганнар. Хужа кулы белән ишарә ясаган һәм залга гажәеп көй агыла башлаган.

Ашап-эчкәч сүз башлаган:

—Син, Зыятдин, монда күнне күрергә өлгерден. Бүген төнлә син безнең кунагыбыз. Иртәгәдән жиргә, бу төбәккә көн килүгә син минем кебек үк бөркеткә әйләнәчәксен. Минем карарым шул, син минем ярдәмчә булырсың, бу нәни бөркетне ауга өйрәтү дә сина йөкләнә. Анлагансыңдыр, моннан берәүнен дә кеше кыяфәтендә дөньяга чыкканы юк. Бары бөркет буларак кына син тышка чыга алачаксың.

—Юк, юк, моның булуы мөмкин түгел, кичер аны, мин үтенәм синнән, мине яратсаң жибәр аны, ул бит кеше,—дип кычкырып жибөргән Бәдрижамал, йөзән каплап.

—Ярый, сөеклем, синен үтенеченне дә искә алам,—дип дәвам иткән ул.—Әйе, син бердәнбер кеше мине хәйләли алдың, мин көчле хәйләкәрләрне яратам, хужабикәгә дә ошагансың, шуна күрә мин сина өч юл тәкъдим итәм. Тынла! Беренче юл—син сарайда хезмәтче булып кала аласың, ул чакта сина бөркеткә әйләнеп тору кирәкми, менә бу кошлар кебек кеше кыяфәтендә хезмәт итәрсен,—дигән ул музыкантлар ягына күрсәтеп.—Өнә, күрәсенме курайда уйнаучыны, ул тышкы дөньяда сабан тургае булып яшәүче кош, өнә теге аш-су остасы торна булып, барабанда уйнаучы—тухран, сыбызгыда уйнаучы—сандугач, бакчачы—сыерчык һәм башкалар,—дигән.

—Көн яктысында, сарайда кирәк булмаганда, миңа аларны кошлар буларак тышка чыгарырга рөхсәт бирелде,—дип сүзгә кушылган кыз, каушап калган Зыятдинны тынычландырып.

—Икенче юл—минем ярдәмчә булу, сина бу турыда әйттем инде,—дип сүзен дәвам иткән бөркет,—ә менә өченче юлны моңа каләр берәүгә дә тәкъдим иткәнем булмады, катлаулы булса да сине кызыксындырыр дип уйлыйм. Ул өч төрле эштән гыйбарәт, син шуларның өчесен эшләгәннән соң гына кеше буларак дөньяга кайтачаксың.

Беренчесе—бу төбәктәге барлык ир-затларны минем сугышчыларыма, хезмәтчеләремә, бөркетләргә әйләндерәсен, миңа яна биләмәләр яулап алырга көч кирәк. Икенчесе—төбәктә калган хатын-кыз затлары, миңа ясақ түләп торырлар. Минем сугышчылар һәм хезмәтчеләр һәрвакыт тук булсыннар, яна туган балаларын, авыл халкы, берсүзсез бу кыя янына алып килеп калдырырга тиеш, син алар белән килешү төзәрсен!

Өченчесе—сина кагыла, син бу яклардан мәңгегә китәрсен. Беркайчан да әйләнеп кайтмаска сүз бирәчәксен. Син хәйләкәр, шуна күрә ике эшне башкаруга, иртән беренче кояш нурлары белән, бөркеткә әйләнеп көнбатышка таба, кояш батканчы очачаксың. Кояшның соңгы нурлары офыкка күмелүгә жиргә төшәрсен, кешегә әйләнерсен. Тик шуны онытма, әгәр кояш яктысында жиргә төшөп озаграк торсаң, мәңгегә ташка әйләнәчәксен. Син жиргә бары ризык алу өчен генә төшөргә тиеш. Кояшның сәгәт уникәдә сибелгән нурлары сина үлем китерчәк, шуна да мин сина бер урында бөтерелеп кояш батканны көтәргә кинәш итмәс идем. Менә сина өч юл, җавапны беренче кояш нурлары чыкканчы бирерсен, ә хәзер миңа ял итәргә кирәк,—дигән хужа һәм зал тирәли тезелеп киткән ишекләреннән берсеннән йокы бұлмәсенә кереп киткән.

Ул чыгып китүгә Бәдрижамал Зыятдин кочагына ташланып елап жибөргән:

—Харап булдык, тозакка үзезе килеп элөктөк, әйттем бит саклан дип, инде нишләргә?

—Өч юлның берсен сайларга, елап эш чыкмас! Жаен табарга кирәк,—дип юаткан Зыятдин кызын чөлчәрәннән сыйпап.

—Нинди хәйләкәр, көнбатышка таба очсаң ничә сәгәтләр очарга туры килчәк, кояш сине гел арттан куып килчәк. Шулай итеп, син миннән ераклашканнан-ераклаша барачаксың, жиргә төшөп хал күбрәк алган саен, очу кыенлашкан саен кояш сине куып жигөр, ул сине үлемгә хөкөм итәргә тели!—дип үксөгән Бәдрижамал.

—Мин кешеләргә дә хыянәт итә алмыйм. Сабыйларны аналарыннан аерып,

ана сөтөннөн, ана назыннан мэхрүм итеп, хатын-кызлар жылкәсенә күтәрә алмаслык ясак салырга минем хакым юк. Бары аның белән бергә-бер сугышырга кала,—дигән.

—Юк, син аның белән сугыша алмыйсың, ул инде сиңең көчәнне алды, сина янадан көч тутларга кирәк,—дигән Бәдрижамал.—Һәрбер үтергән корбанының көчә ана күчеп бара, анда сизү сәләте көчлө, төлкәдәй хәйләкәр, аюдай көчлө ул. Бары бер юл сина, аның хезмәтчесе булырга кирәк, кадерлем, син гел минем белән бергә булырсын, тора-бара берәр жәе чыгар, сина аның турында күпне белергә кирәк,—дип кинәшен биргән кыз.

—Юк, мин башкача уйлыйм, мин бөркет булып булса да дөньяга чыгарга тиеш, ә анда күз күрер. Мин ирекле кеше, монда хезмәтче-кол булып яшәгәнче иректә кош булуын яисә үлүен хәерлерәк,—дигән.

—Кадерлем, шуны онытма, мине—сиңең яратучы кешен барын. Син, бары син генә авыл халкына булыша алачаксың, син һәлак була калсаң, явызлык юкка чыкмаячак, сиңен урынга ул башка берәүне кулланачак, мин риза—аның ярдәмчесе бул. Ул сина ышанырга тиеш, ә алда ни буласын күз күрер,—дигән кыз, яшьле күзләрен Зыятдиннан яшерергә тырышып.

—Ярый, сөеклем, кадерлем минем, тынычлан! Шулай эшләрбез, алдагыны бер Алла гына белә, бу минутларда сиңең янәшәмдә булуың, сиңең бөдрә, йомшак чәчләреннән сыпырып, мәхәббәт тулы агымлы күзләренә карый алуым белән мин бәхетле!—дигән Зыятдин, кызны иркәләп.

Шулай итеп, икенче юлны сайларга булып, алар йокларга яталар.

Иртәгесен хужа кочаклашып, изрәп йоклаган парлар янына килә дә, озаклап карап тора. Ул бу вакытта эчке сиземләү белән, кыз белән егетнен арасында кабынган ниндидер хисләргә тойса да, кеше затыннан булмаганга, моның сөю хисләре икәнән аңламый. Ул гомерендә беренче мәртәбә, әйткән сүзеннән чыгып, аларның йокысын бүлмичә, бөркеткә әйләнә дә, нәни бөркетне ияртеп мәгарәдән очып чыгып китә. Ике сәгать үтүгә, бөркет үзе генә кире кайта. Сул як канатыннан жиргә кан тамчылары тама, ул яраланган була.

Тиз генә Бәдрижамал агына килеп, аны йокысыннан уята. Ярасын ана күрсәтә, аучыны да уяттырга куша. Зыятдин уянып, каршысында торган гаять зур кошны күрәп, каушап кала, биләннән хәнжәрән тартып чыгара да сикереп тора. Бөркет ана уң канаты белән тидереп ала, үткен хәнжәр зенгелдәп идәнгә килеп төшә. Күк күкрәгән тавыш ишетелә, шулчак Зыятдин бөркеткә әйләнә.

Бәдрижамал берсүзсез хужаның яраларына сукмак кырыенда үсеп утырган куактан чәчәк өзеп каптый. Яра шунда ук төзәлә.

Бераз хәл алгач, хужа сүз башлап:

—Мин сездән жавап көтәм, йә, нинди юлны сайладыгың? Мина ярдәмче кирәк, бүген мина дошманнарым, карчыгалар көтмәгәндә һөжүм иттеләр, нәни бөркетне алып чытырманлыкка кереп качтылар. Күпме генә эзләсәм дә, нәнибездә таба алмадым. Балакайны коткарырга кирәк. Мина сиңең ярдәмен кирәк, тик башта синнән жавап көтәм,—дигән ул, Зыятдин-бөркеткә күрсәтеп.

—Мин сиңең ярдәмчә булырга риза, озакка сузмый сөйлә, миңа сабыйыны коткарыр өчен нәрсә эшләргә?—дигән Зыятдин үзенә кеше телендә сөйләшә алу сәләтен югалтмавына сөенеп.

—Тизрәк ана ярдәм итегез, безгә һәр минут кадерле! Аучы бездә калырга риза, мин аны шуна күндердем,—дигән Бәдрижамал, дулкынланып.

—Ярый, мин сиңең жавабыннан канәгать, ә хәзер сина бөркет түгел, карчыга булырга туры киләчәк. Мин үзем карчыгага әйләнә алмыйм, ә башка жан ияләрен, чебен-черкидән алып зур хайваннарга кадәр әйләндерә алам. Син карчыгага әйләнеп, нәни бөркетне дошманыбыз кулыннан тартып алырга тырышырсың. Әгәр дә мөмкин булса, дошманыбызны. —Жирән карчыганы да юкка чыгар, синдә аучыларда булган барлык сыйфатлар сакланды, мин сиңең жинәренә ышанам,—дигән хужа.

Шул минутта Зыятдин-бөркетнен башыннан сыпырып алган һәм аучы карчыгага әйләнгән.

Бөркет белән карчыга Бәдрижамал белән сабуллашып мәгарәдән чыгып киткәннәр.

Үткен күзлө бөркет дошманы Жирән карчыга яшеренгән чытырманлыкны тиз эзләп тапкан.

—Кояш батарга күп вакыт калмады, ә балакайны сонгы кояш нуры сүнгәнчә мәгарәгә алып кайтырга кирәк, сонга калсак ул ташка әйләнәчәк. Мондый очракта мин дә көчсез, ана кешегә әйләнү өчен мәгарәдәгә күлнен суы кирәк,—дип әйтергә

өлгөргөн бөркет. Көтмөгөндө чытырманлыктан дисталөгөн карчыга очып чыккан һәм аларга ташланган. Аяусыз сугыш башлаган. Бөркет тырнакларына элөгөп, өзгөлөнөп күпләре жиргә мэтәлгән. Бөркет янәшәсендә сугышкан карчыга-Зыятдин да, берничә дошманын жиргә бөрөп төшөргән. Тик көтмөгөндә Жирән карчыга ана ташланган. Көчлө канатларга бөрөлөп Зыятдин чытырманлыкка килеп төшкөн. Аңына килүгә, анын колагына бала елаган тавыш ишетелгән. Бу тавыш жирдән, янәшәдәге куак төбөннән килә икән. Агач башында элөгөп калган Зыятдин, куак ботакларына бөрөлә-сугыла аска төшкөн. Шунда куак төбөндә яткан һәни бөркетне күрөп алган, ә анын янында жирән төстөгә гаять зур карчыга тора икән.

Яраланган, хәлсезләнган һәни бөркеткә күрсәтеп, ул, карчыга телендә:

—Син минем кан кардәшәм, нигә дошманыбыз бөркеткә хезмәт итәсەң? Менә бу бөркет баласын юкка чыгарырга кирәк, алар бу урманнарда да хужа булырга телиләр. Шуна аларның һәселен корытырга кирәк!—дигән.

—Юк,—дигән Зыятдин,—син аны жибәр, мин аны коткарырга килдем, ул бөркетләр каныннан түтәл, кеше баласы.

—Ә миңа барыбер, ул минем корбаным, әгәр аны алырга телисең икән, минем белән бергә-бер сугышырга туры килер. Әгәр дә жинәсәң икән, бу бөркет кыяфөтөндәгә кеше баласы да, бу урманнар да синеке булчак, жинелә калсаң бар да минеке булыр, шулай ук син үзәң дә минем колым булырсың,—дигән карчыга, көчнөң аның ягында булуына ышанып.

—Ярый,—дигән Зыятдин,—синенчә булсын, тик бу әйткән сүзләремдә торам дип ант ит!

—Ант итәм!—дигән карчыга һәм беренче булып һөжүмгә ташланган.

Алар канга батканчы, төмәм хәлдән тайганчы сугышканнар. Тик берсе дә жинә алмый икән. Менә инде кич якынлашкан. Зыятдин соңгы көчөн жыйп дошманына ташланган. Упкын кырында басып торган карчыганы кочаклап ул аска очкан. Бөрөлә-сугыла упкын төбөнә төшөп життем дигәндә, бөркет килеп чыккан һәм очып барган мөлтә Зыятдинны элөктереп алган, ә Жирән карчыга упкын төбөндәгә ташларга төшөп жан биргән.

—Мин сезнәң ачыклыкка чыгуыгызыны озак көттем, тар урында оча алмаганга күрә сиңа булыша алмадым. Синен хәлләр шәптән түгел, ял итөргә вакыт юк, мөгарәгә ашыгырга кирәк. Инде қояш баеп бара,—дип пышыллаган бөркет.

Бу сүзләр Зыятдинны айнытып жибөргән:

—Юк, сабыйны коткарырга кирәк, ул исән, ул куаклар астында,—дигән ул.

—Безгә хәзер аның кирәге юк, дошманны юкка чыгардык,—хәзер бу урманнарда без хужа. Кирәк булса авылда башка балалар да бетмәгән, хәзер сине коткарырга кирәк,—дигән бөркет һәм хәл алырга жиргә төшкөн. Жиргә төшүгә, бар көчөн жыйп Зыятдин-карчыга куак астына ташланган. Бер минут та үтмәгән, һәни бөркетне авызына кабып, бөркет янына кире чыккан.

—Хәзер бергә мөгарәгә кайтырга кирәк, мөмкин булса, булыш безгә,—дигән ул, каушап калган бөркет янына килеп. Бөркет бер сүз әңдәшми, аларны тырнакларына элөктергән дә, Кызыл ярга таба очкан. Инде қояш офыкка кереп батканда, алар мөгарәгә кайтып житкәннәр.

Бәдрижамал аларның яраларын чөчөкләр белән бик тиз дәвалаган.

Күл суында юындырып алгач, һәни бөркет, ир балага, ә бөркет белән карчыга ир-етгекә әйләнгәннәр. Ашагач-эчкөч, берәз ял итеп алгач, хужа сүз башлаган:

—Син, Зыятдин, бүгән миңа дошманымны жинеп, биләмәләремне зурайтырга ярдәм иттең, көчәнне дә, жанынны да кызганмадың, шуна синен бер теләгәнне үтөргә әзермен. Яхшылап уйла, иртән миңа әйтәрсен. Таң белән яна биләмәләрне карап кайтырга кирәк. Бу төбәккә кем хужа икәнән барлык кош-кортлар, хайваннар, хөтга кешеләр дә бергәгә тиешләр. Мин ял итөргә киттем, ә сез үзегез теләгәнчә күнел ачыгыз. Бүгән бар да сезнән карамакта!—дигән.

Хужа китүгә Зыятдин башыннан узганынын Бәдрижамалга сөйләп биргән. «Нинди теләк сорарга?»—дип алар бик озак уйлаганнар. Зыятдин Бәдрижамалны авылга кайтаруны сорарга теләгөч, мона кыз каршы килгән. Сөйгәнән калдырып китөргә теләмәгән. Инде таң атканда алар авыл халкын тынычлыкта калдыруны һәм урланган сабыйларны кире кайтаруны сорарга булып, бер-берсеннән гомергә дә аерылмаска антлар бирешеп, йокыга талганнар.

Иртән Зыятдин хужага үзенен теләген белдергән. Ул риза булып, ике бөркет—ике баланы алып көтүлеккә юнәлгәннәр. Алар көтүлеккә якынлашуга көтүчеләр, сирхи көчкә буйсынып, йокыга талганнар.

Бөркетләр, ике баланы да сарык көтүе уртасында калдырып, кирегә очкач, аннарына килгән көтүчеләр аларга таба житәкләшеп килүче ике сабийны күрөп алганнар. Менә алар сабийларның авылның югалган балалары икәннән танып алганнар, көтүне дә оңытып, малларны ялгыз калдырып, ике сабийны кулларына күтөрөп, авылга таба йөгөргәннәр. Бу көнне авыл халкы бәйрәм иткән. Көтүчесез калган сарыкларның берсе дә югалмаганын белгәч, халык арасында, бу аучы Зыятдинның эше, дигән хәбәр таралган. Бар да аның әйләнеп кайтуын көткән, тик ул кайтмаган.

Аны эзләргә киткән аучылар, урман эчендәгә чытырманлыklarның берсендә дистәләгән карчыганың үле гәүдәләренә юлыкканнар.

Еракта гына, һавада очучы, ике гаять зур бөркетне күрөп калган аучылар, Зыятдин бөркеткә әйләнгән икән дигән яңа хәбәр алып кайтканнар. Тора-бара авыл халкы тынычланган, балалар табылган көннән башлап, көтүлектән бер генә сарык та югалмаган. Бу төбәккә тыныч тормыш килгән.

Бу вакыйгадан соң, инде бер ел вакыт үткән.

Кеше заты белән нәселен үрчетә алмаганын анлаган хужа, Зыятдин белән Бәдрижамалга бергә яшәргә рөхсәт биргән.

Аларның ике игезәк ир балалары туган. Хужа мона сөенеп туя алмаган, өч ай тулгач, алардан нәни бөркетләр тәрбиялим, дип сөйләнеп йөргән. Ата-ана кайгыга калганнар. Көннәрдән бер көнне күрше төбәкләреннән берсендәгә көтүлектән бер сарык бәрәнә алып кайткан бөркет:

—Күршедә генә очсыз-кырыйсыз болыннар жәелеп ята, болын тулы көтүләр, көтүчеләренә кадәр юк. Берәр кеше баласын урлап бөркет ясарга, күбрәк көч туплап, шул төбәккә яулап алырга!—дигәч, Зыятдин сикереп торган:

—Инде мин сине кешеләрне тынычлыкка калдырдың дип уйлаган идем, шуна күрә дә сина тырышып хезмәт иттем. Әле һаман явыз эшләреннә ташларга жыенмыйсың икән. Улларыбызны да, мине дә начар эшләргә кулланырга уйлыйсың. Мин мона каршы. Улларым да, үзем дә сина хезмәт итмәячәкбез. Сина да кешеләргә зыян китерергә юл куймам!—дигән ул.

—Син каршы, кем соң син, миңа каршы торырлык көчен бармы соң сиңең? Мин сина боечык бирәм, сиңең кинәшен миңа кирәкми. Мин сина болай да күп мөмкинлекләр ачтым, ә кешеләргә килгәндә, алар миннән куркып торырга, һәркөнне ясақ түлөп торырга тиешләр. Сина килгәндә, мин исән чакта, син беркайчан да кеше була алмаячаксың,—дигән хужа канлы күзләрен Зыятдинга төбәп.

—Бу очракта мин сине кара-каршы сугышка чакырам. Тик көрәш беребез жан биргәнчә булырга тиеш,—дигән аучы.

—Бәгърем, син нәрсә эшлисез? Ул сине юкка чыгарачак, мине тол калдырма, балаларыбызны кызган, дип елый-елый Бәдрижамал Зыятдинның кочагына ташланган.

—Ярый,—дигән хужа,—мин мона риза, тагы сина кыюлыгың өчен хөрмәт йөзеннән мәгарәненнән бер серен ачам. Әгәр дә мин жинелә калсам, сиңең улларың да, Бәдрижамал да кул суында юкнып, сикер көчен юкка чыгара алалар, шуның белән бергә аларга мәгарәдән чыгу юлы да ачылачак. Тик син генә мәнзегә бөркет булып калачаксың. Әгәр дә мин жинсәм, бар да элеккечә калыр. Син шуңа ризамы?

—Миңем дә бер шартым бар,—дигән Зыятдин,—иртән иртүк көрәшкә башлайбыз, көн озынлыгында бары тик бөркет кыяфәтендә генә калырға, жинүче булмаса төн озынлыгында кеше кыяфәтендә көрәшкә дәвам итәргә!

Шулай итеп, алар, Бәдрижамалның елый-елый сугышмаска үтенүенә дә карамастан, таң белән очрашырга килешеп, төрлө бүлмәләргә таралышканнар.

Таң атуга һавада аяусыз көрәш башланган, йолкынып алынган беренче каурыллар бөтерелә-бөтерелә жир өстенә коелган. Тирә-юнь тынып калган, бар да һавадагы бөреләшкә күзәткәннәр. Бөркетләр бер-бер артлы жиргә егылып төшөп, жирдә канлы эзләр калдырып, тагы һавага күтөрелеп, бер-берсенә ташланганнар.

Гәүдәгә зур бөркет акрынак хәрәкәтләнгән, кечерәгә уктай атылып төрлө яктан һөжүм итә икән. Берсендәгә көчнә, икенчесендәгә житезлек тигезләндргән, берсе дә жинүгә ирешә алмаган. Инде кич якынлашкан. Бер мизгелдә Зыятдинның исенә Бәдрижамалның әйткән сүзләре килеп төшкән: күзләреннән саклан, аның көчә күзләрендә!

Унайлы мизгелне туры китереп, қояшка каршы яктан ул дошманына һөжүм иткән, сул күзенә тырнакларын батырган. Алар икесе дә бөтерелә-бөтерелә жиргә килеп төшкәннәр. Икесе дә бик озак тынсыз ятканнар. Сул күзә күрмәгән зур гәүдәләр бөркет акрын гына һавага күтөрелгәндә, инде қояшның офыкка кереп баруы булган. Ул бар көчен жыеп мәгарәгә таба очкан. Инде ул мәгарәгә кайтып

житкәндә кояшнын сонгы нурлары офыкка кереп югалган. Төн житкән.

Дошманны жинүенә шатланып, яраларыннан канын тамыза-тамыза сукмактан атлаучы, бер күен кара чүпрәк белән бәйләгән пәһлеван каршына аучы Зыятдин килеп баскан. Ул бер генә минутка алданрак кайтып житкән булган. Аяусыз сугыш мәгарәдә давам иткән. Күзе белән бергә ыргы көчән дә югалткан тау хужасы житез һәм хәйләкәр аучыга каршылыкны азрак күрсәтә башлаган. Инде жинелә барган хужа көтмөгәндә сонгы көчән жыеп аучыга ташланган һәм аны жиргә егып тешләрән беләгенә батырган. Аучы бар көчөнә тибеп жиберган. Хужа янашадә торган мәрмәр баганага килеп бәрелгән. Аның авызыннан, бориныннан кан киткән:

—Мин жинелдем, ләкин син дә шатланырга ашыкма, хәзер безнең каннар бергә кушылды, беләгенне кара, минем урынга син каласын, тик минем сонгы сулышым белән мәгарәнен сикри көче дә юкка чыгачак. Син гади бөркет булып көн итәчәксен, төннәрән кеше кыяфәтенә керү мөмкинлеген сіндә калдырам. Таң атканчы улларыны һәм Бәдрижамалны ал да, мәгарәдән чыгарга тырыш. Таң атуга мәгарә юкка чыгачак, бу урында бары бер текә кыя калачак. Ә хәзер син мине калдыр, мин сүземдә тордым. Калганын үзәң теләгәнчә эшлә!—дигән дә, тау хужасы анын жуйган.

Шулчак улларын ияртеп Бәдрижамал аланга килеп чыккан. Алар бар да Зыятдиннын качагына ташланганнар.

—Мин жиндем, ул сүзендә торды, тизрәк моннан китәргә кирәк, минем яраларны дөвала, үзәң дә балалар да күл суында юыныгыз! Таң атканчы мәгарәдән чыгып китәргә! Ашыгырга кирәк!—дигән Зыятдин.

Ул әйткәнчә, барысын да эшләп, алар сукмак буйлап барып мәгарәдән чыгу юлын тапканнар. Бормалы-бормалы юлдан аска төшеп житкәнчә, таң ата башлаган.

—Ни генә булуга карамастан, авылга кешеләр янына кайтыгыз, минем хакта барысын да сөйләгез, алар сезне ташламаслар, мин дә һәрвакыт сезнең янда булырмын,—дип әйтергә өлгергән Зыятдин. Кояшнын беренче нурлары жир өстенә сибелгән. Кыя чайкалып киткән, күк күкрәгән тавыш чыгарып, жиргә ташлар сибелгән, бормалы юл юкка чыккан. Шул минутта Зыятдин бөркеткә әйләнгән дә һавага күтөрелгән. Күпме генә чакрысалар да, ул алар янына төшмәгән, чөнки ул тап-гади бөркеткә әйләнгән. Бик озак көткәннән соң, Бәдрижамал улларын житәкләп авыл ягына юналгән.

Төш житкәндә авыл халкы, ике игезәк малайлар ияртеп, авылга кереп килүче Бәдрижамалны күреп шаккаткан.

Ул авылдашларынын аучы Зыятдиннын өен күрсәтүләрен сораган. Барлык авыл халкы жыелып, аларны авыл кырындагы өйгә урнаштырганнар. Тормышны башлап жиберергә аларга бар да булышкан, ә кичләрен Бәдрижамалнын сөйләве буенча, аучы Зыятдиннын батырлыклары турында тыңдыйлар икән.

Тик Бәдрижамал сөйгәннен озын төннәрдә, кеше кыяфәтендә бу йортка кайтып йөрүен сер итеп саклаган. Жәйге кыска төннәрдә, улларын ияртеп Кызыл ярга, бөркетләр кыя янына сөйгәннен күрер өчен үз дә еш барган, чөнки аучы Зыятдин кешегә дә Бөркеткә дә бары шул Кызыл ярдагы кыя итәгендә генә өверелә икән.

Бу вакыйгалардан соң бик күп еллар үткән, бик күп сулар аккан, игезәкләр үсеп житеп, үзләренен тормышларын корганнар. Алардан туган балалар үсеп житкән. Аучы Зыятдинны да авыл халкы сирәк искә ала башлаган. Бәдрижамал әби генә атна саен Кызыл ярга бара икән. Шундый бер чыгып китүендә ул әйләнеп кайтмаган.

Икенче көнне игезәкләр әниләрән эзләп Кызыл ярга киткәннәр. Ярты юлда зур таш күләгәсендә хәлсезләнеп яткан әниләрән тапканнар.

—Мөңгә ташка әйләнәсен белсә дә, ул мине ташламады, ул хәзер дә минем янымда. Минне шушы таш янына жирләгез. Бу минем сонгы әманәтем, улларым, әтигез дә шуны теләде,—дигән дә, Бәдрижамал уллары кулында жан биргән.

Бөтен халык жыелып аларны сонгы юлга озаткан. Матур бизәкләр куеп эшлängән чарлуган белән әйләндереп алынган, авылнын Кызыл ярга бара торган юлынн уртасына урнашкан ялгыз кабер өстенә куелган таш астынан бәрәп чыккан чишмәннен шифалы суын эчәргә ерак төбәкләрдән дә кешеләр килеп торалар, ди. Шул чишмәннен саф суын эчкән парлар бер-берсен яратып озын гомер кичерәләр икән, ди. Буранлы кыш көннәренен берсендә адашып калган юлаучылар, нурлар чәчеп торган ташны күреп, авылны эзләп таба алганнар һәм исән калганнар. Дөньялыкта чәчәк аткан Зыятдин белән Бәдрижамалнын мәхәббәте, икенче дөньяда да чәчәк булып төрле нурлар чыгарып, янып тора икән, дигән имеш-мимешләренә дә иштергә туры килде.

Нәрсә генә булса да, алар хәзерге көндә дә кешеләргә хезмәт итәләр, димәк, арабызда яшиләр.

Реплика

Хөрмәтле редакция!

Журналның 10 санында (2002 ел) Казан дәүләт университеты профессоры Әзһәр Мөхәммәдинең «Казан шәһәренең барлыкка килүе һәм аның борынгы исемнәре» дигән күләмле мәкаләсен бастыргансыз. Аны укып чыкканнан соң, ирексездән, халкыбызның «Сутыштан соң каһарманнар күбәя» дигән әйтеме искә төште. Мөхтәрәм галимбезне үпкәләткәннәр икән бит Татарстан Фәннәр академиясенең Тарих институты археологлары. Мәкаләсен ул «тарихи дәрәжәлекне торгызу» максатында яза. «Казанның 1000 еллык шәһәр булуын беренче мәртәбә фәнни нигездә раслап чыгуда приоритет, ягъни өстенлек КДУның тарих факультеты өлешенә туры килде»,—ди автор (171 б.) Баксаң, әле 1995 елның 19 октябрендә булып үткән методик семинарда чыгыш ясаганда ук Әзһәр абый Мөхәммәди: «Күпсанлы археологик табылдыклар, шул исәптән X-XI йөзләр белән бәйлә хазар (?—Ф. Х.) һәм болгар керамикасы, болгар төңкәләре (?—Ф. Х.), бик борынгы кулъязма чыганаclar, шулай ук урта гасыр карталары (XIV-XV гасырлы ?—Ф. Х.) Казанның 1000 еллык шәһәр булуына төп дәлил булып торалар»,—дигән нәтижәгә килгән икән (169 б.). Аны ул ачыш дип атый һәм авторлык хокукына дәгъва кыла (172 б.).

Мәкаләдә минем исем бер генә тапкыр, анда да, урыс әйтмешли, «между прочим» гына телгә алынса да, башкалабызның туган елын ачыклауга ярысы гына өлеш керткән кеше буларак, чамалыйм—миңа каршы язылган сыман ул. Әлегә тикле дусларча гына күрешеп-сөйләшеп йөри идек, югыяса

Матбугат битләрендә үз дәрәжәләрен төшереп ыгы-зыгы оештырып йөрүче кемсәләргә яратмыйм. Шунлыктан, кыска гына итеп җавап бирәсем килә Сөзгә хөрмәтле Әзһәр абый: алыгыз ул приоритет дигән нәрсәне үзегезгә, тапкансыз сөбәп үпкәләшсегез! Тарих бит барыбер бөтенесен дә үз урынына куя ул. Әле Сөзгә кадәр үк, 1995 елның февраленда, Тел, әдәбият һәм тарих институтында мин ясаган докладтан соң Мирфатыйх абый Зәкиев һәм Әбрар абый Кәримуллин Казанга 1000 ел булу ихтималы турында сөйләгәннәр иде. Кызыклы фактлар да китереп. Аларны да онытмыйк инде алайса.

Кулыма бер каләм алгач, укучыларыбызга анлаешлырак булсын өчен хатыма тагын ике-өч бәхәссез факт өстисе килә: 1) 1994 елдан башлап Казан Кремлендә фөкәть бер археологик экспедиция эшләде һәм аның фәнни житәкчесе булып бүгенге көнгә кадәр мин торам; Казан дәүләт университеты махсус экспедиция оештырмады, аерым отряд булып, безнең белән бергә эшләделәр; 2) Безнең экспедиция Кремль биләмәсендә барлыгы 50гә ачын казу эшләре, казылма үткәрдә, шуларның бары тик бишесе генә университет археологлары тарафыннан башкарылды, калганның Тарих институты галимнәре эшләде; 3) Профессор Ә. Мөхәммәдиев житәкчеләгендә үткәрелгән әлегә биш казылмада Казанның 1000 еллык датасын раслардай бер генә материал да табылмады (иң борынгы таш стена XII гасырга карый).

Профессор Ә. Мөхәммәдиевның 1995 елгы докладында ясалган нәтижеләре турында да бер-ике сүз. Әле ул вакытта «күпсанлы археологик табылдыклар» турында сөйләргә бик иртә иде (тагын дүрт ел эшләдек бит шуннан соң, юбилей турында Президент указлары чыкканчы). «X-XI йөзләр белән бәйлә хазар (?—Ф. Х.) һәм болгар керамикасы» да барлыгы 5-6 фрагмент кына булып, алары да Ф. Хужин, А. Ситдыйков, Н. Нәбиуллин казылмаларыннан иде. Ә. Мөхәммәдиев мәкаләсендә 169 нчы һәм 179 нчы битләрендә телгә алынган X-XI яисә XI-XII гасыр «болгар акчалары», «күпсанлы төңкәләр» элек тө юк иде, хәзер дә юк. Дәрәжә, безнең казылмалардан X йөзгә караган бер чех акчасы һәм бер гарәп дирһәме килеп чыкты, ләкин алар 1997 елда табылдылар. Нәхә менә шушы табылдыклардан соң шәһәр хакимияте безгә археологларга, игътибарлы булды һәм 1998 елдан башлап (1995 тән, ягъни Сезнең докладтан соң түгел, Әзһәр абый!) экспедицияне финанслауга үз өлешен кертсәргә карар кылды. Калганын беләсез инде: без эшләдек, приоритет турында уйламадык.

Казаныбызга 1000 ел! Шуңа шатланырга кирәк. Әлегә дата, минем аңлавымча, дистәләгән галимнәребезнең, шәһәр һәм республика житәкчеләренен уртак тырышлыгы нәтижәсе. Үз урынында һәркем үз эшен эшләде. Бәхәсләшүдән туйган инде, тыныч кына олуг бәйрәмгә әзәрләнәик.

Фаяз ХУЖИН,

тарих фәннәре докторы,

«Казан Кремле» археологик экспедициясе житәкчесе.

«Казан утлары» архивынан

Бер төркем татар язучылары Мәскәүдә үтәчәк татар әдәбияты һәм сәнгате декадасына юлга чыгар алдыннан Казан тимер юл вокзалында. Сулдан уңга: Габдрахман Әпсәләмов, Афзал Шамов, Гали Халит, Нур Гыйззәтуллин. 1957 ел.

Чувашстанда татар әдәбияты һәм сәнгате көннәре. Сулдан уңга: баянчы Мохтар Әхмәдиев, жырчы Рәшит Ваһапов, чуваш язучысы Василий Юдин, Мәхмүт Хосәен, музыкант Мобарәк Баттал, Әхмәт Ерикәй, Каяи Латып, Ләбибә Ихсанова, Зәки Нури, Әхмәт Исхак, Габдрахман Әпсәләмов, Шәрәф Мөдәррис. 1959 ел.

*Үткән гасыр татар әдбиятының
горурылыгы булган әдипләр:
язучы Гамәр Бәширов,
шагыйрь Хәсән Туфан.
Фото моннан 30 ел элек -
1973 елда төшерелгән.*

*Чорыбызның бөек шахесләре:
Әдип Мостай Кәрим,
композитор Нәҗип Җиһанов.
1986 ел.*

*Габдулла Тукайның тууына
100 ел тулган көннәрдә Казанда (XX үз
башында Шамил йорты дип йөртелгән бинада)
аның исемендәге музей ачылды. Музей ачылу
тантанасыннан күренеш. 1986 ел.*

БИРЕШМӘСКӘ ИСӘП

Сәйфихан Нәфиев рәислегендә узган Татарстан Конституция суды Татарстан Конституциясенен I мәддәсә нигезләмәләрен һәм Татарстанның мөстәкыйльлек дәрәжәсен аңлату турындагы эш буенча үз карарын ыгълан итте.

1978 елгы ТАССР Конституциясеннән, 1990 елгы бөтенхалык референдумынан, 1992 елда Татарстан дәүләт суверенитеты турындагы Декларацияне ыгълан итүдән һәм ТР Конституциясен кабул итүдән, «Россия дәүләт хакимияте органнары белән Татарстан дәүләт хакимияте органнары арасында үзара эшләр бөлүшү һәм вәкаләтләр алмашу турындагы» 1994 елгы Россия һәм Татарстан Шартнамәсеннән башлап бөтен хокукий юлны өйрөнөп чыкканнан соң, Конституция суды Татарстан суверенитетка ия була алуын элекке төстә раслады.

Конституция суды карары ыгълан ителгәч тә үз көченә керде. Ул ахыр карар һәм ана карата шикаять биреп булмый.

ҮТКӘН ЕЛГА ХИСАП

5 мартта язучыларның Г. Тукай исемендәге клубында әдәби ел йомгакларына багышланган зур жыйыныш булып үтте. Республикабыз һәм шулай ук Башкортстаннан килгән йөз иллеләп каләм иясе катнашкан бу «кече корылтай»ны берлек рәисе **Фоат Галимудлин** ачты һәм үткән елда башкарылган төп эшләр турында сөйләп хисап доклады ясады. Аннан жанрлар буенча докладлар тыңланды. Проза буенча—**Флүс Латыйфи**, поэзия—**Рәхил Зәйдүлла**, төн-кыйт—**Дания Зәһидуллина**, балалар әдәбияты—**Жәүдәт Дәрзаман**, тәржемә—**Кыям Миңнәбаев**, рус телендә язучылар ижаты турында **Лилия Газизова**... Фикер алышуларда Рафаэль Мостафин, Альберт Хөсөнов, Радик Фәйзов, Мөдәррис Әгъләм, Айдар Халим, Гөлчәчәк Галиева, Нәжибә Сафина, Рифә Рахман, Резидә Әхтөмова һ.б. катнашты.

Ел йомгакларына багышланган кайбер материаллар журналыбызның алдагы саннарында урын алачак.

ПРЕМИЯ ЯНАДАН ГАМӘЛДӘ

70 елларда яшь ижатчыларның хезмәтен бәяләү максатыннан, комсомол өлкә коми-

тетаның Муса Жалил исемендәге премиясен буддырган иде. Герой-шагыйрь исемен йөрткән бу премия бик абруйлы санала иде, һәм ул әдәбият-сәнгать өлкәсендә олы казанышлар күрсәткән яшь ижади шәхесләргә бирелде дә. Әмма төрле үзгәртеп коруларга, социаль катаклизмнарга, глобаль дәрәжәдәге хосусыйлаштыруларга бай булган сонгы елларда бу премия онытылып торды—ун елдан артыграк бу премияләр бирелмәде. Хәзер республиканың сәнгать, фән, мәгариф үсешенә үзләреннән зур өлеш керткән, яшьләр программаларын тормышка ашыру өлкәсендә аеруча уңышларга ирешкән яшьләргә ярдәм итү максатыннан бу премия яңадан гамәлгә куелды. Ул ике елга бер тапкыр бирелчәк.

Быел М. Жалил исемендәге республика премиясенә «Мәгариф» Милли нәшрияты директоры **Мөдәррис Вәлиев**, жырчы **Салават Фәтхетдинов**, ТРның «Ватан» ижтимагый яшьләр оешмасы, «Сәләт» республика яшьләр ижтимагый фонды ләек булды.

МАРИ ИЛЕНДӘ

6-8 февральдә Татарстан Дәүләт Советы рәисе урынбасары Роберт Миннуллин житекчелегендә бер төркем язучылар Мари-Эл республикасында үткәрелгән «Татар әдәбияты көннәре»ндә катнашып кайттылар. Делегация составында Язучылар берлеге рәисе **Фоат Галимудлин**, аның урынбасары **Шаһинур Мостафин**, «Татарстан» журналы мөхәррире урынбасары **Рафаэль Мостафин**, Татарстан мәдәният министры урынбасары, шагыйрь **Илфак Ибраһимов**, «Татарстан—яңа гасыр» радиокомпаниясенен баш мөхәррире **Шәмсия Жигангирова** һ.б. катнашты.

Очрашулар, нигезлә, сугышта һәлак булган шагыйрь **Мансур Гаяз** һәм жәлипче каһарман **Гайнан Кормаш** яшәгән Бөрәнге районнда булды.

Очрашулар Бөрәнге, Янавыл, Партияну, Куян, Мазар башы авылларының мәдәният йортларында, мәктәпләрендә һәм китапханәләрендә узды.

Делегация ТР исеменнән Бөрәнге район хакимиятенә 40 мең сумлык китаплар бүләк итте. Гайнан Кормашка һәйкәл кую, аның һәм Мансур Гаяз исемен мәктәпләргә бирү турында сүз алып барылды.

УРМАНЧЕ ИСЕМЕНДӨГЕ

23 февральда—Бакый Урманченын туган көнендә—бөек рәссамыбыз исемендәге премиянен яңа ияләре игълан ителде.

Бу ижади ярышка 100дән артык нәкыш, графика һәм декоратив-гамәли сәнгать әсәрләре тәкдир ителгән иде.

«Нәкыш сәнгате» номинациясендә әлеге премиягә Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе **Зөфәр Гыймаев** «Ак чәчәк. Хәсән Туфан» картинасы өчен лаек булды.

Рәссам-графиклар арасында лауреат «Кыйсаи Иосиф» сериясе өчен **Булат Гыйләззов** булды.

«Декоратив-гамәли сәнгать» номинациясендә тиңнәргә сәнгатьчә эшкәртү остасы **Игорь Башмаков**ның Казанның тарихи архитектурасын чагылдырган әсәре җиңеп чыкты.

«Скульптура» номинациясендә Б. Урманче премиясе Татарстанның халык рәссамы Нәүфал Адыловка бирелде.

И ТУГАН ТЕЛ!

21 февральда Халыкара туган тел көне билгеләп үтелде. БМО мәгълүматларына караганда, бүгенге көндә планетабызда якынча 6700 телнең артыгына юкка чыгу куркынычы яный. Шунинчә белән бергә, ЮНЕСКО генераль директоры Коитиро Мацуура әйтсәңчә, туган телләргә саклау халык музыкасын һәм биоләрен, гореф-гадәтләрен һәм халык авыз иҗатын—матди булмаган мәдәни мирас ялкарларын саклау белән бер рәттән тора.

Бу көнне Казанда мәгариф хезмәткәрләренә квалификациясен күтәрү курсларында укучылар, республика шәһәрләре һәм районнарының, РФдә татарлар бергә тулпанып яши торган төбәкләргә татар теле һәм әдәбияты укытучылары Министрлар Кабинеты аппаратының Татарстан Республикасында телләргә үстерү бүлеге җитәкчесе К. Миннуллин һәм «Мәгариф» милли нәшрияты директоры М. Вәлиев белән очрашты, мәгариф хезмәткәрләренә квалификациясен күтәрү институтында телләргә үстерү комитетының рус телен һәм башка милли телләргә өйрәтүне камилләштерү комиссиясе утырышы булды.

Республика районнарында да Туган тел көненә багышланган чаралар үтте. Кукмара районында Удмуртия мәктәпләренен башлангыч сыйныф укытучылары өчен «Әлифба бәйрәме», Аксубай районының Иске Мукшы агролицее базасында чуваш теле һәм әдәбияты укытучыларының семинар-кинәшмәсе уздырылды.

ТАБИГИЙ ХОКУК ТУРЫНДА

Женевада «Төп халыклар хокуклары турындагы декларация»нен проектын тикшерү буенча төзелгән эшчә төркемнен чираттагы сессиясе булды. Сессия эшендә кырымтатар халкы Милли Мәҗлесе вәкилләре дә катнашты. Сессиядә халыкларның

үзбилгеләү хокукларына кагылышлы мәсьәләләр тикшерелде һәм «төп халыклар» термины тирәсендә кызу бәхәсләр дә барды. Кырым татарлары Кырымда үзләрен төп халык дип хис итәләр һәм шулай булырга да тиеш. Моннан аларның дәүләтчелеккә хокуклары да үзеннән-үзе аңлашыла.

Женевада үткән сессиядә бер генә хөкүмәт вәкиле дә төп халыкларның үзбилгеләү хокукын инкар итмәде. Бу Декларация кабул ителгән төкдирдә, дөньяның барлык илләре дә аны бернинди каршылыксыз үтәргә тиеш булачак.

РУХЫБЫЗ ХАКЫНА

7 февральда Татарстан Милли китапханәсендә «Татнефть» ачык акционерлык җәмгыяте «Рухият» фонды тарафыннан нәшер ителгән китапларны Татарстан Милли китапханәсенә һәм республикабыз китапханәләренә бүлөк итү тантанасы булды.

Тантананы шагыйрь Р. Вәлиев ачты һәм китапханәләр өчен берничә йөз мең сумлык китап бүлөк итүче «Татнефть» акционерлык җәмгыяте җитәкчеләренә илсә рәхмәтән белдерде. Татар әдәбиятын, мәдәниетән саклап калучы һәм яшәүчә мөһиматлыкның яңа дулкыны кузгалуын, бүгенге рухи баткаклыктан исән чыгу мөмкин булачагына басым ясап өйтте.

«Татнефть» җәмгыяте генераль директоры урынбасары Рөстәм Мөхәммәтдинов нефтьчеләргән татар әдәбиятын, мәдәниет үстерүгә, киләчәк буының рухи тәрбияләүгә керткән өлеше хакында сөйләде.

Тантанала академик Миркасыйм Госманов, «Рухият» нәшрияты директоры Илсәяр Хәйруллина һәм бу нәшриятта китаплары дөнья күргән авторлар—Фәнис Яруллин, Мөсәгыйт Хәбибуллин, Флүс Латыйфи, Флера Гыйззәтуллина да катнашты һәм чыгыш ясалдылар.

ЖӘЛИЛНӘ ИСКӘ АЛЫП

15 февральда каһарман шагыйрәбез Муса Жәлилнең тууына 97 ел һәм Казанда аның музей-фатирасы ачылуга 20 ел тулды. Шушы унайдан музейда «Дуслар арасында очрашу» дигән кичә узды. Рафаэль Мостафин музейга шагыйрьнең шәхси архивында сакланучы документларын һәм мәкаләләрен тапшырды. Мәскәү кинорежиссеры Йолдыз Карамышева музейга моннан 40 ел элек төшерелгән, герой-шагыйрьгә багышланган «Тормыш—ул җыр» фильмын бүлөк итте.

Кичәдә шагыйрьнең кызы Чулпан, шулай ук Татарстан мәдәният министры урынбасары Р. Вәлиев, Милли музей генераль директоры Г. Муханов һ. б. катнашты.

13 февральда Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин Балтач районы Карадуган урта мәктәбе коллективы һәм шул авылда урнашкан Муса Жәлил музей

хезмәткәрләре чакыруы буенча очрашуга килде, укучылар алдында чыгыш ясады, «Казан утлары» журналының эшчәнлеге турында сөйләде, үз шигырьләрен укыды. Күрше авыллардан жыйлан күпсанлы укытучылар һәм укучылар белән узган бу икәди очрашуда, район жигәкчеләре белән бергә, Балтачта туып-үскән күренекле тарихчы-археолог Равил Фәхретдинов та катнашты.

МИРАСНЫ—КИЛӘЧӘККӘ

Татарстан мәгариф хезмәткәрләренен белемен күтөрү институтында күренекле әдип, публицист һәм жәмәгәт эшлеклесе Гаяз Исхакыйның 125 еллыгы унаеннан «Гаяз Исхакый ижатын мәктәптә өйрәнү мәсьаләләре» дигән темага фәнни-гамәли конференция үткәрелде. Докладларда Г. Исхакый ижатын төрле яклап өйрәнүен урта мәктәптә туган тел белән әдәбиятыбызны хәергә таләпләрдән һәм ихтыяжлардан чыгып укытуда һәм шул нигездә милли мәгарифебезне яңартуда принципаль әһәмиәткә ия булуы асызлап әйтелде.

ИКЕТЕЛЛЕЛЕК: БҮГЕН ҺӘМ КИЛӘЧӘКТӘ

Казан дәүләт университеты нәшриятында профессор Л. Бәйрәмова тарафыннан күптән түгел рус телендә басылып чыккан «Татарстан: языковая симметрия и асимметрия» дигән монографияда татар телен саклау, үстерү, дәүләт дәрәжәсендә куллану мөмкинлекләрен киңәйтү, республикада татар-рус, рус-татар икетееллеге чын мәгънәсендә тормышка ашыру, шул мөмкинлекләрдән файдаланып, Татарстанда яшәүче халыкларның тигез һәм тыныч яшәшешен тәмин итү турында мөһим мәсьаләләр баян ителә.

ШАГИЙРҮЛӘРЕБЕЗ КҮРГӘЗМӘСЭ

Татарстан Милли китапханәсенен төп бинасында XX гасыр башы татар шагыйрьләренә багышланган китап күргәзмәсе ачылды. Әлеге күргәзмә узган гасырның беренче чирегендә актив ижат иткән мөһшүр шагыйрьләребез Габдулла Тукай, Дәрмәнд, Сәгыйть Сүнчәләй, Мәжит Гафурига багышланган.

ЗАТЛЫ НӘСЕЛ

М. Горькийның адаби-мемориаль музейнда Буришевлар гаиләсе белән очрашу булды. Ул күренекле драматург, адаби тәнкыйче, публицист, журналист Фәтхи Бур-

нашның тууына 105 ел тулу унаеннан үткәрелде.

Ф. Буришның тутаннары һәм аякынарны белән очрашуда шулай ук язучының ижатын тирәнтен өйрәнүче галим Азат Әхмәдуллин, драматургның портретын ижат иткән Татарстанның халык рәссамы Абрек Абзигильдин, Ф. Буришның «Таһир һәм Зөһрә» трагедиясендә төп каһарманны уйнаган Татарстанның халык артисты Айрат Арслан катнашты. Музейга килүчеләр Буришевларның гаиләсендә сакланучы документлар, фотолар, китаплар һәм башка архив материаллары белән аякынан таныштылар.

ШАМИЛ БИКЧУРИННЫ ЯД ИТҮ

Лениногорски шәһәре жәмәгәтчеләге язучы Шамил Бикчуринның 75 еллыгын билгеләп үтте.

Әдипне искә алу кичәсенә Казаннан Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе Фәзат Галимуллин, шагыйрь Гәрәй Рәхим, язучы Жәүдәт Дәрзаман; Әдмәтгән—Разим Вәлиуллин, Илдар Әхсән, Әсгат Сәлаховлар килтәнгән иде.

Кунаклар Г. Тукай исемендәге үзәк китапханәдә татар жәмәгәтчеләге, журнал-листлар, шәһәр һәм район язучылары белән очрашты. Язучылар сугышчан һәм хезмәт даны музееда Ш. Бикчуринга багышланган экспозицияне карадылар.

Кич белән мәдәният сараенда Ш. Бикчуринны искә алу кичәсе булды.

ТАГЫН БЕР ГИМНАЗИЯ

Башкортстанның Стәрлетамак шәһәрендә яңа татар гимназиясе ачылды. Шәһәрнен элекке 13 нче мәктәбе нигезендә оештырылган милли гимназияне ачу тантанасына Уфадан күп кенә кунаклар, шул исләтпән, Башкортстан татар милли хәрәкәте оешмалары вәкилләре дә килгән иде. Кунаклар татар милли оешмалары исеменнән яңа татар гимназиясенә пианино бүлөк ителәр. Гимназиянен директоры С. Кәримова үз чыгышында әлеге белем учагының перспективалары турында сөйләде. Анын сүзләренчә, Стәрлетамак шәһәрендә татарлар бик күп яши һәм алар өчен бер гимназия генә түгел, 10 гимназия дә артык булмас иде. «Без исә беренче татар гимназиясе буларак, шәһәрдәге башка уку йортларына үрнәк булырга тырышырбыз»,—диде Сәтлана ханым. Стәрлетамакта ачылган татар гимназиясе Башкортстандагы татар гимназияләренен дүргенчәсе булды. Аларнын берсе—Бәләбәй шәһәрнендә, икесе—Уфала.

Тышлыктагы сурәтләр

Тышлыкның беренче битендә: Яна Кырлайда үткән Шигыйрь бәйрәмендә чыгыш ясаучылар. Арткы планда—сынчы-рәссам Илдар Хановның Тукайга багышланган монументы.

Тышлыкның дүргенчәсе битендә: шагыйрь Равил Бохараев.

ЯҢА КИТАПЛАР

Мөхәммәт МИРЗА. **Киек Каз Юлында:** шигырьләр, газәлләр, поэмалар.—Казан: Татар. кит. нәшр., 2003.—303 бит. Тиражы 2000 данә.

Мөхәммәт Мирза (Ибраһимов Илфак Мирзамөхәммәт улы)—исеме һәм ижаты белән үткән гасыр ахырында пәйда булган шагыйрь. Ул—тумышы белән Актаныш ягы кешесе, озак еллар үз районында җаваплы эшләр башкарды, хәзер Казанда яши һәм ижат итә.

«Киек Каз Юлы»—авторның өченче, шул ук вакытта ижатын тулырак күрсәтүче жыйнама китабы. Ана шагыйрьнен төрле елларда ижат ителгән шигырьләре кергән. Китап эчтәлек һәм форма таләпләреннән чыгып, сигез бүлекке итеп төзелгән: «Идел-Йорт», «Киек Каз Юлында», «Сагыш китабы», «Сине эзләп килде жаным», «Багышлаулар», «Газәлләр», «Кош теле» (кыска шигырьләр), «Агыйделдә ак пароход» (поэмалар).

Китап шагыйрьнен 50 еллыгы унаеннан чыгарылган. Кереш сүзне тәнкыйтьче Мансур Вәли-Баржылы язган. Мөхәррире—Рафис Корбан.

Локман ЗАКИР. **Гнездо кукушки.**—Казан: «Мастер Лайн» нәшр., 2002.—400 бит. Тиражы 500 данә.

Лукман Закиров

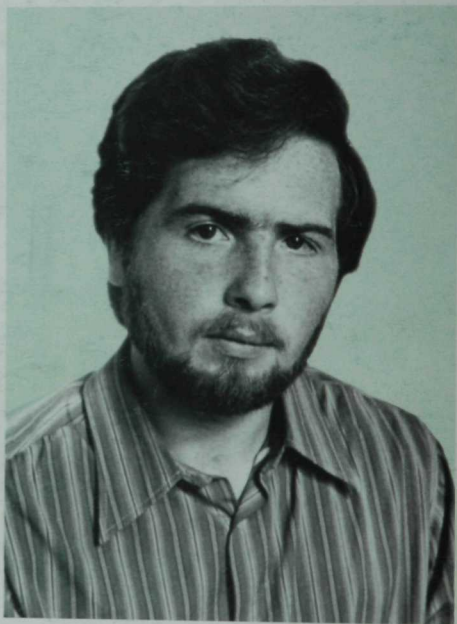
ГНЕЗДО КУКУШКИ

Локман Закир—бүгенге көннен ин үткен телле публицистларының берсе. Гомеренен асыл өлешен хәрби хезмәттә уздырса да, соңгы елларда ул үзен талантлы язучы итеп таныта алды. Монарчы үзешчән ысул белән берничә китап чыгарган иде, бусы саллы, полиграфик яктан заманча, автор ижатын тулырак күрсәтә торган басма. Л. Закир—рус телендә язса да, асылда татар язмышын, аның бөеклеген һәм көчсезлеген чагылдыручы милли язучы. Ул татар халкының ни сәбәпле моннан 500 еллар элек җинелгән һәм ни өчен бүгенге көндә дә үз рухи биеклегенә ирешә алмавын ачынып ачып бирергә тырыша. Китапта язучының соңгы елларда үзәк һәм республика матбугатында—газета-журналларда басылган аналитик язмалары тупланган. Автор дөньядагы, Россиядәге, Татарстандагы хәлләр турында укучыларга үз фикерләрен бәян итә, күләм ягынан кыска гына әсәрләрендә тормаыштагы гадәлсезлекләргә каршы кайнар публицистик сүз белән көрәш ача.

Китапның мөхәррире—Рәис Гафуров.

Индекс 73210

Равил Бохараев

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)